

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

1

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

**IZ ZGODOVINE
POLITIČNIH
STRANK
NA SLOVENSKEM**

Iz zgodovine političnih strank na Slovenskem

UDC

94(497.4) "18/19"

UDK

ISSN 0353-0329

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Zdenko Čepič, dr. Filip Čuček, dr. Damijan Guštin, dr. Luboš Kačirek,
dr. Martin Moll, dr. Andrej Pančur, dr. Zdenko Radelić, dr. Andreas Schulz,
dr. Mojca Šorn, dr. Marko Zajc

Lektura/Reading: dr. Andreja Perić Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R., Translat d.o.o., Scribendi, Jasna Levanič
in Barbara Krasnik

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Igor Zemljčič

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20,
fax (386) 01 200 31 60, e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za raziskovalno dejavnost
Republike Slovenije/ Slovenian Research Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Barbara Bogataj Kokalj

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary
History, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus,
Historical Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Vsebina

Jurij Perovšek , Uvodno pojasnilo	7
--	---

Razprave - Articles

Filip Čuček , Pregled slovenskih političnih taborov pred nastankom modernih političnih strank/Overview of the Slovenian Political Camps Before the Creation of Modern Political Parties.....	9
UDK: 329(497.4)“1848/1914“	

Jure Gašparič , Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941)/ Slovenian People’s Party and Its Organisation (1890–1941).....	25
UDK: 329.11SLS(497.4)“1890/1941“	

Jurij Perovšek , Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941/Organisational-Political Image of the Liberal Camp Between 1891 and 1941	49
UDK: 329.12(497.4)“1891/1941“	

Vida Deželak Barič , Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1896–1941/ Parties of the Marxist Ideological-political Camp in Slovenia 1896–1941	84
UDK: 329.15(497.4)“1896/1941“	

Neja Blaj Hribar , Socialni program KNS/SLS skozi prizmo <i>Slovenskega naroda</i> (1890–1914)/ The KNS/SLS Social Programme Through the Prism of the <i>Slovenski narod</i> Newspaper (1890–1914)	112
UDK: 070.4: 304.2:329.11SLS(497.4)“1890/1914“	

Aleš Gabrič , Ilegalne mladinske politične organizacije v Sloveniji v prvih letih po drugi svetovni vojni/Illegal Youth Political Organisations in Slovenia in the First Years After World War II	125
UDK: 329.614-055(497.4)“1945/1947“	

Maja Lukanc, Vzpon komunistov na oblast: Primerjava Poljske in Jugoslavije/
The Communist Rise to Power: Comparison Between Poland and Yugoslavia 148
UDK: 329.15(438+497.1)“1945/1949“ 323(438)“1944/1949“

Zdenko Čepič, Obrisi organiziranosti komunistične stranke v času druge
Jugoslavije/The Outlines of the Communist Party's Organisational Structure
During the Second Yugoslavia..... 166
UDK: 329.15(497.4)“1945/1990“

Marko Zajc, ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko/
Transformation of the ZSMS From a Socio-political Organisation into
a Political Party 187
UDK: 329.11(497.4)“1989/1994“

Jurij Hadalin, Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo. Izvenparlamentarne politične
stranke na Slovenskem od demokratičnih sprememb do danes/ Nobody Trusts
Them, and yet New Ones Are Being Established. Extra-parliamentary Political
Parties in Slovenia Since the Democratic Changes Until Today 205
UDK: 329(497.4)“1991/2017“

Jubileji - Jubilees

Nataša Kandus – sedemdesetletnica (Igor Zemljič)..... 225
Boris Mlakar – sedemdesetletnik (Vida Deželak Barič) 227

Ocene in poročila - Reviews and Reports

Robert Gerwarth, The Vanquished: Why the First World War Failed to End.
(Izidor Janžekovič) 235

Michael James Melnyk, The History of the Galician Division of the Waffen-SS.
Volume 2. Stalin's Nemesis. (Klemen Kocjančič) 238

Radina Vučetić, Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i
sedamdesetih godina XX veka (Jure Ramšak) 241

Simpozij Starost – izzivi historičnega raziskovanja (Nataša Hönig) 244

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19. in 20. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th and 20th century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Uvodno pojasnilo

Inštitut za novejšo zgodovino v Ljubljani je v okviru izvajanja raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, v programskem obdobju 2015–2020 prešel k raziskavi razvoja političnih strank in institucij države na Slovenskem od konca 19. do začetka 21. stoletja. Programska skupina, ki od leta 2004 izvaja omenjeni raziskovalni program, je doslej v raziskovanju idejne, politične in kulturne zgodovine Slovencev iz programskega časovnega in problemskega polja razčlenila najbolj značilne razvojne procese, ki so označevali omenjena področja slovenske nacionalne zgodovine. Raziskave so bile opravljene v okviru historične osmislitve procesa idejnopolitične plastitve v slovenskem narodnem gibanju v drugi polovici 19. stoletja in skozi razčlenbo ključnih obdobj in prelomov, v katerih je bilo vprašanje idejnopolitičnega in kulturnega pluralizma in monizma v 20. stoletju na Slovenskem najbolj izpostavljeno (programsko obdobje 2004–2008), ter v okviru obravnave problemske kompleksnosti vprašanja demokracije in demokratičnih vrednot v slovenski zgodovinski izkušnji od konca 19. stoletja do vključitve Republike Slovenije v Evropsko unijo leta 2004 (programsko obdobje 2009–2014). Raziskovalna spoznanja, dobljena v letih 2004–2014, so programsko skupino z vidika vsebinske povezanosti obravnavane problematike usmerila v zdajšnje razčlenitev razvoja strankarskih subjektov in države v idejnopolitični, kulturni in družbenogospodarski dinamiki moderne in postmoderne dobe na Slovenskem. To je bil doslej opazen manko v slovenskem zgodovinopisju.

Raziskovalna osredotočenost programske skupine zajema obravnavo pojma stranke kot tvorbe modernih in modernizirajočih se političnih sistemov, obravnavo pogojev in načinov ustanavljanja strank ter njihovega značaja kot različnih sistemov skupinskih družbenih, ideoloških, političnih, vrednostnih in narodnostnih smotrov ter sredstev. Na tej podlagi in ob upoštevanju vsakokratnih zgodovinskih okvirov političnega delovanja programska skupina razčlenjuje konkretne strankarske organizme ter njihov razvoj v obdobju, ki ga opredeljuje raziskovalni program. Njihova razčlenitev zadeva vprašanja strankarske organizacije in njenega teritorialnega razvoja, znotrajstrankarske discipline, političnoprogramskih nazorov, agitacije in propagande, vloge in mesta posameznih strank v javnem življenju in razmerju politične ter družbene moči, parlamentarne (in izvenparlamentarne) ter vladne ali nevladne

strankarske strategije in taktike, političnega strankarstva v državni upravi in drugih delih sistema javnih služb ter funkcij, problematiko strankarskih elit, (karizmatičnih) voditeljev in strankarske birokracije, vprašanje prepletenosti politike, kulture, znanosti in gospodarstva, odnos strank do pomembnih institucij civilne družbe, tiska in drugih medijev ter obliko med njimi vzpostavljene ali nevzpostavljene soodvisnosti. Programska skupina je na ta način začrtala osvetlitev razvoja, pomena in zgodovinskega vpliva strankarskih subjektov na slovensko družbo v zadnjih treh desetletjih habsburške monarhije, med prvo svetovno vojno, v prvi jugoslovanski državi, med drugo svetovno vojno, v drugi jugoslovanski državi in v Republiki Sloveniji. Obenem se je usmerila tudi v preučitev načina delovanja in vloge institucij države pri oblikovanju vsebine in podobe družbenega in političnega življenja na Slovenskem v omenjenih razdobjih.

Programska skupina svoje delo izvaja po uveljavljenem zgodovinoopisnem raziskovalnem postopku, že dalj časa razširjenem tudi na uporabo sodobnih orodij, ki jih ponuja digitalna humanistika. Njeni člani opravljajo primarno raziskovalno delo doma in v tujini. Od arhivskih in knjižničnih ustanov so doslej za potrebe raziskave pregledali gradivo v Arhivu Republike Slovenije, Narodni in univerzitetni knjižnici ter fondu Knjižnice INZ v Ljubljani, Pokrajinskem arhivu Maribor, Arhivu Jugoslavije v Beogradu ter Arhivu novejših dokumentov in v knjižnicah Univerze v Varšavi. Uporabili so tudi vso ustrezno domačo in tujo znanstveno literaturo.

Programska skupina svojo raziskavo izvaja stopnjevano. V njeni prvi stopnji je obdelala nastanek, organizacijsko strukturo, ozemeljski obseg, politični razvoj in notranjo dinamiko strankarskih subjektov na Slovenskem v času, ki mu je raziskava namenjena. Raziskovalne rezultate iz te stopnje izvajanja raziskovalnega programa, opravljene v letih 2015–2016, predstavljamo v pričujoči številki inštitutove znanstvene revije *Prispevki za novejšo zgodovino*. Programska skupina tako poleg monografskih in drugih znanstvenih objav s področja svojega raziskovalnega dela v zaokroženi obliki predstavlja njegove sprotne rezultate.

V Ljubljani, 8. maja 2017

*Vodja programske skupine
dr. Jurij Perovšek*

Filip Čuček*

Pregled slovenskih političnih taborov pred nastankom modernih političnih strank**

IZVLEČEK

V razpravi avtor obravnava organizacijo slovenskih političnih taborov v drugi polovici 19. stoletja, v času, ki še ni poznal moderne politične »infrastrukture« oziroma klasičnega strankarstva. V letih marčne revolucije se je politika osredinila v deželnih zborih in v državnem zboru, na drugi strani pa tudi v časnikih in časopisih. Po obnovi ustavnega življenja sta se v slovenski politiki izoblikovala dva politična tabora: tabor, ki je zagovarjal previdno politiko državnih poslancev (staroslovenci), in tabor opozicije (mladoslovenci), ki se je zavzemal za odločno nacionalno politiko po češkem zgledu. Glavni politični centri so bili poleg deželnih zborov (in po letu 1873 državnega zbora) časopisi (in društva). Kljub načelni slogi so v ozadju vseskozi tlela politična nesoglasja. Dokončno ločitev duhov je leta 1888 z Rimskim katolikom dosegel Anton Mahnič, profesor bogoslovja v Gorici. Januarja 1890 je bilo v Ljubljani ustanovljeno Katoliško politično društvo, liberalci pa so februarja 1891 ustanovili Slovensko društvo. V drugih deželah s slovenskim prebivalstvom je bila pluralizacija političnega prostora nekoliko kasnejša ali pa do nje sploh ni prišlo.

Ključne besede: Avstrija, slovenske dežele, politični tabori, časopisje, 19. stoletje

ABSTRACT

OVERVIEW OF THE SLOVENIAN POLITICAL CAMPS BEFORE THE CREATION OF MODERN POLITICAL PARTIES

In the following discussion the author focuses on the organisation of the Slovenian political camps in the second half of the 19th century, in the time when the modern political

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, filip.cucek@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

»infrastructure« or classic political parties did not yet exist. During the March Revolution, politics converged in the Provincial Assemblies and the National Assembly, and on the other hand also in newspapers and magazines. After the restoration of the constitutional life, two political camps formed in the Slovenian politics: the camp arguing for the cautious politics of the National Assembly deputies (the so-called »Old Slovenians«), and the opposition camp (the so-called »Young Slovenians«), which advocated a decisive national policy according to the Czech example. Besides Provincial Assemblies (and after 1873 the National Assembly), newspapers (and societies) were among the main political centres as well. Despite what was in principle unity, political disagreements kept smouldering in the background. The final separation of opinions was achieved by Anton Mahnič, professor of theology in Gorizia, and the Rimski katolik magazine. In January 1890 the Catholic Political Society was founded in Ljubljana, while the liberals founded the Slovenian Society in February 1891. In the other provinces inhabited by Slovenians, the pluralisation of the political space took place somewhat later or not at all.

Keywords: Austria, Slovenian provinces, political camps, newspapers, the 19th century

Uvod

Dandanes je strankarstvo povsem običajna in samoumevna zadeva. Živimo v parlamentarno urejeni večstrankarski državi (ki je del širše Evropske unije), v kateri sta svoboda govora in mišljenja ena izmed temeljnih družbenih postulatov. Toda temu ni bilo zmeraj tako. Začetki modernih političnih strank so na slovenskih »tleh« sicer vezani na avstrijsko dvojno monarhijo, natančneje na devetdeseta leta 19. stoletja, po drugi svetovni vojni pa je večstrankarstvo za več desetletij (do leta 1991, ko se je Slovenija osamosvojila in se pridružila evropskim parlamentarnim državam) ugasnilo. Tradicija strankarskega pluralizma je bila na Slovenskem tedaj dolga približno 50 let. Pluralizacija v slovenski politiki je, sprva na Kranjskem, odpirala novo polje v dojemanju demokratičnih tendenc in »svobodne« svetovnonazorske usmeritve. Z nastankom katoliških političnih društev se je tam oblikovala široko razvejena katoliška politična organizacija, ki se je pred volitvami v kranjski deželni zbor leta 1895 preimenovala v Katoliško narodno stranko. Na drugi strani so liberalci leta 1894 ustanovili Narodno stranko.¹ Obe stranki sta se hitro »opremili« z vso potrebno strankarsko infrastrukturo. Po prvem slovenskem katoliškem shodu je katoliški tabor hotel prežeti vso družbo s katoliškimi načeli. Ker je kmečko prebivalstvo sestavljalo večino slovenskega prebivalstva, je bil ob širitvi volilne pravice postavljen temelj za vse večje volilne uspehe katoliškega tabora. Ta si je zaradi strahu pred širjenjem socialdemokracije prizadeval razširiti svoj vpliv tudi med delavstvom (v okviru političnih in izobraževalnih društev), toda tudi po ustanovitvi Jugoslovanske socialdemokratske stranke leta 1896 socialdemokracija zaradi majhne volilne baze

¹ Prim. Slovenec, 26. 11. 1895. Slovenski narod, 1. 12. 1894.

(predvsem delavci v industrijskih obratih) ni dosegala pomembnejših uspehov.² Kakorkoli, sredi devetdesetih let so bili znotraj kranjske slovenske politike formirani bloki vseh treh idejnopoličnih usmeritev, Kranjska (z Ljubljano) pa je že zavzemala osrednjo (slovensko) vlogo (v drugih »slovenskih« deželah je bila pluralizacija političnega prostora nekoliko kasnejša: na Goriškem leta 1899, na Štajerskem leta 1907, v Trstu tik pred vojno, medtem ko na Koroškem do nje sploh ni prišlo).

Marčna revolucija in neoabsolutizem

Toda v času marčne revolucije, ko se je svet bidermajerja praktično čez noč porušil, tradicionalni fevdalni družbeni sistem pa je zamenjal pravi parlamentarizem po zahodnem zgledu, modernih političnih strank v Avstriji seveda še ni bilo. Potem ko so junija 1848 (po deželnozborskih volitvah) izvedli prve državnozborske volitve v monarhiji, so v novoizvoljeni parlament na Dunaju prišli prvi poslanci iz vseh delov monarhije, ki so se med seboj povezovali v prvi vrsti po deželnem ključu. Poslanci so bili brez vsakršnih parlamentarnih (oziroma sploh političnih) izkušenj, saj je bil parlamentarni družbeni ustroj v Avstriji popolni novum. Kmalu po otvoritvi (22. julija) se je državni zbor razdelil v tri nove politične »skupine«; te so dobile naziv po prostoru, ki so ga zasedale v parlamentu glede na njegovega predsednika. Steber desnice so tako predstavljali Čehi, ki so se tja usedli zato, ker je bil ostali prostor ob njihovem prihodu večinoma že zaseden. Čehe so podpirali južnoslovanski (tudi večina slovenskih), rusinski in poljski poslanci kmečke provenience. V sredini so sedeli konservativni poslanci (»centrum«), levici pa so pripadali v glavnem nemški, italijanski in poljski liberalno usmerjeni poslanci.³ Dunajski parlament je v prestolnici (zaradi oktobrske revolucije) zasedal zgolj do konca oktobra, ponovno pa se je sestal konec novembra v malem moravskem mestecu Kroměříž. Tam so se nekoliko spremenile tudi politične »skupine«: na desnici najmočnejši 120-članski Avstrijsko-slovanski klub, ki si je prizadeval za federalizacijo Avstrije, potem Centralni klub (ki se je januarja 1849 razcepil v Klub levega centra in Klub desnega centra) in (opazno šibkejša) levica, ki so jo kot na Dunaju tvorili radikalni nemški poslanci ter večina liberalno usmerjenih Italijanov in Poljakov.⁴

Na Slovenskem se je v času marčne revolucije »politika« osredinila v deželnih zborih, ki so se v glavnem ukvarjali z občinami, zemljiško odvezo in deželno ustavo, in

2 Andrej Pančur, »Nastanek političnih strank«, v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, 1, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 32–36. Andrej Pančur, »Nacionalni spori«, v: *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 37.

3 Razdelitev parlamenta na levo, desnico in center ne smemo enačiti z današnjimi parlamentarnimi pojmi (pa tudi ne z merili, prevladujočimi v tedanji zahodni Evropi). Pojma levica in desnica, vzeta iz francoskega parlamentarizma, sta v habsburški monarhiji namreč manj označevala različno stopnjo liberalnosti, veliko bolj pa različne poglede na izgradnjo države (levica je v glavnem zagovarjala centralizem po jožefinskem zgledu, medtem ko je bila desnica na strani federalizma). – Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci 1848–1918* (Celje in Ljubljana: Zgodovinsko društvo in Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015), 38, 39.

4 *Ibid.*, 49, 50.

v državnem zboru, na drugi strani pa tudi v obstoječih (*Kmetijske in rokodelske novice*) in novonastalih časnikih ter časopisih, ki so zrasli kot gobe po dežju. »Slovenski« poslanci v državnem zboru niso delovali enotno, pač pa so do glavnih problemov zavzemali različna stališča (do nasprotij je prihajalo zlasti med kmečkimi in mestnimi poslanci). Njihova orientacija je bila v glavnem deželna, zastopali pa so predvsem svojo lokalno volilno bazo.⁵ Kljub temu je bila glavna zahteva (»slovenskih«) političnih programov leta 1848 Zedinjena Slovenija (ki pa je nastala v več središčih). Eno takih političnih »središč« je predstavljal celovski stolni kaplan Matija Majar Ziljski, ki se je v peticiji cesarju in v tiskanem letaku *Kaj Slovenci terjamo?* v začetku aprila zavzel za posebno samoupravno notranjeavstrijsko enoto z lastnim predstavništvom. Drugi center je bil Dunaj; tam je dunajska Slovenija zahtevala, »da se politiško razkropljeni narod Slovincov na Kranjskim, Štajerskim, Primorskim in Koroškim, kakor jeden narod v eno kraljestvo z imenom Slovenija zedini«. Tretji center pa se je osredinil v Gradcu. Slovenska inteligenca, ki je delovala v štajerskem deželnem mestu, je sredi aprila ustanovila društvo Slovenija, ki je usmerjalo spodnještajersko slovensko politiko in že čez slab teden formuliralo svoje zahteve v *Gratzer Zeitung*.⁶ Graška in dunajska Slovenija sta bili tudi glavni protagonistki (predvsem na podeželju) protifrankfurtskega razpoloženja (kmetje so bili proti volitvam iz sicer povsem pragmatičnih razlogov, saj jih je bilo strah, da bi morali služiti dvema cesarjema, kar bi posledično pomenilo višje davke) in pobudnici podpisovanja peticij za Zedinjeno Slovenijo. Ta pa je imela precej slab uspeh, saj je zajela le del izobraženstva in študentov, med kmečkim prebivalstvom pa zanjo ni bilo pravega posluha. »Aktivisti« (študentje in duhovniki)⁷ so se sicer pridružili pobudi dunajske Slovenije in začeli zbirati podpise, toda kmete so morali v prid ustanovitve zedinjene Slovenije prepričevati (tudi) s povsem pragmatičnimi razlogi (češ da bo uradovanje slovensko, da bodo lahko tudi nepismeni in nemškega jezika nevešči vse svoje zadeve reševali sami in jih uradniki ne bodo mogli goljufati).⁸

Leta 1848 ustanovljeni časopisi in društva (*Slovenija in Slovenski cerkveni časopis*, *Slovensko društvo* v Ljubljani, *Celske slovenske novine*, *Društvo za posredovanje med slovansko in nemško narodnostjo* v Celju, *Sloveniens Blatt* v Novem mestu, *Slavjanski rodoljub*, *Slavjanski zbor* v Trstu, *Slavjansko bralno društvo* v Celovcu, itd.) so (na deželni oziroma regionalni ravni) postali središče, okrog katerega se je zbiralo podobno misleče meščanstvo. Na eni strani so svoje politične zahteve izražali liberalno usmerjeni intelektualci, ki so se zavzemali za uveljavitev temeljnih zahtev človeka in državljana, na drugi strani pa se je na Kranjskem organizirala tudi katoliška stran (kar pa tedaj še ni vodilo k idejnopolitičnim razhajanjem). Po ponovni uvedbi

5 Ibid., 68–71.

6 Prim. Stane Granda, *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo* (Ljubljana: Nova revija, 1999), 72.

7 Prim. Stane Granda, »Graška Slovenija v letu 1848/49«, *Zgodovinski časopis* 28, št. 1-2 (1974): 57, 58, 65, 66.

8 Akcija torej ni naletela na množično podporo, ki bi odražala vseslovensko mišljenje in moderno slovensko čustvovanje, pač pa je šlo za prve poskuse »slovenske« elite, ki je že »osvojila« idejo nadregionalne povezave, k mobilizaciji prebivalstva. Prim. Jernej Kosi, *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja* (Ljubljana: Sophia, 2013), 359, 360. Prim. tudi Stane Granda, »Podpisovanje peticij za zedinjeno Slovenijo 1848 – manipulacija ali zavestno politično dejanje?«, v: *Historični seminar*, ur. Oto Luthar (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1994), 252.

absolutizma je zaradi stroge cenzure prenehala izhajati vrsta časnikov. V Ljubljani so v slovenščini izhajale le še *Novice*, ki so bile osrednje politično čtivo (če jim je seveda uspelo poročati) na Kranjskem (pa tudi širše), katoliška *Zgodnja Danica* in od marca 1850 do konca leta 1851 *Ljubljanski časnik*, ki ga je kranjska deželna vlada ustanovila kot nekakšen uradni list v slovenskem jeziku. V Celovcu je izhajala katoliška revija *Drobtinice*, v letih 1850–53 revija *Slovenska Bčela* in od leta 1852 list *Šolski prijatelj*. S cesarskim patentom (marec 1849) so bila precej omejena tudi politična društva, novi društveni zakon (november 1852) pa je povsem onemogočil obstoj in delovanje čistih političnih društev.⁹

Obnova ustavnega življenja, prvi idejnopolitični razcep

Po desetletju absolutizma, v katerem je zaradi ostre represije politično življenje povsem zamrlo (Matija Majar je leta 1851 v pismu Josipu Muršču zapisal, da si »s politiko sedaj ni nič začeti – samo pozorovati moramo, kaj se godi – i skerbno se literarnega dela poprijeti«),¹⁰ so se po obnovi ustavnega življenja tudi na Slovenskem »odprla vrata« modernim demokratičnim idealom. »Modernizacija« političnega (in javnega) življenja je sprožila postopno mobilizacijo množic, to pa je vodilo do odločilnega zasukata proti nacionalizmu, ko se je bilo prebivalstvo (sprva meščanstvo) prisiljeno nacionalno opredeliti.¹¹ Znotraj nacionalne diferenciacije so se tako formirale različne politične opcije. Na eni strani nemška (italijanska) stran, na drugi strani pa šibka slovenska stran, ki je svoje delo začela v težkih pogojih. Znotraj obeh nacionalno-političnih polov je bila sprva dejavna zgolj peščica ljudi. Med »elito« se je prištevalo izobraženo meščanstvo, ki se je na podlagi politične orientacije oziroma naklonjenosti eni ali drugi politično-kulturni usmeritvi opredelilo za eno ali drugo stran. (Na podeželju se mobilizacija prebivalstva – seveda s pomočjo »elite« – za eno ali drugo stran še ni niti dobro pričela).

Slovenska stran je v parlamentarno dobo vstopila precej neorganizirana in brez pravih ciljev¹² (politika še ni poznala moderne politične »infrastrukture« oziroma klasičnega strankarstva; politiki so delovali po načelu pripadnosti določenim političnim vizijam, takšne usmeritve pa so se v ekskluzivnih predstavniških telesih bolj ali manj združevale v »nacionalne« politične skupine). Toda tudi v dunajskem parlamentu so poslanci, za katere se je zdelo, da bodo zastopali slovenske barve, delovali precej zbegano; od petih poslancev poslanske zbornice (Anton Černe, Anton Gorjup, Lovro Toman, Dragotin Dežman in Johann Mörtl) sta od slovenstva hitro »odpadla«

9 Smilja Amon in Karmen Erjavec, *Slovensko časopisno izročilo* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2011), 84–102.

10 Janez Cvirn, »'Le delavnost, stanovitnost in pogumnost so nam potrebne.' Štefan Kočever in Celje (1851–1883),« v: Štefan Kočever – rodoljub slovenski, ur. Janez Cvirn (Celje: Zgodovinsko društvo, 2006), 85.

11 Janez Cvirn, *Trdnjanski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem 1861–1914* (Maribor: Obzorja, 1997), 9–12.

12 Prim. Vasilij Melik, »Problemi in dosežki slovenskega narodnega boja v šestdesetih in sedemdesetih letih v 19. stoletju,« v: *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak (Maribor: Litera, 2002), 239.

Dežman¹³ in Mörtl, ostali trije pa so bili precej neusklajeni (Toman se je postavil v vrste opozicije, medtem ko sta Černe in Gorjup podpirala vlado (pa še ta dva nista našla skupnega jezika)). A položaj se je začel hitro spreminjati. Mariborski program iz septembra 1865, ki je predvideval obnovo notranjeavstrijskih dežel,¹⁴ je na Slovenskem (predvsem zaradi različnih pogledov slovenske in nemške strani glede preoblikovanja monarhije) okrepil nacionalni impulz. Ta se je stopnjeval do deželnozborskih volitev leta 1867, ko so Slovenci že nastopili z jasnimi političnimi programom.¹⁵ Medtem pa so se (ob liberalni zakonodaji in vprašanih konkordata) zaostrili odnosi v slovenski politiki. V nasprotju s konservativno (Janez Bleiweis s *Kmetijskimi in rokodelskimi novicami*) in katoliško kranjsko politiko (Luka Jeran z *Zgodnjo Danico*), s katero se ni strinjal že Fran Levstik s časnikom *Naprej*,¹⁶ so namreč vodstvu narodne »stranke« dajali ton liberalno usmerjeni politiki (predvsem na Štajerskem; Josip Vošnjak¹⁷ v Mariboru, Štefan Kočevar¹⁸ v Celju, Božidar Raič na ptujskem koncu), ki so Levstika tudi najbolj podprli (in zavrnilo Mariborski program).¹⁹ Politično polarizacijo je leta 1867 pospešilo glasovanje državnozborskih poslancev – osem poslancev (kranjski Lovro Toman, Luka Svetec, Lovro Pintar, grof Jožef Barbo, Vinko Fereri Klun, goriški Anton Černe in štajerska Alojzij Lenček in Janez Lipold), ki so se (skupaj s srbskim poslancem iz Dalmacije Stevanom Ljubišo) povezali v samostojen klub (ter v širšega z nemškimi klerikalnimi Tirolci) – za dualistično adreso, kar je v slovenski javnosti vzbudilo val ogorčenja.²⁰ Dokončno sta se izoblikovala dva politična tabora: tabor, ki je zagovarjal previdno politiko državnih poslancev (staroslovenci), in tabor opozicije (mladoslovenci), ki se je zavzemal za odločno nacionalno politiko po češkem zgledu.²¹

13 Več gl. Janez Cvirn, »Kdor te sreča, naj te sune, če te more, v zobe plune. Dragotin Dežman in slovenstvo,« *Zgodovina za vse* 14, št. 2 (2007): 38–56.

14 Več gl. Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 106–08, 182, 183.

15 Vasilij Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma,« v: *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918*, 296, 297. Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 388–92. Prim. Janez Cvirn, »Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark. Zwischen Kooperation und Konfrontation,« v: *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum*, ur. Harald Heppner (München: R. Oldenbourg, 2002), 115, 116. Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 106–08.

16 Prim. Smilja Amon, »Vloga slovenskega časopisja v združevanju in ločevanju slovenske javnosti od 1797–1945,« *Prispevki k zgodovini slovenskih medijev*, vol. 15, supl. (2008): 13, 14.

17 Vošnjak se je najprej uveljavil kot organizator in pisec programov, vabil in dopisov, hitro pa postal eden vodilnih slovenskih politikov na Spodnjem Štajerskem. Prim. Josip Vošnjak, *Spomini*, ur. Vasilij Melik (Ljubljana: Slovenska matica, 1982), 646–58.

18 Več o njem gl. *Štefan Kočevar – rodoljub slovenski*.

19 V času največjih pričakovanj po nastopu Belcredija je notranjeavstrijska ideja (Andrej Einspieler) dobila najširšo podporo, ki so jo sprejeli slovenski politiki s Štajerske, Koroške in Kranjske na sestanku v Mariboru 25. septembra 1865, kljub temu da večina udeležencev ni verjela v uresničitev programa. Einspielerjeva zasnova oktobrskje diplome in ideje Františka Palackéga o federalizaciji monarhije je predvidevala obnovo notranjeavstrijske skupine dežel z deželni zborom za vsako deželo in cesarsko-kraljevim namestništvom (v narodnostno mešanih deželah pa tudi ustanovitev narodnih kurij). Toda pot do uresnitve tega načrta je bila seveda precej na trhljih temeljih. V tedanjih razmerah, ko se je že jasno nakazovala dualistična zasnova monarhije, je bil federalizem, ki ga je zagovarjal predvsem Palacký, po njegovem vzoru pa kot eno izmed federativnih enot (Notranjo Avstrijo) osmislil tudi Einspieler, (pre)velika utopija. Vlada in dvor nista bila naklonjena predlaganim rešitvam, kljub temu da se je zdelo, da je za »razpadajočo« monarhijo dobrodošla vsaka sprememba ustavnih določil. Toda preoblikovanje države v duhu federalizma je bilo vseeno preveč, da bi jo državne elite uvrstile v svoj politični »program«. Več o tem gl. Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 106–08. Prim. tudi Dragotin Lončar, »Adolf Fischhof,« v: *Veda* (1912): 33.

20 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 184, 185.

21 Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma,« 299–302.

Staroslovence so vodili Janez Bleiweis, Etbin H. Costa in drugi, ki so imeli v rokah tudi najbolj razširjen časopis *Kmetijske in rokodelske novice*. Sklicevali so se na krščansko kulturo, vdanost habsburški monarhiji in historično pravo. Delovali so pod geslom »Vse za vero, dom, cesarja«, oporo pa iskali med konservativnimi duhovniki. Idejni vodja mladoslovencev je bil Fran Levstik, ki je zasnoval liberalni politični in kulturni program. Ob njem so stali mladi slovenski izobraženci in celo liberalno usmerjeni duhovniki, ki so skušali pridobiti somišljenike za radikalnejšo politiko pod geslom »Vse za domovino, omiko in svobodo«. Opredeleževali so se za svobodomiselnost, naravno pravo in liberalizem.²² Nasprotja med obema taboroma so se od jeseni hitro zaostrovala.

Medtem je leto 1867 prineslo dokončno spremembo družbenega sistema v predstavniški parlamentarizem, moderna infrastruktura (izgradnja železniškega omrežja, (skromna) kapitalistična proizvodnja, razvoj trgovine, svoboda tiska, zborovalno in društveno pravo, še posebej pa obvezno osnovno šolstvo po letu 1869) pa je prinesla »novosti«, ki so v ustavni dobi postale gibalo političnega in nacionalnega razvoja ter pospešile proces nacionalnega oblikovanja. Slovenska liberalna politika je konec šestdesetih in v začetku sedemdesetih let, torej v času, ko je politično življenje že postalo del vsakdana, kulminirala v taborih.²³ Taborskemu gibanju, ki so ga začeli liberalci (po češkem zgledu), so se (z zamudo) pridružili tudi konservativci. Glavni politični centri so poleg deželnih zborov (in po letu 1873 državnega zbora) postali časopisi (in društva), s čimer so med širši krog ljudi prihajali novi pogledi in sveže (nacionalne) ideje.²⁴ Ideja o Slovencih kot posebni, na jeziku in zgodovini utemeljeni skupnosti se je med širšim prebivalstvom pričela »prijemati«²⁵ povečano pismenostjo (šolstvom) in literarno-publicistično produkcijo, ki je prinašala nacionalna sporočila. Toda v ozadju so vseskozi tla politična nesoglasja; pokazala so se z ustanovitvijo idejnopolitičnih listov: liberalnega *Slovenca* v Celovcu (1865–67), konservativne *Domovine* na Goriškem (1867),²⁵ liberalnega *Slovenskega naroda* v Mariboru (1868) in *Pavlihe* (1870) v Ljubljani.²⁶ Razcep se je intenziviral, ko so se na deželnozborskih volitvah pojavile dvojne (liberalne in konservativne) kandidature.²⁷ A mladoslovenci so staroslovenskemu pritisku vse bolj popuščali in vsaj na zunaj sprejeli katoliško etiketo. Ker pa so konservativci vseeno želeli preveč (pridružili so se Hohenwartovemu klubu, zahtevali široko deželno avtonomijo na podlagi historičnega prava, krščanska načela na področju ustave in šolstva ter narodno enakopravnost), tega mladoslovenci niso mogli sprejeti.²⁸ Medtem se je liberalni *Slovenski narod* skupaj z urednikom Josipom Jurčičem

22 Amon, »Vloga slovenskega časopisja,« 13, 14.

23 O sestankih v Sisku in Ljubljani leta 1870 gl. več Marko Zajc, *Kje se slovensko neha in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 173–78.

24 Prim. Janez Cvirn, »'Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila.' Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914),« v: *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, ur. Mateja Režek (Ljubljana: Nova revija, 2010), 31–41.

25 Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma,« 311.

26 Prim. Janez Cvirn, »Slovenska politika na Štajerskem ob koncu 60-ih let 19. stoletja,« *Zgodovinski časopis* 47, št. 4 (1993): 523. Franjo Baš, *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije* (Maribor: Obzorja, 1989), 20. Amon, »Vloga slovenskega časopisja,« 14.

27 Prim. *Slovenski narod*, 25. 8. 1870.

28 Prim. Andrej Pančur, »Uveljavitev slovenskega narodnega gibanja,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, I, 29, 30.

preselil v Ljubljano, prav tako pa tudi eden vodilnih štajerskih liberalcev Josip Vošnjak. Idejnopolitični razkol se je v kranjski prestolnici pokazal že septembra 1872 na zboru Slovenske matice, v ostrih razpravah v kranjskem deželnem zboru, še posebej pa z ustanovitvijo konservativnega časnika *Slovenec* (1873);²⁹ na Goriškem se je pokazal z liberalno *Sočo* (1871), s konservativnim časnikom *Glas* (1872) in društvom Gorica leto pozneje.³⁰ Razdor se je kazal z ustanavljanjem katoliških političnih in tiskovnih društev.³¹ Na Štajerskem se je katoliški tabor (okrog časnika *Slovenski gospodar*) opazno okreplil v Mariboru, v zameno za sodelovanje v narodni politiki pa je od liberalne strani zahteval obrambo pravic Katoliške cerkve.³² Razpad sloge je na Slovenskem kulminiral na državnoborskih volitvah leta 1873 in na deželnozbornih volitvah leta 1874, ko je konservativna struja zavzemala cerkveno-politična stališča, medtem ko so liberalce zanimala samo vprašanja narodne politike. Kljub temu je pospešeni nemški (italijanski) nacionalizem sredi desetletja sporazumel slovenske vrste in jih prisilil k ponovni slogaški politiki (na Goriškem npr. z ustanovitvijo političnega društva Sloga).³³ Strasti so se dokončno pomirile leta 1876, ko so tudi mladoslovenci vstopili v Hohenwartov klub.³⁴ *Slovenski narod* je zapisal, da si »le zedinjeni moremo pomagati, razcepljeni, drug drugega ovirajoči propademo. Žalostne skušnje zadnjih let so nam neovrgljiv dokaz, da niti liberalci brez klerikalcev, niti klerikalci brez liberalcev, niti v narodni politiki, niti v narodnem gospodarstvu, niti v literaturi, kaj vspešnega doseči ne morejo.«³⁵

Ponovna sloga, nastanek modernih političnih strank

Po uvedbi direktnih državnoborskih volitev leta 1873 je večja demokratičnost volitev sprožila politično dinamiko, ki je bila dotlej v domeni deželnih zborov. Slovencem je uspelo na Dunaj poslati osem predstavnikov, šibka slovenska delegacija pa ni delovala enotno. Medtem ko je bil Andrej Winkler član Kluba levece, so bili preostali slovenski poslanci v opoziciji (trije konservativni poslanci, grof Karl Hohenwart, grof Jožef Barbo in Mihael Herman, so se pridružili Hohenwartovemu klubu Pravne stranke, mladoslovenski poslanci Josip Vošnjak, Radoslav Razlag, Ivan Nabergoj in Viljem Pfeifer pa so v državnem zboru do novembra 1876, ko so se pridružili Hohenwartovemu klubu, delovali samostojno).³⁶

29 Vasilij Melik, »Razcep med staroslovenci in mladoslovenci,« v: Vasilij Melik: *Slovenci 1848–1918*, 470–83.

30 Gl. Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2005), 239–77.

31 Melik, »Slovenska politika ob začetku dualizma,« 310.

32 Cvirn, »Slovenska politika na Štajerskem,« 524, 525.

33 Gl. Marušič, *Pregled politične zgodovine*, 277–97.

34 Pančur, »Uveljavitev slovenskega narodnega gibanja,« 30. Prim. Dušan Kermavner, *Prvi taktični razhod slovenskih politikov v Taaffe-Winklerjevi dobi* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963). Peter Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2010), 65–84.

35 Amon, »Vloga slovenskega časopisja,« 14, 15.

36 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 193–96.

V drugi polovici sedemdesetih let je vse pomembnejšo vlogo v Istri začelo prevzemati društvo *Edinost*, ustanovljeno leta 1874 (in časopis od leta 1876). Svoje delovanje je postopoma razširilo na vse avstrijsko Primorje in ga uskladilo z društvom *Sloga*.³⁷ Na Koroškem je bila razporeditev volilnih okrajev »začrtana« v korist nemškega prebivalstva, ki se mu – v nasprotju s Štajersko, kjer se je bilo prisiljeno braniti pred vse večjo slovensko »povodnjijo« – za popolno prevlado v deželi ni bilo treba preveč »naprezati«. Kljub aktivnosti društva *Trdnjava*³⁸ je bil razvoj slovenske politike precej skromen,³⁹ po njegovi ukinitvi (1876) pa na Koroškem (razen Družbe sv. Mohorja) ni bilo več nobenega pomembnejšega slovenskega političnega društva.⁴⁰

Volitve leta 1879, na katerih je zmagala naveza nemških klerikalcev in nenemških narodov, so pokazale, da je državnozbornsko večino vedno bolj kreirala volja volivcev, ki so postajali ključen dejavnik pri razdelitvi mandatov (še bolj se je to poznalo leta 1885).⁴¹ Taaffejeva politika je sicer skušala po sistemu »sporazuma in sprave« (brez vladnega pritiska) posredovati med koalicijo na eni in nemškimi liberalci, ki so se znašli v opoziciji, na drugi strani,⁴² toda z njo je nastopil ugoden čas za prodor nacionalne ideologije v vse pore javnega (in zasebnega) življenja, prednacionalno »sožitje« pa je postalo preteklost.

Kljub složnemu slovenskemu političnemu nastopanju (do začetka devetdesetih let) sta idejnopolično in svetovnonazorsko polarizacijo na Slovenskem ves čas narekovala *Slovenec* in *Slovenski narod*. Prav tako sta oba tabora vodila skupno slovensko politiko v deželnih zborih in državnem zboru. Toda liberalno časopisje (med pomembnejšimi zunaj Kranjske so bili *Edinost* iz Trsta, *Soča* iz Gorice in *Domovina* (1891) iz Celja; spadali so med politično-informativno časopisje, ki se je opiralo predvsem na politična društva oziroma njihove člane) je izgubljalo v iskanju političnih kompromisov s katoliškim taborom. Liberalni tabor so podpirali predvsem mestni izobraženci, bogatejši kmetje in učiteljstvo. Na drugi strani se je slovenska politična katoliška misel nenehno krepila tudi v času slogaštva, medtem ko je liberalni tabor zagotavljal krščanska načela in vodil strpno narodno politiko. Vodilno vlogo *Slovenca* so v slovenski javnosti podpirali številni katoliški časopisi (npr. *Domoljub* (1888)), zunaj Kranjske pa *Slovenski gospodar* (1867) v Mariboru, *Dolenjske novice* (1885) v Novem mestu, *Mir* v Celovcu (1882), ki so bili najbolj razširjeni krajevni informativni listi.⁴³

Medtem so Slovenci na Kranjskem leta 1883 ponovno dobili večino v deželnem zboru. Zaradi »drobtničarske« politike vlade pa so se pojavila nasprotja v liberalnem

37 Prim. Marušič, *Pregled politične zgodovine*, 277–97.

38 Prim. Iris M. Binder, »Der Kärntner Landtag,« v: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918*, VII/2 (Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000), 1734.

39 Prim. Bernhard Perchinig, *Wir sind Kärntner und damit hat sich's ... ' . Deutschnationalismus und politische Kultur in Kärnten* (Klagenfurt/Celovec: Drava, 1989), 42–55.

40 Andreas Moritsch, »Politična zgodovina Celovca v drugi polovici 19. stoletja,« v: *Od Maribora do Trsta*, ur. Darko Friš in Franc Rozman (Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998), 38.

41 Taaffejev kabinet je leta 1882 znižal pogojni davčni cenzus (z 10 na 5 goldinarjev), kar je pomenilo 400.000 novih volivcev. – Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 140.

42 Cvirn, *Trdnjavski trikotnik*, 102–06.

43 Amon, »Vloga slovenskega časopisja,« 15–18.

taboru (elastiki in radikali). Toda slovensko (slogaško) narodno stranko je razdvajalo predvsem nasprotje med liberalnim in konservativnim taborom, kljub temu da so slovenski (in Slovencem naklonjeni) poslanci v državnem zboru (Viljem Pfeifer, Josip Poklukar, Karel Klun, Adolf Obreza, Peter Grasselli, grof Karl Hohenwart, knez Ernst Windischgraetz, baron Albin Margheri-Comandano, Josip Vošnjak, Božidar Raič, baron Hermann Godel-Lannoy, Josip Tonkli in Ivan Nabergoj) nastopali složno in bili vsi člani Hohenwartovega kluba.⁴⁴ Liberalci so le navzven sprejemali katoliška stališča, sloga pa je bila vseskozi na preizkušnji. Na nekaterih volitvah so proti uradnim slogaškimi kandidatom nastopili protikandidati iz liberalnih in katoliških vrst. Slogaštvo se je začelo krhati po imenovanju Jakoba Missie za ljubljanskega škofa (leta 1884), dokončno ločitev duhov pa je leta 1888 z *Rimskim katolikom* dosegel Anton Mahnič, profesor bogoslovja v Gorici.⁴⁵ Pod vplivom drugega avstrijskega katoliškega shoda leta 1889 in radikalnejšega političnega katolicizma je bilo januarja 1890 v Ljubljani ustanovljeno Katoliško politično društvo (od leta 1895 Katoliška narodna stranka),⁴⁶ ki je še posebej po prvem slovenskem katoliškem shodu v Ljubljani avgusta 1892 spodbudilo nastanek številnih katoliških političnih društev na Kranjskem. Organiziranje katoliškega tabora je prisililo liberalce, da so februarja 1891 ustanovili Slovensko društvo (od leta 1894 Narodna stranka). V takšnih razmerah so bile državnozbornske volitve marca 1891 in nadomestne v Ljubljani istega leta zadnje, za katere je kandidate postavil skupni volilni odbor. Naslednje leto je v kranjskem deželnem zboru razpadel skupni slovenski poslanski klub.⁴⁷ Na Dunaju so se slovenski poslanci po Taaffejevem padcu novembra 1893 razdelili v dva kluba. »Oportunisti« Miha Vošnjak, Karl Klun, Fran Šuklje, Fran Povše, Anton Globočnik, Franc Robič in Viljem Pfeifer so ostali v Hohenwartovem klubu in podpirali novo, Windischgraetzovo vlado, zagovorniki radikalnejše politike (Andrej Ferjančič, Anton Gregorčič, Lavoslav Gregorec, Alfred Coronini, Josip Kušar in Ivan Nabergoj) pa so se s štirimi hrvaškimi poslanci povezali v Klub hrvatskih in slovenskih poslancev ter prešli v opozicijo. Razcep pa ni bil toliko rezultat ideološko-politične polarizacije na Kranjskem, pač pa predvsem taktična poteza, s pomočjo katere naj bi Slovenci čim več izsilili od vlade. V takšni konstelaciji so vztrajali do leta 1897, ko so se povezali v Slovensko krščansko nacionalno zvezo, ki je do konca stoletja podpirala vlade.⁴⁸

Leta 1896 je bila ustanovljena še Jugoslovanska demokratska delavska stranka, s čimer so bili (sprva na Kranjskem) formirani vsi trije idejnopolični tabori. Od začetkov organiziranega delavskega gibanja na Slovenskem (decembrska ustava leta 1867 je dovoljevala ustanavljanje delavskih društev) pa vse do srede sedemdesetih let so bili socialdemokrati na Slovenskem v glavnem obrtniški pomočniki in vajenci, mojstri pa le delno (oziroma bolj množično od osemdesetih let dalje v Ljubljani,

44 Prim. Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 196–206.

45 Prim. Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928), 28–47.

46 Prim. *Slovenec*, 12. 1. 1890. *Slovenski narod*, 1. 2. 1890.

47 Andrej Pančur, »Doba slogaštva,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 30, Pančur, »Nastanek političnih strank,« 30–32. Andrej Pančur, »Delovanje slovenskih strank,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 38. Prim. Vodopivec, *Od Pohlmanove slovnice*, 92–98.

48 Cvirn, *Dunajski državni zbor*, 206–11.

Celju, na Ptuju, v Slovenski Bistrici, Celovcu, nekoliko manj pa v Mariboru, Trstu in v revirjih). Kljub krizi avstrijskega delavskega gibanja od srede sedemdesetih let naprej (poostren je bil pritisk oblasti, številna delavska društva so bila razpuščena, ostalim pa je bilo delovanje močno oteženo)⁴⁹ sta bili na Spodnjem Štajerskem, ki je bila socialdemokratsko najbolj organizirana, v letih 1883/84 dve rudarski stavki (Hrastnik), v Mariboru, centru spodnještajerske socialdemokracije, pa je sredi leta 1885 izšlo sedem številčk lista *Die Arbeit*. Toda leta 1886 je bilo mariborsko delavsko izobraževalno društvo razpuščeno, delavsko gibanje pa je na Spodnjem Štajerskem ponovno »zadilo« šele po kongresu v Hainfeldu (sprva je bilo ustanovljeno društvo v Mariboru, nato v Celju in Trbovljah).⁵⁰ Leta 1889 je izbruhnila množična stavka v Trbovljah, Zagorju in Hrastniku, delavski nemiri in izgredi pa so spremljali tudi prvomajsko praznovanje leta 1890.⁵¹ Drugje (Kranjska, Koroška, Trst) je bila socialdemokracija slabše organizirana. V Ljubljani je bilo glavno delavsko-izobraževalno društvo (do leta 1884 v radikalnih rokah), druga skupina pa je bila (kot nekakšen most med socialdemokracijo in meščansko organiziranimi obrtniki in delavci) zmernejša obrtniško demokratična skupina, ki je nekaj let izdajala list *Ljudski glas*.⁵² Na Koroškem je bilo leta 1879 delavsko-izobraževalno društvo razpuščeno, leta 1885 pa še ostala, tudi največje, beljaško. V prvi polovici osemdesetih let je prevladala radikalna smer in leta 1885 je (po Mariboru) v Beljaku izšlo nekaj številčk lista *Die Arbeit*. Po letu 1885 se je delavsko gibanje začelo obnavljati, po Hainfeldu pa se je (podobno kot drugod) pričel hiter vzpon socialdemokracije (sindikalne organizacije, praznovanje 1. maja, stavke itd.). Socialdemokracija je bila tudi v devetdesetih letih najbolj organizirana na Štajerskem, kljub temu pa do začetka 20. stoletja ni dosegala večjih uspehov.⁵³

* * *

Nastanek modernih političnih strank je odpiral novo polje v dojemanju demokratičnih tendenc in »svobodne« svetovnonazorske usmeritve (ki je pod slogaškim »skupnim imenovalcem« sicer obstajala že prej). V nasprotju s Kranjsko so morali štajerski Slovenci, ki so se opirali na Slovensko politično društvo (ustanovljeno leta 1882 v Mariboru), zaradi močnega nemškega pritiska postopati slogaško ter mnogo

49 Franc Rozman, »Delavsko gibanje na Slovenskem v Taaffejevi dobi,« *Zgodovinski časopis* 29, št. 1-2 (1975): 119–22. Prim. Karin Maria Schmidlechner, *Die steirischen Arbeiter im 19. Jahrhundert* (Wien: Europaverlag, 1983), 259–94.

50 Franc Rozman, »Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1889,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 13, št. 1-2 (1973): 88–96. Franc Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem* (Ljubljana: Borec, 1979), 73–83.

51 Rozman, »Delavsko gibanje na Slovenskem,« 123. Rozman, *Socialistično delavsko gibanje*, 203–05, 239, 240. Franc Rozman in Miroslav Stiplovšek, *Prve rudarske stavke na Slovenskem 1883–1923* (Ljubljana: Delavska enotnost, 1983), 6–10, 16–20. Pančur, »Nastanek političnih strank,« 32–36. Pančur, »Nacionalni spori,« 37.

52 Prim. Jasna Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža: socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889* (Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, 1984).

53 Rozman, »Delavsko gibanje na Slovenskem,« 123, 124.

bolj taktično in previdno. Kljub temu se je sloga že vse od druge polovice devetdesetih let počasi krhala. Če se je v Celju krepila liberalna »meščanska« struja (Vekoslav Kukovec), so se pod vplivom politične diferenciacije na Kranjskem v Mariboru vse bolj uveljavljali katoliški politiki mlajše generacije z Antonom Korošcem na čelu in svojo aktivnost (s pomočjo večinsko slovenske duhovščine) usmerjali na podeželje.⁵⁴ K notranji cepitvi pa so ključno prispevali prav nemški uspehi.⁵⁵ Dokončen razdor so prinesle nadomestne državnozborske volitve leta 1906, ko sta se v splošni kuriji spopadla liberalec Ivan Rebek in katoliški kandidat Anton Korošec.⁵⁶ Januarja 1907 sta bili tako oblikovani stranki obeh blokov (»celjska« Narodna stranka in »mariborska« Slovenska kmečka zveza). Toda razpad sloge kljub vsemu ni oslabil slovenske politike, saj je bil aprila 1907 za enotni nastop obeh blokov glede skupnih »narodnih« zadev ustanovljen Spodnještajerski narodni svet.⁵⁷

Medtem je slovenska stran na Koroškem doživljala pravi politični polom.⁵⁸ Nemška premoč ni bila le posledica gospodarske odvisnosti koroških Slovencev, temveč tudi nepripravljenosti slovenske stranke na Koroškem na širjenje volilne pravice. Nemška propaganda je pritegovala k liberalizmu nagnjene kmečke posestnike, ki jih je bilo v nasprotju z drugimi slovenskimi deželami na Koroškem precej več.⁵⁹ Tudi prihod odvetnika Janka Brejca (leta 1903), ki je želel povezati slovensko politiko, ni bistveno spremenil razmerja sil na Koroškem.⁶⁰ Koroški Nemci so vse bolj pozivali k slogi in odločnejši obrambi pred »slovenizacijo« dežele,⁶¹ ki pa je nikjer ni bilo. Po zaslugi društva Edinost so se slovenski delavci v Trstu od leta 1896 aktivno vključevali v Jugoslovansko socialdemokratsko stranko, in ne v italijanska delavska združenja (vloga društva se je dodatno okrepila leta 1905, ko je pod njegovim okriljem začela delovati Narodna delavska organizacija).⁶² Od leta 1897 so v Trstu delovale tri stranke (italijanska liberalna, slovenska nacionalna in socialdemokratska).⁶³ V drugih mestih slovenske Istre (Koper, Izola, Piran) so popolnoma prevladovali Italijani, ki so okrepili svoj pritisk.⁶⁴ Čeprav je slovenska goriška politika v devetdesetih letih zastopala slogaško usmeritev, je postajala politična polarizacija vse očitnejša. Dokončno je goriško slogo leta 1898 razbil novi škof Jakob Missia, namesto nje pa sta se oblikovala

54 Prim. Baš, *Prispevki*, 74–79.

55 Več o tem gl. Branko Goropevšek, »Razpad sloge na slovenskem Štajerskem«, v: *Celjski zbornik* (Celje: Osrednja knjižnica, 1993), 143–61.

56 Prim. Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2005), 19–23. Gl. tudi *Slovenski gospodar*, 10., 26., 31. 5. 1906.

57 Janez Cvirni, »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem«, v: *Od Maribora do Trsta*, 59.

58 Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 212, 213.

59 Melik, *Volitve*, 246–48.

60 Prim. Andrej Rahten, »Pomen Janka Brejca in drugih pravnikov za koroške Slovence«, v: *Eliten und Nationwerdung/Elite in narodovanje*, ur. Tina Bahovec (Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 2003), 9–26.

61 *Mir*, 11. 4. 1908.

62 Jože Pirjevec, »Socialni in nacionalni problemi v Trstu 1860–1914«, v: *Od Maribora do Trsta*, 24.

63 Vasilij Melik, »O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti«, v: *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918*, 218. Prim. Boris M. Gombač, »Trst in Slovenstvo«, v: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998), 96–101.

64 Prim. Melik, »O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti«, 219.

dva povsem ločena politična tabora.⁶⁵ V Trstu se je krščanskosocialni del katoliškega tabora leta 1908 kljub italijanskemu pritisku oddaljil od slogaške politike (zbrane okrog Edinosti). Leta 1909 so liberalci in klerikalci na tržaških občinskih volitvah in leta 1911 na državnoborskih volitvah še nastopili složno, toda ustanovitev Slovenske ljudske stranke za Trst in Istro leta 1909 in Katoliškega političnega društva za Hrvate leta 1911 je jasno nakazovala postopni konec slogaške tradicije.⁶⁶

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *Mir*, 1908.
- *Slovenec*, 1890, 1895.
- *Slovenski gospodar*, 1906.
- *Slovenski narod*, 1870, 1890, 1894.

Literatura:

- Amon, Smilja in Karmen Erjavec. *Slovensko časopisno izročilo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2011.
- Amon, Smilja. »Vloga slovenskega časopisja v združevanju in ločevanju slovenske javnosti od 1797–1945.« *Prispevki k zgodovini slovenskih medijev*, Vol. 15, supl. (2008): 9–24.
- Baš, Franjo. *Prispevki k zgodovini severovzhodne Slovenije*. Maribor: Obzorja, 1989.
- Binder, Iris M. »Der Kärntner Landtag.« V: *Die Habsburgermonarchie 1848–1918, VII/2*, 1719–37. Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2000.
- Cvirn, Janez. »'Le delavnost, stanovitnost in pogumnost so nam potrebne.' Štefan Kočever in Celje (1851–1883).« V: *Štefan Kočever – rodoljub slovenski*, ur. Janez Cvirn, 81–96. Celje: Zgodovinsko društvo, 2006.
- Cvirn, Janez. »'Naj se vrne cenzura, ljubša bi nam bila.' Avstrijsko tiskovno pravo in slovensko časopisje (1848–1914).« V: *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes*, ur. Mateja Režek, 13–44. Ljubljana: Nova revija, 2010.
- Cvirn, Janez. »Celje – izginjajoči nemški otok na Spodnjem Štajerskem.« V: *Od Maribora do Trsta*, ur. Darko Friš in Franc Rozman, 57–65. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Cvirn, Janez. »Deutsche und Slowenen in der Untersteiermark. Zwischen Kooperation und Konfrontation.« V: *Slowenen und Deutsche im gemeinsamen Raum*, ur. Harald Heppner, 111–25. München: R. Oldenbourg, 2002.
- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje in Ljubljana: Zgodovinsko društvo in Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Cvirn, Janez. »Kdor te sreča, naj te sune, če ti more, v zobe plune. Dragotin Dežman in slovenstvo.« *Zgodovina za vse* 14, št. 2 (2007): 38–56.
- Cvirn, Janez. »Slovenska politika na Štajerskem ob koncu 60-ih let 19. stoletja.« *Zgodovinski časopis* 47, št. 4 (1993): 523–29.
- Cvirn, Janez. *Trdnjavski trikotnik. Politična orientacija Nemcev na Spodnjem Štajerskem (1861–1914)*. Maribor: Obzorja, 1997.

⁶⁵ Prim. Henrik Tuma, *Iz mojega življenja*, ur. Branko Marušič (Ljubljana: Tuma, 1997), 242–48.

⁶⁶ Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 286–303.

- Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Fischer, Jasna. *Čas vesolniga socialnega punta se bliža: socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*. Ljubljana: Republiška konferenca ZSMS, 1984.
- Gombač, Boris M. »Trst in Slovenstvo.« V: *Slovenija 1848–1998: iskanje lastne poti*, ur. Stane Granda in Barbara Šatej, 90–103. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1998.
- Goropevšek, Branko. »Razpad sloge na slovenskem Štajerskem.« V: *Celjski zbornik*, 143–61. Celje: Osrednja knjižnica, 1993.
- Goropevšek, Branko. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2005.
- Granda, Stane. »Graška Slovenija v letu 1848/49.« *Zgodovinski časopis* 28, št. 1-2 (1974): 45–84.
- Granda, Stane. »Podpisovanje peticij za zedinjeno Slovenijo 1848 – manipulacija ali zavestno politično dejanje?« V: *Historični seminar*, ur. Oto Luthar, 239–55. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1994.
- Granda, Stane. *Prva odločitev Slovencev za Slovenijo*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Kermavner, Dušan. *Prvi taktični razhod slovenskih politikov v Taafe-Winklerjevi dobi*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1963.
- Kosi, Jernej. *Kako je nastal slovenski narod. Začetki slovenskega nacionalnega gibanja v prvi polovici 19. stoletja*. Ljubljana: Sophia, 2013.
- Lončar, Dragotin. »Adolf Fischhof.« *Veda*, 1912: 27–37.
- Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Melik, Vasilij. »O razvoju slovenske nacionalnopolitične zavesti 1861–1918.« V: *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak, 208–21. Maribor: Litera, 2002.
- Melik, Vasilij. »Problemi in dosežki slovenskega narodnega boja v šestdesetih in sedemdesetih letih v 19. stoletju.« V: *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak, 239–44. Maribor: Litera, 2002.
- Melik, Vasilij. »Razcep med staroslovenci in mladoslovenci.« V: *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak, 470–84. Maribor: Litera, 2002.
- Melik, Vasilij. »Slovenska politika ob začetku dualizma.« V: *Vasilij Melik: Slovenci 1848–1918. Razprave in članki*, ur. Viktor Vrbnjak, 290–323. Maribor: Litera, 2002.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Moritsch, Andreas. »Politična zgodovina Celovca v drugi polovici 19. stoletja.« V: *Od Maribora do Trsta*, ur. Darko Friš in Franc Rozman, 35–41. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.
- Pančur, Andrej. »Delovanje slovenskih strank.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1*, ur. Jasna Fischer et al., 38, 39. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Pančur, Andrej. »Doba slogaštva.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1*, ur. Jasna Fischer et al., 30, 31. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Pančur, Andrej. »Nacionalni spori. V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1*, ur. Jasna Fischer et al., 36–38. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Pančur, Andrej. »Nastanek političnih strank.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1*, ur. Jasna Fischer et al., 31–36. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Pančur, Andrej. »Uveljavitev slovenskega narodnega gibanja.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1*, ur. Jasna Fischer et al., 28, 29. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perchinig, Bernhard. *Wir sind Kärntner und damit hat sich's ... <. Deutschnationalismus und politische Kultur in Kärnten*. Klagenfurt/Celovec: Drava, 1989.
- Pirjevec, Jože. »Socialni in nacionalni problemi v Trstu 1860–1914.« V: *Od Maribora do Trsta*, ur. Darko Friš in Franc Rozman, 19–25. Maribor: Pedagoška fakulteta, 1998.

- Pleterski, Janko. *Narodna in politična zavest na Koroškem. Narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Rahten, Andrej. »Pomen Janka Brejca in drugih pravnikov za koroške Slovence.« V: *Eliten und Nationwerdung/Elite in narodovanje*, ur. Tina Bahovec, 9–28. Celovec, Ljubljana in Dunaj: Mohorjeva založba, 2003.
- Rozman, Franc in Miroslav Stiplovshek. *Prve rudarske stavke na Slovenskem (1883–1923)*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1983.
- Rozman, Franc. »Delavsko gibanje na Slovenskem v Taaffejevi dobi.« *Zgodovinski časopis* 29, št. 1-2 (1975): 119–25.
- Rozman, Franc. *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem*. Ljubljana: Borec, 1979.
- Rozman, Franc. »Socialistično gibanje na slovenskem Štajerskem do leta 1889.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 13, št. 1-2 (1973): 53–103.
- Schmidlechner, Karin Maria. *Die steirischen Arbeiter im 19. Jahrhundert*. Wien: Europaverlag, 1983.
- Štefan Kočever – rodoljub slovenski, ur. Janez Cvirn. Celje: Zgodovinsko društvo, 2006.
- Tuma, Henrik. *Iz mojega življenja*, ur. Branko Marušič. Ljubljana: Tuma, 1997.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlínove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2010.
- Vošnjak, Josip. *Spomini*, ur. Vasilij Melik. Ljubljana: Slovenska matica, 1982.
- Zajc, Marko. *Kje se slovensko neha in hrvaško začne. Slovensko-hrvaška meja v 19. in na začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.

Filip Čuček

OVERVIEW OF THE SLOVENIAN POLITICAL CAMPS BEFORE THE CREATION OF MODERN POLITICAL PARTIES

SUMMARY

During the March Revolution, when the Biedermeier period ended practically overnight, the traditional feudal social system was replaced by true parliamentarism according to the Western example, while, naturally, modern political parties did not yet exist in Austria. In Slovenia at this time, “politics” converged in the Provincial Assemblies – which mostly dealt with municipalities, abolishment of serfdom, and the provincial constitution – and in the National Assembly (as well as, on the other hand, in the existing and newly-established newspapers and magazines which had started flourishing). The loudest demand of the (“Slovenian”) political programmes in 1848 was the United Slovenia Programme (created in several centres). One of such political “centres” was represented by the cathedral curate Matija Majar Ziljski in Klagenfurt. Another centre was located in Vienna, and the third one in Graz. After the restoration of the constitutional life in 1861, politics did not yet know the modern political “infrastructure” or classic political parties: politicians operated in accordance with the principle of adherence to certain political visions, and these orientations came together, more or less, in the “national” political groups within the exclusive representative bodies. However, Slovenian politics was quite disorganised, and even in the Vienna Parliament the “Slovenian” MPs came across as rather confused. However,

the situation started changing soon. The Maribor Programme of September 1865, calling for the restoration of the Inner Austrian provinces, strengthened the national impulse in Slovenia. The impulse mounted until the Provincial Assembly elections in 1867, when Slovenians already presented a clear political programme. Meanwhile, the relations within the Slovenian politics became more conflicting (with regard to the liberal legislation and the Concordat issues). In 1867 the political polarisation was encouraged by the voting of the National Assembly deputies on the dualist address. Two political camps formed definitively in the Slovenian politics: the camp arguing for the cautious politics of the National Assembly deputies (the so-called "Old Slovenians"), and the opposition camp (the so-called "Young Slovenians"), which advocated a decisive national policy according to the Czech example. At the end of the 1860s and in the beginning of the 1870s – in the time when the political life had already become an everyday occurrence – the Slovenian liberal politics culminated in the political camps. The political camps movement, initiated by the liberals in accordance with the Czech example, was also (belatedly) joined by the conservatives. Apart from the Provincial Assemblies (and the National Assembly after 1873), the main political centres also formed around newspapers (and societies), which is how new outlooks and fresh (national) ideas made their way among the wider circle of people. However, political disagreements kept smouldering in the background. The division intensified, and the ideological-political rupture manifested itself in the establishment of ideological-political newspapers and foundation of Catholic political and press societies. Nevertheless, the intensified German (Italian) nationalism in the middle of the decade consolidated the Slovenian ranks, forcing them to return to the unification policy.

Despite the united Slovenian political efforts (until the beginning of the 1890s), the ideological-political and world-view polarisation in Slovenia was constantly dictated by the *Slovenec* and *Slovenski narod* newspapers. However, the liberal press kept losing ground in its search of political compromises with the Catholic camp. The Slovenian political Catholic thought kept strengthening during the time of unification as well, while the liberal camp advocated the Christian principles and subscribed to tolerant national policy. The final separation of opinions was achieved by Anton Mahnič, professor of theology in Gorizia, and the *Rimski katolik* magazine. In January 1890 the Catholic Political Society (as of 1895 the Catholic National Party) was founded in Ljubljana. The organisation of the Catholic camp forced the liberal side to establish the Slovenian Society (as of 1894 the National Party) in February 1891. In such circumstances the National Assembly elections in March 1891 and the by-elections in Ljubljana in the same year were the last occasions when the joint electoral committee nominated the candidates. In the following year the joint Slovenian deputies' group in the Carniolan Provincial Assembly dissolved. In 1896 the Yugoslav Democratic Workers' Party was founded as well, marking the formation of all three ideological-political camps (initially in Carniola). In the other provinces populated by Slovenians, the pluralisation of the political space took place somewhat later: in 1899 in Gorizia, in 1907 in Styria, shortly before World War I in Trieste, while it never took place at all in Carinthia.

Jure Gašparič*

Slovenska ljudska stranka in njena organizacija (1890–1941)**

IZVLEČEK

Slovenska ljudska stranka je v organizacijskem pogledu posebej zanimiva, saj je od nastanka političnih strank na Slovenskem v devetdesetih letih 19. stoletja do izbruha druge svetovne vojne v Jugoslaviji imela največjo podporo volilnega telesa in pogosto oblikovala ključne politične odločitve za ta prostor. Vprašanje njene organiziranosti je po avtorjevem mnenju vsaj enako pomembno za razumevanje njene politike kakor idejno-politični profil in program.

Pri analizi organizacijskih vprašanj in zelo razvejane mreže vsevrstnih organizacij SLS metodološko sledi strukturi treh področij, na katerih je tedaj slonela sleherna stranka; loči profesionalno področje, kamor šteje osrednjo strankarsko organizacijo s tajništvom in ožjim vodstvom, neprofesionalno, kamor uvršča številne nepolitične organizacije (društva, finančne ustanove, medije), in parlamentarno, kamor šteje strankin poslanski klub in ministre.

Ključne besede: Slovenska ljudska stranka, habsburška monarhija, Kraljevina Jugoslavija, politične stranke

ABSTRACT

SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY AND ITS ORGANISATION (1890–1941)

The Slovenian People's Party is especially interesting in the organisational sense, as it enjoyed the greatest support of the electoral body since the formation of political parties in Slovenia in the 1890s and until the beginning of World War II in Yugoslavia, and shaped the political decisions that were of key importance for this space. In the author's opinion, the question of its organisation is at least as important to understand its politics as its ideological-political profile and programme.

* Dr., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, jure.gasparic@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

Methodologically, the analysis of the organisational questions and the very elaborate network of a variety of the Slovenian People Party's organisations followed the structure of three areas which every political party was based on at that time: the professional area, including the central party organisation with its secretariat and leadership; the nonprofessional area, which includes numerous non-political organisations (societies, financial institutions, media; and the parliamentary area, which includes the party's parliamentary group and ministers.

Keywords: Slovenian People's Party, Habsburg Monarchy, Kingdom of Yugoslavia, political parties

Skrivnostnost strankarske organizacije

V letih po drugi svetovni vojni je uveljavljeni zgodovinar in profesor za sodobno zgodovino na Filozofski fakulteti v Ljubljani Metod Mikuž svojim študentom pripovedoval prigodo iz tridesetih let, ko je bil kot mlad katehet tajnik škofa Gregorija Rožmana. Mikuž je pravil, da je nekega dne pohajal z družbo po Ljubljani in naposled prisedel k omizju v kavarni Union, ki je diskutiralo o resnih političnih vprašanjih in o stališčih Slovenske ljudske stranke. Po zanimivi razpravi se je eden od udeležencev zaupno nagnil proti njemu in mu dejal: »Prisostvovali ste seji načelstva SLS.«¹

Droben, po spominu povzet dogodek, deluje kot anekdota, a pravzaprav pojasni veliko več, kot se zdi na prvi pogled. Najprej lahko ugotovimo, da so seje načelstva najmočnejše slovenske politične stranke očitno bile na pol tajne, za dogodek ni vedelo veliko ljudi, dnevnega reda (vsaj takega, ki bi bil objavljen in znan) ni bilo, tudi zapisnikov ne. Strankin arhiv sicer ni ohranjen, a najbrž tudi ni upati na kakšno veliko najdbo, saj politično zares relevantnih dogovorov niso zapisovali. To, da je seji prisostvoval Mikuž, je bila posebna čast, a hkrati izkazano zaupanje. Moža so šteli v (vsaj širši) krog vodilnih kadrov slovenskega političnega katolicizma, kar morda ni nenavadno, saj je vendarle bil osebni tajnik škofa Rožmana. Preplet duhovščine in katoliške politike je bil takrat splošno znano dejstvo, ki je danes že precej raziskano. A navzlic temu ne moremo kar reči, da je Mikuž imel nekakšen položaj znotraj same stranke (morda je imel kakšno zamišljeno prihodnjo vlogo). Poleg tega se zdi še posebej nenavadno, da ni takoj zapopadel, da je na seji načelstva SLS. Očitno je bilo pri SLS že najbolj elementarno vprašanje strankarsko-političnega razvoja – vprašanje njene organiziranosti – zavito v tančico skrivnosti.

Skrivnostnost znotraj vplivnih političnih organizacij pa pravzaprav tedaj ni bila nič kaj posebnega, še manj edinstvenega. V Veliki Britaniji najstarejša politična stranka na svetu, znamenita konservativna ali torijska stranka, do leta 1945 ni imela ne statuta v pisani obliki ne seznama članov. »Do leta 1967 tudi ni objavljala računov. Bila je ohlapna tripartitna zveza parlamentarne stranke, Osrednje pisarne in Nacionalne unije,

¹ Prof. dr. Janko Prunk, ustna izjava avtorju, Maribor, 7. 12. 2016.

okrog katere je krožila množica satelitov, kakor *the 1922 Committee, the National Society of Conservative Agents, the Young Conservatives, Swinton College* in tako naprej. Če k temu dodamo še najrazličnejša *policy-making* telesa in skupine pritiska, kot so *the Conservative Research Department, the Conservative Political Centre, the Advisory Committee on Policy, the Bow Group, Pressure for Economic and Social Toryism, the Monday Club, the Centre for Policy Studies*, potem je jasno, s kolikšno nalogo je soočen resen zgodovinar stranke.² Tako je zapisal eden izmed njih – resnih zgodovinarjev torijske stranke.

Organizacijska ohlapnost in množičnost raznih organov deluje na videz kaotično in neobvladljivo, a je mogoče prav vsa omenjena telesa razvrstiti v tri velika področja, na katerih je nekoč (in deloma še danes) slonela britanska konservativna stranka:

- parlamentarno (in vladno) področje, ki ga sestavljajo izvoljeni predstavniki stranke in njihove organizacije;
- profesionalno (strankarsko tajništvo s profesionalnim kadrom in podpornimi organizacijami);
- prostovoljno (članstvo in mreža zaupnikov ali simpatizerjev s svojimi društvi in drugimi organizacijami).

Tej strukturi sledi tudi organizacija Arhiva konservativne stranke.³

Vse tri organizacijsko-strukturne elemente – parlamentarnega, profesionalnega in prostovoljnega – lahko brez zadržkov preslikamo v periferne dežele habsburške monarhije in v prvo Jugoslavijo; na njih je tudi na tem ozemlju slonela sleherna bolj relevantna politična stranka. Ob tem se je seveda treba zavedati, da so bili sestavni deli vsakega od teh področij (posamične organizacije in društva) precej drugačni od tistih na Otoku.⁴

Z viri najbolj podprto in najbolj transparentno je pri vsaki stranki gotovo bilo njeno parlamentarno področje; že volilni boj je bil pod drobnogledom javnosti, rezultati so bili jasni in objavljeni, delo poslancev je bilo zmerom medijsko dobro pokrito, povrhu so vse besede, izrečene na plenarnih sejah, parlamentarni stenografi dobesedno zapisovali. Veliko bolj skrivnostno je bilo delo znotraj profesionalnega področja, v okviru strankarske centrale (tajništva). Tamkajšnji sestanki, kjer so se velikokrat oblikovale podlage za politične odločitve, so pogosto nedokumentirani in sploh neznani. Formalna zasedanja se tukaj prepletajo z neformalnimi pogajanji, ko funkcionarji različnih ravni merijo svoj vpliv in usklajujejo odločitve. Vsaj načeloma, s teoretične perspektive, je dogajanje znotraj strankarske centrale osrednjega pomena

2 Paul Addison, »The British Conservative Party from Churchill to Heath: Doctrine or Men?«, *Contemporary European History* 8, št. 2 (1999): 289–98. Cit. po: *Guide to the Conservative Party Archive*, 2009, 1, dostopno na: http://www.bodleian.ox.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0004/94891/CPA-guide-high-res-version.pdf.

3 *Guide to the Conservative Party Archive*, 11–55.

4 Tudi sodobna nemška teorija pravi, da politična stranka po eni strani artikulira in kanalizira mnenja državljanov, po drugi strani pa jih prek parlamenta in vlade pretvarja v politične odločitve. Zato mora imeti ustrezno povezavo z državljanji in državo, kar se odraža v njeni organizaciji. Stranka ima tri »obrazce« – eden je stranka na terenu, drugi je strankino tajništvo in vodstvo, tretji je strankina »javna pisarna« – njena parlamentarni klub in ministrski kabinet. – *Politische Parteien: Begriff und Typologien | Parteien in Deutschland* | bpb (by-nc-nd/3.0/ Autor: Frank Decker für bpb.de), dostopno na: <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/42045/begriff-und-typologien>.

za razumevanje strankine politike; poslanski klub stranke je ne nazadnje le strankina podaljšana roka v parlamentu.

A ob obeh omenjenih področjih, ki jima politično zgodovinopisje posveča največ pozornosti, obstaja še tretje – prostovoljno področje; področje številnih članov, podpornikov, aktivnih simpatizerjev, zaupnikov, področje brezštevilnih društev in polpolitičnih in nepolitičnih organizacij s političnim poslanstvom ali vsaj političnimi ambicijami itn.; področje množic, na katerem je stranka nekoč utemeljevala svoj vpliv. Nova doba z elektronskimi mediji in zlasti s socialnimi omrežji in internetom je vpliv zadnjega področja precej zmanjšala, a nekoč je bil bistvenega pomena za preživetje sleherne politične skupine.

Organizacijsko drevo SLS

Slovenska ljudska stranka (z različnimi imeni in pravnimi statusi) je v organizacijskem pogledu še posebej zanimiva, saj je v polstoletnem obdobju klasičnega strankarsko-političnega življenja na Slovenskem (od devetdesetih let 19. stoletja do izbruha druge svetovne vojne v Jugoslaviji) navzven delovala enotno in homogeno, četudi je v vsem obdobju doživela velike politične uspehe in trpke poraze, notranje spore, tudi formalno prepoved. Ob tem je večino tega časa žela največjo podporo volilnega telesa, bila udeležena v več vladah in pogosto oblikovala ključne politične odločitve za ta prostor. Vprašanje organiziranosti stranke, obstoj njene strukture, pomožnih organizacij ipd. je tako vsaj enako pomembno za razumevanje njene politike kot idejno-politični profil stranke, njen program in njeni konkretni politični koraki. Vsaka stranka je namreč v najrazličnejših politoloških opredelitvah prvenstveno »organiziran poskus prevzema oblasti« (Schattschneider) oz. »organizirana skupina, združenje, ki je usmerjeno k političnim ciljem« (Panebianco).⁵ Izvajanje vidne strankarske politike zmeraj temelji na konkretnem ozadju, na njenem okostju – na številnih članih, organizatorjih, sekretarjih, poročevalcih itd., ki v praksi realizirajo hotenja politične stranke. In večja (in starejša) ko je bila stranka, večji politični organizem je tvorila. Celotno razvejano organizacijsko drevo SLS bom v nadaljevanju zaradi želje po jasnejši sliki predstavil kar najbolj sintetično, pri čemer bom sledil strukturi shemi treh glavnih področij – parlamentarnega, kamor uvrščam strankin poslanski klub v parlamentu in njene ministre, profesionalnega, kamor štejem osrednjo strankarsko organizacijo s tajništvom oz. ožjim vodstvom, in neprofesionalnega oz. prostovoljnega, kamor uvrščam vse nepolitične organizacije, društva, finančne ustanove, medije.

⁵ O teoretskih politoloških postavkah strankarstva gl. kratko in nazorno navajanje v: Janko Prunk in Marjetka Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank 1890–1990* (Ljubljana: Založba FDV, 2014), 13, 14 in tam navedeno delo Danice Fink Hafner, *Politične stranke* (Ljubljana: Založba FDV, 2001).

Profesionalno področje (osrednja organizacija z vodstvom)

Začetki⁶

Organizacijska rast SLS je bila postopna in v avstrijskem obdobju od dežele do dežele zelo različna. Začetek delovanja katoliškega političnega tabora zgodovinarji običajno postavljamo na konec osemdesetih let 19. stoletja, ko se je na Kranjskem vse bolj vidno krhal veljaven slogaški koncept politike. Dotlej je večina slovenskih politikov prisegala na skupni politični nastop, ne oziraje se na vzhajajoča politično-nazorska razhajanja. Toda slogaške vrste takrat niso bile povsod tako razmajane kakor na Kranjskem. Tam, kjer je bila večja nevarnost, da bi namesto slovenskega kandidata na volitvah prodrli nemški ali italijanski, so bili politiki enotnejši. Najbolj na Koroškem, v Istri in Trstu, nekoliko manj na Štajerskem, na Kranjskem in Goriškem pa je najpogosteje prihajalo do razdorov.⁷

Organizacijsko drevo SLS je torej pognalo na Kranjskem, kjer so bile okoliščine zanj najboljše in idejni humus najmočnejši. Idejnopolične razsežnosti katoliškega gibanja na tem mestu ne bodo podrobneje predstavljene, a povsem izogniti se jim ne da, saj je vsaj na začetku očitno, da je bil organizacijski razvoj pogojevan z nazorskimi vprašanji. Idejna podstat se je posebej razrasla po letu 1884, ko je po mnenju prvega zgodovinarja katoliškega gibanja Frana Erjavca nastopil »jako važen preokret«. Tedaj je umrl ljubljanski škof Janez Zlatoust Pogačar, ki je nasprotoval političnemu udejstvovanju duhovščine in oblikovanju samostojne katoliške stranke, skoraj hkrati pa je z radikalno kritiko nekatoliških načel pričel javno delovati goriški bogoslovni profesor Anton Mahnič.⁸ Njegove teze so se vse bolj uveljavljale in naposled dosegle široke množice; penetracija je bila sistematična in organizirana, med drugim je potekala prek katoliških shodov, velikih verskopoličnih manifestacij. Prvi shod je bil zadnje dni avgusta 1892, sledili so mu še štirje (1900, 1906, 1913 in 1923).⁹ Tako »/.../ je bil položen temelj in ustvarjene so bile jasne smernice vsemu nadaljnjemu katoliškemu gibanju na Slovenskem.«¹⁰ Leta 1890 je bilo ustanovljeno Katoliško politično društvo,¹¹ ki so mu po I. slovenskem katoliškem shodu 1892 sledila še številna okrajna Katoliška politična društva.¹² Liberalni tabor je leta 1894 osnoval

- 6 Sumarno sem razvoj katoliškega političnega gibanja predstavil v knjigi: Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke 1929–1935* (Ljubljana: Modrijan, 2007), ki jo na tem mestu deloma povzemam.
- 7 Andrej Pančur, »Nastanek političnih strank,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1. zvezek*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005), 31.
- 8 Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928), 36, 37.
- 9 O prvem in drugem shodu prim. Stane Granda, »I. in II. slovenski katoliški shod,« v: *Missiev simpozij v Rimu* (Celje: Mohorjeva družba, 1988), 95–109.
- 10 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 46.
- 11 »Osnovni odbor, Katol. političnega društva,« *Slovenec*, 27. 1. 1890. Jure Gašparič, »Katoliško politično društvo,« v: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899*, ur. Janez Cvirn (Ljubljana: Nova revija, 2003), 139–41.
- 12 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 42, 43, 101, 102.

Narodno stranko, kasneje preimenovano v Narodno napredno stranko, dve leti kasneje se je formiral še socialdemokratski politični tabor.¹³ Strankarsko življenje na Kranjskem se je poslej vse bolj utrjevalo.

Na Goriškem je do dokončne ločitve prišlo nedolgo za Kranjsko, leta 1899, na Koroškem in v Trstu pa se je sloga ohranjala še po prelomu stoletja. Tudi politično ozračje na Štajerskem je ostajalo v znamenju sloge vse do dvajsetega stoletja, dokler nista na državnozborskih volitvah leta 1907 nastopili dve slovenski stranki, leto prej nastala liberalna Narodna stranka za Štajersko¹⁴ ter leta 1907 nastala katoliška Slovenska kmečka zveza za Štajersko, katere prvi mož je postal kasnejši dolgoletni voditelj SLS dr. Anton Korošec.¹⁵

Razvoj v stranko

Katoliško politično društvo tako lahko štejemo za začetek stranke, a res samo za začetek, saj društvo v nobenem oziru ni predstavljalo strankarske centrale z modernim strankarskim aparatom. Bilo pa je prvo formalno in – kot je zapisal Fran Erjavec – »dejansko ognjišče« katoliškega političnega gibanja.¹⁶ Pravila mu je spisal dr. Ivan Šusteršič (odobrena so bila 1. 12. 1889), ustanovni občni zbor se je vršil 26. januarja 1890.¹⁷ Prvi predsednik je postal Karel Klun, eden prvakov starejše konservativne struje v katoliškem gibanju, ob njem pa so vidnejša mesta v vodstvu društva zasedli mlajši sledilci Mahničevih tez in občudovalci dunajskega politika dr. Karla Luegerja (Ignacij Žitnik, Ivan Šusteršič, Andrej Kalan in drugi). Ti so kasneje pridobili odločilni vpliv in utirili smer katoliške politike na Slovenskem. Po Klunovi smrti ga je nadomestil Povše, leta 1899 pa je predsedovanje društvu prevzel dr. Ivan Šusteršič. Zlagoma je nastajala moderna katoliška politična stranka, ki se je novembra 1895, med predvolilnimi boji ob deželnozborskih volitvah na Kranjskem, začela imenovati Katoliška narodna stranka.¹⁸

Število članov društva (stranke) je kmalu naraslo na 600, ob tem pa je imelo v številnih krajih svoje posebne poverjenike oz. zaupnike (Erjavec jih omenja 81).¹⁹ Ti so bili v poznejših letih eden stebrov katoliške politične organizacije na terenu, zlasti v negotovih časih v tridesetih letih 20. stoletja. Pomen strankinih zaupnikov je bil tudi formalno prepoznan oktobra leta 1902, ko so se ti sešli na zborovanju.

13 Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 15, 16.

14 Njena vodilna osebnost je bil dr. Vekoslav Kukovec. O njem: Vlasta Stavbar, *Politik Vekoslav Kukovec. Politično delovanje do leta 1918* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016).

15 O dogajanju na Štajerskem gl. Filip Čuček, *Svoji k svojim. Na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 129–36.

16 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 43.

17 Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šusteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana: ZRC SAZU, 1998), 34–38.

18 »Volitve – pred durmi!«, *Slovenec*, 12. 10. 1895. O uvedbi imena KNS gl. Jurij Perovšek, »Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje,« v: *Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije*, ur. Robert A. Jernejčič (Ljubljana: Zavod sv. Stanislava, 2002), 29.

19 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 42, 43.

»Zbor zaupnikov« je bil tedaj razglašen za »najvišji forum stranke«,²⁰ za katoliški strankarski kongres. Tistega oktobra so prvič izvolili načelnika stranke, to je seveda postal predsednik Katoliškega političnega društva Šusteršič, oblikovali strankine organe in uredili nekatera organizacijska vprašanja (člani glavnega odbora so odtlej vedno bili tudi strankini poslanci). Stranka se je organizacijsko oprla na mrežo sodnih okrajev; svoje oporišče je želela postaviti v slehernem izmed njih. Ivan Stanovnik je tudi »priporočal«, »naj odslej ne leži vse breme agitacije več na duhovnikih. Zaupniki naj gredo med ljudstvo / ... /«²¹ Leta 1902 je tako bila stranka tudi dejansko konstituirana.²² Tri leta kasneje, na zboru zaupnikov 27. novembra 1905, se je preimenovala iz Katoliške narodne v Slovensko ljudsko stranko.²³

Organizacijska rast je dosegla prelomno točko leta 1908, kar je bila zlasti posledica uvedbe splošne in enake volilne pravice. Z demokratizacijo volilnega sistema je SLS namreč postala »politična gospodarica Kranjske« pa tudi drugod so avstrijski politični analitiki ugotavljali, da je odtlej na političnem zemljevidu vse le rdeče in črno. Politizacija množic je nekajkrat pomnožila količino strankarskega dela in vse očitneje je postajalo, da je treba vzpostaviti stalno strankino tajništvo; pravo politično centralo s profesionalnim osebjem in vsem potrebnim aparatom. Avgusta 1908 je tako v prostorih Katoliške tiskarne odprl vrata svoje pisarne prvi strankin tajnik dr. Valentin Rožič.²⁴

Rožičevo tajništvo je še zmeraj bilo pristojno le za kranjsko SLS, četudi so katoliški politiki s Štajerske, Goriške in Koroške z njo redno sodelovali. Ideja tesnejšega povezovanja se je tako zdela bolj in bolj samoumevna, razpravljanje o njej vse bolj živo. Naposled je dr. Janko Brejc predlagal, da naj kranjska SLS preprosto razširi svoje delovanje tudi na ostale dežele. Zlasti »praktični razlogi« naj bi nato »glede na različne razmere in potrebe posameznih strank v domačih deželah privedli končno le do federativne združitve v skupno ‚Vseslovensko ljudsko stranko‘«. Ustanovno zborovanje (tako ga imenuje Erjavec, dejansko seveda ni šlo za ustanovitev nove stranke, ampak bolj za njeno reorganizacijo in tesnejše meddeželno povezovanje) je bilo 17. oktobra 1909, udeležilo se ga je več kot 4000 zaupnikov iz vseh dežel. Načelnik VLS je pričakovano postal Šusteršič, podnačelniki (zastopniki drugih dežel) pa Anton Korošec, Janko Brejc in dr. Anton Gregorčič.²⁵

Trdna organizacija VLS se je krepila in obdržala še v naslednjem desetletju vse do zadnjih ur obstoja habsburške monarhije, ko so jo prvič pretresli ostri spori v samem vrhu. Bili so načelne, politične in tudi osebne narave, odmevali so v časopisju, njihovi akterji pa niso zaobšli nizkih udarcev. Osrednji osebnosti sta bili načelnik Ivan Šusteršič na eni strani in priljubljeni strankin organizator in voditelj Janez Evangelist Krek na drugi. »Avstrijakant« in legitimist Šusteršič je spor sčasoma vse bolj izgubljal,

20 Ibid., 81.

21 »Shod zaupnikov kat.-nar. stranke,« *Slovenec*, 13. 10. 1902.

22 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 115.

23 »Po triletнем boju,« *Slovenec*, 29. 11. 1905.

24 »Shod zaupnikov S. L. S.,« *Slovenec*, 16. 11. 1908. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 240.

25 Ibid., 242, 243.

a vdal se ni do konca. Po Krekovi smrti leta 1917 je postal še ostrejši in novembra tega leta celo formalno razpustil stranko. Z vsem njenim imetjem naj bi razpolagal on, ki je obenem ustanovil novo Slovensko kmečko stranko. Zgodil se je pravi strankarski prevrat! Toda opore za svoje početje Šusteršič tedaj ni več imel. Njegova opozicija je izvolila začasno vodstvo »razpuščene« SLS s prelatom Kalanom na čelu, ki ga je podprla večina katoliških organizacij in zaupnikov, tudi škof Anton Bonaventura Jeglič. Začasno vodstvo je konec decembra 1917 nato sklicalo zbor zaupnikov, ki je izvolil novo vodstvo VLS. Na Šusteršičevo mesto je stopil »Jugoslovan« Anton Korošec,²⁶ podnačelniki so postali France Grafenauer, Lovro Pogačnik in Josip Fon, tajnik pa Bogomil Remec.²⁷

Nadaljevanje v prvi Jugoslaviji

Po oblikovanju prve jugoslovanske države, ki je pomenilo (včasih takojšnjo, včasih bolj procesno) cezuro za številna področja delovanja politične stranke, se organizacijsko okostje VLS ni bistveno spreminjalo.²⁸ Aparat je bil vzpostavljen, potreben je bil teritorialnih prilagoditev novemu državnemu okolju. Na shodu zaupnikov aprila leta 1920, ko so pristaši stranke prvič v novi državi celovito pretehtali položaj in izdelali svoj program, tako niso obsežneje obravnavali organizacijskih vprašanj, ampak so se bolj posvečali izdelavi programskih in političnih smernic delovanja.²⁹ Tajnik SLS Fran Kulovec je glede organizacije le poročal, da je dotlej tajništvo »uredilo dobro poslušajočo osrednjo pisarno, ki je v neprestanem stiku z vsemi organizacijami. Osnovala sta se tudi strankina tajništva v Celju in Mariboru, kjer ju vodi s požrtvovalnostjo g. Žebot. Naša prva naloga je, da stranko podrobno organiziramo. Naše načelo je bilo, do moramo graditi stranko od spodaj gor. Tako se je začela podrobna organizacija stranke po vsej Sloveniji. Sedaj imamo komaj še kakih 20 občin, kjer nimajo nobene krajevne organizacije. Povsod drugod imamo kmetske, ali delavske organizacije ali pa krajevne odbore.« Sprejeli so še novi poslovnik in izvolili novo vodstvo. Načelnik je seveda z velikim odobravanjem ostal Anton Korošec, prvi podnačelnik pa Bogomil Remec. Ostali trije podnačelniki so bili nevoljeni, in sicer vsakokratni predsedniki Kmetске, Obrtniške in Delavske zveze. Leta 1920 so to bili Janez Brodar za Kmetško zvezo, Ivan Ogrin za Obrtniško zvezo in Josip Gostinčar za

26 O Koroščevem političnem profilu gl. Feliks J. Bister, *Anton Korošec. Državnozborski poslanec na Dunaju* (Ljubljana: Slovenska matica, 1992) in *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2-3 (2006) – tematska številka o Antonu Korošču. *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 1 (1991) – Življenje in delo dr. Antona Korošca. Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo. Jurij Perovšek, »V zaželjeni deželi«. *Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009), 241–59.

27 *Naša moč*, 4. 1. 1918. Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič 1863–1925, 383–429. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 273–75.

28 Dne 5. 1. 1920 je bila sicer v dotlej ogrskem Prekmurju ustanovljena Kmečka zveza za Prekmurje, a ta ni bila konkurenčna politična organizacija SLS, marveč njena »podružnica« oz. posebna organizacijska oblika za Prekmurje. Načeloval ji je Jožef Klekl, dolgoletni poslanec SLS v beograjski skupščini. – Jurij Perovšek, »Katoliški tabor,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1., 227, 228.

29 Jurij Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 71–74.

Delavsko zvezo. Stranko so v skladu z novo politično realnostjo preimenovali iz VLS v SLS, saj ime VLS po koncu habsburških dežel ni več bilo smiselno.³⁰

Naslednji volilni zbor zaupnikov je bil v skladu z novim poslovníkom tri leta kasneje, novembra 1923. Načelnik in podnačelnik sta ostala Korošec in Remec. So pa leta 1923 namenili nekaj več besed lastni organizaciji (tajnik Kulovec je bil kot poslanec zadržan v Beogradu, zato je poročal mariborski tajnik Marko Kranjc). Kljub vznesenim besedam aprila 1920 se namreč stranka ob volitvah v konstituanto ni odrezala v skladu z lastnimi pričakovanji. Navadno je zmagovala z absolutno večino, tedaj le z relativno. Očitno organizacija le ni bila tako dovršena, so razmišljali strankarski prvaki. Zato so takoj po volitvah sklenili, da še nekoliko dodelajo organizacijo tajništva (poleg osrednjega tajništva v Ljubljani in okrožnega tajništva v Mariboru so se osnovala okrajna tajništva v Novem mestu, Celju, Kozjem in Murski Soboti), a se nato v glavnem posvetijo »organizatoričnemu delu na globoko«. V svojo mrežo so vnesli več dinamike in začeli mesec za mesecem prirejati shode, sestanke, manifestacije ipd., za svoje pristaše so celo organizirali politično šolo.³¹ Uspeh na volitvah marca 1923 ni izostal.

Zadnje legalno izvoljeno vodstvo SLS je Zbor zaupnikov izvolil 14. novembra 1926 v Celju. Za načelnika je bil tedaj še enkrat potrjen nesporni voditelj Anton Korošec, prvo podnačelniško mesto pa je namesto Bogomila Remca zasedel Marko Natlačen, vse bolj v ospredje stopajoč politik.³²

Prepoved

Pregreto politično življenje v dvajsetih letih, ko na političnem parketu niso umanjkali niti revolverski strelji, je naposled privedlo do odločitve kralja Aleksandra o uvedbi osebne diktature. Šestega januarja 1929 je odpravil ustavo, parlament in politične stranke. Te so bile po njegovem v dotedanji obliki za državo škodljive.³³ Dvaindvajseti januar 1929 je bil usoden za Slovensko ljudsko stranko. Tega dne sta v prostore tajništva stranke vstopila policijska uradnika in tajniku Jožetu Košičku vročila odlok, da je stranka »zabranjena in razpuščena«.³⁴

Takoj naslednji dan, 23. januarja 1929, je načelnik SLS dr. Korošec na prvi strani Slovenca objavil oklic pristašem stranke: »Vsem somišljenikom! Po zakonu o zaščiti države od 6. januarja 1929 je tudi Slovenska ljudska stranka razpuščena. Vse somišljenike prosimo, da sprejmejo to dejstvo mirno in lojalno na znanje, vpoštevajoč višje državne interese. O pravem in primernem času Vam bomo predložili, kar bo z ozirom na nove razmere najboljše in najpotrebnejše. Dr. Anton Korošec.«³⁵ Korošček

30 »Shod zaupnikov Slovenske ljudske stranke,« *Slovenec*, 8. 4. 1920.

31 »Zbor zaupnikov SLS,« *Slovenec*, 6. 11. 1923.

32 »Zbor zaupnikov slovenske ljudske stranke,« *Slovenec*, 16. 11. 1926.

33 Zadnje politične stranke so bile razpuščene z odlokom notranjega ministrstva 24. 1. 1929. – »Vse politične stranke v državi razpuščene,« *Jutro*, 25. 1. 1929.

34 »Slov. ljudska stranka razpuščena,« *Slovenec*, 23. 1. 1929.

35 »Vsem somišljenikom!,« *Slovenec*, 23. 1. 1929.

poziv somišljenikom implicitno že nakazuje, da formalni konec SLS ni pomenil tudi dejanskega konca stranke. Slednja je, prilagojena novim razmeram, delovala naprej.³⁶

Z ukinitvijo tajništev SLS je bil eliminiran zgolj vrh silno razvejane in močne organizacije, ki jo je stranka sistematično vzpostavljala vse od konca 19. stoletja. Centralno tajništvo v Ljubljani (in tajništvo v Mariboru) sta skupaj s številnimi okrajnimi in krajevnimi odbori nedvomno bili gonilna sila in povezovalni element v delovanju stranke, toda njena dejanska moč je temeljila na mreži strankinih zaupnikov in številnih nepolitičnih organizacij. Po 22. januarju 1929 se tako za SLS na »terenu« ni nič bistveno spremenilo. Stranka je zgolj »spremenila svoje bivališče. Odšla je namreč v podzemlje /.../. Strankin ustroj se je hitro in srečno spremenil v podtalno organizacijo. Stranka je organizirala mrežo strankinih zaupnikov do zadnje gorske vasi.«³⁷

Strankin nesporni voditelj je vse ta čas ostajal Anton Korošec, poleg njega pa je od avgusta 1931 stranko krmililo še novo vodstvo, ki se ga je prijelo ime štirinajsterica. Pri tem je zlasti zanimivo, da člani novega organa niso vstopili vanj brez soglasja strankarske baze, kakor bi v resnično težkih političnih razmerah diktature mogli pričakovati. Vanj so bili povsem legitimno izvoljeni na Zboru zaupnikov. Shod številnih zaupnikov v Ljubljani v času prepovedi strank seveda ni mogel ostati neopažen in je zatorej pomenil veliko posebnost v tedanjem slovenskem političnem življenju, bil pa je sad zakulisnega dogovarjanja kralja z Antonom Koroščem.³⁸ Novi organ, ki se je tajno sestajal v stanovanju Franca Gabrovška v ljubljanskem Unionu, je dejansko sestavljala petnajsterica politikov: nekdanji mariborski poslanec Ivan Vesenjak, bivši predsednik mariborske oblastne skupščine Josip Leskovar, štajerska duhovnika Marko Kranjc in Anton Cestnik, nekdanji ljubljanski poslanci Tone Sušnik, Fran Kulovec in Franc Kremžar, ravnatelj Zadrुžne zveze Franc Gabrovšek, odvetnik in novinar Juro Adlešič, uradnik Anton Milavec, nekdanji podpredsednik SLS Marko Natlačen, nekdanji tajnik stranke Jože Košiček, bivši poslanec Ivan Česnik, glavni urednik Slovenca Ivan Ahčin ter vzhajajoča politična zvezda Miha Krek. Morda se zdi nenavadno, da med navedenimi ni Antona Korošča, ki je seveda ostal prvak bivše SLS, a je tedaj živel v Beogradu in se zato ni mogel udeleževati sestankov štirinajsterice.³⁹

Življenje SLS v podobi JRZ

Naporno opozicijsko obdobje (vključevalo je obračunavanje z njenimi somišljeniki, vodstvo na čelu s Koroščem pa je bilo celo poslano v internacijo) je za prepovedano SLS trajalo do poletja 1935, ko se je na podlagi tajnega političnega sporazuma ponovno povzpela na oblast. Toda tudi kot vladna »stranka« SLS seveda ni mogla nastopati kot SLS. Potrebovala je novo strankarsko-organizacijsko okrilje.

³⁶ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 75–77.

³⁷ »Organizacijski ustroj Slov. ljudske stranke,« *Domoljub (Vestnik Slovenske ljudske stranke, Washington)*, št. 4, avgust 1954.

³⁸ O tem gl. Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 77, 78.

³⁹ Bojan Godeša in Ervin Dolenc, *Izgubljeni spomin na Antona Korošča. Iz zapuščine Ivana Ahčina* (Ljubljana: Nova revija, 1999), 77–81. *Domoljub (Vestnik Slovenske ljudske stranke, Washington)*.

Stranke tedaj sicer niso bile več prepovedane. Od leta 1931, ko je kralj oktroiral novo ustavo, jih je bilo znova mogoče ustanavljati, a so morale biti zasnovane vsedrjavno in niso smele imeti »plemenskih« oboležij. Podobno kot za SLS je veljalo za njene »koalicijske« partnerje v novi oblastni garnituri – pristaše srbske Narodne radikalne stranke in Jugoslovanske muslimanske organizacije. Ti ravno tako niso smeli nastopati s starim imenom, zato so vse tri stranke skupaj vzpostavile in prijavile novo stranko, imenovano Jugoslovanska radikalna zajednica (JRZ). Formalno je bila odobrena 27. avgusta 1935.⁴⁰

Ob prijavi nove vsedrjavne stranke je predsednik vlade Milan Stojadinović dejal, da je »/.../ vodstvo politike Jugoslovanske radikalne zajednice /.../ v Sloveniji izključno poverjeno dr. Ant. Korošču«. ⁴¹ S temi besedami je odkrito priznal, da je politično življenje v Dravski banovini postalo primat nekdanje SLS. Njeno vodstvo se je nemudoma lotilo sistematičnega prevzema oblasti. Živahno javno strankarsko-politično delo za nekdanjo SLS ni predstavljalo nikakršne težave. Bivša SLS je namreč poleti 1935 zgolj dekonspirirala in razširila že obstoječo organizacijsko mrežo.⁴²

Strankin nesporni voditelj je ostajal Korošec, čigar status se je deloma že spogledoval s kulturnim. Njegova nenadna smrt decembra 1940 je zato bila za stranko precejšen udarec, na katerega ni bila docela pripravljena. V napetih domačih in zlasti mednarodno-političnih razmerah in ob potekajoči vojni je ostala brez vodje, vse bolj pogreznjena v medsebojne spore. Korošček naslednik je postal Fran Kulovec, ki ga je le nekaj mesecev kasneje v Beogradu zadela nemška bomba.⁴³

Neprofesionalno področje (katoliške nepolitične organizacije)

Razvoj do uvedbe Aleksandrove diktature

Mreža najrazličnejših katoliških organizacij, ki so bile bolj ali manj tesno povezane s stranko, mestoma deluje kot nepregleden panj; kot obsežen in teritorialno razpršen vrvež. Na tem mestu ne bo mogoče navesti in orisati vseh organizacij, skozi katere in s katerimi je SLS izvajala svojo politiko. Očrtal bom le glavne zgodovinske smernice področja in omenil nekatere pomembnejše organizacije.

Že kmalu po ustanovitvi Katoliškega političnega društva so na Kranjskem nastale številne *okrajne katoliške politične organizacije*. Najprej je februarja 1894 nastalo Katoliško politično društvo za Dolenjsko, junija posebno društvo za Gorenjsko,

⁴⁰ Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 268, 269.

⁴¹ »Slovenijo predstavlja dr. Korošec,« *Slovenec*, 23. 8. 1935.

⁴² Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 269, 270.

⁴³ Nekoliko prej je stranka tudi ponovno začela uporabljati staro ime SLS, kar sicer še vedno ni bilo zakonito, in se organizacijsko pripravljati na možnost okupacije. – Jure Gašparič, »SLS ob začetku druge svetovne vojne,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1, 412. Jure Gašparič, »Dogajanje v Sloveniji do aprilske vojne,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1, 414. Bojan Godeša, *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011), 158–79.

septembra za Vipavsko, oktobra za kamniški okraj in marca 1895 za sodni okraj Lož. Vzporedno so nastajala še številna okrajna društva, ki so prirejala shode in zborovanja. Na njih so v glavnem govorili vabljeni poslanci, pozornost pa usmerjali k lokalnim potrebam kraja. Tam, kjer društva niso imeli, je shode tu in tam organiziralo ljubljansko društvo, ki je torej že od začetka veljalo za centralni – vodstveni organ katoliške politične organizacije. A do začetka stoletja so bila društva organizirana po večini kranjskih sodnih okrajev.⁴⁴

Devetnajstega marca 1906 so ustanovili *Kmečko zvezo*, katere cilj je seveda bil čim bolj učinkovito nagovoriti in pridobiti kmete, tedaj socialno najštevilnejšo skupino na Slovenskem. Erjavec je zapisal: »Ker dotedanja kat. polit. društva kot zgolj politične organizacije pri preprostem in praktično mislečem kmetiču niso mogla najti zaželjenega odmeva, so jih začeli preoblikovati v interesna zastopstva kmetiškega ljudstva, kakor so storili to že poprej Štajerci.«⁴⁵ Katoliška politična organizacija se je s tem začela jasno opirati na stanovski temelj, kar je v naslednjih desetletjih v prvi jugoslovanski državi dovršila v skoraj popolni obliki. Kmečka zveza se je kasneje preoblikovala v Jugoslovansko kmetstvo zvezo.

Vzporedno so začele nastajati tudi organizacije, utemeljene v spopadu »dveh socialnih konceptov«. Na Kranjskem, kjer je pečat Katoliški narodni stranki sprva dajal njen konservativni predsednik Karel Klun, so si velik vpliv znotraj stranke s svojim zavzemanjem za široke ljudske množice kmetov in delavcev kmalu zagotovili krščanski socialci pod taktirko Janeza Evangelista Kreka, »talentiranega in neumornega socialnega organizatorja«; »dobrega poznavalca slovenskega naroda in njegove duše«.⁴⁶ Izhajajoč iz papeške enciklike *Rerum novarum* so v skladu s svojim krščansko-socialnim solidarnim nazorom vzpostavili učinkovito mrežo združenih organizacij, ob tem pa so nastajala mnoga katoliška delavska društva.⁴⁷

Kot osrednja organizacija vseh krščansko-socialnih nepolitičnih društev je 14. novembra 1897 nastala *Slovenska krščansko socialna delavska zveza*, ki je pred prvo svetovno vojno združevala več kot 450 društev s 43.000 člani.⁴⁸ Delovanje je skušala načrtno prenesti čez kranjske meje in je zato imela svoj pododbor tudi v Mariboru, »a ker je bila Ljubljana predaleč in ker je bil provincijalizem na Štajerskem že od nekdaj jako močno razvit, so po Krekovem nasvetu« pododbor leta 1906 preoblikovali v samostojno Slovensko krščansko socialno zvezo za Štajersko.⁴⁹ Po razpadu habsburške monarhije in oblikovanju prve Jugoslavije je v »razrvanih« povojnih razmerah zveza sprva s težavo nadaljevala delo, a je naposled organizacijsko in vsebinsko doživela vnovičen preporod. Leta 1923 je notranje utrdila svojo organizacijo z novimi pravili in se preimenovala v *Prosvetno zvezo*. Pod svojim okriljem je združevala številne odseke in ustanove, ki so s svojo razvejano dejavnostjo skrbeli za katoliško prosveto:

44 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 101, 102, 115.

45 Ibid., 117.

46 Prunk in Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank 1890–1990*, 35.

47 Ibid., 29.

48 Jure Gašparič, »Slovenska krščansko socialna delavska zveza,« v: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899*, 284.

49 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 279.

Ljudski oder, Ljudsko knjižnico, Pevsko zvezo, Slovensko krščansko žensko zvezo, Radio, Kino itd.⁵⁰

Poleg omenjenih organizacij je pod plaščem SLS v naslednjih desetletjih delovala še cela paleta drugih, obsegajočih prav vse sfere življenja. Obrtniki so bili zbrani v *Obrtni zvezi*, šolajoča se mladina v *Slovenski dijaški zvezi* in *Akademski zvezi* ter delavci v delavsko-strokovni *Jugoslovanski strokovni zvezi*, ki pa se je zavoljo svoje krščanskosocialistične idejne usmeritve zapletala v vse ostrejšje spore z vodstvom stranke.⁵¹ Najširša mladinska organizacija katoliškega tabora je bila *Jugoslovanska orlovska zveza*, medtem ko je *Krekova mladina* združevala delavsko mladež in se podobno kot Jugoslovanska strokovna zveza vse bolj razhajala z vodstvom stranke ter približevala politični levici.⁵²

Ob vseh naštetih organizacijah in dejavnostih pa je gotovo imel osrednjo vlogo *katoliški politični tisk*; časopise, osrednji medij 19. in prve polovice 20. stoletja. Katoliški politični tabor se je ponašal z lastnim dnevnikom že pred svojim formiranjem; list *Slovenec* je začel izhajati leta 1873 in bil do leta 1941 prvi glasnik politike SLS. Sprva je izhajal trikrat na teden, leta 1883 je postal dnevnik. Skozenj je stranka plasirala svoje ideje, z njim je nagovarjala volilno telo, napadala politične tekmece in v obdobju opozicije z njegovo pomočjo celo komunicirala z oblastjo. *Slovenec* je bil večkrat cenzuriran, njegov obseg in domet sta se spreminjala, a nikdar ni izgubil svojega mesta znotraj katoliške politike na Slovenskem.⁵³ Ob njem je na Štajerskem že od leta 1867 izhajal *Slovenski gospodar*, ki ga je nekaj časa urejal kasnejši lider Anton Korošec.⁵⁴ Preprostemu ljudstvu je bil namenjen *Domoljub* (kot priloga *Slovenca* je na 14 dni izhajal od 1888, od 1893 kot samostojen list), istega leta pa je nastal tudi katoliški leposlovni list *Dom in svet*.⁵⁵ Vsa katoliška izdajateljska dejavnost je bila združena pod okriljem Katoliških tiskovnih društev (KTD). Na Kranjskem je delovalo od leta 1887, na Štajerskem že od 1871. Sčasoma je KTD preraslo v veliko slovensko izdajateljsko hišo z modernimi poslopi, knjigarno in tiskarno (leta 1924 so uvedli offset tisk).⁵⁶

50 Več o Prosvetni zvezi Anka Vidovič-Miklavčič, »Kratek oris razvoja in dejavnosti Prosvetne zveze (PZ) v letih 1929–1941. Razvoj krščansko-socialnih organizacij in njihovih glasil,« *Zgodovina v šoli* 5, št. 2 (1996): 10–17.

51 Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977), 87–94.

52 Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* (Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994), 36, 37.

53 O Slovincu gl. *Slovenec. Političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tominšek Perovšek (Ljubljana: MNZS, 2013). O političnih vidikih zlasti prispevke: Jurij Perovšek, »Političnozgodovinski pogled na Slovence 1873–1914,« v: *Slovenec. Političen list za slovenski narod*, 14–17. Jurij Perovšek, »Idejnopolitične, narodne in socialnogospodarske usmeritve Slovencev v Kraljevini SHS/Jugoslaviji 1918–1941,« v: *Slovenec. Političen list za slovenski narod*, 24–27. Janez Cvrtin, »Urednik Slovencev dr. Evgen Lampe in ‚slamorenštvo‘,« v: *Slovenec. Političen list za slovenski narod*, 64–67.

54 Franc Rozman, »Anton Korošec - urednik Slovenskega gospodarja,« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2-3 (2006): 161–70.

55 Mateja Tominšek Perovšek, *František Lampe: Zmerno, z ljubeznijo. Portret slovenskega katoliškega misleca Františka Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem* (Ljubljana: Družina, 2006), 125–40. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 40, op. 35.

56 O razvoju KTD gl.: *Ibid.*, 18, 19, op. 15 in 38, 39, op. 33.

V tridesetih letih

Veliko cezuro v razvoju in pomenu katoliških nepolitičnih organizacij je pomenila uvedba diktature kralja Aleksandra. Tedaj se je številnim med njimi sprva bistveno povečal pomen, saj so po prepovedi SLS postale novo organizacijsko torišče katoliške politike. Ena osrednjih je bila Jugoslovanska kmetijska zveza (sicer je bila politično-stanovska organizacija, a jo je vodstvo SLS tik pred uveljavitvijo diktature z zvitim političnim manevrom izločilo iz formalne strukture stranke),⁵⁷ njej ob bok moremo brez zadržkov postaviti tudi Prosvetno zvezo, naslednico Krekove Slovenske krščansko socialne delavske zveze.

Poleg obstoječih organizacij pa je po letu 1929 začela pridobivati veljavo še ena, poimenovana *Katoliška akcija*. Ta je sicer bila povsem verska, ustanovljena že leta 1922 s papeško okrožnico *Ubi arcano Dei consilio*. Potem ko se je organizirala tudi na slovenskem ozemlju, je v svoje vrste privabila mnoge privržence prepovedane SLS. Skladno s tedanjimi definicijami je pomenila »sodelovanje organiziranih laikov pri hierarhičnem apostolatu cerkve /.../«, torej je bila duhovna, nadstrankarska in nepolitična organizacija, ki pa se vplivom sebi najbližje stranke le ni mogla izogniti.⁵⁸ V vodstvu nove organizacije so bili predstavniki mnogih katoliških organizacij (Orlov, Prosvetne zveze idr.). Katoliška akcija je s tem začasno postala krovna katoliška organizacija.⁵⁹

Po negotovem, vendar premišljenem in mirnem vstopu SLS v čas diktature, je kaj kmalu sledil bridek preobrat. Kraljev režim je namreč spoznal, da so številne katoliške organizacije vendarle tudi (ali nekatere celo predvsem) politične organizacije. In bolj ko je formalno prepovedana SLS stopala po opozicijski poti, hujše sankcije so zadele njene organizacije. Najprej, še za časa sobivanja SLS z režimom, je oblast razpustila Orle, kar je pomenilo izgubo pomembne mladinske organizacije. Strankino vodstvo je takrat hitro reagiralo in poiskalo nadomestno organizacijsko obliko. V naslednjih letih so se v okviru Prosvetne zveze tako razvile posebne organizacijske enote, ki so združevale nekdanje Orle in Orlice – fantovske odseke in dekliške krožke.⁶⁰ Toda prepoved je sčasoma zadela še Prosvetno zvezo in nato še Kmečko zvezo.⁶¹

Kakor za stranko se je tudi za njene nepolitične organizacije sila naporno politično obdobje zaključilo leta 1935, po ponovnem prevzemu oblasti v okviru vsedržavne stranke JRZ. Novi notranji minister in voditelj SLS Anton Korošec je tako že 15. julija razveljavil odločbo o razpustitvi Prosvetnih zvez v Ljubljani in Mariboru. Obenem so obnovili Kmečko zvezo, poleg nje pa so spet oživele ali na novo nastale številne druge katoliške nepolitične organizacije, zlasti mladinske.⁶² Med drugim se

57 Anka Vidovič-Miklavčič, »Kmečko stanovsko gibanje v okviru SLS v zadnjem desetletju stare Jugoslavije«, *Revija* 2000, št. 46/47 (1989): 214–17.

58 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 51–54.

59 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 80, 81.

60 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 51–66.

61 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 79, 135.

62 Anka Vidovič-Miklavčič, »Kmečko stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem 1935–1941«, *Borec* 42, št. 1 (1990): 84. Vidovič Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 41.

je izoblikovala posebna strankina garda, imenovana Mladina JRZ.⁶³ SLS je takrat v polnem obsegu izgrajevala in pregrajevala svojo strukturo in svojo »nepolitično« moč odločno pokazala tudi navzven, na evharističnem kongresu, ki je potekal junija 1935 v Ljubljani (še prej, septembra 1934, je bil kongres v Mariboru). Ta ni bil zgolj verska slovesnost, imel je svoj politični naboj.⁶⁴ Krovna organizacija katoliškega tabora je v zadnjih letih obstoja prve Jugoslavije še naprej ostajala Katoliška akcija, ki je združevala najrazličnejše organizacije: Zvezo katoliških dijakov (z glasilom *Mi mladi borci*), Zvezo mladih katoliških dijakinj, Zvezo mladih katoliških delavcev, Zvezo katoliških kmečkih mladenk, Zvezo katoliških nameščenk pa učiteljic, Prosvetno zvezo, Zvezo fantovskih odsekov, Zvezo dekliških krožkov, klub Straža na univerzi in Molitveno pomoč.⁶⁵

Stranka in denar

Eno od pomembnejših poglavij znotraj organizacijske zgodovine sleherne stranke je gotovo poglavje o strankarskih financah in obvladovanju gospodarsko-finančnih institucij. Po eni strani zato, ker brez ustrezne denarne podpore ni mogoče zares zasnovati in realizirati političnega gibanja, po drugi pa tudi zato, ker imajo finančne zadeve same po sebi neodtujljiv vpliv na posameznikovo ravnanje. Že v času med obema vojnama se je uveljavila naslednja teza:

»Die Kraft, die dem Geld und dem Drang nach Geld innewohnt, muss sich auch dort auswirken, wo die Menschen und Völker zu staatlichen Organisationen zusammengeschlossen sind und die Aufrechterhaltung oder Neugestaltung des Staatsgefüges anstreben, beraten und durchführen: eben in der Politik.«⁶⁶

Ta vprašanja so v slovenski historiografiji relativno slabo raziskana, kar gre vsaj deloma pripisati dejstvu, da stranke o teh zadevah na sploh ne pišejo in poročajo pogosto.⁶⁷

Vsekakor je široko razpredena dejavnost katoliškega političnega tabora potrebovala močno gospodarsko-finančno zaledje. Prispevki strankarskih pristašev (članarina), ki so jo ti vplačevali v poseben strankin sklad (k temu so redno pozivali na zborih zaupnikov),⁶⁸ niso zadostovali za financiranje celotnega političnega projekta. SLS se je tako tudi v gospodarsko-finančnih zadevah oprla na druge organizacije, skozi katere je lahko tudi učinkovito uresničevala svojo politiko.⁶⁹ Leta 1894 je na pobudo

63 Anka Vidovič-Miklavčič, »Mladina Jugoslovanske radikalne zajednice (MJRZ) v Dravski banovini,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1-2 (1992): 15–33.

64 Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 72.

65 Anka Vidovič Miklavčič, »Utrjevanje političnega katolicizma in Katoliška akcija,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 1, 363–68.

66 Richard Lewinsohn, *Das Geld in der Politik* (Berlin, 1930). Cit. po: Ludwig Richter, *Die Deutsche Volkspartei 1918–1933* (Düsseldorf: Droste – KGParl, 2002), 194.

67 Doslej najboljši vpogled v finančno ozadje SLS in vobče katoliškega gibanja in Cerkve je pripravil Jože Prinčič, *Križ in kapital. Premoženje, financiranje in podjetniška dejavnost RKC na Slovenskem* (Ljubljana: Modrijan, 2013).

68 »Zbor zaupnikov slovenske ljudske stranke,« *Slovenec*, 16. 11. 1926. Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 115.

69 Erjavec je odkrito priznal, da je v začetku nastalo »po kmetih več konsumnih in kmetijskih zadrug, za katere ni bilo

Janeza Evangelista Kreka nastala prva rajfajznovka, združna kmečka hranilnica, za njo pa še številne druge zadrage, ki so bile nato združene v Zadružni zvezi (leta 1912 je združevala že 405 kreditnih zadrug in 170 blagovnih) in Gospodarski zvezi. Kmečki prihranki so se z združno mrežo zbirali v Zadružni gospodarski banki, s čimer je nastajal močen strankarsko kontroliran kapital. Do svetovne vojne so nato ustanavljali še mnoga druga donosna podjetja, med drugim zavarovalnico Vzajemna in hotelsko družbo Union. Poleg Kreka sta gospodarsko politiko SLS vodila načelnik Šusteršič in Evgen Lampe. Prvi je bil tudi na čelu Gospodarske zveze.⁷⁰

Po nastanku prve Jugoslavije je SLS še okrepila svoj gospodarski kartel (bilančna vsota Zadružne gospodarske banke je zrasla na več kot 500 milijonov din, njen koncern pa je obsegal številna znana in donosna podjetja). Po vzoru predvojnih let so ga tudi kasneje usmerjali najvišji strankarski politiki. Korošec je bil do smrti predsednik Zadružne zveze, Marko Natlačen je bil član upravnih odborov vseh delniških družb, ki jih zveza ustanovila.⁷¹

Pretakanje denarja med katoliškimi organizacijami, med podjetji, zadrugami in društvi je kajpada bilo prikrito. Zadružna zveza je denimo redoma podpirala Orle (leta 1928 jim je namenila 65.282 din), a je to storila s fiktivnimi računi. Ti so se glasili na slamnate može, včasih na gesla. Posebej velikodušno so »donacije« delili katoliški denarni zavodi. Ljudska hranilnica in posojilnica v Ormožu je tamkajšnjemu katoliškemu domu leta 1927 namenila skoraj 100.000 din.⁷²

Finančni temelj katoliške politične organizacije je nedvomno bil ves čas njenega obstoja zadosti trden; denarja za politične operacije najbrž ni zmanjkalo. Glede na obseg gospodarske dejavnosti SLS lahko tudi sklepamo, da je bilo njeno finančno zaledje močnejše, kot bi ga za financiranje lastnega strankarskega pogona potrebovala, in da je stranka z zavzemanjem gospodarskega prostora utrjevala politični vpliv – ravnala je povsem v skladu s svojo politično doktrino popolnega obvladovanja slovenskega ozemlja. V obeh primerih – kar zadeva lastno financiranje in izvajanje lastne politike – je stranka zasledovala jasen cilj. A ob tem se vendarle zastavijo še neizogibna vprašanja, ki jih je utemeljil prej omenjeni Lewinsohn, ko je razmišljal o denarju in politiki: V kolikšni meri pa je morebiti denar sam po sebi gnal stranko in njene politike? V kolikšni meri je politikom šlo za bogatenje stranke in v kolikšni meri za lastno udobje? Vsaj na zadnje lahko delno odgovorimo s primerom nespornega liderja stranke v času med obema vojnama dr. Antona Korošca. Korošec je venomer rad dal »za rundo«, v času konfinacije je policijskima agentoma, ki sta ga spremljala, delil žepnino, Kreku je posojal denar in umrl skoraj brez premoženja. To mu je v času življenja dvigalo ugled tudi pri političnih nasprotnikih.

vselej potrebnih pogojev, temveč so jih večkrat snovali zgolj iz politično-spekulacijskih razlogov.« Številne zadrage so vsled tega tudi propadle. – Ibid., 82.

70 Prinčič, *Križ in kapital*, 32–38.

71 Ibid., 58–79.

72 Prinčič, *Križ in kapital*, 62.

Parlamentarno (in vladno) področje

SLS je vseskozi bila najmočnejša slovenska politična stranka, z največjo podporo v volilnem telesu. Volilce je s svojim programom in celovitim organizacijskim ustrojem najučinkoviteje nagovarjala. V spodnji tabeli so navedeni vsi poslanci katoliške politične stranke od državnozbornskih volitev v Cislajtaniji decembra 1900 oz. 1901 do skupščinskih volitev decembra 1938 v Jugoslaviji. V tem osemindesetletnem obdobju je stranka odločilno oblikovala slovensko politično krajino.⁷³

Volitve	Izvoljeni poslanci katoliške stranke
December 1900	<i>Ivan Šusteršič, Viljem Pfeifer, Fran Povše, Ignacij Žitnik, Josip Pogačnik, Ivan Vencajz, Anton Gregorčič, Josip Žičkar, Hugo Berks</i> – skupaj z dvema češkima, 4 rusinskimi in 6 poljskimi poslanci povezani v Slovanski centrum , nato se okrepijo v Slovansko zvezo , iz katere pa naposled izstopijo Rusini.
1907	<i>Ivan Šusteršič, Janez E. Krek, Franc Demšar, Josip Gostinčar, Janko Hočevnar, Franc Jaklič, Josip Pogačnik, Fran Povše, Ignacij Žitnik, Fran Šuklje, Anton Korošec, Ivan Benkovič, Franc Pišek, Ivan Roškar, Josip Fon, Anton Gregorčič</i> , skupaj s Francem Grafenauerjem tvorijo Slovanski klub , ki se z Zvezo južnih Slovanov poveže v Narodno zvezo , nato razširi v Slovanski centrum in naposled v veliko Slovansko unijo .
1911	<i>Ivan Šusteršič, Janez E. Krek, Fran Povše, Josip Pogačnik, Franc Jaklič, Franc Demšar, Josip Gostinčar, Ignacij Žitnik (Lovro Pogačnik), Evgen Jarc, Janez Hladnik, Anton Korošec, Karel Verstovšek, Mihael Brenčič, Franc Pišek, Ivan Roškar, Ivan Benkovič, Fran Jankovič, Josip Fon in Anton Gregorčič</i> skupaj s Francem Grafenauerjem se s štirimi hrvaškimi pravaši iz Dalmacije povežejo v Hrvaško-slovensko zajednico , nato razširijo v Hrvaško-slovenski klub in naposled maja leta 1917 v Jugoslovanski klub .
1920	<i>Janez Brodar, Andrej Gosar, Josip Gostinčar, Josip Hohnjec, Jožef Klekl, Anton Korošec, Martin Krajnc, Josip Nemanič, Franc Pišek, Vladimir Pušenjak, Ivan Roškar, Janez (Ivan) Stanovnik, Anton Sušnik, Josip Škoberne, Karol Škulj</i> skupaj z Bunjevačko-šokačko stranko oblikujejo Jugoslovanski klub .

73 O SLS v parlamentu gl. zlasti: Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)* (Celje: Zgodovinsko društvo Celje in Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, 2015). Bister, Anton Korošec. Pleterski, Dr. Ivan Šusteršič 1863–1925. Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914* (Celje: Založba Panevropa, 2001). Andrej Rahten, *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1918–1929* (Ljubljana: Založba ZRC, 2002). Bojan Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«. Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011). Jure Gašparič, *Izza parlamenta. Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941* (Ljubljana: Modrijan, 2015).

1923	<i>Andrej Bedjanič, Janez Brodar, Štefan Falež, Josip Gostinčar, Josip Hohnjec, Jožef Klekl, Anton Korošec, Davorin Kranjc, Franc Kremžar, Jurij Kugovnik, Franc Kulovec, Josip Nemanič, Vladimir Pušenjak, Janez (Ivan) Stanovnik, Janez Štrcin, Anton Sušnik, Geza Šiftar, Karol Škulj, Ivan Vesenjak, Jakob Vrečko, Franjo Žebot</i> se z Bunjevačko-šokačko stranko znova združijo v Jugoslovanski klub in nato razširijo v Federalistični blok in naposled v Opozicijski blok .
1925	<i>Andrej Bedjanič, Janez Brodar, Štefan Falež, Andrej Gosar, Jakob Hodžar, Josip Hohnjec, Jožef Klekl, Anton Korošec, Franc Kremžar, Franc Kulovec, Vladimir Pušenjak, Dušan Serneč, Franc Smodej, Janez Štrcin, Anton Sušnik, Geza Šiftar, Josip Škoberne, Karol Škulj, Ivan Vesenjak, Franjo Žebot</i> oblikujejo Jugoslovanski klub in najprej delujejo v okviru Bloka narodnega sporazuma in kmečke demokracije .
1927	<i>Andrej Bedjanič, Janez Brodar, Štefan Falež, Andrej Gosar, Jakob Hodžar, Josip Hohnjec, Ivan Jerič, Jožef Klekl, Anton Korošec, Franc Kremžar, Franc Kulovec, Vladimir Pušenjak, Dušan Serneč, Franc Smodej, Janez Štrcin, Anton Sušnik, Karol Škulj, Ivan Vesenjak, Jakob Vrečko, Franjo Žebot</i> še zadnjič oblikujejo Jugoslovanski klub .
1931	Formalno prepovedana SLS se ne udeleži volitev.
1935	Formalno prepovedana SLS se ne udeleži volitev.
1938	<i>Franc Bajlec, Mirko Bitenc, Janez Brodar, Ivan Dolenc, Franc Gabrovšek, Franc Koban, Marko Kranjc, Miha Krek, Franc Kulovec, Jože Lavrič, Pavle Mašič, Alojzij Mihelčič, Anton Ogrizek, Alojzij Rigler, Maksim Sevšek, Rudolf Smersu, Franc Snoj, Miloš Stare, Martin Steblovnik, Janez Štrcin, Albin Šmajd, Josip Špindler, Ivan Teuerschuh, Josip Tratnik, Demetrij Veble, Franjo Žebot</i> nastopijo na listi vsedržavne Jugoslovanske radikalne zajednice in nato z ostalimi poslanci JRZ oblikujejo poslanski klub JRZ .

Kaj lahko na tej podlagi sklepamo; kaj imena, urejena in vnesena v tabelo, povedo? Najprej lahko ugotovimo, da je v celotnem obdobju klasičnega strankarskega političnega življenja, ki je namenoma ožje zamejeno (le od 1900), kljub svetovni vojni potekalo deset volitev. Če odmislimo specifičnost volitev v tridesetih letih (ne nazadnje se je stranka nanje kljub vsemu pripravljala in jih skušala politično izkoristiti s propagiranjem abstinenca), so te bile v povprečju na 3,8 leta – torej imamo opraviti s (skoraj) klasično parlamentarno periodo. V tem času je bilo izvoljenih vsega skupaj 72 različnih poslancev, ki so v glavnem bili poslanci en mandat ali največ dva. Le 12 poslancev je bilo izvoljenih trikrat, le 9 štirikrat, le eden petkrat in ravno tako le eden šestkrat (kakopak Anton Korošec). Iz tega lahko izpeljemo sklep, da je bila parlamentarna elita SLS številčno precej šibka; strankina roka v parlamentu je v vsem obdobju imela le 72 prstov (kar je bilo seveda odvisno tudi od volilnega sistema in

števila mandatov na voljo) in zgolj 23 takih, ki so to bili več kot desetletje. To ni bilo veliko ljudi, ki so bili povrh še daleč od svojih volilcev, na Dunaju ali v Beogradu. Vprašanje, v kolikšni meri je lahko na njihovih plečih slonela politična stranka, tako ni odveč. Četudi so bili vsi poslanci člani vodstva, gotovo niso imeli vsi enake teže. Ne nazadnje številni med njimi, izvoljeni na zadnjih klasičnih volitvah leta 1927, potem niso postali člani štirinajsterice – vodstva stranke v prvi polovici tridesetih let.

Ob tem pa lahko obenem ugotovimo, da je SLS bila stranka, ki se je v parlamentu zmeraj hitro in učinkovito organizirala. Oblikovala je poslanski klub, ki je bil dovteten za različne parlamentarne povezave. Njeno operativno delo, vključno z govori njenih poslancev, je bilo zgledno.⁷⁴ Toda morebitna trditev, da je bil strankin parlamentarni klub eden centrov strankine moči, bi bila zgrešena. Strankina parlamentarna ekspozitura je bila točno to, kar je zapisal tedanji politični teoretik Albin Ogris – organizirana in urejena podaljšana roka politične stranke.⁷⁵

Vlada	Ministri SLS
Vlada Stojana Protiča (1918–1919)	Anton Korošec (podpredsednik) Josip Gostinčar (sociala)
Vlada Stojana Protiča II (1920)	Anton Korošec (promet) Ivan Roškar (kmetijstvo)
Vlada Milenka Vesniča (1920)	Anton Korošec (promet)
Vlada Milenka Vesniča II (1920–1921)	Anton Korošec (promet)
Vlada Ljube Davidoviča III (1924)	Anton Korošec (šolstvo) Anton Sušnik (promet) Ivan Vesenjak (agrarna reforma)
Vlada Nikole Uzunoviča V (1927)	Dušan Sernek (gradnje) Fran Kulovec (kmetijstvo) Andrej Gosar (sociala)
Vlada Velje Vukičevića (1927–1928)	Andrej Gosar (sociala)
Vlada Velje Vukičevića II (1928)	Anton Korošec (notranje zadeve)
Vlada Antona Korošča (1928–1929)	Anton Korošec (predsednik in notranje zadeve)

⁷⁴ SLS se je učinkovito organizirala tudi v deželnem zboru pa v oblastnih skupščinah mariborske in ljubljanske oblasti, dejavna je bila tudi v banskem svetu in v občinskih svetih. V Ljubljani so se po letu 1935 njeni svetniki denimo organizirali čisto po parlamentarnem modelu v Klub svetnikov JRZ. – Gl. Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1972–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000). Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitvev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006).

⁷⁵ Albin Ogris, *Politične stranke* (Ljubljana: samozal., 1926), 212, 213.

Vlada Petra Živkovića (1929–1931)	Anton Korošec (promet, nato gozdarstvo), za njim Dušan Serbec (gozdarstvo, nato gradnje)
Vlada Milana Stojadinovića (1935–1936)	Anton Korošec (notranji minister) Miha Krek (brez portfelja)
Vlada Milana Stojadinovića II (1936–1938)	Anton Korošec (notranje zadeve) Miha Krek (brez portfelja)
Vlada Milana Stojadinovića III (1938–1939)	Miha Krek (gradnje) Franc Snoj (brez portfelja)
Vlada Dragiše Cvetkovića (1939)	Miha Krek (gradnje) Franc Snoj (brez portfelja)
Vlada Dragiše Cvetkovića II (1939–1941)	Anton Korošec (šolstvo, za njim Miha Krek) Miha Krek (gradnje) Fran Kulovec (brez portfelja – od Koroščeve smrti naprej)
Vlada Dušana Simovića (1941)	Fran Kulovec (gradnje, nato Miha Krek) Miha Krek (brez portfelja) Franc Snoj (brez portfelja – od Kulovčeve smrti naprej)

Ministri SLS so do leta 1929 sodelovali v devetih vladah od skupno 25, kasneje pa v prvi vladi diktature in v vseh vladah po letu 1935.⁷⁶ Poleg opozicijske je stranka po letu 1918 tako imela tudi bogato kabinetno izkušnjo, ne nazadnje je njen lider bil edini Nesrb, ki je vodil katero od prvojugoslovanskih vlad. Med ministrskimi imeni v glavnem najdemo strankarske prvokategornike, pri čemer bistveno izstopa Anton Korošec. Načelnik je bil član največ kabinetov, kadar ga ni bilo, je bila to zgolj posledica političnega računa in ne njegove morebitne neprimernosti. Očitno je vodstvo SLS s Koroščem na čelu presodilo, da je politično pomembneje imeti prvega moža v Beogradu kot med lastnimi volilci. Njih so mogli zadosti učinkovito nagovarjati s pomočjo svoje trdne organizacije.

Zaključek

Pregled polstoletnega razvoja SLS pokaže, da je politična stranka živ in spreminjajoč se organizem. Nastajala je postopoma, širila se je z zelo različno dinamiko, pri tem pa se je v glavnem opirala na najrazličnejše nepolitične in polpolitične organizacije. Do leta 1929 je uspela izgraditi žilavo in vsestransko organizacijo s trdno finančno oporo,

⁷⁶ Karl Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)*, II (Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982), 3–50.

katere pomemben steber so bili številni zaupniki, predani strankarski borci. Na tej podlagi je uspešno prestala svojo največjo politično preizkušnjo – formalno prepoved in umik v neizprosno opozicijo režimu.

Podobno kot britanski torijci je tudi SLS vzpostavila profesionalno tajništvo sorazmerno pozno, šele leta 1908, pred tem tovrstne potrebe ni bilo. Stranka je lahko obstajala kot ohlapna zveza poslancev in zaupnikov, naslonjenih na društva. A uvedba splošne in enake volilne pravice, ki je vodila k široki politizaciji množic, je zahtevala tesnejšo zvezo z volilci. Politika je postajala vseprisotna in vseskozi prisotna, kar se je kasneje, v prvi Jugoslaviji, odrazilo v nepretrganem političnem delu na terenu. Organizacijski razvoj profesionalnega in neprofesionalnega strankarskega področja je tako bil dvosmeren in zmeraj v tesni soodvisnosti s parlamentarnim področjem. Terenske organizacije so spodbujale vodstvo, to je usmerjalo njih in vse skupaj se je naposled odrazilo v ugodnem volilnem rezultatu – v oblikovanju poslanskega kluba in pogosto v udeležbi v vladi.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *Domoljub (Vestnik Slovenske ljudske stranke, Washington)*, št. 4, avgust 1954. »Organizacijski ustroj Slov. ljudske stranke.«
- *Jutro*, 25. 1. 1929. »Vse politične stranke v državi razpuščene.«
- *Naša moč*, 4. 1. 1918.
- *Slovenec*, 27. 1. 1890. »Osnovni odbor ‚Katol. Političnega društva‘.«
- *Slovenec*, 12. 10. 1895. »Volitve – pred durmi!.«
- *Slovenec*, 13. 10. 1902. »Shod zaupnikov kat.-nar. stranke.«
- *Slovenec*, 29. 11. 1905. »Po triletnem boju.«
- *Slovenec*, 16. 11. 1908. »Shod zaupnikov S.L.S.«
- *Slovenec*, 8. 4. 1920. »Shod zaupnikov Slovenske ljudske stranke.«
- *Slovenec*, 6. 11. 1923. »Zbor zaupnikov SLS.«
- *Slovenec*, 16. 11. 1926. »Zbor zaupnikov slovenske ljudske stranke.«
- *Slovenec*, 23. 1. 1929. »Slov. ljudska stranka razpuščena.«
- *Slovenec*, 23. 1. 1929. »Vsem somišljenikom!.«
- *Slovenec*, 23. 8. 1935. »Slovenijo predstavlja dr. Korošec.«

Tiskani viri in literatura:

- Balkovec, Bojan. »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«. *Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011.
- Bister, Feliks J. *Anton Korošec. Državnozborski poslanec na Dunaju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1992.
- Cvirn, Janez. »Urednik Slovenca dr. Evgen Lampe in ‚slamorezništvo‘«. V: *Slovenec. Političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tominšek Perovšek, 64–67. Ljubljana: MNZS, 2013.

- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci (1848–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo Celje in Znanstvena založba Filozofske fakultete UL, 2015.
- *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2-3 (2006) – tematska številka o Antonu Korošču.
- Čuček, Filip. *Svoji k svojim. Na poti k dokončni nacionalni razmejitvi na Spodnjem Štajerskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Fink Hafner, Danica. *Politične stranke*. Ljubljana: Založba FDV, 2001.
- Gašparič, Jure. »Dogajanje v Sloveniji do aprilske vojne.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, 1. zvezek, ur. Jasna Fischer et al., 414. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- Gašparič, Jure. »Katoliško politično društvo.« V: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899*, ur. Janez Cvirn, 139–41. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Gašparič, Jure. »Slovenska krščansko socialna delavska zveza.« V: *Slovenska kronika XIX. stoletja 1884–1899*, ur. Janez Cvirn, 284. Ljubljana: Nova revija, 2003.
- Gašparič, Jure. »SLS ob začetku druge svetovne vojne.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, 1. zvezek, ur. Jasna Fischer et al., 412. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- Gašparič, Jure. *Izza parlamenta. Zakulisje jugoslovanske skupščine 1919–1941*. Ljubljana: Modrijan, 2015.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Godeša, Bojan in Ervin Dolenc. *Izgubljeni spomin na Antona Korošca. Iz zapuščine Ivana Ahčina*. Ljubljana: Nova revija, 1999.
- Godeša, Bojan. *Čas odločitev. Katoliški tabor in začetek okupacije*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2011.
- Granda, Stane. »I. in II. slovenski katoliški shod.« V: *Missiev simpozij v Rimu*. Celje: Mohorjeva družba, 1988, 95–109.
- *Guide to the Conservative Party Archive*, 2009, 1. Dostopno na: http://www.bodleian.ox.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0004/94891/CPA-guide-high-res-version.pdf.
- Kaser, Karl. *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980), II*. Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982.
- Ogris, Albin. *Politične stranke*. Ljubljana: samozal., 1926.
- Pančur, Andrej. »Nastanek političnih strank.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, 1. zvezek, ur. Jasna Fischer et al., 31–36. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- Perovšek, Jurij. »Idejnopolične, narodne in socialnogospodarske usmeritve Slovencev v Kraljevini SHS/Jugoslaviji 1918–1941.« V: *Slovenec. Političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tomižek Perovšek, 24–27. Ljubljana: MNZS, 2013.
- Perovšek, Jurij. »Katoliški tabor.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, 1. zvezek, ur. Jasna Fischer et al., 226–28. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- Perovšek, Jurij. »Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje.« V: *Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije*, ur. Robert A. Jernejčič, 29–47. Ljubljana: Zavod Sv. Stanislava, 2002.
- Perovšek, Jurij. »Političnogodovinski pogled na Slovence 1873–1914.« V: *Slovenec. Političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tomižek Perovšek, 14–17. Ljubljana: MNZS, 2013.
- Perovšek, Jurij. »V zaželjeni deželi«. *Slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009.
- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu. Slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.

- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: ZRC SAZU, 1998.
- *Politische Parteien: Begriff und Typologien | Parteien in Deutschland | bpb* (by-nc-nd/3.0/ Autor: Frank Decker für bpb.de). Dostopno na: <http://www.bpb.de/politik/grundfragen/parteien-in-deutschland/42045/begriff-und-typologien>.
- Prinčič, Jože. *Križ in kapital. Premožanje, financiranje in podjetniška dejavnost RKC na Slovenskem*. Ljubljana: Modrijan, 2013.
- *Prispevki za novejšo zgodovino* 31, št. 1 (1991) – Življenje in delo dr. Antona Korošca.
- Prunk, Janko in Marjetka Rangus. *Sto let življenja slovenskih političnih strank 1890–1990*. Ljubljana: Založba FDV, 2014.
- Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v beograjski skupščini. Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1918–1929*. Ljubljana: Založba ZRC, 2002.
- Rahten, Andrej. *Slovenska ljudska stranka v dunajskem parlamentu. Slovenska parlamentarna politika v habsburški monarhiji 1897–1914*. Celje: Založba Panevropa, 2001.
- Richter, Ludwig. *Die Deutsche Volkspartei 1918–1933*. Düsseldorf: Droste – KGParl, 2002.
- Rozman, Franc. »Anton Korošec - urednik Slovenskega gospodarja.« *Časopis za zgodovino in narodopisje* 77, št. 2-3 (2006): 161–70.
- *Slovenec. Političen list za slovenski narod (1873–1945). Kratek pregled zgodovine ob 140-letnici začetka njegovega izhajanja*, ur. Mateja Tominšek Perovšek. Ljubljana: MNZS, 2013.
- Stavbar, Vlasta. *Politik Vekoslav Kukovec. Politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Stiplovshek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovshek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1972–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Tominšek Perovšek, Mateja. *Frančišek Lampe: Zmerno, z ljubeznijo. Portret slovenskega katoliškega misleca Frančiška Lampeta (1859–1900) in njegova vloga v družbeni in kulturno-duhovni zgodovini na Slovenskem*. Ljubljana: Družina, 2006.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. »Utrjevanje političnega katolicizma in Katoliška akcija.« V: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1. zvezek*, ur. Jasna Fischer et al., 363–68. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. »Kmečko stanovsko gibanje v klerikalnem taboru na Slovenskem 1935–1941.« *Borec* 42, št. 1 (1990): 70–143.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. »Kmečko stanovsko gibanje v okviru SLS v zadnjem desetletju stare Jugoslavije.« *Revija* 2000, št. 46/47 (1989): 213–34.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. »Kratek oris razvoja in dejavnosti Prosvetne zveze (PZ) v letih 1929–1941. Razvoj krščansko-socialnih organizacij in njihovih glasil.« *Zgodovina v šoli* 5, št. 2 (1996): 10–17.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. »Mladina Jugoslovanske radikalne zajednice (MJRZ) v Dravski banovini.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 32, št. 1-2 (1992): 15–33.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom. Pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

Ustni viri:

.....

Jure Gašparič

SLOVENIAN PEOPLE'S PARTY AND ITS ORGANISATION (1890–1941)

SUMMARY

The overview of the fifty-year development of the Slovenian People's Party reveals that political parties are live and ever-changing organisms. The Slovenian People's Party formed gradually, since 1890. It kept spreading by means of very diverse dynamics, mostly relying on its various non-political and semi-political organisations. It successfully weathered turbulent times and internal disputes during the dissolution of the Habsburg Monarchy. By 1929 it managed to build a tough and versatile organisation with solid financial support, importantly contributed to by its numerous confidants and dedicated members. On these foundations it successfully endured its greatest political challenge: the formal prohibition and its retreat into a relentless opposition to the regime after the introduction of King Alexander's dictatorship in the First Yugoslavia in the first half of the 1930s.

The Slovenian People's Party established its professional secretariat relatively late, in 1908. Before that it had not felt the need to do so. The party could exist as a loose association of deputies and confidants, relying on societies. However, the introduction of the general and equal voting right in the Austrian part of the Habsburg Monarchy in 1907, which resulted in a wider politicisation of the masses, called for a closer connection with the voters. Politics became constantly present everywhere. Later, in the First Yugoslavia, this was reflected in the perpetual political work in the field. Thus the organisational development of the professional area (the central party secretariat with its leadership) and non-professional party area (network of societies, financial institutes, media) was twofold and always closely intertwined with the parliamentary area. The non-political organisations encouraged the leadership, which in turn steered the organisations. All of this ultimately ensured that the Slovenian People's Party traditionally enjoyed the strongest support among the Slovenian voters as well as resulted in the formation of a strong parliamentary group.

Jurij Perovšek*

Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941**

IZVLEČEK

Organizacijsko-politična slika slovenskega liberalizma v polstoletju 1891–1941 po eni strani predstavlja sestavni del modernega političnega triptiha, ki je od konca 19. stoletja do konca prve svetovne vojne ustrezal stanju pri drugih avstrijskih in zahodnoevropskih narodih in se je v svoji temeljni katoliško-liberalno-marksistični osnovi nadaljeval v čas med svetovnimima vojnama. Po drugi strani prikazuje del slovenske politike, ki sta ji socialna zamejenost in premajhna oziroma upadajoča delavnost zlasti v avstrijski dobi onemogočili organizacijsko širino. Te liberalcem skoraj do konca habsburške monarhije ni uspelo utemeljiti v vseslovenskem obsegu. Oboje je opazno vplivalo na njihovo drugotno politično vlogo v tedanjem slovenskem prostoru. V Kraljevini SHS/Jugoslaviji so liberalci s sodelovanjem v jugoslovanski centralistični politiki občutno izboljšali svoj položaj. Na ta način so se zoperstavljali močnemu katoliškemu taboru, ki je koreninil v svojem širokem idejnopolitičnem in družbenem zaledju. V drugi polovici tridesetih let se je liberalna politična moč izčrpala in organizacijsko sesula. Liberalni tabor kot politični subjekt je izžvenel.

Ključne besede: Avstro-Ogrska, Slovenci, liberalizem, Kranjska, Goriška, Štajerska, Kraljevina SHS/Jugoslavija, organizacijski in politični razvoj

ABSTRACT

ORGANISATIONAL-POLITICAL IMAGE OF THE LIBERAL CAMP BETWEEN 1891 AND 1941

The organisational-political image of the Slovenian liberalism in the five decades between 1891 and 1941 represents, on the one hand, an integral part of the modern political

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, jurij.perovsek@inz.si
 ** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

triangle that corresponded to the situation in the other Austrian and West European nations since the end of the 19th century and which, in its basic Catholic-liberal-Marxist characteristics, continued in the time between the World Wars. On the other hand, however, it describes the part of the Slovenian politics whose organisational breadth was inhibited by the limited social relevance as well as deficient or diminishing activities, especially in the Austrian period. Almost until the end of the Habsburg Monarchy, the liberals failed to assert themselves at the all-Slovenian level. All of this had a notable influence on the inferior political role of the liberals in the contemporaneous Slovenian space. In the Kingdom of SHS/Yugoslavia, the liberals improved their position significantly by cooperating with the Yugoslav centralist politics. In this manner they stood up to the strong Catholic camp, rooted in its extensive ideological-political and social background. In the second half of the 1930s, the liberal political power became exhausted and fell apart organisationally. The liberal camp as a political subject became obsolete.

Keywords: Austro-Hungary, Slovenians, liberalism, Carniola, the Gorizia region, Styria, Kingdom of SHS/Yugoslavia, organisational and political development

Avstrijska doba

Liberalci na Kranjskem

I.

Začetek modernega strankarskega življenja na Slovenskem sega v devetdeseta leta 19. stoletja, ko so kot prvo samostojno idejnopolitično organizacijo 26. januarja 1890 ustanovili Katoliško politično društvo (KPD) v Ljubljani. Ustanovitev KPD je spodbudila liberalno usmerjene kroge v Ljubljani, da so 2. februarja 1891 oblikovali svoje Slovensko društvo (SD). Ozemeljski obseg Slovenskega društva v Ljubljani je obsegal deželo Kranjsko, njegova temeljna podlaga pa je bila narodna ideja, ki jo je liberalna stran pogrešala pri KPD.¹

Do oblikovanja Narodne stranke za Kranjsko (NSK) 29. novembra 1894 je bilo Slovensko društvo v Ljubljani edini liberalni politični subjekt na Slovenskem. Ob ustanovitvi je imelo 200 članov, do leta 1894 pa je njihovo število naraslo na 600. V letih 1891–1893 je društvo vodil Ivan Gogola, tajnik pa je bil dr. Karel Triller. Od konca leta 1893 je društvo vodil dr. Ivan Tavčar. Vodstvo društva so predstavljali pripadniki premožnejših slojev (pravniki, zdravnik, posestniki), med njimi pa so bili tudi tedanji liberalno usmerjeni poslanci deželnega zbora. V društvu je bila po Trillerjevih besedah združena kranjska inteligenca.² O njegovem delovanju je poročal

1 »Slovensko društvo«, «Slovenski narod», 30. 1. 1891, 1, –. r. – (Ivan Tavčar). »Katoliško politično društvo«, «Slovenski narod», 1. 2. 1890, 1.

2 »Slovenskega društva' III. javni društveni shod«, «Slovenski narod», 5. 6. 1891, 1.

Slovenski narod. Od 4. julija 1891 je društvo izdajalo tudi list *Rodoljub*, ki je kot njegovo glasilo izhajal do 18. decembra 1897.

SD se v svoji dejavnosti ni moglo meriti s politično prizadevnostjo KPD in hitro rastočo organizacijo katoliških političnih društev na Kranjskem.³ Zato ni čudno, da je društveni tajnik Triller na občnem zboru SD 30. decembra 1893 društvenike, ki jim čas in razmere to dopuščajo, pozval, »da se lotijo aktivnega dela ter žrtvujejo vse svoje sile prepotrebni društveni in politični naši organizaciji.«⁴ Avgusta 1894, dobre tri mesece pred ustanovitvijo NSK, pa je na očitek tržaškega *Slovanskega sveta*, da v primerjavi z delavnostjo katoliške strani pri Slovenskem društvu vlada »skrajna svetopisemska zadovoljnost, dasi izgublja vedno več tal pod nogami«,⁵ Ivan Hribar priznal, da to politično zaostaja. Vzrok za to je pripisal majhnemu številu aktivno delujočih članov, medtem ko se »obilo mladih in čilih močij dosledno odteguje vsakemu pozitivnemu sodelovanju.«⁶ Kljub temu pa je bilo SD prepoznaven in tudi uspešen predstavnik liberalnega političnega prepričanja. To se je do ustanovitve NSK pokazalo pri (dopolnilnih) volitvah v ljubljanski mestni svet v letih 1891–1894 in ob nadomestnih deželnozborskih volitvah na Notranjskem leta 1891 in 1894. Na omenjenih volitvah so zmagali kandidati liberalne strani. Ljubljanski župan je leta 1891 in 1894 postal kandidat SD dr. Peter Grasselli, ki je sicer mesto vodil v letih 1882–1896. Od nastopa SD na občinskih volitvah v Ljubljani leta 1891 je bil ljubljanski občinski svet (z izjemo časa od septembra 1910 do januarja 1912, ko je Ljubljano upravljal vladni komisar Wilhelm vitez Laschan) vse do leta 1921 v liberalnih rokah. V letih 1896–1910 ji je županoval Ivan Hribar, v letih 1912–1921 pa Ivan Tavčar. SD pa je bilo neuspešno na državnozborskih volitvah leta 1891, ko je bil njegov kandidat, ki je nastopil v kranjskem in postojnskem volilnem okraju, poražen.⁷

V Slovenskem društvu so zgodaj začeli razmišljati o ustanovitvi politične stranke. Že na občnem zboru 4. junija 1891 so sklenili, »da se stranka, stoječa za društvom, imenuje v prihodnje ‚narodno-napredna‘ stranka.«⁸ A to ni pomenilo, da je taka stranka dejansko obstajala. Šlo je le za politično ime, ki ga je večkrat uporabilo SD, sámo pa je ostalo strankarski zametek.

Kljub temu pa se moramo ustaviti pri t. i. Narodno-napredni stranki (NNS). Ko so se v SD odločili, da bodo uporabljali tudi to ime, so namreč pojasnili, zakaj svojo idejnopolično usmeritev označujejo kot »napredno« in ne liberalno. Oznaka »napreden« se je med pripadniki njene politične strani tudi v veliki meri ohranila skozi vse obdobje naše obravnave. Ker se je v zgodovinopisju uveljavila druga – »liberalna« oznaka –, pa bi lahko mislili, da v njem ni mesta za »napredno« oznako. A ni tako. »Naprednjaki« oziroma liberalci so se čutili *napredne* – zato so se večinoma tako tudi imenovali (kot je pokazal kasnejši čas, tudi zaradi razumevanja

3 Prim. Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928), 33, 43, 101, 102.

4 »Slovenskega društva v Ljubljani‘ občni zbor,« *Slovenski narod*, 2. 1. 1894, 2.

5 Dovč. (verjetno Fran Podgornik), »Napredni položaj,« *Slovenski svet*, 10. 8. 1894, 286.

6 Alfa (Ivan Hribar), »V obrambo!,« *Slovenski narod*, 14. 8. 1894, 1.

7 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 350.

8 »Slovenskega društva‘ III. javni društveni shod,« *Slovenski narod*, 5. 6. 1891, 2.

svojega glavnega nasprotnika, katoliškega tabora) – in v upoštevanju njihovega samorazumevanja ne more biti nič spornega. Oznaki *napreden* ali *liberalen* sta po našem mnenju enakoveljavni. Lahko uporabljamo prvo ali drugo. Sami bomo sicer uporabljali oznako *liberalec*, *liberalno*, ker se običajno pojavlja kot ena od sestavnih pri delitvi modernega političnega prostora na katoliški, liberalni (napredni) in marksistični tabor.

Na občnem zboru SD 4. junija 1891 je dr. Danilo Majaron podrobneje utemeljil smiselnost pojma *napreden*. »Prav je, da se naša stranka (*sic!* – J. P.) ne imenuje niti liberalno, niti konservativno«, je dejal. »Ti dve besedi sta že izgubili svoj prvotni dobri pomen. [...] Res je sicer, da nam je liberalizem zahvaliti za novodobno svobodo v državi, za svobodo, katere je posameznikom iz naroda treba v duševno razvitje. Liberalni duh prerodil je tudi našo Avstrijo v ustavno državo s temeljnimi zakoni, iz katerih tudi slovenski narod lahko snuje svoje politične pravice. Da se torej načelom, katera so nam dala temeljne zakone, katera so nam dala pravico volitev, zborovanja, združevanja, javnega govora, tiska in druge pogoje samosvojega gibanja in napredovanja, – da se takim pravim liberalnim načelom ne bomo odrekli, to je več nego naravno za slovensko, narodno stališče. Vendar pa se lahko odpovemo imenu samemu, ker vidimo vsak dan, da tisti, ki se smatrajo in imenujejo ‚liberalce‘, to v resnici neso, ker zlasti vidimo, da nemški liberalci, kateri so bili poprej zastavonosci liberalizma, obrnili so hrbet liberalnim načelom, in danes pod firmo liberalizma zatajujejo celo temeljne naše zakone ter niti vladi ne pripuščajo, da bi jih izvrševala v prid Slovanom. [...] S temi laži-liberalci si torej nobeden pravi liberalec ne bode prideval istega imena. Sploh pa dajmo slovo tem historičnim, tujim imenom ter se rajši nazivajmo tako, kakor se prilega stvari in našim domačim razmeram. In po tem je predlagano ime ‚narodno-napredna stranka.‘«⁹

II.

.....

Svojo pravo politično stranko so liberalci na Kranjskem poimenovali Narodna stranka.¹⁰ Izhajali so iz prepričanja, da mora biti načelo narodnosti nujno potrebno in stalno vodilo slovenske politike.¹¹ To naj bo poslanstvo Narodne stranke, ki bo delovala »iz naroda mej narod za narod«.¹²

Na ustanovnem shodu Narodne stranke za Kranjsko se je 29. novembra 1894 v Ljubljani zbralo 456 mož. »Sami odlični, socialno ugledni in uplivni možje raznih stanov,«¹³ jih je označil *Narod*. »Možje, ki vedô, kaj hočejo, odlični po [...] izobraženosti in imetji.«¹⁴ Socialni položaj strankinih pripadnikov – »veljakov«¹⁵ –

9 »‚Narodno-napredna stranka,‘« *Slovenski narod*, 6. 6. 1891, 1, 2.

10 »‚Narodna stranka‘ na Kranjskem,« *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, 1.

11 »Na stražo!,« *Slovenski narod*, 7. 9. 1894, 1.

12 »Zaupnim možem v pozdrav!,« *Slovenski narod*, 28. 11. 1894, 1.

13 »Shod zaupnih mož,« *Slovenski narod*, 29. 11. 1894, 1.

14 »‚Narodna stranka‘ na Kranjskem,« *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, 1.

15 Ibid.

je torej pomenil veliko, čeprav je Karel Triller na njenem ustanovnem shodu dejal, da »naša stranka ni niti advokatska niti notarska, niti meščanska niti kmetska, temveč narodna stranka v najširšem in najblažjem pomenu besede in zato jej bije srce za vse slojeve naroda«. ¹⁶

Na strankinem ustanovnem shodu so obenem z obravnavo ključnih narodnopolitičnih, družbenih in gospodarskih vprašanj ter sprejetjem strankinega programa določili tudi njeno organizacijsko strukturo. Strankin najvišji organ je bil zbor zaupnih mož, v času med zbori pa sta stranko vodila izvršilni odbor (IO) v Ljubljani in odbor zaupnih mož. Na prvi seji IO 2. decembra 1894 so za njegovega načelnika izvolili dr. Karla Bleiweisa viteza Trsteniškega. ¹⁷ Strankino glasilo je bil *Slovenski narod*. *Narod* je zapisal, da je prostovoljno glasilo NSK, sicer pa neodvisni list, ki izraža »prosto mnenje boljših slovenskih krogov«. ¹⁸

Po ustanovitvi NSK liberalna stran svoje dejavnosti ni občutneje razvila. Vzrok, da je NSK začela delovati tako pozno, je bil po pojasnilu *Slovenskega naroda* potres v Ljubljani 14. aprila 1895. Takrat je bilo »potrebno popustiti vse druge politične misli in namene ter skrbeti jedino za to, da se ničesar ne zamudi, kar zamore pomagati«. ¹⁹ V letu 1895 so nato predstavniki NSK nastopili na shodu političnega društva Jednakopravnost v Idriji, Slovensko društvo pa je imelo še shoda v Ljubljani in Črnomlju. ²⁰ Liberalno politično delovanje je še vedno slonelo na Slovenskem društvu, medtem ko je bilo pod imenom NSK opazno le še ob ljubljanskih dopolnilnih občinskih volitvah konec maja 1895. Zaradi posledic potresa, ki je prizadel Ljubljano, sta se NSK in KPD dogovorila, da na volitvah nastopita skupaj, NSK pa je KPD, ki do tedaj ni imelo svojih predstavnikov v občinskem svetu, prepustila tretjino odborniških mest. Vsi kandidati liberalne in katoliške strani so bili izvoljeni v občinski svet. ²¹

Prvi veliki politični preizkus, ki je čakal NSK, so bile deželnozborske volitve 21. in 25. novembra 1895. Volitve je dobila katoliška stran, ki je pred njimi izoblikovala svojo strankarsko politično predstavnico – Katoliško narodno stranko (KNS). KNS je dobila 16, NSK pa devet poslanskih mest. Pred tem se slovenski poslanci niso delili po politični opredelitvi, deset nemških poslancev v veleposestniškem volilnem razredu pa je nastopalo enotno. ²²

NSK je bila prepričana, da se v deželnem zboru, v katerem je imela KNS (relativno) večino, »ni nič dobrega in koristnega nadejati od klerikalne stranke«. ²³ Zato so se v položaju, ko sta se morali za večinsko odločanje o spornih vprašanjih združiti dve

¹⁶ »Shod zaupnih mož,« *Slovenski narod*, 30. 11. 1894, 2.

¹⁷ *Ibid.*, 1, 2. »Domače stvari. Zvršilni odbor narodne stranke,« *Slovenski narod*, 5. 12. 1894, 3.

¹⁸ »Slovenski narod' svojim naročnikom in sotrudnikom,« *Slovenski narod*, 29. 12. 1894, 1.

¹⁹ »Stranka pri delu,« *Slovenski narod*, 28. 6. 1895, 1.

²⁰ »Dnevne vesti. Shod v Idriji,« *Slovenski narod*, 5. 8. 1895, 2. »Dnevne vesti. 'Slovensko društvo v Ljubljani',« *Slovenski narod*, 10. 7. 1895, 3. »Dnevne vesti. Shod 'Slovenskega društva' v Črnomlju,« *Slovenski narod*, 26. 8. 1895, 2.

²¹ »Meščani!,« »Dnevne vesti. Mestne dopolnilne volitve,« *Slovenski narod*, 25. 5. 1895, 1, 4. »Meščani!,« »Dnevne vesti. Volitev v mestni svet ljubljanski,« *Slovenski narod*, 27. 5. 1895, 1, 2. »Dnevne vesti. Volitev v mestni svet ljubljanski,« *Slovenski narod*, 29. 5. 1895, 3. »Dnevne vesti. Volitev v občinski svet,« *Slovenski narod*, 31. 5. 1895, 2. »Dnevne vesti. Volitev v občinski svet,« *Slovenski narod*, 1. 6. 1895, 3.

²² Melik, *Volitve*, 296, 297.

²³ »Odgovornost klerikalne stranke,« *Slovenski narod*, 14. 12. 1895, 1.

stranki proti tretji, liberalni poslanci januarja 1896 zvezali z nemškimi. S tem so KNS onemogočili politično prevlado na Kranjskem. 23. februarja 1898 je sicer prišlo do pravne pogodbe med KNS in NSK o sodelovanju poslanskih klubov obeh strank v deželnem zboru, vendar t. i. sprava ni zaživela. V sodelovanju z Nemci si je NSK, kljub prenehanju liberalno-nemške zveze leta 1905, do leta 1908 na Kranjskem zagotovila oblast. To leto jo je izgubila, ko je na podlagi reforme deželnega volilnega sistema, s katero je bila uvedena splošna in enaka volilna pravica za moške, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS – vanjo se je leta 1905 preimenovala KNS) na deželnozborskih volitvah dobila absolutno večino. SLS je bila nato politična gospodarica Kranjske do konca habsburške monarhije.²⁴

V času, ko je NSK s sklenitvijo sporazuma z Nemci KNS/SLS naložila, kot je dejal Ivan Tavčar, politični »post«,²⁵ je ta na Kranjskem že postala najmočnejša slovenska politična stranka. Ob šibki Jugoslovanski socialnodemokratski stranki (JSDS), ustanovljeni leta 1896 v Ljubljani, je narodno politiko krojil »klerikalno-liberalni strankarski duet«,²⁶ v njem pa se je slišal predvsem glas KNS/SLS. Na državnozborskih volitvah leta 1897 so bili na Kranjskem izvoljeni trije liberalci in šest pripadnikov KNS, leta 1901 je bilo na državnozborskih volitvah enako, leta 1907 pa je bilo v državni zbor izvoljeno deset pripadnikov SLS in eden z liberalne strani. KNS je bila tudi zmagovalka deželnozborskih volitev leta 1901. Dobila je 16 poslancev, liberalci pa devet. Sicer pa je bilo glede na dopolnilne oziroma nadomestne volitve v letih 1896–1908 razmerje med katoliško in liberalno stranjo v deželnem zboru naslednje: v letih 1896–1897 je imela katoliška stran 15 poslancev in liberalna deset, v letih 1897–1901 je bilo razmerje 14 proti 11, v letih 1901–1908 pa znova 16 proti devet.²⁷

Politična moč KNS/SLS kranjskih liberalcev ni navedla k podrobnemu organizacijsko-političnemu delu, saj jim je zveza s stranko nemških veleposestnikov zagotavljala gospostvo v deželi.²⁸ Liberalci so ostali zamejeni v ozek okvir meščanskega sloja v mestih in pomeščanjenih krogov na podeželju. Iz idejnih razlogov je liberalizem – v mestih in na vasi – podpiralo tudi učiteljstvo. Poleg tega je liberalna usmeritev prevladovala še med dijaško in akademsko mladino ter med srednješolskimi profesorji, močno zaslonbo pa je imela tudi v nekaterih društvih in družbah – v sokolski organizaciji, katere društva so predstavljala oporišča liberalnega izobraženstva in polizobraženstva na deželi, gasilskih društvih, narodnoobrambno usmerjeni družbi Sv. Cirila in Metoda in Slovenski matici. Širše ljudske plasti so bile prepuščene idejnemu in političnemu vplivu KNS/SLS, ki si je z vztrajnim gospodarsko-socialnim in političnim delom priborila odločilen vpliv na vse javno

24 »Spravna pogodba,« *Slovenski narod*, 18. 3. 1898, 1, 2. Jurij Perovšek, »Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 98. Melik, *Volitve*, 297.

25 (Ivan Tavčar), »Konec igre!,« *Slovenski narod*, 9. 3. 1896, 1.

26 Janko Pleterski, *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev* (Ljubljana: Modrijan, 2008), 210.

27 Melik, *Volitve*, 297, 306, 363, 379, 397, 398.

28 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 64.

življenje. Katoliški tabor je v začetku 20. stoletja skoraj v celoti politično obvladal slovensko podeželje, liberalni pa je bil po svoji politični organizaciji vedno bolj omejen na mestne naselbine. Nasproti KNS/SLS je bil močnejši le na gospodarskem področju, pri čemer mu je gmotno zaslombo zagotavljal tudi liberalni bančni kapital. Vodilno vlogo je imel še v kulturi.²⁹ Glavni vzrok za politično podrejenost liberalne stranke je leta 1906 avtor N. v kamniškem *Našem listu* (*List* je spremljal slovensko življenje s stališča svobodomiselnosti in politične nevezanosti³⁰) predstavil takole: »Mnogim liberalnim je predolgočasno, pečati se s podrobnim delom organizacije. Resnično, treba je k temu mnogo truda in samozatajevanja. Ako pa nimate tega potrpljenja, potem je prav, da vladajo nad vami drugi!«³¹

V gornjih besedah *Našega lista* je bilo veliko resnice. Najvišji organ Narodne stranke oziroma Narodno napredne stranke (NSK je novo, že domišljeno ime začela uporabljati v začetku 20. stoletja), zbor zaupnih mož, namreč skoraj polnih 12 let ni obravnaval vprašanja organizacijsko-političnega dela. To so storili šele leta 1906 na dveh zborih zaupnih mož 25. marca in 15. novembra. Do tedaj je NSK/NNS najvidnejši strankarski razvojni korak storila na shodu zaupnih mož 18. julija 1901, ko je prilagodila svoj dotedanji program novim družbenogospodarskim in političnim razmeram.³²

Leta 1906 je o strankinih slabostih na organizacijsko-političnem področju razpravljalo več njenih članov. Pred shodom zaupnih mož marca 1906 je član IO NNS Karel Triller v *Slovenskem narodu* objavil obširno razmišljanje o programskih in političnih smernicah njenega dela. Med drugim je zapisal, da ljudstvo ne pozna pravega značaja SLS. Za to sta krivi nezadostna organizacija in nedejavnost NNS. Res je sicer, da »take organizacije, kakor jo ima klerikalna stranka, ne more ustvariti nobena druga stranka. Katoliška cerkev ni danes drugega nič kakor strankarska organizacija; katoliški duhovniki niso nič drugega več, kakor navadni, z duhovsko avtoriteto oboroženi politični agitatorji, ki tudi vedno nastopajo kot pravi ‚Wahlhunde‘ (mišljeno je hujskači – op. J. P.). Napram taki organizaciji ni mogoče ustvariti enakovredne druge organizacije, ali ustvariti se mora organizacijo, po kateri bo mogoče koncentrirati ljudske sile in omogočiti enotno delovanje in enotno vojskovanje.«³³

Potrebo po izboljšavi strankine organizacije je na marčevskem shodu zaupnih mož poudaril tudi Ivan Hribar. Na shodu so se zbrali možje iz vse dežele, ki jih je Hribar naprosil za nasvete, da se vodstvo v Ljubljani »seznanj z ljudstvom, med katerim živite«. V tem duhu je razpravljal tudi Ivan Tavčar, ki je opozoril, da je strankina organizacija v glavnem ostala na papirju. Prvi pogoj boljšega organizacijskega dela je, da se v Ljubljani postavi mladega, energičnega in delavnega strankinega tajnika. Stranka pa se mora razširiti tudi po deželi. Na shodu so izvolili nov izvršilni odbor.³⁴ Na prvi

29 Jurij Perovšek, *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 51, 53, 54, 57.

30 Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998), 197.

31 N., »Liberalizem,« *Naš list*, 9. 10. 1906, 1.

32 »Naš program,« *Slovenski narod*, 20. 7. 1901, 1.

33 (Karel Triller), »Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke,« *Slovenski narod*, 6. 3. 1906, 1.

34 »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 26. 3. 1906, 1, 2.

seji novega IO 2. aprila 1906 so za svojega predsednika izbrali ljubljanskega župana Ivana Hribarja, ki je vodenje stranke prevzel od dotedanjega predsednika Bleiweis-Trsteniškega. Prvi podpredsednik IO je postal Ivan Tavčar, drugi podpredsednik pa dr. Vladimir Ravnihar.³⁵

O organizacijsko-političnem vprašanju so podrobneje spregovorili na novembrskem shodu zaupnih mož. Tedaj so sprejeli tudi nov strankin program. V razpravi o programu je več razpravljavcev kritiziralo dremež in brezdelje NNS, ki v svojem organizacijsko-političnem delu ne upošteva potreb kmetov, obrtnikov in uradništva, čemur njeni vodilni predstavniki niso oporekali. Strankinemu delu sta kritične besede namenila tudi član IO NNS dr. Fran Novak in njegov podpredsednik Vladimir Ravnihar. Pri obravnavi novega strankinega organizacijskega statuta je Novak podvomil, ali je res nov, saj se »o starem ni dosti vedelo drugje, razven v arhivu deželne vlade«; njegova pravila so spala »sramežljivo spanje mlade device, dokler niso v svojem devištvu zarjavela«. Morda je doslej zadostovalo »skrhano sredstvo golih besedi in fraz, kričanja do zamolklosti, katerih se je stranka [...] v preteklem času več kot dovolj posluževala«. Precej samozatajevanja in navdušene požrtvovalnosti bo treba v prihodnje, če želimo napredovati. Tako je menil tudi Ravnihar. Poudaril je nujnost »onega dela, ki ga imenujemo podrobno delo. Tu morate iti z visokih svojih stolov med narod in delati, treba bo zavihati rokave, med narodom snovati društva, politična in nepolitična. Vsaka čitalnica in telovadno društvo je končno vendar politično društvo [...]. Ni zadosti, da se samo plačuje društvene in strankine prispevke, ampak treba se bo dela tudi aktivno udeleževati.«³⁶

Ravniharjeva izjava o »visokih stolih« je razburila Tavčarja, ki o svojem ni vedel reči nič slabega. Na shodu so ponovno volili strankin IO, v katerem Ravniharja ni bilo več.³⁷ Iz stranke je tudi izstopil; vanjo se je vrnil leta 1911.³⁸ Novi IO NNS so konstituirali 5. decembra 1906. Predsednik in prvi podpredsednik IO sta ostala Hribar in Tavčar, drugi podpredsednik je postal Triller. Odprli so tudi strankino pisarno.³⁹ Leta 1907 je NNS začela izdajati svoje uradno glasilo *Slovenija*, ki je izhajala le od 17. oktobra do 27. decembra.⁴⁰

Kljub temu da se je zavedala velikega manka na organizacijsko-političnem področju,⁴¹ ga NNS ni nadoknadila. Kot je dobro zapisal Fran Erjavec, strankini zborovanji leta 1906 »preživelega telesa [...] nista mogla več pomladiti«.⁴² Liberalci so v organizacijskem smislu improvizirali. Stavili so le na mrežo svojih tajnih zaupnikov po občinah, ki so se sestajali po domovih krajevnih strankinih veljakov in v posebnih sobah gostiln. Liberalna stranka se je v politiki zanašala predvsem na svojo

35 »Dnevne vesti. Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 3. 4. 1906, 2.

36 »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 17. 11. 1906, 2–4.

37 Ibid., 4, 5.

38 O tem gl. *Mojega življenja pot: spomini dr. Vladimira Ravniharja* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997), 65, 79.

39 »Dnevne vesti. Konstituiranje izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 6. 12. 1906, 2.

40 Janko Šlebinger, *Slovenska bibliografija za l. 1907–1912* (Ljubljana: Matica Slovenska, 1913), 18.

41 Prim. »Dan zaupnikov narodno-napredne stranke,« *Slovenski narod*, 9. 7. 1912, 2.

42 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 97.

gospodarsko moč in posredni vpliv.⁴³ Njena organizacija je dejansko obstajala le iz naročnikov liberalnega časopisja.⁴⁴ Tudi na strankinih shodih, ki so bili eno osrednjih orodij političnega delovanja na Kranjskem, NNS ni imela namena mobilizirati množice. Odzivala se je predvsem na volilne okoliščine, sama pa ni ponujala tem, ki bi kranjsko prebivalstvo uspešno privabile na politične shode in ga navduševale.⁴⁵ Strankino delovanje so obremenjevala tudi nesoglasja med starejšo in mlajšo generacijo njenih pripadnikov. V NNS je bilo združeno »kar nekaj sposobnih in ambicioznih posameznikov v eni in drugi generaciji in vsi so politično individualno svobodo pojmovali kot neomejeno svobodo delovanja znotraj stranke. Zelo težko so priznavali moralno in politično avtoriteto, ki bi se ji morali podrežati. To je vodilo do trenj znotraj stranke in stari patriarh Tavčar je le s skrajnimi naporami krotil ambiciozne nezadovoljneže in ohranjal stranko neokrnjeno.«⁴⁶ Tavčar je postal predsednik IO NNS 20. novembra 1910.⁴⁷ Predsednik je ostal do konca delovanja NNS leta 1918. Do zamenjave na čelu stranke je prišlo po tem, ko cesar ni potrdil Hribarjeve šeste izvolitve za ljubljanskega župana. V političnih razmerah, ki so zaradi tega nastale, je Hribar v začetku oktobra 1910 odstopil z mesta predsednika IO.⁴⁸ Novo vodstvo IO sta poleg Tavčarja sestavljala še njegov prvi podpredsednik dr. Anton Švigelj in drugi podpredsednik Karel Triller.⁴⁹

Organizacijska nesposobnost pa tudi za liberalce neugodna volilna geometrija, vzpostavljena po državno- in deželnozborski volilni reformi v letih 1907 in 1908, sta do prve svetovne vojne, ko so strankarski boji ugasnili, NNS potisnili v politični kot. Na volitvah v deželni zbor leta 1908 in 1913 je krepko zaostala za SLS. Leta 1908 so v deželni zbor izvolili 27 poslancev SLS in 11 poslancev NNS, leta 1913 pa 28 poslancev SLS in deset poslancev NNS. Podobno je bilo na državnoborskih volitvah leta 1911. Tako kot leta 1907 so v državni zbor izvolili deset poslancev SLS in enega poslanca NNS.⁵⁰ Liberalni poslanci iz slovenskih dežel so bili v dunajskem parlamentu člani različnih parlamentarnih klubov ali pa so delovali kot samostojni poslanci (t. i. divjaki). Slovenski poslanci na Dunaju namreč niso delovali enotno. K temu je znatno prispeval katoliški prvak in vplivni parlamentarec dr. Ivan Šusteršič, ki je nasprotoval sodelovanju z liberalci. Po drugi strani pa so tudi liberalni poslanci imeli ideološke zadržke do katoliške strani.⁵¹

43 Janko Prunk in Marjetka Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank: 1890–1990* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2014), 38.

44 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 165.

45 Irena Selišnik, »Zborovanja na Kranjskem v letih 1900–1913 in razmerja moči: ‚Ako hočemo biti zmagovavci moramo poučevati ljudstvo po shodih ...‘«, *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 89, 97, 98.

46 Prunk in Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank*, 52, 53. O trenjih med starini in mladini v NSS gl. tudi Vasilij Melik, *Slovinci 1848–1918: razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002 [i. e. 2003]), 555.

47 »Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke«, *Slovenski narod*, 21. 11. 1910, 2.

48 »Iz izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke«, *Slovenski narod*, 8. 10. 1910, 2. Gl. tudi Melik, *Slovinci 1848–1918*, 555, 556. Igor Grdina, *Ivan Hribar: »jediní resnični radikalec slovenski«* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010), 63, 70.

49 »Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke«, *Slovenski narod*, 21. 11. 1910, 2.

50 Melik, *Volitve*, 297, 306, 363–66.

51 O tem gl. podrobneje Janez Cvirn, *Dunajski državni zbor in Slovinci: (1848–1918)* (Celje in Ljubljana: Zgodovinsko društvo in Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015), 206–21.

III.

.....

Organizacijska nedejavnost, elitistična meščanska družbena drža in ideološko politična zamejenost v t. i. farško gonjo je v idejnem prostoru kranjske liberalne strani sprožila kritičen odziv. V letih 1902–1904 je mimo NNS v samostojno družbeno akcijo krenila narodno-radikalna mladina (NRM). Narodno-radikalna struja je združevala srednješolsko in akademsko mladino, ki jo je povezovalo prepričanje, da se vodilni slovenski politični stranki, posebej NNS, premalo zanimata za delo med ljudstvom. Zato je zahtevala radikalno, svobodomiselnost narodno politiko ter konkretno izobraževalno in vzgojno delo med narodom. V tem smislu je opazno delovala. V letih 1905–1912 se je zbrala na štirih shodih (v Trstu, Celju in dvakrat v Ljubljani), kjer so njeni pripadniki domišljeno obravnavali aktualna družbena, socialnogospodarska in narodnopolitična vprašanja. O njih so razpravljali tudi v svojem glasilu *Omladina* (1904–1914), ki je podrobno poročala o njihovem delovanju. NRM je svojo udarno moč začela izgubljati leta 1909, ko so kljub kritičnemu vrednotenju NNS vodilni nosilci narodno-radikalnega gibanja – dr. Gregor Žerjav, dr. Albert Kramer in dr. Adolf Ribnikar – vstopili v liberalno stranko. Dotedanja razhajanja narodnih radikalov z liberalno politiko so se prenesla v strankin okvir.⁵²

Drugo kritično vrednotenje liberalne politike se je osredinjalo v pisanju že omenjenega *Našega lista* (1905–1909). *List* je urejal nečak goriškega liberalnega politika dr. Henrika Tume (Tuma se je leta 1908 pridružil JSDS) Ferdinand Lev Tuma. *Naš list* je v prvih dveh letih svojega izhajanja vztrajno opozarjal na napake liberalne politike. Poudarjal je, da je NNS neuspešna zato, ker njeni prvaki ne poznajo obstoječih razmer – »so tujci med nami«. Stranka si je izkopala grob s tem, ker ni delovala med ljudstvom, zadostovalo ji je, da je rekla: »Mi smo vse, kar ni klerikalno in to hočemo biti.«⁵³ Je nedostopna za vsako drugo mnenje, ki ga ni v *Slovenskem narodu*.⁵⁴

Naš list je v letih 1905–1906 zagovarjal tudi zamisel o ustanovitvi nove stranke, ki bi preseгла strankarski boj, saj je tedanja politika »oskrunila slovenski narod«. ⁵⁵ O tem je precej pisal, zamisel pa je krog, zbran ob *Našem listu*, konec leta 1906 uresničil v manjši Slovenski gospodarski stranki (SGS).⁵⁶ V nadaljnjem obdobju svojega izhajanja je *List* še naprej pozorno spremljal politično dogajanje na Slovenskem. Leta 1908 se je začel približevati NNS.⁵⁷ Kritično vrednotenje liberalne politike je začelo usihati in pisanje *Liste* je postajalo vse bolj podobno tistemu v *Slovenskem narodu*. *Naš list* ni

52 Irena Gantar Godina, T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem: 1895–1914 (Ljubljana: Slovenska matica, 1987), 79–85. Irena Gantar Godina, *Neoslavizem in Slovenci* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994), 99–102. Jurij Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013), 151–55, 157, 179–88. Zvonko Bergant, *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921* (Ljubljana: Nova revija, 2000), 135–40.

53 R. alias D., »Postanite meso in kri,« *Naš list*, 5. 10. 1906, 1.

54 A–a., »K položaju,« *Naš list*, 20. 11. 1906, 1.

55 »Kaj hočemo?,« *Naš list*, 6. 1. 1906, 1.

56 *Mojega življenja pot*, 65–67.

57 Prim. »Naš List' ob koncu leta,« *Naš list*, 25. 12. 1908, 1.

bil zmožen reformirati liberalnih krogov na bolj demokratičnih temeljih.⁵⁸ Nekateri izmed njegovih sodelavcev so se pridružili NNS, večina pa se je umaknila s političnega prizorišča. Zaradi preveč oblastne drže vodstva NNS je bila moč liberalnega tabora na Slovenskem prikrajšana za marsikaterega potencialnega liberalnega politika, ki ga je nestrinjanje s takšnim ravnanjem liberalnih prvakov odvrnilo od nadaljnega političnega delovanja oziroma njegovega začetka, saj v obstoječi razdelitvi političnih moči oziroma političnih konceptih ni prepoznal svojega mesta.⁵⁹

Kritičen odziv na politiko NNS je rodil tudi zgoraj omenjeno, liberalno usmerjeno Slovensko gospodarsko stranko. Stranko so pod vodstvom Vladimirja Ravniharja ustanovili 30. decembra 1906 v Ljubljani, njeno glasilo pa je bila *Nova doba*.⁶⁰ SGS je poudarjala pomen gospodarske vzgoje in organizacije slovenskega naroda, da bo lahko sam odločal o svojih političnih in gospodarskih vprašanjih. To je nameravala doseči z vztrajnim in sistematičnim delom med narodom.⁶¹ Pozorna je bila predvsem na malega posestnika – kmeta, obrtnika in malega trgovca.⁶² Stranka je v letu 1907 svojo dejavnost razvila v ribniški dolini, kjer je pripravila več shodov. V Loškem potoku je oblikovala tudi krajevni odbor.⁶³ Na volitvah v državni zbor leta 1907 ni nastopila, na deželnozborskih volitvah leta 1908 pa so bili njeni kandidati neuspešni.⁶⁴ SGS je zamrla poleti 1908. Kot je kasneje zapisal Ravnihar, je bilo vse »strankarsko že opredeljeno in na obstoječe stranke prikovano«. Stranki je manjkalo tudi ljudi in gmotnih sredstev.⁶⁵

Ob kritičnih odzivih na politiko NNS je v liberalnem taboru na Kranjskem prišlo tudi do pojava Kmetске stranke za Notranjsko (KSN). Nastanek stranke sta spodbudila deželnozborski poslanec NNS Fran Arko in Gregor Žerjav.⁶⁶ Stranka je na Notranjskem skušala pridobiti kmečko prebivalstvo na liberalno stran. Ustanovili so jo 17. marca 1907 v Šempetru, načelnik stranke pa je postal Jakob Kristan.⁶⁷ Strankino glasilo je bil *Notranjec*. KSN je spomladi 1907 pripravila več političnih shodov v postojnskem in ilirskobistriškem okraju, pojavila pa se je tudi v ložanskem okraju in na Vipavskem. Zamislila si je dobro dodelano organizacijsko strukturo, ki jo je opredelila v strankinem organizacijskem načrtu.⁶⁸ Razviti ji je ni uspelo, nastopila pa je na volitvah v državni zbor leta 1907 in na deželnozborskih volitvah 1908. Njenih kandidatov niso izvolili.⁶⁹ Po neuspešnih volilnih nastopih se stranka ni obdržala.

58 Bergant, *Slovenski klasični liberalizem*, 152.

59 Ibid., 149.

60 »Dnevne vesti. Slovenska gospodarska stranka,« *Nova doba*, 16. 2. 1907, 4. Dragotin Lončar, *Politično življenje Slovencev: od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta* (Ljubljana: Slovenska matica, 1921), 71.

61 »K ustanovitvi naše stranke,« *Nova doba*, 23. 2. 1907, 1, 2.

62 »Slovenska Gospodarska Stranka v politični borbi,« *Nova doba*, 22. 5. 1907, 2.

63 »Shod Slov. Gospodarske Stranke v Loškem Potoku,« *Nova doba*, 21. 9. 1907, 2.

64 *Mojega življenja pot*, 71, 72. Melik, *Volitve*, 344, 359.

65 *Mojega življenja pot*, 68.

66 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 165. Lončar, *Politično življenje Slovencev*, 71.

67 »Šentpeterski shod,« *Notranjec*, 23. 3. 1907, 89, 90.

68 »Organizacija ‚Kmetске stranke za Notranjsko,« *Notranjec*, 21. 12. 1907, 401, 402 in 3. 1. 1908, 5–7. »Glavni zbor ‚Kmetске stranke‘ v Postojni,« *Notranjec*, 1. 2. 1908, 33.

69 »Notranjci!,« *Notranjec*, 11. 5. 1907, 145. »Glavni zbor ‚Kmetске stranke‘ v Postojni,« *Notranjec*, 1. 2. 1908, 33. »Kmetски kandidatje,« *Notranjec*, 8. 2. 1908, 41. Melik, *Volitve*, 355, 356, 365.

Liberalci na Goriškem in Štajerskem

Razen na Kranjskem so liberalni politični stranki oblikovali tudi na Goriškem in Štajerskem. Na Koroškem do tega ni prišlo, ker se je slovenska liberalno usmerjena inteligenca, ki je v zvezi s slovenskimi liberalno usmerjenimi kmeti v Rožu izdajala list *Korošec*, odpovedala samostojni politični taktiki in je vodenje tamkajšnje slovenske politike prepustila katoliški strani.⁷⁰ Slovenci v ogrski državni polovici zaradi madžarskega nacionalističnega pritiska in pomanjkanja slovenskega narodnostnega občutka svojih političnih organizacij niso razvili.⁷¹ Liberalne politične organizacije ni bilo tudi v Trstu. Tam je delovalo slogaško usmerjeno slovensko politično društvo *Edinost*, ki pa se je nagibalo na liberalno stran.⁷²

Liberalno Narodno napredno stranko na Goriškem (NNSG) sta leta 1900 ustanovila Andrej Gabršček in Henrik Tuma.⁷³ Ustanovni shod je imela 8. marca 1900 v Gorici, predsednik njenega izvrševalnega odbora pa je postal Tuma. Leta 1907 ga je nasledil Gabršček.⁷⁴ Pomena strankarske organizacije so se v NNSG dobro zavedali. Stranka je začela dobivati korenine med širšimi plastmi ljudstva, k čemur je pripomoglo tudi pomanjkanje smisla za organizacijsko politično delo na katoliški strani, ki jo je vodil Anton Gregorčič.⁷⁵ NNSG je svoje pristaše imela predvsem po trgih in mestih, pred očmi pa je imela tudi kmeta in njegov gospodarski napredek. Trdila je, da ima ljudski značaj in ni gosposka, meščanska ali »frakarska« stranka.⁷⁶

Svojo življenjsko moč je NNSG prvič preizkusila na volitvah v državni zbor leta 1901.⁷⁷ Dobila je enega poslanca, prav tako enega je s podporo italijanske katoliške politike dobila slovenska katoliška stran. Konec istega leta je na deželnozborskih volitvah liberalna stran zaostala za katoliško (razmerje med njima v deželnem zboru je bilo 3 proti 7). Enako je bilo tudi na državnozborskih volitvah leta 1907, ko je NNSG dobila enega poslanca, katoliška stran pa dva. Na deželnozborskih volitvah leta 1908 je NNSG dobila devet poslancev, SLS na Goriškem (SLSG, ustanovljena leta 1907) pa pet. Na novih volitvah leta 1909 je bilo ravno obratno. Državnozborske volitve leta 1911 so ponovile rezultat iz leta 1907, na deželnozborskih volitvah leta 1913 pa je zaradi razkola na katoliški strani zmagala NNSG, ki je dobila 11 poslancev, SLSG pa tri. Ob vseh nihanjih se je politična moč vendarle nagibala na katoliško stran.⁷⁸ NNSG je polagoma izgubljala zaslombo. Močno sta jo prizadela tudi propad njenih

70 Janko Pleterski, *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 239, 240.

71 Filip Čuček, »Slovenski prostor na Ogrskem po obnovi ustavnega življenja: značilnosti (ne)demokratizacije in (ne)pluralizacije na levi strani Mure (1861–1918)«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 43–59.

72 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 141.

73 Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2005), 342.

74 »Domače in razne novice. Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke«, *Soča*, 5. 2. 1907, 2.

75 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 139.

76 *Ibid.*, 286. »Zaupni shod ‚narodno-napredne stranke‘ na Goriškem«, *Soča*, 8. 3. 1900, 1. »Shod zaupnikov ‚narodno-napredne stranke‘«, *Soča*, 26. 1. 1907, 3. »Naša stranka«, *Soča*, 11. 11. 1909, 1.

77 Henrik Tuma, *Iz mojega življenja: spomini, misli in izpovedi* (Ljubljana: Tuma, 1997), 265.

78 Melik, *Volitve*, 277, 278, 306.

gospodarskih organizacij in kljub dobro načrtovanemu strankarskemu delovanju pomanjkanje mladih delovnih moči.⁷⁹ Tudi »gonja s klerikalne strani je pognala ne enega iz naprednih vrst«. ⁸⁰ Pred začetkom svetovne vojne so liberalci ohranili premoč le na Krasu. V letih 1907–1909 je delovanje NNSG oteževala tudi proti njeni volji oblikovana Kmečka stranka, s katero je nato NNSG sodelovala na kasnejših volitvah. Pri njenih skupnih kandidaturah je bila opazna težnja, »ne se kompromitirati z liberalno-klerikalnimi nasprotji, z liberalizmom«. ⁸¹

Svojo liberalno stranko so imeli tudi štajerski Slovenci. Ustanovili so jo 8. decembra 1906 v Celju. Predsednik Narodne stranke za Štajersko (NSS) je postal dr. Vekoslav Kukovec, ki jo je nato vseskozi vodil. V stranki so se zbrali inteligenca in posestniki, nagovarjala pa je tudi gospodarsko slabo stoječe sloje. Stranko so organizirali zelo centralistično, saj so njeni celjski voditelji želeli politiko ohraniti v svojih rokah oziroma v mestu ob Savinji.⁸² Strankina glasila so bila *Domovina* (1906–1908), *Narodni dnevnik* (1909–1910) in ljubljanski *Slovenski narod*, ki je bil od 1. januarja 1911 glavno glasilo NSS.⁸³ V letih 1911–1914 je stališča NSS izražal tudi *Narodni list*.

NSS, ki je delovala na Spodnjem (slovenskem) Štajerskem, je v organizacijskem pogledu sprva dobro napredovala. Organizirala je številne politične shode, za katere je menila, da so najprimernejša oblika za pritegovanje ljudi. Ustanovila je tudi okrajne odbore po vsem Spodnjem Štajerskem, od leta 1909 pa je delovala še prek Zveze narodnih društev in Zveze napredne mladine.⁸⁴ Na državnozbornih volitvah leta 1907 je bila relativno uspešna. Dobila je dve poslanski mesti, katoliška Slovenska kmečka zveza za Štajersko (SKZŠ), ustanovljena isto leto, pa jih je dobila pet.⁸⁵ Z deželnozbornimi volitvami leta 1909 je SKZŠ postala najmočnejša politična sila med Slovenci na Štajerskem. Proti pričakovanju je osvojila mandate tudi v tradicionalno liberalnih okoljih in od 13 slovenskih mandatov jih je osvojila 12, enega pa je dobil strankin načelnik Kukovec.⁸⁶ Na državnozbornih volitvah leta 1911 je SKZŠ dobila vseh sedem slovenskih mandatov. K temu je pripomogla tudi volilna geometrija, saj bi – ob enakem političnem razporejenju volivcev – volitve izpadle drugače. NSS je bila v celoti poražena in to se je v njenem delovanju v zadnjih letih pred svetovno vojno močno poznalo. Prejšnje razpoznavne politike celjskih liberalcev ni bilo več. Tudi kasnejši poskusi, da bi NSS povrnili ugled, niso prinesli uspeha. Na Spodnjem

79 Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, 292. »Shod zaupnikov ‚narodno-napredne stranke‘,« *Soča*, 5. 2. 1907, 1, – n. »Novim časom naproti!«,« *Soča*, 6. 2. 1912, 2.

80 – n., »Novim časom naproti!«,« *Soča*, 15. 2. 1912, 2.

81 Melik, *Volitve*, 279–80. Prim. tudi Andrej Gabršček, *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črte: II. knjiga: od leta 1901 do 1924* (Ljubljana: samozaložba, 1934), 251–53, 267, 268.

82 Branko Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!: slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914* (Celje: Zgodovinsko društvo, 2005), 29.

83 »Beležke. ‚Narodni Dnevnik‘,« *Narodni list*, 28. 12. 1910, 1.

84 Vlasta Stabar, *Politik Vekoslav Kukovec: politično delovanje do leta 1918* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014), 107, 181, 199. »Shod slovenske napredne mladine v Žalcu,« *Narodni dnevnik*, 25. 10. 1909, 1, 2. »Beseda k tretjemu glavnemu zboru ‚Narodne stranke‘,« *Narodni dnevnik*, 7. 12. 1909, 1.

85 Melik, *Volitve*, 275.

86 Goropevšek, *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!*, 151, 156, 157.

Štajerskem je dokončno prevladala SKZŠ.⁸⁷ NSŠ je omagovala tudi na organizacijskem področju, kar so priznali na njenem glavnem zboru 6. oktobra 1912 v Celju.⁸⁸

Kar zadeva organizacijske poglede NSŠ, je treba posebej opozoriti na njeno zagovarjanje oblikovanja enotne vseslovenske liberalne stranke (t. i. Vseslovenske narodne stranke). Zamisel zanjo je leta 1909 podal ljubljanski mladoliberalc Gregor Žerjav,⁸⁹ v NSŠ pa so se je resno oprijeli. Po ustanovitvi katoliške Vseslovenske ljudske stranke 17. oktobra 1909 so opazno poudarjali potrebo po vseslovenski liberalni politični organizaciji, ki sta ji pritrdili tudi NNSG in kranjska NNS. Predstavniki vseh treh strank (prisotni so bili tudi zastopniki s Koroške) so se 21. novembra 1909 zbrali v Ljubljani in sklenili, da na posvetovanju 16. januarja 1910 v Ljubljani ustanovijo Vseslovensko narodno stranko.⁹⁰ Do posvetovanja je sicer prišlo, vendar se jim o ustanovitvi Vseslovenske narodne stranke ni uspelo dogovoriti.⁹¹ O posvetovanju liberalno časopisje ni poročalo, leta 1912 pa je avtor »– n.« v *Soči* zapisal, da so bile na njem »govorjene lepe besede pa tudi čudnodoneče«.⁹² Krivdo za pokop zamisli o enotni liberalni stranki so na Štajerskem in Goriškem pripisovali kranjskim liberalcem.⁹³ NSŠ je potrebo po enotni liberalni stranki zagovarjala tudi po ljubljanskem posvetovanju.

Čas za uresničitev zamisli o oblikovanju enotne vseslovenske liberalne stranke je dozorel leta 1918. Tudi to pot so o njej prvi javno spregovorili na Štajerskem. Najprej je predsednik NSŠ Vekoslav Kukovec 31. decembra 1917 v *Slovenskem narodu* objavil članek, v katerem se je zavzel za ustanovitev vseslovenske politične organizacije, ki bi temeljila na deklaracijski ideji jugoslovanske združitve in narodne samoodločbe. Njegove pobude zaradi idejnih razlik, ki so ločevale liberalno in katoliško stran, v kranjski NNS niso podprli. Na idejno ločnico med obema stranema so že pred tem opozorili tudi v kranjski SLS. Kukovec je nato na shodu zaupnikov NSŠ 13. januarja 1918 v Mariboru pozval k ustanovitvi enotne liberalne stranke, ki so jo v Ljubljani sprejeli. Po stopnjevanju graditvi organizacijske strukture bodoče enotne stranke so novo liberalno politično organizacijo – Jugoslovansko demokratsko stranko (JDS) – ustanovili 29. in 30. junija 1918 v Ljubljani. V JDS so se združile NSŠ, NNS in NNSG, medtem ko se liberalno usmerjeni del pripadnikov tržaške Edinosti vanjo ni vključil. V JDS se je prenesla tudi socialna sestava dotedanjih liberalnih strank. Za predsednika JDS so izvolili Ivana Tavčarja, med podpredsedniki stranke pa sta bila Vekoslav Kukovec in Vladimir Ravnihar. JDS je v slovensko politično življenje stopila z modernim in demokratičnim programom ter natančno izdelanim Organizacijskim redom. V njenem vodstvu so bili predstavniki iz Ljubljane, Gorenjske, Dolenjske,

87 Ibid., 6, 63–65, 158, 178.

88 »Organizacija narodne stranke, strankin sklad in širjenje strankinega časopisja,« *Narodni list*, 7. 11. 1912, 1, 2.

89 »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko,« *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1.

90 »Štajerske novice. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani,« *Narodni dnevnik*, 22. 11. 1909, 2. »Domače vesti. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani,« *Soča*, 23. 11. 1909, 2. *Slovenski narod*, ki je bil v rokah Ivana Tavčarja oziroma staroliberalcev, o omenjenem sklepu ni poročal.

91 »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko,« *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1.

92 – n., »Novim časom naproti!«, *Soča*, 29. 2. 1912, 2.

93 Ibid. »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko,« *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1.

Notranjske, Goriške, Koroške, Štajerske in Kranjske. Med njimi je bila tudi ženska – A. Gogol iz Ljubljane.⁹⁴

JDS je kmalu po ustanovitvi dobila svoje mesto v slovenski politiki. Po medsebojnem strankarskem sporazumu ji je v Narodnem svetu za slovenske dežele in Istro, oblikovanem 16. in 17. avgusta 1918 v Ljubljani, od 33 slovenskih zastopnikov pripadlo deset mest, medtem ko ji je v predsedstvu Narodnega sveta od njegovih osmih slovenskih zastopnikov pripadlo troje mest. Od 14 slovenskih zastopnikov v Narodnem vijeću SHS v Zagrebu, oblikovanem 5. in 6. oktobra 1918, so ji pripadla štiri mesta. Med člani osrednjega odbora Narodnega vijeća sta bila od njegovih sedmih slovenskih zastopnikov dva pripadnika JDS, Albert Kramer pa je v Narodnem vijeću opravljal posle tajnika za Slovenijo.⁹⁵ Drugi vzpenjajoči se liberalni politik Gregor Žerjav pa je že leta 1917 postal tajnik Jugoslovanskega parlamentarnega kluba na Dunaju in je nato tesno sodeloval z njegovim predsednikom, načelnikom VLS dr. Antonom Korošcem. Žerjav in Korošec sta sodelovala tudi v času, ko je bil Korošec leta 1918 predsednik Narodnega vijeća.⁹⁶ V trinajstčlanski Narodni vladi SHS v Ljubljani, oblikovani 31. oktobra 1918 na podlagi soglasnega sklepa vseh treh slovenskih političnih strank, je JDS imela pet svojih predstavnikov.⁹⁷ V času enotne narodne politike, ki je Slovence vodila iz habsburške monarhije in se ohranila v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov (29. oktober–1. december 1918), je liberalni tabor imel tehtnejšo vlogo kot pred prvo svetovno vojno. Do začetka vojne je katoliško gibanje na slovenskem ozemlju – razen v Trstu, Istri in na Goriškem, kjer je liberalno-katoliški boj potekal s spremenljivo srečo – povsod prevladalo.⁹⁸

Doba Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev/Jugoslavije

Liberalni tabor v letih 1918–1929

Tehtnejšo vlogo v slovenski in jugoslovanski politiki so liberalci imeli tudi v Kraljevini SHS/Jugoslaviji. V Italiji se slovenska liberalna politika ni ohranila, saj je narodnoliberalna struja v tržaški Edinosti po razkolu v narodnjaškem taboru samostojno delovala le v letih 1924–1928. Nato je fašistični režim razpustil vse slovenske politične organizacije.⁹⁹ Drugače je bilo v jugoslovanski državi. V njenem

94 Perovšek, *Na poti v moderno*, 193–217. SI_AS/1220, šk. 4, Okrožnica osrednje pisarne J. D. S., 1–3. *Organizacijski red Jugoslovanske demokratske stranke* (Ljubljana: Narodna tiskarna, 1918).

95 Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave* (Maribor: Obzorja, 1977), 115, 123, 126, 130. Josip Jerič, »Narodni svet,« v: *Slovinci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal (Ljubljana: Leonova družba, 1928), 147.

96 Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 84, 103, 140–42, 144, 148, 175, 179.

97 Jurij Perovšek, *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov* (Ljubljana: Modrijan, 1998), 58, 81.

98 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 124.

99 Milica Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928: 2. knjiga* (Koper: Lipa in Založništvo tržaškega tiska, 1977), 299–330, 427–39, 449–55, 461–63, 469, 470, 546, 547.

prvem političnem obdobju, do volitev v Ustavodajno skupščino Kraljevine SHS leta 1920, sta od šestih dotedanjih jugoslovanskih vlad predstavnika JDS Albert Kramer in Vekoslav Kukovec sodelovala v petih. Zasedala sta položaje ministrov za gospodarstvo, konstituantno in izenačenje zakonov, trgovino in industrijo (Kramer) in socialno politiko (Kukovec). V štirih od dotedanjih šestih vlad je bila tudi SLS, ki je bila v treh skupaj z JDS.¹⁰⁰

V dobrem letu po nastanku Kraljevine SHS se je liberalni tabor že razcepil. Ob JDS sta leta 1919 nastali dve novi liberalni stranki – Samostojna kmetijska stranka (SKS, ustanovljena 1. junija 1919 v Ljubljani) in Narodno socialistična stranka (NSS, ustanovljena 7. decembra 1919 prav tako v Ljubljani). Do pojava liberalnih strank, ki so se zgledovale po JDS ali pa delovale pod njenim okriljem, je prišlo tudi v Prekmurju. 12. septembra 1920 so v Murski Soboti ustanovili Prekmursko kmetijsko stranko, ki se je 9. novembra 1920 pretvorila v Domačo verstveno (gospodarsko) stranko (DV(G)S). Njen predsednik je bil Anton Koder. Stranka je obstajala do 2. julija 1922. V Murski Soboti so 6. januarja 1923 ustanovili še Združeno prekmursko stranko, ki se je ohranila dobra dva meseca. Strankin predsednik je bil Števan Kūhar. Liberalne stranke v Prekmurju so delovale v svojem pokrajinskem okolju in opozarjale na njegove gospodarske in socialne probleme. Politične teže niso imele. Po svoji sestavi so bile podobne JDS.¹⁰¹

Kljub političnim cepitvam se je v prvih dveh letih nove države politična moč liberalnega tabora še vedno osredinjala v JDS. Novo oblikovani SKS in NSS sta bili tedaj šele na začetku svojega političnega delovanja. Poleg tega je bila JDS sestavni del istoimenske vsedržavne politične stranke, ki so jo ustanovili spomladi 1919, in je bila ob svojem nastanku najmočnejša politična formacija v Kraljevini SHS. Pri njenem oblikovanju so imeli vidno vlogo pripadniki slovenske JDS, med katerimi je izstopal Albert Kramer. Slovenski del JDS si je politični položaj utrdil s poudarjeno podporo jugoslovanski unitaristični in centralistični narodnodržavni politiki. To je pomembno vplivalo na vključevanje predstavnikov slovenskega liberalnega tabora v državno politiko.¹⁰² Pripadniki JDS so bili tudi edini slovenski liberalni poslanci v Začasnem narodnem predstavništvu (ZNP) Kraljevine SHS, ki je delovalo v letih 1919–1920. Temu je botrovalo dejstvo, da ob oblikovanju ZNP SKS in NSS še nista obstajali. Od 32 slovenskih poslancev v ZNP jih je po medstrankarskem sporazumu VLS imela 16, JDS 11, pet pa JSDS. Pripadnik JDS dr. Pavel Pestotnik je bil tudi eden od tajnikov ZNP.¹⁰³

100 Karl Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980)*, II (Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982), 3–10.

101 Jurij Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 37–43, 47, 48.

102 Jurij Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929* (Ljubljana: Modrijan, 1996), 124–33. – Po oblikovanju vsedržavne JDS, ki sprva ni razvila svojega strankarskega organizma, je na organizacijskem področju imel opaznejšo vlogo dr. Pavel Pestotnik, ki je bil v tajništvu parlamentarnega kluba strank, združenih v JDS, odgovoren za Slovenijo. (Branislav Gligorijević, *Demokratska stranka i politični odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970), 177, op. 333).

103 Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo* (Zagreb: Globus, 1989), 80, 100, 103.

Močnejši položaj, ki so si ga liberalci zagotovili po nastanku Kraljevine SHS, se je odražal tudi v slovenskem političnem prostoru. V letih 1919–1921, ko je delovala Deželna vlada za Slovenijo (DVS), so bili predstavniki liberalnega tabora zastopani v petih od šestih vlad. Pripadnika JDS (Gregor Žerjav in dr. Vilko Baltič) sta bila tudi predsednika druge oziroma šeste DVS, Žerjav pa je bil še podpredsednik prve DVS. JDS je prevladovala v treh, SLS pa tudi v treh vladah. V dveh Deželnih vladah so bili zgolj predstavniki JDS, v zadnji DVS pa so bili tudi predstavniki SKS.¹⁰⁴ Novi liberalni stranki sta namreč medtem našli svoj politični prostor na Slovenskem. To so pokazale tudi volitve v Ustavodajno skupščino, na katerih sta se uvrstili v parlament. SKS je dobila osem, NSS pa dva poslance. JDS je dobila tri poslance. Liberalni tabor je z volitvami v Ustavodajno skupščino postal močan politični dejavnik, saj je imel 13 od 40 slovenskih poslancev. Za SLS, v katero se je aprila 1920 preimenovala VLS, je zaostajal le za dva poslance. Druga poslanska mesta so pripadla JSDS in slovenskim pripadnikom Komunistične stranke Jugoslavije. Na volitvah je iz liberalnega tabora nastopila tudi DV(G)S, ki se v Ustavodajno skupščino ni uvrstila.¹⁰⁵ Slabo pa so se naslednje leto za liberalce iztekle občinske volitve v Sloveniji, ko so jim volivci odrekli podporo zaradi zavzemanja za centralistično ustavo v Ustavodajni skupščini. Absolutna zmagovalka volitev je bila SLS, ki je dobila 61 odstotkov glasov. SKS je še vedno dosegla dober izid (dobila je 21 odstotkov glasov), medtem ko je JDS zbrala le 2 odstotka glasov, podobno tudi NSS.¹⁰⁶

Novi liberalni stranki sta tako kot JDS svoje delovanje usmerili na vse ozemlje jugoslovanske Slovenije. Oblikovali so ju zaradi premajhnega posluha JDS za gospodarske in politične potrebe prebivalstva na podeželju in socialnega položaja delavstva. SKS je bila po svoji socialni strukturi predvsem stranka veleposestnikov, močnejših kmetov, podeželskih obrtnikov, trgovcev in gostilničarjev, ki so že pred njenim nastankom volili liberalno in niso hoteli, da se povrnejo časi predvojne samovlade političnega katolicizma. Pridružil se ji je tudi del izobražencev – strokovnjakov na kmetijskem področju.¹⁰⁷ Strankino glasilo je bil *Kmetijski list*.

Prvi predsednik SKS je bil Jakob Kušar, od leta 1921 pa jo je vodil Ivan Pipan. Strankin najvidnejši politik je bil Ivan Pucelj. V letih 1921–1922 je bil na podlagi podpore JDS in prizadevanja ministrskega predsednika in predsednika iz Srbije razširjene vsedrjavne Narodne radikalne stranke (NRS) Nikole Pašića, da bi si za sprejetje ustave zagotovil vladno večino v parlamentu, minister za kmetijstvo.¹⁰⁸ Pucelj je bil tudi edini predstavnik SKS v Narodni skupščini Kraljevine SHS, izvoljeni leta 1923. Kot edini strankin poslanec, »kar aboniran v svojem volilnem okraju v Velikih Laščah«,¹⁰⁹ je bil v Narodno skupščino izvoljen tudi leta 1925. Vzrok za tako

104 Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992), 184–85.

105 *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 1, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 239.

106 Janko Prunk in Cirila Toplak, *Parlamentarna izkušnja Slovencev* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005), 105.

107 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 116.

108 Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, 366, 367.

109 Prunk in Rangus, *Sto let življenja slovenskih političnih strank*, 137.

občuten padec podpore volivcev SKS je bil v njenem glasovanju za unitaristično in centralistično Vidovdansko ustavo leta 1921.

Slabi volilni rezultati in spoznanje, da narodni položaj Slovencev v Kraljevini SHS ni ugoden, so leta 1925 SKS navedli k organizacijsko-političnemu premiku. 20. junija 1925 se je povezala s federalistično Slovensko republikansko stranko kmetov in delavcev v Zvezo slovenskega kmečkega ljudstva (ZSKL). *Kmetijski list* so ob tem preimenovali v *Kmetijski list*. Izvršni odbor ZSKL sta vodila Andrej Kelemina in Ivan Pucelj. Stranki sta se na občnem zboru ZSKL 2. maja 1926 v Celju združili v federalistično usmerjeno Slovensko kmetisko stranko. Predsednik stranke je postal dotedanji predsednik Samostojne kmetijske stranke Ivan Pipan. Slovenska kmetiska stranka je delovala do uvedbe kraljeve diktature 6. januarja 1929, ko je prišlo do ukinitve vseh političnih strank.¹¹⁰ Stranka je januarja 1927 sodelovala na volitvah v oblastne skupščine ljubljanske in mariborske oblasti (upravno-ozemeljskih enot, na kateri je bila skupaj s hrvaškima Kastavom in Medžimurjem tedaj razdeljena Slovenija) in na volitvah v Narodno skupščino septembra isto leto. Na t. i. oblastnih volitvah je v 53-članski ljubljanski oblastni skupščini od 52 poslancev, izvoljenih v slovenskih volilnih enotah, dobila štiri poslance. V 64-članski mariborski oblastni skupščini je od 54 poslancev, izvoljenih v slovenskih volilnih enotah, dobila enega.¹¹¹ Izid oblastnih volitev, na katerih je SLS v vsaki oblastni skupščini dobila po 40 poslancev in s tem v njima absolutno večino, je bil za SKS slab.¹¹² Na skupščinskih volitvah septembra 1927 je bil v parlament spet izvoljen Pucelj, ki je bil v letu 1926 na podlagi sodelovanja SKS s Hrvaško kmečko stranko (HKS) še enkrat minister za kmetijstvo.¹¹³

Druga nova liberalna stranka – NNS – je imela slabšo politično pot. V njej so se zbrali nezadovoljniji in razočaranci iz JDS in JSDS, združevala pa je malomeščanstvo, nižje uradnike, male obrtnike in del delavstva. Prvi predsednik stranke je bil Ivan Deržič. Stranko je vodil do leta 1926, ko je njeno vodstvo prevzel Rudolf Juvan. NSS je svoje poglede najprej izražala v dnevniku *Jugoslavija*, od leta 1920 pa je bilo njeno glasilo *Nova pravda*.

Po preboju v beograjski parlament leta 1920 se NSS vanj ni več uvrstila. Po skupščinskih volitvah leta 1923 je začela drseti na rob slovenskega političnega prostora in na njem obstala. Spopadala se je tudi z organizacijskimi težavami. Leta 1927 je v okviru Naprednega bloka (volilne povezave Samostojne demokratske stranke (SDS), v katero se je leta 1924 preoblikovala JDS) v ljubljanski oblastni skupščini dobila le en mandat, v mariborski oblastni skupščini pa nobenega.¹¹⁴ Stranka se je nato utopila v SDS, s katero se je združila 28. februarja 1928.¹¹⁵

110 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 223–30.

111 Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000), 106–08.

112 Ibid., 106.

113 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 293, 294.

114 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 106.

115 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 217, 218.

V liberalnem taboru je bila v najbolj ugodnem položaju JDS, ki je bila organizirana po okrajnih in krajevnih odborih. Njeno glavno glasilo je do leta 1920 ostal *Slovenski narod*, nato pa ga je nadomestilo *Jutro*. V JDS/SDS so bili zbrani najprodornejši liberalni politiki tistega časa na čelu z mladoliberalnima prvakoma Gregorjem Žerjavom in Albertom Kramerjem. Vidni predstavnik mladoliberalcev je bil tudi Vekoslav Kukovec. Kukovec je bil od 26. oktobra 1919 do 9. julija 1922 predsednik slovenskega dela JDS. Njegova predsedniška funkcija je prenehala s strankinim organizacijskim preoblikovanjem. Slovenska JDS se je namreč v času pripravljanja izvršilne zakonodaje o razdelitvi države na oblasti spomladi 1922 razdelila na štajerski in ljubljanski del. 9. aprila 1922 so v Mariboru ustanovili okrožno organizacijo JDS za mariborsko volilno okrožje. Njen predsednik je postal Ivan Rebek, od 25. novembra 1923 pa jo je vodil dr. Franjo Lipold.¹¹⁶ 9. julija 1922 pa so v Ljubljani ustanovili oblastno organizacijo JDS za ljubljansko oblast. Za njenega predsednika so izbrali Gregorja Žerjava.¹¹⁷ Oblastni organizaciji JDS/SDS sta bili prav tako organizirani po okrajnih in krajevnih odborih. Nekdanji predsednik slovenske JDS Kukovec je po strankinem organizacijskem preoblikovanju sodeloval v delu JDS/SDS v mariborski oblasti. Leta 1926 se je zaradi idejnih in političnih razhajanj z vodilnimi politiki SDS v Sloveniji s stranko razšel.¹¹⁸

JDS je bila po skromnemu uspehu na volitvah v Ustavodajno skupščino še vedno del vladajoče jugoslovanske politike. Vekoslav Kukovec je bil leta 1921 član prve in druge Pašičeve vlade (bil je minister za trgovino in industrijo, prehrano in zgradbe ter socialno politiko). Vsedržavna JDS pa je (brez slovenskih predstavnikov) do konca leta 1922 sodelovala tudi v tretji Pašičevi vladi. Brez slovenskih predstavnikov je leta 1924 sodelovala še v njegovi šesti in sedmi vladi. V osmi in deveti Pašičevi vladi v letih 1924–1925 pa je sodeloval tudi vodilni slovenski liberalni politik dvajsetih let Gregor Žerjav, ki je bil minister za gozdove in rudnike.¹¹⁹ V prvi polovici dvajsetih let so bili pripadniki slovenske JDS/SDS bodisi neposredno vključeni v vodenje državne politike bodisi so bili po svoji vsedržavni stranki njen sestavni del. SLS je bila večino tega časa v opoziciji. V vladi je sodelovala le v drugi polovici leta 1924.¹²⁰

Pripadanje vsedržavni stranki, ki je bila v tem času eden od glavnih dejavnikov jugoslovanske politike ter je od januarja 1921 do sredine julija 1925 od desetih tedanjih vlad sodelovala v sedmih, je slovenski JDS/SDS omogočila, da so njeni predstavniki zasedali najvišje položaje oblasti v Sloveniji. 31. decembra 1922 je kralj Aleksander Karađorđević za velika župana ljubljanske in mariborske oblasti imenoval njena pripadnika Vilka Baltiča in dr. Miroslava Ploja.¹²¹ Baltič je bil nato 6. marca 1923 upokojen. Po odstopu Ivana Hribarja s položaja pokrajinskega namestnika

116 »Sijajni zbor zaupnikov JDS v Mariboru,« *Jutro*, 11. 4. 1922, 2. »Politične vesti. Novo oblastno načelstvo JDS v Mariboru,« *Nova doba*, 1. 12. 1923, 1.

117 »Zbor zaupnikov JDS iz ljubljanske oblasti,« *Jutro*, 11. 7. 1922, 2.

118 O tem gl. Jurij Perovšek, »*Pium desiderium* dr. Vekoslava Kukovca leta 1924,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 79–100.

119 Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 11, 14, 17–20.

120 *Ibid.*, 19.

121 »Iz „Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,“ *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 22. 1. 1923, 57.

(predsednika Pokrajinske uprave za Slovenijo – PUS) 29. marca 1923 pa je kot zastopnik pokrajinskega namestnika do konca leta vodil PUS.¹²²

Baltič je bil za velikega župana ljubljanske oblasti ponovno imenovan 5. junija 1924, ko je kralj obenem imenoval tudi novega velikega župana mariborske oblasti. Ploja je zamenjal dr. Otmar Pirkmajer, ki je bil prav tako pripadnik SDS.¹²³ Baltič in Pirkmajer sta svoji funkciji opravljala do 19. avgusta 1924, ko sta bila razrešena.¹²⁴ Na svoja položaja sta se vrnila 7. novembra 1924 in na njima ostala do 28. februarja 1927.¹²⁵ Na Baltičeve in Pirkmajerjeve postavitve in odstavitve z mest velikih županov je v letih 1924 in 1927 vplivalo sodelovanje bodisi SDS bodisi SLS v vladi.

V prvi polovici dvajsetih let je v slovenski JDS prišlo do strankarskega preloma. Trenja med krilom starinov in mladinov, ki so se v stranki čutila že dalj časa, so izbruhnili na dan spomladi 1922. Takrat je prišlo do t. i. afere Jadranske banke, ko se je pokazalo, da so mladini iz fonda, ki ga je banka dala JDS za plebiscitno propagando na Koroškem in za ustanovitev ljubljanske univerze, poneverili večmilijonsko vsoto v korist svojega strankinega krila. Obe struji sta nato hodili vsaka svojo politično pot in se januarja 1923 dokončno razšli. Starini so izstopili iz JDS in od 20. januarja 1923 delovali kot obnovljena (kranjska) Narodno napredna stranka. Njen načelnik je postal Karel Triller, dejansko vodilni strankin politik pa je bil Vladimir Ravnihar. NNS je zajemala ljubljanske pridobitne sloje, ki so se zbirali ob starem liberalnem glasilu *Slovenski narod*.¹²⁶ JDS jim ga je s pridobitvijo zadostnega števila delnic *Narodovega* lastnika, grafičnega podjetja Narodna tiskarna, novembra 1923 iztrgala iz rok in poslej odločala o njegovi pisavi.¹²⁷ NNS je na volitvah v Narodno skupščino marca 1923 sodelovala z JDS v okviru t. i. Naprednega bloka. Po dogovoru med strankama bi morala JDS, če bi bil v Ljubljani izvoljen njen kandidat, svoje poslansko mesto do 1. januarja 1924 odstopiti namestniku izvoljenega kandidata Ravniharju. Kandidat JDS je bil izvoljen (bil je tudi njen edini poslanec v parlamentu), JDS pa se dogovora ni držala.¹²⁸ NNS je delovala do 24. aprila 1924, ko se je razpustila in se združila s slovenskim delom NRS.

Obenem s strankarsko ločitvijo med mladini in starini se je politični prostor, ki je pripadal slovenski JDS/SDS, organizacijsko dopolnil. 9. januarja 1923 je pokrajinski namestnik Hribar potrdil pravila oblastne Organizacije jugoslovenskih nacionalistov (Orjuna) v Ljubljani,¹²⁹ ki je s tem dobila formalno podlago za izvedbo svoje organizacije v Sloveniji. Orjuna je bila bojna in teroristična organizacija JDS/

122 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 4. 4. 1923, 217, 12. 4. 1923, 233. *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 250, 251.

123 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 1. 7. 1924, 369. »Imenovanje velikih županov,« *Jutro*, 6. 6. 1924, 1.

124 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 30. 8. 1924, 389.

125 »Iz ‚Službenih Novin kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca,‘« *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti*, 22. 11. 1924, 661, 26. 3. 1927, 193.

126 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 245. Perovšek, *Programi političnih strank*, 7, 52.

127 *Mojega življenja pot*, 167, 168.

128 Metod Mikuš, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965), 243, 271, 273.

129 *Statut in program organizacije jugoslovenskih nacionalistov* (Ljubljana: [Orjuna], 1923), 30.

SDS, ki jo z vidika osrednje vloge nasilja lahko opredelimo kot fašistično.¹³⁰ Podpirala je politiko jugoslovanskega unitarizma in bila oster nasprotnik komunističnega gibanja. Združevala je drobne obrtnike, trgovske pomočnike, nižje nameščence in t. i. lumpenproletariat. Člane je pridobivala tudi iz sokolskih ter raznih drugih športnih in telovadnih društev.¹³¹ Na Slovenskem je doživela velik razmah in je bila številčno in akcijsko najmočnejše orjunaško območje v državi.¹³² Načelnik slovenske Orjune je bil inž. Marko (Ferdo) Kranjec, njeno glasilo pa *Orjuna*. Orjuna je delovala do 30. junija 1926, ko so jo zaradi oboroženega spopada z ljubljansko policijo, ki so ga dva dni pred tem izzvali njeni pripadniki, razpustili.¹³³

Podpora politiki jugoslovanskega unitarizma je na slovensko JDS vplivala v strankarsko organizacijskem pogledu. V vsedržavni JDS je v letih 1922–1924 prišlo do razhajanj v pogledih na nacionalni problem. Strankina najvidnejša predstavnik – predsednik Ljuba Davidović in njen vplivni politik Svetozar Pribičević – sta si v vprašanju državne ureditve nasprotovala v tolikšni meri (Davidović je zagovarjal decentralistično revizijo Vidovdanske ustave, Pribičević je vztrajal pri unitarizmu in centralizmu), da je slednji konec marca 1924 s svojimi somišljeniki izstopil iz JDS. Osnoval je že omenjeno Samostojno demokratsko stranko, Davidović pa je poslej vodil Demokratsko stranko. Dotedanja slovenska JDS se je priključila Pribičeviću. Njeni voditelji so v novi stranki zasedli vidna mesta. Gregor Žerjav je postal eden od podpredsednikov SDS, v njenem glavnem odboru pa so bili še Albert Kramer, dr. Ljudevit Pivko in Lovro Petovar.¹³⁴

Slovenska SDS je bila organizacijsko-politična kontinuiteta svoje strankarske predhodnice. V primerjavi z njo pa je izboljšala demokratski politični položaj. Na volitvah v Narodno skupščino leta 1925 je dobila dva mandata, dve leti kasneje pa štiri. Občutna okrepitev skupščinskih mandatov leta 1927 je bila brez dvoma tudi plod dveletne opozicije, temu primerne kritičnosti do vlade in njene centralistične državne politike.¹³⁵ Vsedržavna SDS in njen slovenski del sta namreč po letu 1925, ko ju srbska politika pri vodenju države ni več potrebovala, postopoma prešla v boj proti srbski hegemoniji, za državljansko in gospodarsko enakopravnost, temeljito reorganizacijo političnega sistema in uveljavitev demokratične politične prakse. Ta boj je SDS od 10. novembra 1927 vodila v okviru Kmečko demokratske koalicije (KDK), v katero se je povezala s HKS. KDK, v kateri so slovenski demokrati predstavljali njeno unitaristično krilo, so se pridružili tudi Slovenska kmetska stranka in črnogorski federalisti. KDK sta vodila predsednika HKS in SDS Stjepan Radić in Svetozar Pribičević. V njenem vodstvu sta bila tudi Žerjav in Pucelj.¹³⁶

130 Marko Zajc, »ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje: k zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 110. Podrobneje gl. o vprašanju fašističnega značaja Orjune 102–10.

131 Perovšek, *Programi političnih strank*, 7.

132 Zajc, »ORJUNA in PAČ,« 106.

133 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 257.

134 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 278. Hrvoje Matković, *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šestojanuarske diktature* (Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972), 100.

135 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 283, 303.

136 Perovšek, *Liberalizem in vprašanje slovenstva*, 258–68. Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 201.

Liberalni tabor je uvedbo kraljeve diktature leta 1929 pričakal politično povezan. NSS je prešla v SDS, Slovenska kmetijska stranka pa je s SDS sobivala v KDK. Glavna slovenska liberalna predstavica SDS je do diktature še dvakrat preizkusila svojo moč. Leta 1927 je na občasnih volitvah v ljubljanski občinski skupščini dobila pet poslancev, v mariborski pa štiri.¹³⁷ Obliž na skromen rezultat so ji dale občinske volitve 2. oktobra 1927 v Ljubljani, ki so »liberalni trdnjavi« dale župana iz njenih vrst dr. Dinka Puca. Puc je Ljubljano vodil do leta 1935.¹³⁸ Sicer pa je slovenski politični prostor v prvem jugoslovanskem desetletju obvladovala SLS. Po zmagi na volitvah v Ustavodajno skupščino leta 1920 z relativno večino je z absolutno večino dobila volitve v Narodno skupščino v letih 1923, 1925 in 1927¹³⁹ in občinske volitve leta 1927. V letih 1927–1929 je bila vladna stranka, njen načelnik Anton Korošec pa v letu 1928 predsednik jugoslovanske vlade. V Sloveniji je imela liberalna politika najmočnejšo podporo v že omenjeni »liberalni trdnjavi« – volilnem okrožju Ljubljana-mesto.¹⁴⁰

Liberalni tabor v letih 1929–1941

Po uvedbi diktature, ki je zaostriala politiko jugoslovanskega unitarizma in centralizma, je nekdanja SLS še naprej sodelovala pri državni oblasti. Njena predstavnika (Korošec od 6. januarja 1929 do 28. septembra 1930, za njim pa inž. Dušan Ser nec) sta bila člana diktatorske vlade generala Petra Živkovića, v kateri je Ser nec ostal do 2. septembra 1931. Kljub temu da so bili tradicionalni privrženci unitarizma in centralizma, je Beograd v tem času liberalcem odmeril drugotno politično vlogo. Pripadnike nekdanjih liberalnih strank pa je upošteval pri sestavi banskega sveta Dravske banovine (tedanje jugoslovanske Slovenije), oblikovane po novi upravni razdelitvi države leta 1929. V banskem svetu, ki ga je na predlog notranjega ministra leta 1930 imenoval kralj, so imeli absolutno večino, medtem ko so okoli dve petini sveta sestavljali privrženci nekdanje avtonomistične SLS. Vendar je vodenje banovine pripadlo katoliškemu taboru, saj je bil iz vrst nekdanje SLS za bana Dravske banovine 9. oktobra 1929 imenovan Ser nec. Njegov pomočnik je 11. oktobra 1929 postal pripadnik nekdanje SDS Otmar Pirkmajer. Na ta način naj bi nekako uravnotežili vlogo katoliškega in liberalnega tabora v upravljanju Dravske banovine.¹⁴¹ Prvi znak večjega pripuščenja liberalcev na pomembne upravopolitične funkcije je bilo imenovanje dr. Draga Marušiča za bana Dravske banovine 4. decembra 1930, potem ko je Ser nec 28. septembra nastopil ministrsko funkcijo. Ker je banov pomočnik

137 Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*, 106–08.

138 O tem več Jurij Perovšek, »Političnoupravna podoba Ljubljane v letih 1918–1941«, *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2-3 (2014): 321–25.

139 Bojan Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi (Ljubljana: Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, 2011), 209–16.

140 Ibid., 210, 222.

141 Miroslav Stiplovšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006), 21, 22, 48, 49.

ostal Pirkmajer, je vodenje banovine prevzel liberalni tabor. Novi ban Marušič je bil pred tem (od jeseni 1930) član Vrhovnega zakonodajnega sveta pri pravosodnem ministrstvu. Od liberalcev je bil v tistem času poleg ljubljanskega župana Puca opazen še Albert Kramer, ki je bil od 4. junija 1930 član Vrhovnega zakonodajnega sveta, nato pa od 12. januarja do 2. septembra 1931 izredni poslanik Kraljevine Jugoslavije v Češkoslovaški republiki.¹⁴²

Vloga in položaj liberalne politike sta se korenito spremenila z njeno pritegnitvijo v vlado 2. septembra 1931. S tem so se začela liberalna »zvezdna leta«, ko so bili liberalci do 24. junija 1935 edini slovenski predstavniki v jugoslovanski politiki. Sodelovali so v vseh desetih vladah, ki so jih oblikovali v letih 1931–1935. V njih so zasedali mesta ministrov za zgradbe, trgovino in industrijo (Kramer, Ivan Mohorič), socialno politiko (Pucelj, Fran Novak), prosveto (Marušič) in mesto ministra brez portfelja (Pucelj in Kramer).¹⁴³ Poleg tega je bil Kramer od 5. novembra 1932 do 27. januarja 1934 stalni namestnik predsednika vlade, Novak pa od 15. januarja 1932 do 20. oktobra 1933 podpredsednik Senata Kraljevine Jugoslavije, drugega doma Narodnega predstavništva (parlamenta). Zatem je bil podpredsednik Senata Miroslav Ploj;¹⁴⁴ v prvi polovici tridesetih let je na podlagi režimske zakonodaje pet od šestih slovenskih senatorjev izhajalo iz liberalnih vrst.¹⁴⁵ Obenem so liberalci v Sloveniji imeli vso oblast. Banski svetniki iz nekdanje SLS so namreč po Sernečevem odstopu z ministrskega položaja podali odstope, nadomestili pa so jih svetniki iz režimskih (liberalnih) vrst. Banski svet Dravske banovine je od 27. novembra 1931 do 7. decembra 1935 deloval v politično enotni liberalni sestavi. Prav tako so do jeseni 1935 položaj bana in njegovega pomočnika zasedali zgolj liberalni politiki. Marušič je bil ban Dravske banovine do 20. decembra 1934. 8. februarja 1935 ga je nasledil Puc, ki ostal ban do 10. septembra isto leto. Pomočnik bana je bil vse do 19. septembra 1935 Otmar Pirkmajer.¹⁴⁶

Sodelovanje z režimom kraljeve diktature je liberalcem omogočilo tudi popolno prevlado v prvem parlamentarnem domu – Narodni skupščini. Dosegli so jo v razmerah, ko se po razglasitvi Oktroirane ustave in volilne zakonodaje v septembru 1931 nekdanja SLS 8. novembra 1931 ni udeležila skupščinskih volitev. Na volitvah je nastopila samo ena, vsedržavna režimska kandidatna lista, ki je volitve dobila na podlagi »razvejane in sistematične zlorabe tako upravnega aparata kot vseh drugih vzvodov oblasti«.¹⁴⁷ Liberalni tabor je tako dosegel, da so bili v Narodno skupščino ob 52-odstotni volilni udeležbi izvoljeni vsi režimski kandidati (26), med katerimi je velika večina izhajala iz njegovih vrst. Politično zastraševanje je zaznamovalo tudi

142 »Dr. Drago Marušič imenovan za bana,« *Jutro*, 5. 12. 1930, 1. Stiplovesek, *Banski svet*, 62. Jurij Perovšek, »Slovenski liberalci in nacionalno vprašanje v letih 1931–1933,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 259, op. 19.

143 Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas*, 31–42.

144 Perovšek, *O demokraciji in jugoslovanstvu*, 217. »Konstituiranje obeh zbornic Narodnega predstavništva,« *Jutro*, 16. 1. 1932, 1. »Novo predsedstvo Narodnega predstavništva,« *Jutro*, 21. 10. 1933, 1.

145 Silvo Kranjec, »Slovenci v Jugoslaviji,« v: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele (Ljubljana: Jubilej, 1939), 98, 102. Balkovec, »*Vsi na noge, vsi na plan*,« 235, 236.

146 Stiplovesek, *Banski svet*, 114, 322 in op. 933 na tej strani.

147 Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935* (Ljubljana: Modrijan, 2007), 129.

občinske volitve v Sloveniji leta 1933. Nekdanja SLS se je volitev tokrat udeležila. Osvojila je slabo sedmino občin, a tudi to je bilo po liberalni oceni odločno preveč.¹⁴⁸ Liberalci so na podlagi uporabe oblastnih vzvodov in režimu prilagojene volilne zakonodaje, ki sta kandidatni listi predsednika vlade Bogoljuba Jevtića omogočili zmago na skupščinskih volitvah 5. maja 1935, ob ponovni volilni neudeležbi SLS in skromni volilni udeležbi (ni dosegla 50 odstotkov), znova množično vstopili v Narodno skupščino. Od 29 poslancev iz Slovenije so jih z vladne liste v skupščino izvolili 27, opozicijska stran pa je dobila dva poslanca.¹⁴⁹ Hkrati je bil to konec liberalnih »zvezdnih let«.

Po vzpostavitvi diktature se je liberalni tabor spet organizacijsko-politično združil. Dvor in vlada sta po volitvah v Narodno skupščino leta 1931 presodila, da potrebujeta širše politično zaledje oziroma stranko, ki bi na vsedržavni ravni izvajala njuno politiko. Zato sta 2. januarja 1932 dovolila oblikovanje nove vsedržavne politične stranke – Jugoslovanske radikalne kmetske demokracije (JRKD). JRKD je bila edina politična stranka, ki jo je dopustil diktatorski režim. Ustanovili so jo 1. maja 1932 v Beogradu. V stranko so takoj vstopili tudi slovenski liberalci, člani nekdanjega slovenskega dela SDS, in pripadniki nekdanje Slovenske kmetske stranke. Predsednik JRKD je postal pripadnik nekdanje NRS Nikola Uzunović, eden od njenih podpredsednikov pa je bil Slovenec Lovro Petovar. Strankin glavni tajnik je postal Albert Kramer. V strankinem vodstvu so bili s slovenske liberalne strani še Milan Mravlje, Miroslav Ploj, Ivan Pucelj in Vekoslav Spindler. Liberalci so se tako tudi strankarsko zavezali režimu diktature.¹⁵⁰ Vse funkcije, ki so jih opravljali od vstopa v vlado leta 1931 ter oblikovanja JRKD (kasneje Jugoslovanske nacionalne stranke) v državnem in slovenskem merilu, so izhajale iz njihovega režimskega političnega položaja. Pogled na strankarsko organizacijsko-politično sliko liberalnega tabora iz časa političnega monizma v prvi polovici tridesetih let je enostavnejši. Glavno besedo v liberalnem vrhu so, tako kot pred tem, imeli »možje svobodnih poklicev ter premožneži iz mest in podeželja, ki so se opirali na liberalne gospodarske organizacije in banke, širše socialno zaledje liberalnega tabora pa je sestavljala predvsem inteligenca z učiteljstvom«.¹⁵¹ Nekateri vidni liberalni politiki (Kramer, Marušič, Novak, Ravnihar, Žerjav) so bili tudi med prostozidarji.¹⁵² Predvidevamo lahko, da je bilo s tem povezano tudi njihovo politično ravnanje na jugoslovanski in slovenski ravni.

Liberalci so se z veliko vnemo lotili organiziranja JRKD v Sloveniji. Na ravni celotne države so najbolj pospešili oblikovanje krajevnih in okrajnih (sreskih) organizacij ter banovinske organizacije JRKD za Dravsko banovino. Pri tem so posebno pozornost posvetili pritegnitvi kmečkega podeželja v JRKD. 29. marca 1932 so na prvi banovinski skupščini snujoče politične organizacije oblikovali njen začasni

148 Ibid., 127–35, 193–201.

149 Stiplovšek, *Banski svet*, 261, 262, 264, 265. Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 259, 260.

150 »Prebivalstvu Jugoslavije!«, *Jutro*, 5. 5. 1932, 1. *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 332.

151 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države*, 224, 225.

152 Zoran D. Nenezić, *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji: prilozi i građa* (Beograd: Autorsko-izdavačka grupa »Zodne«, 1988), 341, 355, 358, 402, 409, 495, 567–70, 611.

banovinski odbor, ki sta ga vodila Kramer in Pucelj. To vodstvo je imelo nalogo do konca izpeljati organizacijo JRKD v Sloveniji. Mrežo okrajnih strankinih organizacij so vzpostavili do junija 1932, s tem pa so bili izpolnjeni pogoji za ustanovni zbor strankine banovinske organizacije. Ta je bil 4. in 5. junija 1932 v Ljubljani. Na prvi seji banovinskega odbora JRKD 19. junija 1932 v Celju so izbrali strankino vodstvo za Dravsko banovino na čelu z dr. Jankom Rajarjem.¹⁵³ Strankin najvidnejši slovenski politik Kramer se je posvetil delu JRKD v vsedržavnem okviru.

JRKD se je na svojem I. kongresu 20. julija 1933 v Beogradu preimenovala v Jugoslovansko nacionalno stranko (JNS). Kongres je ukinil dotedanje strankine banovinske organizacije in kot osnovno strankino ozemeljsko in organizacijsko enoto določil krajevne oziroma občinske organizacije JRKD. Po Kramerjevem pojasnilu je to narekovala »potreba enakomernosti v stranki na eni strani ter ustvaritve [njenih] čim večjih organizacijskih možnosti na drugi strani«. Na kongresu so izvolili novo strankino vodstvo. Predsednik JRKD je ostal Uzunović, med podpredsedniki pa sta bila od Slovencev Kramer in Pucelj. Kramer je obenem ponovno postal glavni tajnik JRKD, bil pa je tudi član njenega ožjega in širšega glavnega odbora. V ožjem glavnem odboru so bili od Slovencev še Ivan Pucelj, Adolf Ribnikar, Janko Rajar in Miroslav Ploj, v širšem pa poleg njih še Josip Benko, Milan Mravlje, Lovro Petovar, dr. Stane Rape, Vladimir Ravnihar (po oblikovanju JRKD/JNS je z liberalci sobival v njenem okviru), Ivan Prekoršek, Albin Koman, Ivan Terček, Ivan Pipan, Ivan Tavčar, dr. Fran Lipold, Ivan Matko, Fran Sirc, Avgust Dolinšek, Rudolf Juvan, Ivan Sajovic, dr. Ernest Kalan, dr. Vinko Rapotec in Ivan Urek.¹⁵⁴

Po spremembi političnega režima, ko so po odstopu Jevtičeve vlade 20. junija 1935 od 24. junija 1935 do konca prve jugoslovanske države v vladi znova sodelovali predstavniki katoliškega tabora, je bila JNS drugoten dejavnik v jugoslovanski politiki. Enako je bilo v Sloveniji, kjer je nekdanja SLS v drugi polovici leta 1935 prevzela vso oblast.¹⁵⁵ Prizadevanja do tedaj vladajoče JNS, da bi se politično znova postavila na noge, niso bila uspešna. V njihov okvir je sodila tudi strankina reorganizacija, to je oživitev njenih banovinskih organizacij. Banovinsko organizacijo JNS za Dravsko banovino so ponovno oblikovali na banovinski skupščini JNS 24. maja 1936. Predsednik banovinskega izvršnega odbora JNS v Dravski banovini je postal Janko Rajar, poslovodeči podpredsednik pa Otmar Pirkmajer. Podpredsednika sta bila tudi Kramer in Pucelj.¹⁵⁶ Kramer je poleg tega še naprej opravljal funkcijo glavnega tajnika JNS, na katero so ga znova izvolili na njenem II. kongresu 30. junija 1936. Predsednik stranke je tedaj postal Petar Živković, v ožji glavni odbor JNS pa so od Slovencev izvolili Miroslava Ploja, Ivana Puclja, Janka Rajarja, Otmarja Pirkmajerja, Ivana Prekorška, Ivana Mravljeta, Albina Komana, Frana Lipolda in Ivana Arka.¹⁵⁷

.....
153 Stiplovšek, *Banski svet*, 141–45.

154 »Novi statut stranke,« *Jutro*, 21. 7. 1933, 2.

155 Stiplovšek, *Banski svet*, 269–74.

156 »Reorganizacija JNS v dravski banovini,« *Jutro: ponedeljska izdaja*, 25. 5. 1936, 1. »Banovinska skupščina JNS,« *Jutro*, 26. 5. 1936, 2.

157 »Z velikimi ovacijami izvedene volitve,« *Jutro*, 1. 7. 1936, 1.

Druga polovica tridesetih let je – brez prejšnje režimske podpore – vodila v »bankrot slovenskega liberalizma«. ¹⁵⁸ Slovenija je postala monopol nekdanje SLS (od 19. avgusta 1935 sestavnega dela nove vsedrjavne stranke Jugoslovanske radikalne skupnosti – JRS), ¹⁵⁹ JNS pa je politično in organizacijsko hlapela. Svojevstveno je bilo tudi ravnanje poslancev, izvoljenih na Jevtičevi vladni listi leta 1935. Večina se je pridružila poslanskemu klubu nove vlade dr. Milana Stojadinovića, med njimi enotno tudi poslanci iz Slovenije. ¹⁶⁰ JNS na občinskih volitvah leta 1936, ki jih je z absolutno večino osvojenih občin dobila JRS, ni postavila svoje liste. Po volitvah v Narodno skupščino leta 1938, na katerih je nastopila v okviru Združene slovenske opozicije (ZSO), vključene v vsedrjavno opozicijsko povezavo pod vodstvom predsednika nekdanje HKS dr. Vladimira Mačka, pa je politična teža JNS tonila med slabimi 21 odstotki glasov, ki jih je dobila ZSO. JRS je zmagala z absolutno večino dobrih 78 odstotkov prejetih glasov. ¹⁶¹ Vsi v Sloveniji izvoljeni poslanci (29) so bili iz njenih vrst. ¹⁶² Rečemo lahko, da je »nekdanja SLS še zmeraj posebej politično voljo Slovencev«. ¹⁶³ Iz »pašaluka« katoliške politike, kot je tedanja Slovenijo označil Albert Kramer, ¹⁶⁴ so liberalci mogli pogledovati le v Beograd, kjer je v Senatu Kraljevine Jugoslavije v letih 1935–1938 še vedno sedelo pet njihovih predstavnikov. Ko je s senatorskimi volitvami 6. februarja 1938 (v Sloveniji so volili le enega senatorja, izvoljen pa je bil predstavnik JRS) dvema med njimi potekel mandat (eden od njiju je bil Ploj), so v Senatu ostali le trije. ¹⁶⁵ Liberalci so obenem izgubili še Plojevo podpredsedniško mesto.

V slovenski JNS, ki se je lahko ukvarjala samo še sama s seboj, so skladno s statutom vsedrjavne stranke, proti koncu septembra 1936 ustanovili banovinski (akcijski) odbor Mladine JNS (MJNS). Njegov predsednik je bil inž. Jože Rus. V MJNS je bila organizirana strankina mladina med 21. in 35. letom starosti v Dravski banovini. MJNS se je organizacijsko precej razširila, njeno prizadevanje pa je bilo usmerjeno v strnitev vseh pozitivnih »naprednih« sil v Sloveniji. Na tej podlagi, ki je dobila širši politični značaj, so 30. marca 1941 ustanovili Odbor naprednih strank (ONS), v katerega so se združili slovenska dela prebujenih NRS in SDS ter JNS. ONS se je zavzel za složno nastopanje slovenskih »naprednih sil« in podporo jugoslovanski skupnosti. V okviru liberalnega tabora je od 26. februarja 1939 delovalo tudi društvo Slovenska beseda, ki so ga ustanovili na pobudo Dinka Puca. ¹⁶⁶ Sicer pa so se ob JNS v tridesetih letih oblikovala tudi liberalno usmerjena politična gibanja

158 Observator (Fran Zwitter), »Bankrot slovenskega liberalizma«, *Sodobnost* 3, št. 7/8 (1935): 303, 304.

159 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 269–81.

160 Stiplovšek, *Banski svet*, 268, op. 768.

161 Mikuš, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 447, 470.

162 *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 390.

163 Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo*, 281.

164 »Dr. Kramer o političnih razmerah v Sloveniji«, *Jutro*, 24. 3. 1937, 4.

165 »Obnavljanje senata«, *Jutro*, 11. 1. 1938, 2. Kranjec, »Slovinci v Jugoslaviji«, 106.

166 Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije* (Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994), 31, 210–18, 224, 225, 227–33. Mikuš, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 537, 538. »Društvo ‚Slovenska beseda‘ ustanovljeno«, *Slovenska beseda*, 7. 3. 1939, 1.

– Zveza slovenskih kmetov (1932–1935), Zveza društev kmetских fantov in deklet (ustanovljena leta 1924) oziroma gibanja, ki so se zbirala ob posameznih časopisih – *Borba* (1933–1935), *Glas naroda* (1935–1936) in *Naša misel* (1935–1940). V tridesetih letih se je razmahnilo tudi delovanje liberalnih študentskih društev na ljubljanski univerzi (Jugoslavija, Jadran, Edinstvo).¹⁶⁷

Povezovanje liberalcev na predvečer druge svetovne vojne v ONS je pokazalo le en del njihove tedanje organizacijsko-politične slike. Ko je aprila 1941 vojna udarila v Jugoslavijo, liberalnega tabora namreč ni bilo več. Ob politično shirani JNS se je razcepil na »množico različnih strank in skupin, večjih in manjših, ki so imele sicer skupno provenienco, ki pa so jih ločila različna stališča do vprašanj, ki so stopala v ospredje v dvajsetih in tridesetih letih: do demokracije in fašizma, do parlamentarizma in diktature, do delavskega gibanja in komunistov, do slovenstva in jugoslovanstva, do državne ureditve in ustavnega sistema, centralizma, avtonomizma, federalizma; mnoge skupine pa so ločile tudi čisto osebne zamere in konflikti. Eni so demokraciji še ostajali zvesti, drugi so jo zapuščali na najrazličnejše načine. Eni so iskali zveze na levi, drugi na desni. Usmerjenost enih so vodili predvsem razredni interesi, usmerjenost drugih so vodili predvsem nacionalni interesi.«¹⁶⁸

* * *

Kaj nam pokaže organizacijsko-politična slika slovenskega liberalizma v polstoletju 1891–1941? Po eni strani predstavlja sestavni del modernega političnega triptiha, ki je od konca 19. stoletja do konca prve svetovne vojne ustrezal stanju pri drugih avstrijskih in zahodnoevropskih narodih¹⁶⁹ in se je v svoji temeljni katoliško-liberalno-marksistični osnovi nadaljeval v čas med svetovnimima vojnama. Po drugi strani pa prikazuje del slovenske politike, ki sta ji socialna zamejenost in premajhna oziroma upadajoča delavnost zlasti v avstrijski dobi onemogočili organizacijsko širino. Te liberalcem skoraj do konca habsburške monarhije ni uspelo utemeljiti v vseslovenskem obsegu. Oboje je opazno vplivalo na njihovo drugotno politično vlogo v tedanjem slovenskem prostoru.

V jugoslovanski državi se je liberalni tabor zaradi notranjih trenj organizacijsko in politično sicer razcepil, a se s tem delno prilagodil obstoječi družbeni strukturi. Kljub različnim cepitvam in združitvam je organizacijsko izboljšal svoje delovanje. To je doseglo svoj višek v liberalnem političnem monizmu v prvi polovici tridesetih let.

V Kraljevini SHS/Jugoslaviji so liberalci s sodelovanjem v jugoslovanski centralistični politiki občutno izboljšali svoj položaj. Na ta način so se zoperstavljali močnemu katoliškemu taboru, ki je koreninil v svojem širokem idejnopolitičnem in

167 Anka Vidovič-Miklavčič, »Zveza slovenskih kmetov v letih 1932–1935«, *Zgodovinski časopis* 43, št. 4 (1989): 555–69. Anka Vidovič-Miklavčič, *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom*, 20–28, 193–99, 203, 207, 208. *Slovenska novejša zgodovina*, 1, 334–36, 352, 377, 378, 383. Mikuž, *Slovinci v stari Jugoslaviji*, 432, 503. Slavko Kremenšek, *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972), 245–54.

168 Melik, *Slovinci*, 642.

169 Prim. Vodopivec, *Od Pohlinoe slovnice do samostojne države*, 224.

družbenem zaledju. Ko so bili sredi tridesetih let odtegnjeni od oblasti, se je liberalna politična moč izčrpala in organizacijsko sesula. Liberalni tabor je izzvenel kot politični subjekt. Liberalizem je slovensko zgodovino od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne opazno zaznamoval, a ta ga je ob izteku tega obdobja videla le še s koticom enega očesa.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI_AS/1220, Ravnihar Vladimir.

Časopisni viri:

- – n. »Novim časom naproti!.« *Soča*, 6. 2. 1912, 2.
- – n. »Novim časom naproti!.« *Soča*, 15. 2. 1912, 2, 3.
- – n. »Novim časom naproti!.« *Soča*, 29. 2. 1912, 2.
- [Tavčar, Ivan]. »Konec igre!.« *Slovenski narod*, 9. 3. 1896, 1, 2.
- [Triller, Karel]. »Pred shodom zaupnikov narodnonapredne stranke.« *Slovenski narod*, 6. 3. 1906, 1.
- –. r. – [Tavčar, Ivan]. »Katoliško politično društvo.« *Slovenski narod*, 1. 2. 1890, 1.
- A–a., »K položaju.« *Naš list*, 20. 11. 1906, 1.
- Alfa [Hribar, Ivan]. »V obrambo!.« *Slovenski narod*, 14. 8. 1894, 1, 2.
- Dovč. [Podgornik, Fran?]. »Napredni položaj.« *Slovanski svet*, 10. 8. 1894, 285, 286.
- *Jutro*, 11. 4. 1922, 2. »Sijajni zbor zaupnikov JDS v Mariboru.«
- *Jutro*, 11. 7. 1922, 1, 2. »Zbor zaupnikov JDS iz ljubljanske oblasti.«
- *Jutro*, 6. 6. 1924, 1. »Imenovanje velikih županov.«
- *Jutro*, 5. 12. 1930, 1. »Dr. Drago Marušič imenovan za bana.«
- *Jutro*, 16. 1. 1932, 1. »Konstituiranje obeh zbornic Narodnega predstavništva.«
- *Jutro*, 5. 5. 1932, 1, 2. »Prebivalstvu Jugoslavije!.«
- *Jutro*, 21. 7. 1933, 2. »Novi statut stranke.«
- *Jutro*, 21. 10. 1933, 1. »Novo predsedstvo Narodnega predstavništva.«
- *Jutro: ponedeljska izdaja*, 25. 5. 1936, 1. »Reorganizacija JNS v dravski banovini.«
- *Jutro*, 26. 5. 1936, 2. »Banovinska skupščina JNS.«
- *Jutro*, 1. 7. 1936, 1, 2. »Z velikimi ovacijami izvedene volitve.«
- *Jutro*, 24. 3. 1937, 4, 5. »Dr. Kramer o političnih razmerah v Sloveniji.«
- *Jutro*, 11. 1. 1938, 2. »Obnavljanje senata.«
- N. »Liberalizem.« *Naš list*, 9. 10. 1906, 1, 2.
- *Narodni dnevnik*, 25. 10. 1909, 1, 2. »Shod slovenske napredne mladine v Žalcu.«
- *Narodni dnevnik*, 22. 11. 1909, 2. »Štajerske novice. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani.«
- *Narodni dnevnik*, 7. 12. 1909, 1. »Beseda k tretjemu glavnemu zboru ‚Narodne stranke‘.«
- *Narodni list*, 28. 12. 1910, 1. »Beležke. ‚Narodni Dnevnik‘.«
- *Narodni list*, 7. 11. 1912, 1, 2. »Organizacija narodne stranke, strankin sklad in širjenje strankinega časopisja.«
- *Narodni list*, 25. 9. 1913, 1. »Doneski h glavnemu odboru Narodne stranke za Štajersko.«

- *Naš list*, 6. 1. 1906, 1, 2. »Kaj hočemo?.«
- *Naš list*, 25. 12. 1908, 1, 2. »Naš List' ob koncu leta.«
- *Notranjec*, 23. 3. 1907, 89, 90. »Šentpeterski shod.«
- *Notranjec*, 11. 5. 1907, 145. »Notranjci!.«
- *Notranjec*, 21. 12. 1907, 401, 402. »Organizacija ,Kmetске stranke za Notranjsko'«
- *Notranjec*, 3. 1. 1908, 5–7. »Organizacija ,Kmetске stranke za Notranjsko'«
- *Notranjec*, 1. 2. 1908, 33. »Glavni zbor ,Kmetске stranke' v Postojni.«
- *Notranjec*, 8. 2. 1908, 41. »Kmetски kandidatje.«
- *Nova doba*, 16. 2. 1907, 4. »Dnevne vesti. *Slovenska gospodarska stranka*.«
- *Nova doba*, 23. 2. 1907, 1, 2. »K ustanovitvi naše stranke.«
- *Nova doba*, 22. 5. 1907, 1, 2. »Slovenska Gospodarska Stranka v politični borbi.«
- *Nova doba*, 21. 9. 1907, 1, 2. »Shod Slov. Gospodarske Stranke v Loškem Potoku.«
- *Nova doba*, 1. 12. 1923, 1, 2. »Politične vesti. *Novo oblasno načelstvo JDS v Mariboru*.«
- R. alias D. »Postanite meso in kri.« *Naš list*, 5. 10. 1906, 1.
- *Slovenska beseda*, 7. 3. 1939, 1. »Društvo ,Slovenska beseda' ustanovljeno.«
- *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, 1–3. »Narodna stranka' na Kranjskem.«
- *Slovenski narod*, 1. 6. 1895, 3. »Dnevne vesti. *Volitev v občinski svet*.«
- *Slovenski narod*, 10. 7. 1895, 3. »Dnevne vesti. ,*Slovensko društvo v Ljubljani*'.«
- *Slovenski narod*, 14. 12. 1895, 1. »Odgovornost klerikalne stranke.«
- *Slovenski narod*, 17. 11. 1906, 1–5. »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 18. 3. 1898, 1, 2. »Spravna pogodba.«
- *Slovenski narod*, 2. 1. 1894, 1, 2. »Slovenskega društva v Ljubljani' občni zbor.«
- *Slovenski narod*, 20. 7. 1901, 1. »Naš program.«
- *Slovenski narod*, 21. 11. 1910, 2. »Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 25. 5. 1895, 1. »Meščani!.«
- *Slovenski narod*, 25. 5. 1895, 4. »Dnevne vesti. *Mestne dopolnilne volitve*.«
- *Slovenski narod*, 26. 3. 1906, 1–3. »Shod zaupnikov narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 26. 8. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Shod ,Slovenskega društva' v Črnomlju*.«
- *Slovenski narod*, 27. 5. 1895, 1. »Meščani!.«
- *Slovenski narod*, 27. 5. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Volitev v mestni svèt ljubljanski*.«
- *Slovenski narod*, 28. 11. 1894, 1. »Zaupnim možem v pozdrav!.«
- *Slovenski narod*, 28. 6. 1895, 1. »Stranka pri delu.«
- *Slovenski narod*, 29. 11. 1894, 1, 2. »Shod zaupnih mož.«
- *Slovenski narod*, 29. 12. 1894, 1. »Slovenski narod' svojim naročnikom in sotrudnikom.«
- *Slovenski narod*, 29. 5. 1895, 3. »Dnevne vesti. *Volitev v mestni svèt ljubljanski*.«
- *Slovenski narod*, 3. 4. 1906, 2. »Dnevne vesti. *Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke*.«
- *Slovenski narod*, 30. 1. 1891, 1. »Slovensko društvo'«
- *Slovenski narod*, 30. 11. 1894, 1, 2. »Shod zaupnih mož.«
- *Slovenski narod*, 31. 5. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Volitev v občinski svèt*.«
- *Slovenski narod*, 5. 12. 1894, 3. »Domače stvari. *Zvršilni odbor narodne stranke*.«
- *Slovenski narod*, 5. 6. 1891, 1–3. »Slovenskega društva' III. javni društveni shod.«
- *Slovenski narod*, 5. 8. 1895, 2. »Dnevne vesti. *Shod v Idriji*.«
- *Slovenski narod*, 6. 12. 1906, 2. »Dnevne vesti. *Konstituiranje izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke*.«
- *Slovenski narod*, 6. 6. 1891, 1, 2. »Narodno-napredna stranka'«
- *Slovenski narod*, 7. 9. 1894, 1. »Na stražo!.«
- *Slovenski narod*, 8. 10. 1910, 2. »Iz izvrševalnega odbora narodno-napredne stranke.«
- *Slovenski narod*, 9. 7. 1912, 1, 2. »Dan zaupnikov narodno-napredne stranke.«
- *Soča*, 8. 3. 1900, 1. »Zaupni shod ,narodno-napredne stranke' na Goriškem.«
- *Soča*, 26. 1. 1907, 1–3. »Shod zaupnikov ,narodno-napredne stranke'«
- *Soča*, 5. 2. 1907, 1. »Shod zaupnikov ,narodno-napredne stranke'«

- Soča, 5. 2. 1907, 2. »Domače in razne novice. Izvrševalni odbor narodno-napredne stranke.«
- Soča, 11. 11. 1909, 1. »Naša stranka.«
- Soča, 23. 11. 1909, 2. »Domače vesti. Zaupno posvetovanje slov. naprednjakov v Ljubljani.«

Literatura:

- Balkovec, Bojan. »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«: volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi. Ljubljana: Zveza Zgodovinski društev Slovenije, 2011.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Bergant, Zvonko. *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Cvirn, Janez. *Dunajski državni zbor in Slovenci: (1848–1918)*. Celje in Ljubljana: Zgodovinsko društvo in Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.
- Čuček, Filip. »Slovenski' prostor na Ogrskem po obnovi ustavnega življenja: značilnosti (ne)demokratizacije in (ne)pluralizacije na levi strani Mure (1861–1918).« *Prispevki za novejšo zgodovino* 49, št. 1 (2009): 43–59.
- Engelsfeld, Neda. *Prvi parlament Kraljestva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo*. Zagreb: Globus, 1989.
- Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Gabršček, Andrej. *Goriški Slovenci: narodne, kulturne, politične in gospodarske črtice: II. knjiga: od leta 1901 do 1924*. Ljubljana: samozaložba, 1934.
- Gantar Godina, Irena. *Neoslavizem in Slovenci*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1994.
- Gantar Godina, Irena. *T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem: 1895–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1987.
- Gašparič, Jure. *SLS pod kraljevo diktaturo: diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*. Ljubljana: Modrijan, 2007.
- Gligorijević, Branislav. *Demokratska stranka i politični odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970.
- Goropevšek, Branko. *Štajerski Slovenci, kaj hočemo!: slovenska politika na Štajerskem v letih 1906–1914*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2005.
- Grdina, Igor. *Ivan Hribar: »jediní resnični radikalec slovenski«*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010.
- Jerič, Josip. »Narodni svet.« V: *Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine*, ur. Josip Mal, 144–60. Ljubljana: Leonova družba, 1928.
- Kacin-Wohinz, Milica. *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928: 2. knjiga*. Koper: Lipa in Založništvo tržaškega tiska, 1977.
- Kranjec, Silvo. »Slovenci v Jugoslaviji.« V: *Spominski zbornik Slovenije: ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, ur. Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele, 66–108. Ljubljana: Jubilej, 1939.
- Kremenshek, Slavko. *Slovensko študentsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1972.
- Lončar, Dragotin. *Politično življenje Slovencev: od 4. januarja 1797. do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1921.
- Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Goriškem 1848–1899*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Matković, Hrvoje. *Svetozar Pribičević i Samostalna demokratska stranka do šetojanuarske diktature*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 1972.
- Melik, Vasilij. *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*. Maribor: Litera, 2002 [i. e. 2003].
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Mikuž, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.

- *Mojea življenja pot: spomini dr. Vladimirja Ravniharja*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1997.
- Nenezic, Zoran D. *Masoni u Jugoslaviji (1764–1980): pregled istorije slobodnog zidarstva u Jugoslaviji : prilozi i građa*. Beograd: Autorsko-izdavačka grupa »Zodne«, 1988.
- *Observer* [Zwitter, Fran]. »Bankrot slovenskega liberalizma.« *Sodobnost* 3, št. 7/8 (1935): 303, 304.
- Perovšek, Jurij. »*Pium desiderium* dr. Vekoslava Kukovca leta 1924.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 79–100.
- Perovšek, Jurij. »Političnoupravna podoba Ljubljane v letih 1918–1941.« *Studia Historica Slovenica* 14, št. 2–3 (2014): 291–337.
- Perovšek, Jurij. »Slovenski liberalci in nacionalno vprašanje v letih 1931–1933.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 46, št. 1 (2006): 255–76.
- Perovšek, Jurij. »Vprašanje idejnega, političnega, socialnega in narodnega sobivanja v liberalni politični misli in praksi med leti 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 51, št. 1 (2011): 93–126.
- Perovšek, Jurij. *Liberalizem in vprašanje slovenstva: nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929*. Ljubljana: Modrijan, 1996.
- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Perovšek, Jurij. *O demokraciji in jugoslovanstvu: slovenski liberalizem v Kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2013.
- Perovšek, Jurij. *Slovenska osamosvojitve v letu 1918: študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov*. Ljubljana: Modrijan, 1998.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Šušteršič 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.
- Pleterski, Janko. *Narodna in politična zavest na Koroškem: narodna zavest in politična orientacija prebivalstva slovenske Koroške v letih 1848–1914*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Pleterski, Janko. *Pravica in moč za samoodločbo: med Metternichom in Badinterjem: študije, razgledi, preudarki iz petnajstletja po tretji odločitvi Slovencev*. Ljubljana: Modrijan, 2008.
- Prunk, Janko in Cirila Toplak. *Parlamentarna izkušnja Slovencev*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2005.
- Prunk, Janko in Marjetka Rangus. *Sto let življenja slovenskih političnih strank: 1890–1990*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2014.
- Selišnik, Irena. »Zborovanja na Kranjskem v letih 1900–1913 in razmerja moči: „Ako hočemo biti zmagovalci moramo poučevati ljudstvo po shodih ...“« *Zgodovinski časopis* 67, št. 1-2 (2013): 86–109.
- *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1*, ur. Jasna Fischer et al. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Stavbar, Vlasta. *Politik Vekoslav Kukovec: politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935: prizadevanja banskega sveta za omilitev gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929: avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomsko-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Tuma, Henrik. *Iz mojea življenja: spomini, misli in izpovedi*. Ljubljana: Tuma, 1997.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. »Zveza slovenskih kmetov v letih 1932–1935.« *Zgodovinski časopis* 43, št. 4 (1989): 555–69.
- Vidovič-Miklavčič, Anka. *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom: pregled razvoja in dejavnosti*

mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije. Ljubljana: Študentska organizacija Univerze, 1994.

- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja.* Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zajc, Marko. »ORJUNA in PAČ na poti v Trbovlje: k zgodovini fizičnega nasilja v političnem boju.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 54, št. 2 (2014): 101–23.
- Zečevič, Momčilo. *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave.* Maribor: Obzorja, 1977.

Tiskani viri:

- Kaser, Karl. *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980), II.* Graz: Institut für Geschichte der Universität Graz, 1982.
- *Organizacijski red Jugoslovanske demokratske stranke.* Ljubljana: Narodna tiskarna, 1918.
- Perovšek, Jurij. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929).* Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.
- *Statut in program organizacije jugoslovenskih nacionalista.* Ljubljana: [Orjuna], 1923.
- Šlebinger, Janko. *Slovenska bibliografija za l. 1907–1912.* Ljubljana: Matica Slovenska, 1913.
- *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti.* Ljubljana: Delniška tiskarna, 1924.
- *Uradni list ljubljanske in mariborske oblasti.* Ljubljana: Delniška tiskarna, 1927.
- *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo.* Ljubljana: Delniška tiskarna, 1923.

Jurij Perovšek

ORGANISATIONAL-POLITICAL IMAGE OF THE LIBERAL CAMP BETWEEN 1891 AND 1941

SUMMARY

The beginning of the modern political party life in Slovenia can be traced back to the 1890s, when, in 1890, the Catholic Political Society (hereinafter the KPD) was established in Ljubljana as the first independent ideological-political organisation. The establishment of the KPD encouraged the liberally-oriented circles in Ljubljana to found their own Slovenian Society (SD) in the following year. In terms of territory, the SD encompassed the province of Carniola.

Until the establishment of the National Party for Carniola (hereinafter the NSK) in 1894, the SD was the only liberal political subject in Slovenia. It was a recognisable as well as a relatively successful representative of the liberal political conviction. Its relationship with the Catholic side changed with the Provincial Assembly elections of 1895, won by the Catholic National Party (KNS, established in 1895). Therefore the liberal members of the Provincial Assembly established connections with the German liberals in order to prevent the domination of the KNS until 1908. Meanwhile the

KNS (as of 1905 called the Slovenian People's Party – SLS) established itself as the strongest political factor in Carniola.

The political power of the KNS/SLS did not encourage the Carniolan liberals to undertake any detailed organisational and political work, as their alliance with the party of the German landowners ensured their domination in the province. The liberals remained restricted to the narrow context of the bourgeois class in the cities and the bourgeois-influenced circles in the rural areas. Due to ideological reasons, liberalism – in the cities as well as in the country – was also supported by the teaching profession. Meanwhile the wider people's masses were left to the ideological and political influence of the KNS/SLS, which gained a decisive influence on all of the public life with persistent economic, social, and political work.

The organisational incompetence as well as the electoral geometry, established after the National and Provincial Assembly electoral reform in 1907–1908 and unfavourable for the liberals, pushed them to the political sidelines until World War I. The National Progressive Party (NNS), as the NSK was renamed at the beginning of the 20th century, was not roused by any criticism of its organisational inactivity, elitist bourgeois social stance, and ideological-political restriction to the so-called anti-clericalist campaign, pursued by the Carniolan liberals between 1902 and 1909. The NNS did not listen to the liberally-oriented national-radical youth, the group around the *Naš list* newspaper and the Slovenian Economic Party. The attempt to win over the peasant population and ensure its support of the NNS in cooperation with the Peasant Party for Inner Carniola (1907–1908) was unsuccessful as well.

Except in Carniola, liberal political parties were also established in the Gorizia region and in Styria. The liberal National Progressive Party in the Gorizia Region (NNSG) was established in 1900. In light of the weak social democracy, the balance between the liberal and the Catholic side may have been shifting, but the political power nevertheless leaned towards the Catholic side. Despite the carefully planned party activities, the NNSG was also hampered by the lack of the active power of youth.

Styrian Slovenians had their liberal party as well. The National Party for Styria (NSS) was established in 1906. In the organisational sense, the NSS made good progress initially, and it was also relatively successful. However, with the 1909 Provincial Assembly elections the Catholic Slovenian Peasant Association for Styria became the strongest political force among Slovenians in that province. The NSS also became exhausted in the organisational sense. After the establishment of the Catholic All-Slovenian People's Party in 1909 it argued for the formation of a united all-Slovenian liberal political organisation. This idea was realised by the liberals less than half a year before the dissolution of the Habsburg Monarchy, when they established a single Slovenian liberal Yugoslav Democratic Party (JDS). In 1918 this party entered the Yugoslav state as a unified political subject.

In the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes/Yugoslavia, the liberals had a more prominent role in the Slovenian and Yugoslav politics. Since the establishment of the new state and subsequently almost throughout the first half of the 1920s, the

JDS – since 1919 included in the identically-named unitarian and centralist all-state party (which transformed into the Independent Democratic Party, the SDS, in 1924), took part in the government. Its leading representatives were part of the government either themselves or as representatives of the all-state JDS/SDS. Consequently, until 1927 the top administrative and political positions in Slovenia were mostly filled by the members of this party, despite the stronger SLS. When the centralist regime strengthened in 1925 and the SDS was no longer needed, the party was pushed into opposition. The only way that the Slovenian JDS/SDS could oppose the strong Catholic camp, rooted in its widespread ideological-political and social background, was by supporting the Yugoslav centralist and unitarian politics. In the first decade of Yugoslavia, the SLS was the strongest political force in the Slovenian space.

In 1919 new liberal political parties were established besides the JDS: the Independent Peasant Party (SKS) and the National Socialist Party (NSS). In the organisational sense, the JDS, SKS and NSS were stronger than the liberal parties in the Austrian period. In 1921 and 1922, the SKS participated in the government. Between 1920 and 1923, smaller liberally-oriented political parties that modelled themselves after the JDS emerged as well as disappeared in the Prekmurje region. The organisational-political image of the liberal camp was also supplemented by the restored NNS, which brought together the so-called old liberal parties that exited the JDS in 1923, and the Orjuna (Organisation of Yugoslav Nationalists), the militant and terrorist organisation of the JDS/SDS, established in the same year. The NNS existed until 1924, when it merged with the all-state National Radical Party, while the Orjuna kept operating until 1926, when it was abolished due to an armed conflict with the police in Ljubljana. In the second half of the 1920s, new shifts took place in the liberal camp. In 1926 the SKS merged with the Slovenian Republican Party of Peasants and Workers into the Slovenian Peasant Party and formed its organisational core. The new party, which was a part of the government in 1926, existed until the introduction of the King's Dictatorship in 1929, when all political parties were dissolved. In 1928 the NSS joined the SDS.

When the regime of the King's Dictatorship allowed for the formation of a single, all-state regime party called the Yugoslav Radical Peasant Democracy (the JRKD, renamed as the Yugoslav National Party – JNS – in 1933), the liberal camp united in the organisational and political sense. The liberals, who had taken part in the government of the dictatorship regime since 1931, thus came together in the JRKD/JNS. In the first half of the 1930s they were the only Slovenian political representatives in the Yugoslav politics, while the former SLS was in opposition. At this time the liberal camp held all the power in Slovenia.

With the breakdown of the JNS policy and the entry of the former SLS into the government in 1935, the situation changed drastically. In the second half of the 1930s, the JNS broke down politically and organisationally. The Slovenian liberalism was exhausted. The representative of Slovenia in the Yugoslav politics was now the former SLS (as of 1935 united in the second all-state political party – the Yugoslav

Radical Union), and it now held all the power in Slovenia. The situation remained the same until World War II, when the liberal camp no longer existed. It had fallen apart into a large number of various parties and groups, larger and smaller, which may have shared some common ground, but were separated by the different standpoints towards the national issues as well as ideological and political questions. Many groups were also divided by purely personal grudges and conflicts. The liberal camp as a political subject became obsolete. Liberalism had characterised the Slovenian history from the end of the 19th century until World War II significantly, but became virtually non-existent as this period was coming to an end.

Vida Deželak Barič*

Stranke marksističnega idejnopolitičnega tabora na Slovenskem 1896–1941**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava razvoj in organiziranost strank marksističnega idejnopolitičnega tabora v času habsburške monarhije, ko je na Slovenskem leta 1896 ustanovljena prva delavska stranka marksistične smeri (Jugoslovanska socialnodemokratska stranka), ter v času Kraljevine SHS/Jugoslavije do začetka druge svetovne vojne. Razčlenjuje pestro strankarsko podobo, ki je nastala z letom 1920, ko se je socialnodemokratska stranka kot dotedanji edini politični predstavnik delavstva marksistične smeri razcepila na radikalno/komunistično in reformno/socialnodemokratsko stranko; obe sta se nato vključili v ustrezni jugoslovanski stranki, tj. v Komunistično stranko Jugoslavije oziroma Socialistično stranko Jugoslavije. Opozarja na pojav frakcij znotraj obeh strank, na metode in pogoje delovanja komunistov po oblastni prepovedi komunistične stranke leta 1921 in metode delovanja socialistov po prepovedi socialistične stranke z uvedbo kraljeve diktature januarja 1929. Moč in družbeni vpliv strank ponazarja z rezultati na volitvah v predstavniške organe ter s številom strankarsko povezanih članov. Navaja glavna strankarska glasila in vodilne osebnosti.

Ključne besede: Jugoslovanska socialnodemokratska stranka, Komunistična stranka Jugoslavije, Socialistična stranka Jugoslavije, Komunistična stranka Slovenije, politični tisk, volitve, Slovenija, 1896–1941

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, vida.dezelak-baric@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT**PARTIES OF THE MARXIST IDEOLOGICAL-POLITICAL CAMP IN SLOVENIA
1896–1941**

The following contribution focuses on the development and organisation of the parties of the Marxist ideological-political camp in the time of the Habsburg Monarchy, when the first Marxist-oriented workers' party was established in Slovenia in 1896 (the Yugoslav Social-Democratic Party), and during the Kingdom of SHS/Yugoslavia until the onset of World War II. The article analyses the diverse structure of political parties, emerging in 1920, when the Social-Democratic Party as the only Marxist-oriented workers' political representative until that time split into the radical/communist and the reformist/social-democratic parties. Both of these subsequently joined the appropriate Yugoslav parties: i.e. the Communist Party of Yugoslavia and the Socialist Party of Yugoslavia, respectively. The contribution underlines the emergence of fractions within both of these parties, the methods and circumstances of the communist activities after the government banned the Communist Party in 1921, and the methods of the socialist activities after the prohibition of the Socialist Party with the introduction of the King's Dictatorship in January 1929. The power and social influence of these parties are described in terms of the results of the elections for the representative bodies and the number of party members. The article also lists the main party gazettes and the leading party members.

Keywords: Yugoslav Social-Democratic Party, Communist Party of Yugoslavia, Socialist Party of Yugoslavia, Communist Party of Slovenia, political press, elections, Slovenia, 1896–1941

I.

Marksistični idejnopolitični tabor je dobil svoje prvo politično – strankarsko predstavništvo z ustanovitvijo Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS). Ta je bila ustanovljena na kongresu (oziroma zboru) 15. in 16. avgusta 1896 v Ljubljani, potem ko je delavsko gibanje, vpeto v širši avstrijski in evropski prostor, politično in organizacijsko bilo na Slovenskem prisotno že skoraj tri desetletja.¹ Avstrijska socialnodemokratska stranka (ASDS), ustanovljena na prehodu iz leta 1888 v leto 1889 na združitvenem kongresu v Hainfeldu, ki je zajemala vse dežele avstrijske polovice avstro-ogrske monarhije, se je namreč v devetdesetih letih reorganizirala v zvezo nacionalnih strank. Skladno s takšno reorganizacijo je bila ustanovljena tudi JSDS, ki naj bi združevala socialne demokrate južnih Slovanov v avstrijski polovici

¹ Več o tem gl. v: Dušan Kermavner, *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1963). Jasna Fischer, *Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889* (Ljubljana: Krt, 1984). Franc Rozman, *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. 1889 do 1918* (Ljubljana: Borec, 1979).

monarhije, dejansko pa je ostala slovenska stranka. Na ustanovnem kongresu je JSDS sprejela hainfeldski program, si postavila za cilj zrušenje kapitalizma in zgraditev novega, socialističnega družbenega reda, sebe je opredelila za mednarodno in tako zanikala obtožbe o svojem domnevno breznarodnem ali protinarnodnem značaju, socialno pa je bila utemeljena predvsem na delavstvu, čeprav se je zavedala, da je za zmago socialistične ideje treba pritegniti predvsem kmeta, vendar je zavzemala stališče, da mora kmet najprej obubožati oziroma se osvoboditi zaverovanosti v zasebno lastnino, šele potem se bo pridružil socialni demokraciji.² Do konca prve svetovne vojne je JSDS imela deset kongresov in dve konferenci.

Na 7. kongresu ASDS novembra 1901 na Dunaju je JSDS opozarjala, da je področje njenega delovanja precej obsežno, saj je obsegalo Kranjsko, južno Štajersko, Primorsko z Goriško in Istro (delo pa bi morala razširiti še na Koroško in v Dalmacijo), pri tem pa se je znašla v hudo težavnem položaju pri organizacijskem in agitacijskem delu zaradi narodnostno mešanih ozemelj (razen na Kranjskem), saj so drugojezične »bratske stranke« v svoje vrste organizirale tudi slovenske delavce, kar že s stališča agitacije naj ne bi bilo v skupno korist.³ Na narodnostno mešanih območjih je namreč lahko delovalo več strank; na Primorskem sta delavce organizirali italijanska stranka in JSDS, na Koroškem je bilo socialistično delavstvo izključno v okviru nemške stranke, na Štajerskem je bilo širše celjsko območje v domeni JSDS, širše mariborsko območje pa v domeni nemške stranke.

Na 7. kongresu JSDS februarja 1909 v Ljubljani je bil sprejet organizacijski pravilnik, ki je bil prilagojen pravilom ASDS (sprejetim na 4. kongresu ASDS marca 1894⁴), po katerem je bila JSDS organski, vendar samoupravni del ASDS, delovala pa naj bi v vseh pokrajinah Cislajtanije, kjer je strnjeno ali razpršeno živelo južnoslovansko prebivalstvo. Strankino organizacijsko zgradbo so sestavljale krajevne, okrajne in pokrajinske organizacije na čelu z adekvatnimi političnimi odbori. Vodstveni organ stranke je bil izvršni odbor (pet članov ožjega vodstva, osem članov nadzornega odbora in zastopnik JSDS v skupni stranki na Dunaju).⁵ Nihanje števila strankinih članov je bilo tudi zaradi mobilnosti delavstva precejšnje. Leta 1905 naj bi JSDS štela 4100 članov, 1906 pa 7603.⁶

Za prve volitve v splošni kuriji državnega zbora leta 1897 so socialni demokrati razvili veliko delavnost med delavci in kmeti ter največji uspeh dosegli v Trstu (12 % glasov) ter na Koroškem, kjer so se strankine organizacije, drugače kot v drugih deželah, že zelo zgodaj širile tudi med kmečkimi delavci in manjšimi kmeti. Rezultati državnoborskih volitev leta 1907 in 1911, po uvedbi splošne in enake volilne pravice, izkazujejo strankin vzpon, saj je število glasov na širšem slovenskem ozemlju naraslo

2 Moša Pijade, ur., *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920*, (Beograd: Zgodovinski oddelek centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, 1951), 24–41.

3 Ibid., 85, 86.

4 Ibid., 15–17.

5 Ibid., 181–85.

6 Franc Rozman, »Jugoslovanska socialnodemokratska stranka,« v: *Enciklopedija Slovenije*, 4, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar in Alenka Dermastia (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990), 340.

od 28.423 (10 %) na 32.263 (11 %). Na ozemlju današnje Slovenije je leta 1907 stranka dobila okoli 15.000 glasov (6 %), na zadnjih državnozbornih volitvah pa okoli 17.000 glasov (7 %). V Trstu je bilo poleg tega okoli 10.000 socialističnih glasov (23–24 %), v sedmih povsem slovenskih sodnih okrajih na Koroškem pa okoli 2500 (14–15 %). Glavne postojanke socialističnih glasov na slovenskem ozemlju so bile: Trst, slovenska istrska obala (predvsem Milje z okolico), na Goriškem Gorica z okolico in Kras z Nabrežino, na Kranjskem Ljubljana z okolico, Idrija z okolico, Jesenice z vso jeseniško dolino, premogovno Zagorje z okolico, na Štajerskem trboveljsko premogovno področje, celjska okolica, Maribor z okolico in dravska dolina nad Mariborom, na Koroškem Mežiška dolina, Borovlje in Celovec z okolico, Beljak z okolico, spodnja Ziljska dolina in Kanalska dolina. Glasovi, ki jih je stranka dobila, so se v glavnem ujemali z razprostranjenostjo industrije in rudarstva. Leta 1907 je bilo s širšega slovenskega ozemlja izvoljenih sedem socialističnih poslancev (štirje v Trstu, dva na mešanem narodnostnem ozemlju na Koroškem in eden v Mariboru), leta 1911 pa samo trije (dva v Trstu in eden na Koroškem). Vse socialnodemokratske volilne zmage so bile dosežene v nacionalno mešanih, toda po občevalnem jeziku nemških in italijanskih volilnih okrajih. Glasovali pa so za te kandidate socialdemokrati vseh narodnosti, torej tudi slovenske. Edino JSDS je v deželnih zborih in v državnem zboru ostala brez svojega zastopnika.⁷

Sedež stranke je bil v Ljubljani, v obdobju od 1902 do 1904 so ga preselili v Trst kot industrijsko središče z več delavci kot v Ljubljani, nato pa so ga ponovno prenesli v Ljubljano. JSDS je bila močno navezana na usmeritve ASDS, od nje je prejela tudi finančno podporo, zato so bile njene samostojne pobude omejene. Redno se je udeleževala kongresov ASDS in sledila usmeritvam druge internacionale. Glavni voditelji in ideologi stranke so bili pred prvo svetovno vojno Etbin Kristan, Anton Kristan, Albin Prepeluh, dr. Henrik Tuma, dr. Anton Dermota, Melhior Čobal, Josip Kopač. Strankina glasila so bila *Rdeči prapor* (1898–1911), *Naprej* (1903–1911, 1917–1928) in *Zarja* (1911–1915).⁸

Ob izbruhu vojne, ko je parlamentarno življenje prenehalo in je zavladal strog režim vojnega absolutizma, politične stranke sicer niso bile razpuščene, vendar so se lahko ukvarjale le z notranjim strankarskim delom, prepovedana pa je bila vsaka oblika delavskega gibanja. Zaradi tega in zaradi odhodov v vojsko je v delavskih organizacijah, zlasti strokovnih (sindikalnih), upadlo število članstva ali so celo prenehale z delom, prenehali so izhajati številni delavski časopisi, kar je deloma nadomestil *Delavec* (1914–1941), ki ga je JSDS začela izdajati leta 1914, leta 1917 pa je ponovno začel izhajati *Naprej*.⁹

7 Vasilij Melik, *Volitve na Slovenskem 1861–1918* (Ljubljana: Slovenska matica, 1965), 281–96.

8 Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966), 290–2. Rozman, »Jugoslovanska socialnodemokratska stranka,« 340.

9 Gestrin in Melik, *Slovenska zgodovina*, 328, 329. Pijade, *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije*, V, 281–87.

II.

Globoka družbenoekonomska kriza kot posledica razdejanja prve svetovne vojne je ob hkratnih vzorih v revolucionarnem dogajanju v Evropi radikalizirala širša družbena gibanja med Slovenci. Posledično je prišlo do razcepa v socialno-demokratskem delavskem gibanju. V JSDS se je od pomladi 1919 postopno krepila notranja opozicija, ki se je ostrila predvsem ob vprašanju sodelovanja stranke v meščanskih vladah (t. i. ministerializem). V Narodni in Deželni vladi v Ljubljani sta socialdemokrate zastopala Albin Prepeluh in Anton Kristan; slednji je avgusta 1919 postal tudi minister v osrednji vladi Ljube Davidoviča, bil pa je tudi poslanec v Začasnem narodnem predstavništvu. Opozicijo so mdr. sestavljali Rudolf Golouh, inž. Dragotin Gustinčič, Lovro Klemenčič, dr. Milan Lemež, Josip Petrič, inž. Anton Štebi, Marcel Žorga in Jakob Žorga. Poleg zavračanja ministerializma je opozicija v ospredje vse bolj postavljala tudi zahtevo po politični in sindikalni združitvi slovenskega delavskega gibanja z jugoslovanskim. Omenjena osrednja vprašanja je obravnaval 11. kongres JSDS 1. in 2. novembra 1919,¹⁰ sprejete kompromisne rešitve pa so dejansko samo še pospešile proces razhajanja in nato odcepitev revolucionarnega dela stranke od reformnega, pri čemer je mejnik v razločevanju marksističnega delavskega gibanja bila nasilno zadušena železničarska stavka aprila 1920.¹¹

Vzpostavitev Kraljevine SHS kot novega državnega okvira je slovenske socialdemokrate sicer usmerila k povezovanju z jugoslovanskim delavstvom marksistične usmeritve, vendar se JSDS združitvenega (>velikonočnega<) kongresa, ki je potekal med 20. in 23. aprilom 1919 v Beogradu, ni udeležila, predvsem zato, ker se ni bila pripravljena odreči sodelovanju z meščanskimi strankami oziroma privoliti v dosleden razredni boj, pomembno pa je bilo tudi vprašanje povezovanja strank v jugoslovanski okvir na avtonomistični ali centralistični osnovi. Na tem kongresu so se socialnodemokratske stranke iz večine jugoslovanskih pokrajin združile v Socialistično delavsko stranko Jugoslavije (komunistov) – SDSJ(k), ki je pristopila k tretji ali komunistični internacionali (Kominterni). Hkrati s strankinim kongresom v Beogradu, ki velja za ustanovni kongres jugoslovanske komunistične stranke, je potekal tudi združitveni sindikalni kongres (kot osrednji organ je bil ustanovljen Centralni delavski sindikalni svet Jugoslavije – CDSSJ), ki pa se ga socialnodemokratska Stokovna komisija v Sloveniji, v kateri je bil pomembna osebnost tajnik Ivan Tokan, prav tako ni udeležila. Vendar se je Stokovna komisija zaradi diferenciacije v delavskem gibanju in pritiska »od spodaj« marca 1920, sicer le formalno oziroma taktično, vključila v CDSSJ, kajti radikalna in reformna struja sta se zavedali, da pot k močni stranki vodi tudi prek sindikalnih organizacij.¹²

10 Ibid., 396–401.

11 France Klopčič, *Velika razmejitev. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969), 22–26. Metod Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965), 153–61.

12 Janko Pleterski et al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije* (Ljubljana: Komunist in Državna založba Slovenije, 1986), 64–69. Klopčič, *Velika razmejitev*, 27–31. Miroslav Stiplovšek, *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na*

Opozicija v JSDS je sklenila zoperstaviti se reformnemu delu stranke (Anton Kristan, Albin Prepeluh, Melhior Čobal, Ivan Kocmur, Ignac Mihevc, Zvonimir Bernot), stopiti na lastno politično pot in s tem v idejnopolitičnem in organizacijskem pogledu jasno razločiti radikalno smer od reformne socialnodemokratske. 2. marca 1920 je ljubljanska okrožna organizacija JSDS, v kateri je prevladovala levičarska orientacija, izstopila iz JSDS, ustanovila Delavsko socialistično stranko Slovenije (DSSS) in začela izdajati list *Ujedinjenje* (1920). Stranka je pritegnila znatno število krajevnih organizacij in za 11. april 1920 v Ljubljani sklicala prvi in hkrati zadnji kongres DSSS, ki je bil hkrati prvi kongres nove, komunistične stranke na Slovenskem. Delegati iz 20 krajevnih organizacij so zastopali 12.000 članov, saj je stranki do kongresa uspelo pritegniti precej članov iz krajevnih socialnodemokratskih organizacij na ljubljanskem območju, v Zasavju, na Dolenjskem in Gorenjskem, ne pa tudi na Štajerskem in Koroškem. Temeljni kongresni nalogi sta bili potrditev stališča o združitvi stranke s SDSJ(k) in programskih dokumentov, utemeljenih na »neizprosno« razrednem boju s ciljem vzpostavitve oblastnega monopola delavskega razreda. Z vključitvijo v vsejugoslovansko komunistično stranko je stranka izgubila nacionalno obeležje in se je na začetku uradno imenovala: SDSJ(k), pokrajinska sekcija za Slovenijo. Statut, sprejet 11. aprila v Ljubljani, ki je za osnovo vzel statut iz beograjskega združitvenega kongresa aprila 1919, je določal centralistično ureditev, saj so centralnemu izvrševalnemu odboru SDSJ(k) bile »podrejene vse strankine institucije, kakor pokrajinski izvrševalni odbor, pokrajinski del parlamentarne skupine in ves strankin tisk«. Pokrajinski organ stranke je bil 28-članski izvrševalni odbor z devetčlanskim načelstvom stranke kot ožjim organom s sedežem v Ljubljani. Za povezavo med krajevnimi organizacijami in pokrajinskim odborom so bila predvidena okrožna vodstva v Ljubljani, Trbovljah, Celju, Mariboru, na Jesenicah, v Trziču, Kočevju, Novem mestu pa tudi v Borovljah in Velikovcu. V ožje pokrajinsko vodstvo so bili mdr. izvoljeni Josip Petrič, Rudolf Golouh (še isto leto se je vrnil k JSDS), Milan Lemež, Viktor Koleša, Albert Hlebec, Robert Rinaldo, Ivan Makuc, kmalu zatem so bili vanj vključeni še Lovro Klemenčič, Dragotin Gustinčič, Vladislav Fabjančič in drugi. *Rdeči prapor* (1898–1920) je postal strankino glasilo.¹³

Istočasno kot kongres DSSS v Ljubljani je v Mariboru potekal izredni kongres JSDS, na katerem so štajerski in koroški delegati zastopali okoli 23.000 članov. Načeloma so privolili v vključitev JSDS v SDSJ(k) in 13. aprila je bil na pogajanjih med delegati obeh kongresov podpisan sporazum o prenehanju obstoja JSDS, čemur pa se je vodstvo JSDS nato odreklo. Maja 1920 je uradno obnovilo stranko JSDS z glasilom *Naprej*, strankine organizacije pa so bile takrat razdeljene na pet okrožij (Jesenice, Ljubljana, Celje, Maribor, Prevalje). S tem sta se dokončno razšli obe smeri

.....
Slovenskem 1918–1922 (Ljubljana: Partizanska knjiga in Delavska enotnost, 1979), 153–64.

13 Klopčič, *Velika razmejitev*, 31–59, 167. France Klopčič, ur., *Ustanovitev. Dokumenti ustanovnega kongresa komunistične stranke v Sloveniji 11. aprila 1920* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969), 31–47, 55. Marjeta Adamič et al., ur., *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980), 83–86, dok. I, 34, 90–97, dok. I, 37.

marksističnega delavskega gibanja na področju politične organiziranosti, ne pa tudi v sindikalnih organizacijah.¹⁴ Stranko je v prvih povojnih letih vodil Anton Kristan, ki pa od leta 1921 politično ni več deloval. Med vodilnimi člani JSDS so bili še dr. Milan Korun, Josip Kopač, Filip Uratnik, Viktor Eržen, Josip Udovč, Franc Svetek, Zvonimir Bernot, Albin Prepeluh (leta 1921 se je razšel z JSDS), Rudolf Golouh, Josip Petejan.

Na 2. kongres jugoslovanskih komunistov v Vukovarju med 20. in 24. junijem 1920 je tako odšel samo komunistični del slovenskega marksističnega tabora.¹⁵ Na kongresu, ki je potekal v znamenju razčiščevanja strategije in taktike razrednega boja, se je po prevladi leve struje SDSJ(k) preimenovala v Komunistično stranko Jugoslavije (KSJ), slovenski del komunistične organizacije pa se je imenoval Komunistična stranka Jugoslavije za Slovenijo.¹⁶ Na tem mestu opozarjamo, da se je v slovenskih dokumentih v času med obema vojnama uporabljal slovenski izraz »stranka«, in ne srbski izraz »partija«, zato se v pričujočem prispevku držimo jezika virov.¹⁷

V Vukovarju sprejeti statut je predvideval popolno centralizacijo stranke, odpravo pokrajinskih izvršnih odborov ter ustanovitev oblastnih (pokrajinskih) svetov in sekretariats, pri čemer je sekretarje postavljala centralni strankin svet KSJ kot svoje organe za izvajanje strankine politike in povezovanje njenega vodstva z oblastnimi organizacijami. Strankini člani so bili organizirani po teritorialnem načelu in sprejeta so bila strožja merila za sprejem novih članov. Komunisti so se volitev v predstavniška telesa lahko udeleževali samo s predhodno odobritvijo ustreznih strankinih vodstev

14 Ibid., 81–83, dok. I, 33, 98–100, dok. I, 38, 100–03, dok. I, 39, 123–26, dok. I. 55. Klopčič, *Velika razmejitev*, 62–67, 77–92, 99. Klopčič, *Ustanovitev. Dokumenti ustanovnega kongresa komunistične stranke v Sloveniji*, 71, 72.

15 Klopčič, *Velika razmejitev*, 126–31.

16 Pleterski et. al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, 74–76.

17 Tako je že leta 1920, neposredno po vukovarskem kongresu, v okviru Komunistične knjižnice Rdečega prapora, izšla publikacija št. 1 *Program in Statut Komunistične stranke Jugoslavije ter resolucije, sprejete na strankinem kongresu v Vukovaru 20.–24. junija 1920*, ki jo je natisnila tiskarna J. Pavliček v Kočevju. Rdeči prapor je v članku »Po II. strankinem kongresu v Vukovaru« 3. julija 1920 poročal, da je kongres sklenil spremeniti ime dotedanje stranke v »komunistično stranko Jugoslavije«. Ob volitvah v ustavodajno skupščino je stranka svoj program in volilna gesla objavila v *Rdečem praporu* (6. 10. 1920) kot »Komunistična stranka Jugoslavije K. S. J.« in je pod tem imenom sestavila tudi kandidatno listo (*Rdeči prapor*, 17. 11. 1920). Naprej bi še lahko naštevali številne dokumente, ki potrjujejo uporabo izraza »stranka« iz začetnega obdobja delovanja komunistov na Slovenskem. Tudi štirinajst let kasneje, ko je Boris Kidrič na goričanski konferenci septembra 1934 v obsežnem »Referatu o organizacijskem položaju, delu, napakah in nalogah pokrajinske organizacije komunistične stranke v Sloveniji« predstavil štiriletno obdobje položaja in dejavnost komunistične organizacije po uvedbi diktature, se je dosledno in glede na vsebino referata izjemno pogosto uporabljal izraz »stranka« in izraza »partija« ni poznal (gl. Boris Kidrič, *Zbrana dela, knjiga 1*, 13–37). In ne nazadnje, na Čebinah je aprila 1937 ustanovljena *Komunistična stranka Slovenije*, s tem imenom se je tudi podpisala pod znameniti manifest pa tudi v pozdravu izvršnemu odboru Kominterne (gl. *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS, zlasti 274–87*). Tudi 3. konferenca slovenskih komunistov na Vinjah junija 1940 kot priprava na 5. državno konferenco jugoslovanskih komunistov je potekala kot konferenca *Komunistične stranke Slovenije* (gl. *Peta zemaljska konferenca KPJ*, 274–83). Iz navedenih izbranih primerov s pomembnejših dogodkov v zgodovini komunistične organizacije sledi, da se je med vojnama uporabljal izraz »stranka«, ki pa ga je v strankinih dokumentih in širši rabi z začetkom druge svetovne vojne začel izpodrivati izraz »partija«. Zatem se je izraz »partija« uveljavil tudi v zgodovini pisju, vendar ne povsem dosledno, zato današnja raba izraza »stranka« ni nikakršna novost. Spomnimo naj le na v pričujoči razpravi citirana dela Franceta Klopčiča, Inštitut za zgodovino delavskega gibanja pa je leta 1980 izdal zbirko dokumentov pod naslovom *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921*. Uporaba izraza »partija« za čas med obema vojnama je utemeljena na retrogradnem načelu, ne pa na zgodovinskem. Predvsem zaradi tega, ker je bil namen prispevka mdr. predstaviti temeljne organizacijske vidike, smo pri poimenovanju strank sledili temu, kakor so se stranke same imenoval v obravnavanem obdobju.

in so se imeli za »funkcionarje Partije«. Kandidate za parlamentarne volitve je potrjeval centralni strankin svet.¹⁸ V 27-članskem centralnem strankinem svetu so Slovenci imeli pet mest (Lovro Klemenčič, Ivan Makuc, Vladislav Fabjančič, Viktor Koleša, Jakob Žorga).¹⁹

Politični domet v družbenem prostoru sta stranki marksističnega tabora izmerili na volitvah v ustavodajno skupščino 28. novembra 1920. JSDS je med strankami na Slovenskem dosegla tretje mesto in sedem poslanskih mandatov; sedmi mandat je zaradi napačnega štetja glasov v volilnem odboru v Mariboru dobila na račun komunistov, napake pa niso popravili, ker so bili zaradi prepovedi komunistične stranke komunistični mandati avgusta 1921 razveljavljeni. Na četrto mesto se je v Sloveniji uvrstila KSJ, ki je dobila pet poslanskih mandatov, morala pa bi jih dobiti šest; na komunistični listi na Štajerskem so bili tudi nekateri socialnodemokratsko usmerjeni kandidati. V ustavodajni skupščini so jugoslovanski komunisti z 58 (59) poslanci zasedli tretje mesto, socialdemokrati so skupaj s slovenskimi sedmimi mandati imeli deset poslancev.²⁰ V Sloveniji sta delavski stranki z osvojitvijo skoraj 29 odstotkov glasov volivcev leta 1920 dosegli zenit glede svoje politične odmevnosti v družbi v celem obdobju prve Jugoslavije. Ne samo da takšnega rezultata kasneje nista več ponovili, ampak je sledil strm upad privrženecv in stranke marksističnega tabora so bile poslej vsaj glede zastopanosti v predstavnških telesih povsem obrobna politična sila.

Rezultat, ki ga je KSJ dosegla ob volitvah v ustavodajno skupščino na državni ravni, je bil za komaj ustanovljeno stranko vsekakor impresiven, za obstoječo družbeno ureditev pa skrb vzbujajoč, še zlasti zaradi komunističnega spodbujanja revolucionarnih razmer v državi, zato je vlada Milenka Vesnića želela onemogočiti politično dejavnost komunistov. 29. decembra 1920 je sprejela uredbo, t. i. Obznano,²¹ s katero je do sprejetja ustave prepovedala komunistično dejavnost in se s »presenetljivo lahkoto iznebila tretje najmočnejše stranke«²² v državi. Odlok pa ni veljal za komunistične poslance, ki jih je varovala imuniteta. Ker je KSJ na Slovenskem legalno delovala le slabih devet mesecev, jo je Obznana zatekla idejno ter organizacijsko neutrjeno, zato jo je oblastni ukrep še dodatno prizadel. Delovanje je preusmerila na ilegalne temelje, na kar pa ni bila pripravljena, zato se je število članov ob hkratnem upadanju prejšnjega revolucionarnega vzgona začelo hitro zmanjševati. Namesto dotedanjih številčno močnih je začela vzpostavljati manjše ilegalne organizacije. Svoj vpliv je skušala ohranjati v revolucionarnih sindikatih in iskala je možnosti

18 Ubavka Vujošević, ur., *Drugi (vukovarski) kongres KPJ. Izvori za istoriju SKJ* (Beograd: Komunist, 1983), 118–28, dok. 9.

19 Klopčič, *Velika razmejitev*, 149, 242.

20 Vasilij Melik, »Izidi volitev v konstituanto leta 1920,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 3, št. 1 (1962): 46–48. Bojan Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«. *Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011), 124, 125, 167, 209. Branislav Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929* (Beograd: Institut za savremenu istoriju in Narodna knjiga, 1979), 88, 89.

21 Adamič et al., *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem*, 220–22, dok. I, 104.

22 Metod Mikuž, »Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji,« *Zgodovinski časopis* 9, št. 1–4 (1955): 115.

za izdajanje ilegalnega in legalnega tiska, saj je s prepovedjo *Rdečega prapora* izgubila pomembno usmeritveno in organizacijsko sredstvo.²³

Kljub prepovedi komunistične dejavnosti je KSJ samostojno ali v koalicijah, praviloma s socialdemokrati, nastopila na občinskih volitvah aprila in maja 1921, vendar le v kakšnih 40 od skupaj 832 občin, kandidatnih list pa ji ni uspelo sestaviti niti v vseh velikih in industrijskih krajih, kar kaže na njeno precejšnjo oslabeledost. Osvojila je okoli 300 odborniških sedežev (socialdemokrati okoli 1000) od skupno 12.450 in verjetno 16 županskih položajev, kar govori o zelo zmanjšani podpori volivcev komunističnim kandidatom. Odmevna je bila zmaga predvsem v rudarskem mestu Trbovlje, po velikosti tedaj tretji občini v Sloveniji; ob podpori komunistov pa so župana v Mariboru dobili socialdemokrati. Kasneje so bili mandati komunističnih odbornikov in županov na podlagi Zakona o zaščiti države razveljavljeni.²⁴

Ko je sredi leta 1921 v KSJ prišlo do pojavov individualnega terorja (atentata na regenta Aleksandra in notranjega ministra Draškovića), je narodna skupščina 2. avgusta 1921 sprejela Zakon o zaščiti države,²⁵ ki je prepovedal delovanje KSJ. Zakon je stranko opredelil za zločinsko organizacijo in jo s tem za vse obdobje prve Jugoslavije izločil iz javnega političnega življenja. KSJ je naslednji dve desetletji delovala podtalno, članstvo v komunistični organizaciji pa je bilo kaznivo. Komunisti so bili izpostavljeni pogostim pregonom in aretacijam ter eksistencialnim stiskam, kar je redčilo strankine vrste, umaknili so se tudi nekateri vodilni člani. Stiki z dvojnim osrednjim vodstvom v Beogradu in na Dunaju so bili oteženi, kar je občasno povzročalo tudi konceptualne razlike. Te so se npr. pokazale v delovanju pokrajinskega sekretarja Lovra Klemenčiča, ki je v nasprotju z usmeritvijo vodstva KSJ nasprotoval oblikovanju čvrste ilegalne strankarske organizacije in zagovarjal predvsem legalne oblike delovanja.²⁶

Pogoji ilegale so komunistom narekovali preusmeritev v oblikovanje številčno mnogo ožje kadrovske partije in k spremenjenim taktičnim oblikam množičnega dela. Organizacijska struktura stranke je bila nato določena tudi s statutom, sprejetim na 3. kongresu KSJ na Dunaju junija 1926. Temeljne organizacijske enote so postale celice z majhnim številom članov, pri čemer se je izrazito dajala prednost celicam v tovarnah in drugih obratih, kar je bilo povezano tudi s procesom boljše vizacije stranke. Celice so se povezovale v okviru rajonov, višje teritorialne enote so bili okrožja in pokrajine (oblasti), ki so jim načelovali adekvatni partijski komiteji. Vrhovni partijski organ med dvema kongresoma je bil centralni komite KSJ. V statutu je bilo izrecno poudarjeno, da je KSJ sekcija Kominterne, zato se je stranka uradno imenovala Komunistična stranka Jugoslavije, sekcija Komunistične Internacionalne.²⁷

23 France Klopčič, »Komunistična stranka v Sloveniji po Obznani,« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1, št. 2 (1960): 25–30. France Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, 1. knjiga* (Ljubljana: Borec, 1981), 83–88.

24 Klopčič, »Komunistična stranka v Sloveniji po Obznani,« 35–60.

25 »Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi,« *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, III*, 95–249, 11. 8. 1921, 469, 470. Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 209–13.

26 Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov*, 1, 92–97.

27 Moša Pijade, ur., *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II. Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937* (Beograd: Istorijsko odeljenje centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1950), 133–41.

V bistveno drugačnih razmerah so že zaradi legalnega položaja delovali socialdemokrati, ki so uživali tudi določeno oblastno podporo. Razvoj tega političnega subjekta v dvajsetih letih je bil v Sloveniji zelo zapleten in poln obratov. JSDS se je enako kot slovenska KSJ vključila v vsejugoslovansko strankarsko povezavo. Do združitve treh socialdemokratskih strank v Kraljevini SHS v Socialistično stranko Jugoslavije (SSJ) je prišlo na konferenci 18. decembra 1921 v Beogradu. Statut je določal centralistično ureditev stranke z glavnim odborom na čelu in s krajevnimi ter oblastnimi (pokrajinskimi) upravami. Člani glavnega odbora SSJ iz Slovenije so postali Etbin Kristan, Rudolf Golouh, Milan Korun, Josip Kopač, Zvonimir Bernot in Ignac Kaiser.²⁸ Poudariti pa je treba, da je nadaljnji razvoj v slovenskem delu SSJ v primerjavi z ostalimi deli Jugoslavije v marsičem potekal specifično; mdr. je stranka v Sloveniji vzdrževala bolj stabilno strankarsko strukturo in dejavnost, slovensko pokrajinsko vodstvo pa se je skušalo čim bolj distancirati od značilnih frakcijskih bojev v osrednjem vodstvu.

Po beograjskem sestanku je 26. in 27. decembra 1921 potekal zadnji, 13. kongres JSDS v Trbovljah, ki je bil hkrati ustanovni kongres SSJ za Slovenijo. Na njem so sprejeli program in statut. JSDS se je preoblikovala v pokrajinsko organizacijo SSJ za Slovenijo s tremi okrožji (Maribor, Celje, Ljubljana), krajevne organizacije pa so se prilagajale občinskim mejam. Izvolili so pokrajinsko načelstvo (Josip Postrak, Miha Koren, Zvonimir Bernot, Ivan Krušič, Franc Svetek) ter pokrajinski odbor (Alojz Leskošek, Vinko Möderndorfer, Albin Lajovic, Staudinger, Rinaldo) in obdržali lista *Naprej* in *Volksstimme* (1919–1936). Strankin voditelj je postal publicist Zvonimir Bernot, za njim pa so stranko vodili Josip Petejan, dr. Milan Korun in od oktobra 1926 dalje Viktor Eržen. Program je mdr. poudarjal, da bo socialistično idejo mogoče udejanjiti šele takrat, ko bo ta prodrla med široke sloje industrijskega delavstva, obrtniškega in kmečkega stanu, za socializem pa bo nujno pridobiti tudi izobražence, s čimer je stranka vsaj načelno sporočala želeno strukturo svoje socialne osnove. Pri tem je treba poudariti, da so v Sloveniji poleg socialnodemokratskih organizacij obstajale tudi posebne kmečke organizacije (Kmetsko-delavska zveza – KDZ), ki so istočasno bile strankine, sindikalne in gospodarske organizacije ter so bile del socialističnega gibanja, vendar so imele kratko življenjsko dobo.²⁹ KDZ je bila ukinjena leta 1923, ta ukrep pa je odražal pojmovanje, da je SSJ »stranka industrijskega proletariata«.³⁰

Enotna socialistična stranka za vso kraljevino ni prinesla utrditve socialistov niti na državni niti na slovenski ravni, ampak nasprotno. Različni pogledi na odnos do osrednjega vodstva SSJ in statuta, nekatera nesoglasja taktičnega značaja glede vodenja političnega boja, nerešeno vprašanje plačevanja strankarske članarine pa tudi osebna nasprotovanja so pripeljali do razhajanj. Pokrajinsko načelstvo SSJ za Slovenijo

28 Toma Milenković, *Socialistička partija Jugoslavije (1921–1929)* (Beograd: Institut za savremenu istoriju in NIP Export-press, 1974), 73–82, 98.

29 Jurij Perovšek, ur., *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998), 112–15, dok. 28. »Statut Socialističke partije Jugoslavije,« *Naprej*, 28. 12. 1921, 1. »Strankin zbor,« *Naprej*, 29. 12. 1921, 1. Milenković, *Socialistička partija Jugoslavije*, 96–98.

30 *Ibid.*, 198.

je nekatere člane celo izključilo iz stranke. Širše značilne politične in organizacijske delitve znotraj posameznih političnih strank v dvajsetih letih so v letih 1922–1923 tako zajele tudi pokrajinsko organizacijo SSJ za Slovenijo in pod vprašaj postavile celo obstanek same stranke. Posledično je njen vpliv začel slabeti, poleg tega sta se iz stranke že leta 1921 umaknila dotlej najbolj vidna predstavnika Anton Kristan in Albin Prepeluh, uveljavljati pa sta se začela predvsem dr. Milan Korun in Zvonimir Bernot. Stranka je zadržala najmočnejše položaje med industrijskim delavstvom in železničarji v Mariboru in Mežiški dolini, drugod pa je njen vpliv zelo padel. Zaradi nesoglasij se je junija 1922 od pokrajinske organizacije SSJ odcepila ljubljanska krajevna organizacija z glasilom *Zarja* (zarjani), vodil jo je Ljudevit Perič, v skupini je bil npr. tudi dr. Celestin Jelenc. Zatem sta se odcepili še mariborska okrožna organizacija, ki jo je vodil Milan Korun, njeni glasili sta bili *Enakost* (1920–1923) ter *Volksstimme*, in pa ljubljanska oblastna organizacija SSJ z glasilom *Rdeči prapor*. Uradno vodstvo SSJ v Sloveniji je vodil Zvonimir Bernot z listom *Naprej*. Volitve v narodno skupščino 18. marca 1923 so socialisti dočakali razdeljeni v štiri skupine in pričakovano ostali brez poslanskega mandata, čeprav so imeli možnost, da ob složnem nastopu osvojijo dva mandata. Ker je SSJ nazadovala tudi na državni ravni, saj je leta 1923 osvojila le dva mandata, je bil marksistični tabor v narodni skupščini prisoten le še simbolno, na volitvah 8. februarja 1925 pa ni osvojila sploh nobenega mandata. Po več neuspešnih poskusih so se 12. avgusta 1923 na izrednem kongresu v Celju razcepljene socialistične skupine z izjemo Bernotove ponovno združile in oblikovale novo pokrajinsko organizacijo SSJ za Slovenijo s sedežem v Celju in štirimi okrožnimi odbori (Maribor, Celje, Mežica, Ljubljana). V strankino načelstvo so bili izvoljeni Josip Petejan, Franjo Koren, K. Felicijan in I. Straus, v nadzornem odboru so bili Milan Korun, Melhior Čobal in Franc Rozman, v širšem odboru pa še Filip Uratnik, Karel Doberšek in M. Vrbanič. Strankino glasilo se je imenovalo *Socialist* (1923–1925), tega pa je leta 1926 nadomestila *Delavska politika* (1926–1941). Nova organizacija je postala sestavni del jugoslovanske SSJ, Bernotova skupina z glasilom *Naprej* pa je ohranjala slovensko socialdemokratsko kontinuiteto, vendar so bili njeni položaji oslabljeni. Leta 1926 je SSJ skladno z upravno razdelitvijo Slovenije na oblasti svojo organizacijo razdelila na ljubljansko in mariborsko oblast pod skupnim pokrajinskim vodstvom. V pokrajinski odbor so bili takrat ali malo kasneje mdr. vključeni Viktor Grčar, Jurij Arh, Ivan Krušič, Andrej Bahun, Josip Ošlak, Viktor Eržen, Franjo Koren, Valentin Komavli.³¹ Na tretjem in zadnjem kongresu SSJ v Beogradu aprila 1928 sta bila v strankino vodstvo iz Slovenije izvoljena Petejan kot eden izmed dveh sekretarjev in Eržen.³²

Tako sta v Sloveniji od leta 1923 obstajali dve socialistični organizaciji, uradna SSJ in Bernotova skupina, ki sta načelno sicer poudarjali potrebo po združitvi, kajti

31 Mikuž, »Razvoj slovenskih političnih strank 1918–1929,« 121–25, 133, 134. Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 380. Balkovec, »*Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša*,« 166. Milenković, *Socialistička partija Jugoslavije*, 125, 135–39, 142–45, 163–67, 170, 172–74, 177–82, 194–200, 214, 324, 389. Jurij Perovšek, »Notranje cepitve med slovenskimi socialisti,« v: *Slovenska kronika XX. stoletja*. 1900–1941, ur. Marjan Drnovšek, France Rozman in Peter Vodopivec (Ljubljana: Nova revija, 1995), 275.

32 Milenković, *Socialistička partija Jugoslavije*, 408.

razcepljenost socialističnega gibanja je temu škodovala politično in organizacijsko. Dejansko pa sta vodili zelo oster medsebojni boj za ugled in pristaše, poskusi združitve pa so vse do uvedbe kraljeve diktature ostali neuspešni. Bernotova skupina je na kongresu v Trbovljah od 1. do 3. januarja 1926 sklenila, da znova prevzame staro strankarsko ime Jugoslovanska socialnodemokratska stranka. V načelstvo stranke so bili mdr. izvoljeni Bernot, Karel Kisovec, Anton Thaler, Alojz Leskošek. Stranka je zagovarjala federalistični program in leta 1925 opustila za socialistični tabor značilno unitaristično in centralistično usmeritev.³³ Bernotovci so imeli svoj zadnji, 19. kongres 27. in 28. maja 1928 v Ljubljani, sredi leta 1928 so prenehali izdajati *Naprej*, potem je še nekaj časa izhajala revija *Socialdemokrat*.³⁴

V razmerah, ko so socialiste hromili notranji spori, komuniste pa predvsem ilegalni položaj, je v takratni slovenski politiki prišlo do zelo neobičajne in idejnopolitično pomembne koalicije. Oktobra 1922 so Delavska zveza v imenu Slovenske ljudske stranke, komunisti in socialistični zarjani sklenili sporazum o skupnem nastopu na ljubljanskih občinskih volitvah 3. decembra 1922 in oblikovali Zvezo delovnega ljudstva (ZDL). Sporazum je bil sklenjen na pobudo pokrajinskega komiteja KSJ za Slovenijo, ki je deloval prek glasila *Delavske novice* (1921–1924). ZDL je na volitvah prepričljivo zmagala, saj je dobila kar 35 odbornikov (16 krščanski socialisti, 10 komunisti, 9 zarjani), ostale stranke skupaj pa le 14 (med temi je bil tudi en socialistični odbornik iz pokrajinske uprave SSJ – Bernotova skupina), kar sodi med odmevne posege marksističnega tabora v politično življenje zaradi osvojitve politične oblasti v glavnem mestu in preseženih ozkih ideoloških ločnic. ZDL je na ljubljanskem magistratu vladala leto dni, župansko mesto je pripadlo socialistu dr. Ljudevitu Periču. Delovati je prenehala decembra 1923, ko so iz nje izstopili komunisti, med katerimi je prevladala radikalna struja, ki je nasprotovala povezovanju komunističnega delavstva z nekomunističnim.³⁵

Razmisleki pokrajinskega vodstva KSJ o možnostih legalnega političnega delovanja komunistov so namreč privedli celo do odločitve o zlitju komunističnih organizacij z reformističnimi znotraj delavskega gibanja, pri čemer bi ilegalna in samostojna KSJ postala nepotrebna. Tako so se komunisti, zbrani okoli *Delavskih novic*, in ljubljanska krajevna frakcija SSJ (zarjani) 21. januarja 1923 združili v Socialistično stranko delovnega ljudstva (SSDL), kar je bilo v nasprotju s takratno ideologijo in taktiko mednarodnega komunističnega gibanja. Predsednik je postal eden od najvidnejših organizatorjev komunističnega gibanja v Sloveniji Ivan Makuc, tajnik pa sekretar KSJ v Sloveniji Lovro Klemenčič. Novoustanovljena stranka je na volitvah v narodno skupščino marca 1923 v Ljubljani in na Kranjskem nastopila samostojno, na Štajerskem pa skupaj z mariborskimi socialisti. Njen nastop je bil neuspešen, čez

33 Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS*, 132, 133, dok. 33. Mikuž, »Razvoj slovenskih političnih strank 1918–1929«, 123. Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 343, 344.

34 Mikuž, »Razvoj slovenskih političnih strank 1918–1929«, 136.

35 Janko Prunk, »Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 11–12, št. 1–2 (1971–1972): 202–04, 215. France Klopčič, *Kritično o slovenskem zgodovinopisju* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1977), 382, 383.

slab mesec pa je prenehala obstajati. Usmeritev v razpust samostojnih komunističnih organizacij je namreč naletela na ostro obsodbo med komunisti drugod po državi, ki so na konferenci v Beogradu 13. in 14. januarja 1923 ustanovili legalno Neodvisno delavsko stranko Jugoslavije (NDSJ), ustanovitev posebne SSDL pa je obsodil tudi del slovenskih komunistov, kar je privedlo do ukinitve SSDL. Na konferenci 15. aprila 1923 v Ljubljani je prevladala radikalna komunistična usmeritev, ki je privolila le v takšno organiziranost legalne delavske stranke, ki bo pod nespornim vodstvom KSJ. Sprejeta je bila odločitev o takojšnji vključitvi SSDL v NDSJ, *Delavske novice* pa je zamenjal *Glas svobode* (1923–1924). Najvidnejša zagovornika povezovanja komunističnega proletariata z nekomunističnim, Lovra Klemenčiča in Vladislava Fabjančiča, so izključili iz KSJ. NDSJ v Sloveniji ni nikoli štela kaj več kot 500 članov, vendar je bila tesno povezana z neodvisnimi sindikati, kar je povečevalo njen dejanski vpliv, za cilj pa si je postavila tudi povečanje dela na vasi in med mladino. Med prvimi voditelji NDSJ so bili Ivan Makuc ter Jakob in Marcel Žorga, od začetka maja 1924 do prepovedi stranke jo je vodil Milan Lemež.³⁶

NDSJ je delovala le poldrugo leto, saj je vlada Pašić-Pribičević s t. i. malo Obznano 12. julija 1924 prepovedala vse organizacije, za katere je vedela ali domnevala, da so pod komunističnim vplivom. Povod prepovedi je bil spopad med Orjuno in komunisti 1. julija 1924 v Trbovljah. KSJ je tako izgubila možnost legalnega strankarskega delovanja in je v drugi polovici dvajsetih let politično delovala predvsem prek legalnih glasil *Delavsko-Kmetški List* (1924–1926), po katerega začetnicah so se komunisti imenovali tudi »dekalisti«, in *Enotnost* (1926–1929); slednja je že s svojim poimenovanjem izražala politično usmeritev komunistov k ustvarjanju delavske enotnosti. Jeseni 1924 se je skupina okrog *Delavsko-Kmetškega Lista*, ki je dejansko bila napol legalna NDSJ, preimenovala v Delavsko kmetški republikanski blok (DKRB). Ta blok oziroma skupina je v Sloveniji v letih 1925–1928 nastopala na parlamentarnih, oblastnih in občinskih volitvah samostojno ali v povezavi z drugimi skupinami razrednega delavskega gibanja, v programu pa je bila mdr. poudarjena zahteva svobodnega političnega delovanja. DKRB si je za volitve februarja 1925, na katerih je nastopil samostojno, prizadeval pridobiti čim več delavskih in kmetških glasov, vendar je zbral le dva odstotka glasov.³⁷

Nakazano pestro dogajanje znotraj obeh polov marksističnega tabora se je poleg drugih zaviralnih dejavnikov (programi, utemeljeni na ozkem razrednem stališču, ki so bili nekonkurenčni programom večjih strank in so jim te prevzemale volivce, oblastni pritisk na komuniste itd.) seveda neugodno odrazilo v prodornosti strank, ki jima je podpora padala. To so pokazale že parlamentarne volitve marca 1923, ko liste

36 Prunk, »Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani,« 218–20. Jurij Perovšek, »Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 34, št. 2 (1994): 169. Mikuž, »Razvoj slovenskih političnih strank 1919–1929,« 116–18. Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS*, 117–19, dok. 30 in 120–28, dok. 31. Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 283–92.

37 Perovšek, *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS*, 120–28, dok. 31. Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov*, 1, 149, 150. Mikuž, »Razvoj slovenskih političnih strank 1919–1929,« 119, 120. Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 310, 311.

delavskih strank niso dosegle nobenega mandata, kljub delnemu povezovanju obeh smeri marksističnega tabora v volilnem nastopu. Na teh volitvah so na skupni listi nastopili komunisti, zarjani in mariborski socialisti, medtem ko so Bernotovi socialisti nastopili samostojno. Tudi za parlamentarne volitve februarja 1925 se socialistom ni uspelo dogovoriti za skupno listo. Uradna SSJ je nastopila posebej, svojo listo pa je imela Bernotova skupina. Komunisti so nastopili pod imenom DKRB. Nobena lista ni osvojila mandata.³⁸ Drugače je bilo ob volitvah v narodno skupščino 11. septembra 1927, vprašanje enotnega nastopa socialistov, kaj šele celega marksističnega tabora, pa je še naprej ostalo odprto. V samostojnem nastopu je SSJ (ki so se ji pridružili zedinjaši, tj. nekdanji komunisti, ki so se leta 1926 razšli s KPJ – Ciril Štukelj, Ivan Makuc, Alojz Sedej³⁹) osvojila en mandat (5,01 % glasov), ki je pripadal Josipu Petejanu; to je bil hkrati edini socialistični mandat v vsej Jugoslaviji. Od volilnih list, ki so sicer ostale brez poslanskega mandata, je največ glasov (5,13 %) dobil DKRB, v katerega so se povezali Bernotova JSDS in komunisti, zbrani ob glasilu *Enotnost*; čeprav omenjeni politični povezavi ni uspelo osvojiti mandata, so komunisti z nastopom tudi na teh volitvah potrdili svojo navzočnost v slovenskem političnem prostoru, volitve pa so pokazale, da je marksističnemu taboru uspelo zbrati več kot deset odstotkov vseh glasov.⁴⁰ Čeprav so slovenski socialisti osvojili mandat, pa v njihovem taboru seveda ni bilo razloga za zadovoljstvo z izidom volitev v Sloveniji, še manj v državi. *Delavska politika* se je pritoževala nad nizko razredno zavednostjo delavstva, ki je množično glasovalo za meščanske stranke, in ni skrivala razočaranja nad tem, da delavci niso zmogli »postaviti sebe kot tretj[ega] odločujoč[ega] faktor[ja] v državi«. Delavsko glasovanje za meščanske stranke je namreč »obup nad samim seboj, kriza delavske zavednosti, to je glasni protest tudi proti onim voditeljem v proletarskem gibanju, ki živijo samo od razkolov in proletarskih fraz«. ⁴¹ Ohranjali pa so vpliv med sindikalno organiziranim delavstvom, saj je Strokovna komisija oziroma pokrajinska organizacija Ursovih sindikatov konec leta 1925 štela okoli 10.000 članov.⁴²

Tudi za volitve v oblastne skupščine 23. januarja 1927 je med komunisti in socialisti prišlo do volilnih povezav. Takrat so se SSJ, zedinjaši in komunisti povezali v volilno koalicijo Zveza delavskih list. Na teh volitvah so socialisti dosegli štiri mandate – enega v ljubljanski in tri v mariborski oblastni skupščini; v slednji je bil med izvoljenimi Josip Petejan, ki je po izvolitvi za poslanca narodne skupščine septembra 1927 odstopil in ga je nasledil komunist Andrej Čanžek.⁴³

38 Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša,« 124, 126, 128, 129, 167, 209.

39 Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 319, 320.

40 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 360–64. Mikuž, »Razvoj slovenskih političnih strank 1919–1920,« 134, 135. Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša,« 127, 129, 167, 168. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 364–66, 371, 372, 377, 379.

41 [Ivan] Makuc, »Misli ob volitvah,« *Delavska politika*, 21. 9. 1927, 1.

42 Miroslav Stiplovšek, *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem. Od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868–1945)* (Maribor: Obzorja, 1989), 47.

43 Miroslav Stiplovšek, *Slovenski parlamentarizem 1927–1929* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000), 82–107, 108, 475, 477, 478.

Za vse volitve je značilno, da so med volivci delavskih list prevladovali industrijski delavci. Tako je večje število glasov za stranke marksističnega tabora opazno na Jesenicah, v Zasavju, Ljubljani, Mariboru, Guštanju (Ravne na Koroškem) in še nekaterih krajih z industrijskimi obrati.⁴⁴

Značilno je tudi, da je ob upadanju števila volivcev delavskih strank zaradi različnih vzrokov že v začetku dvajsetih let v primerjavi z letom 1920 občutno padlo tudi število strankarsko organiziranih članov v marksističnem taboru. Kot je že bilo omenjeno, je v fazi idejnopolitičnega in organizacijskega razločevanja leta 1920 JSDS štela okoli 23.000 članov, komunistična stranka pa okoli 12.000. V začetku leta 1923 je bilo v pokrajinski organizaciji SSJ (brez zarjanov) 65 socialističnih organizacij s 3403 člani. Bernotova skupina je konec leta 1923 štela 878 članov v 31 organizacijah, avgusta 1924 pa se število njenih članov ocenjuje na 1107. V pokrajinski organizaciji SSJ je septembra 1924 delovalo 25 organizacij s 1400 člani, tudi konec leta 1925 se število članov ocenjuje med 1300 in 1400. V naslednjih letih se število ni bistveno spreminjalo oziroma je SSJ številčno ostajala stabilna, saj je konec leta 1928 štela okoli 1500 članov.⁴⁵ Padec števila članov socialistične stranke je mogoče razložiti z upadanjem interesa delavcev za strankarsko organiziranje in obremenjujoče plačevanje članarine, s širšo pasivizacijo v razmerah stabilizacije družbenih razmer pa tudi s prehajanjem članov k drugim strankam.

Vzroki drastičnega padca števila članov v komunistični stranki so bili specifični in so temeljili v prepovedi stranke ter njeni potisnjenosti v ilegalo, zaradi česar je stranka zašla v hudo organizacijsko krizo. Julija 1923 je štela 72 organiziranih članov, aprila 1924 pa le 57 članov KSJ in okoli 450 članov NDSJ. Vendar številčno stanje ne odraža dejanskega števila komunistov in vplivnosti stranke; ne nazadnje ji je poleti 1923 uspelo spodbuditi široko stavkovno gibanje med rudarji.⁴⁶ Tudi v naslednjih letih je KSJ na Slovenskem imela nizko število članov. Oktobra 1928, tj. tik pred uvedbo diktature, je štela 196 članov, 36 kandidatov za člane in 95 komunističnih mladincev. Organizacijsko je bila takrat zajeta v štiri okrožne in šest mestnih komitejev ter 29 celic.⁴⁷

Za vodstveno jedro komunistične stranke je značilno, da se je njegova kadrovska sestava pogosto spreminjala predvsem zaradi oblastnega pritiska oziroma aretacij in izrečenih zapornih kazni, umika posameznih članov v tujino zaradi kompromitiranosti, zaradi odhoda na šolanje v Sovjetsko zvezo ali prevzemanja drugih nalog, izključitve posameznikov iz stranke ali odvrnitve od nje. Vsaj od jeseni 1920 je bil sekretar pokrajinskega strankinega sveta za Slovenijo Lovro Klemenčič, ki ga je kmalu nasledil Ernest Bartulović, jeseni 1921 pa je vodenje stranke spet prevzel Klemenčič. Člani sekretariata so bili Marcel Žorga, Ludvik Vencajz (po komunističnih atentatih se je stranki odpovedal), Rajko Osterc, France Perdan, Štefan Weiss in Ante Šuntajs. V vodstvu stranke se takrat ali malo kasneje navajajo še Milan Lemež, Josip Pokovec,

44 Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«, 225.

45 Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 182, 231, 234, 283, 418.

46 Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov*, I, 80, 129, 164.

47 *Ibid.*, 356.

Aleksander Kobler in drugi. Člani centralnega strankinega sveta so bili Lovro Klemenčič, Ivan Makuc, Vladislav Fabjančič, Viktor Koleša in Jakob Žorga. Po izključitvi Klemenčiča iz stranke leta 1923 je pokrajinski sekretar postal Jakob Žorga, v vodstvo centralnega strankinega sveta KSJ pa je bil takrat izvoljen inž. Dragotin Gustinčič. Leta 1923 so bili v pokrajinsko vodstvo vključeni Albert Hlebec, Franc Wankmüller, Ciril Razboršek, verjetno Točka Čeč in še kdo. Leta 1924 je sekretar postal Ciril Štukelj in v pokrajinsko vodstvo so pritegnili Lovra Kuharja. Sredi dvajsetih let je sekretar postal Aleksander Kobler, za njim pa Gustinčič. Zaradi aretacij in drugih vzrokov sta jeseni 1928 v pokrajinskem sekretariatu delovala samo Gustinčič (ki pa je bil tudi kmalu aretiran, a izpuščen) in Wankmüller, zato so takrat vključili Dušana Kermavnerja, ki je prevzel tudi poslovanje pokrajinskega sekretariata. Konec leta 1928 so bili na pokrajinski konferenci v pokrajinski komite izvoljeni Jakob Žorga kot sekretar, Gustinčič, France Klopčič, Ivan Zver, Josip Šenica, Alojz Kusold, Lazar Nešić ter kot zastopnik komunistične mladine (SKOJ – Savez komunističke omladine Jugoslavije) Vinko Preželj ali Maks Strmecki.⁴⁸

III.

Uvedba kraljeve diktature 6. januarja 1929 je z razpustom in prepovedjo političnih strank prizadela komunistično in socialistično stranko. Formalni položaj komunistične stranke, ki je uvedbo diktature napovedovala že prej, se sicer ni spremenil, ker je bila stranka že prepovedana in se je v preteklih letih prilagodila ilegalnemu delovanju, pomenila pa je zarezo v odnosu oblasti do komunistov, saj je z nastopom diktature nastopilo obdobje najhujše represije nad komunisti, zlasti njim pa je bilo namenjeno takrat ustanovljeno državno sodišče za zaščito države, pristojno za politične sodne procese in pooblaščno razsojati brez pravice do pritožbe.⁴⁹ Za socialiste je seveda že sam razpust stranke pomenil pomembno spremembo pogojev in metod njihovega delovanja. Kljub prepovedi in razpustu političnih strank ter drugih institucij demokratičnega parlamentarizma in zatem oživljanja parlamentarnega življenja na sicer drugačni osnovi, mdr. z uvedbo državnih list na volitvah, so prejšnji strankarski subjekti še naprej bili prisotni v političnem življenju.

Kot posebno obliko vpetosti v javno življenje še v času čiste diktature je treba omeniti vzpostavitev banskega sveta Dravske banovine, ki ga je julija 1930 imenoval notranji minister. Njegova začetna sestava je namreč odražala politično pluralnost članov, čeprav je treba poudariti, da svet ni bil sestavljen po strankarskem ključu. Vendar so bili v njem zastopani predstavniki vseh idejnopolitičnih taborov, torej tudi marksističen razen komunistov. Marksistični tabor je imel enega člana, in sicer je mesto Maribor zastopal pomemben član bivše SSJ za Slovenijo, vodja borze dela in podžupan v Mariboru Rudolf

48 Ibid., 78, 79, 87, 88, 93, 98, 116, 122, 130, 131, 154, 176, 321, 354–56, 358. France Klopčič, *Desetletja preizkušenj. Spomini* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980), 345, 391.

49 Pleterski et al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, 105.

Golouh. Omeniti pa velja še publicista Albina Prepeluha kot nekdanjega vidnega člana JSDS, kasneje pa ndr. podpredsednika avtonomistične Slovenske kmetske stranke, ki je bil v banskem svetu predstavnik Ljubljane.⁵⁰

Čeprav je bila SSJ z uvedbo diktature razpuščena, so socialisti ohranili strankin aparat in privržence. Delovali so v krogu naročnikov mariborske *Delavske politike*, ohranjali so prejšnje močne položaje na sindikalnem področju v okviru Strokovne komisije za Slovenijo, ki je med sindikalnimi organizacijami združevala najvišje število organiziranega delavstva in je izdajala glasilo *Delavec*. Posledično so socialisti imeli pomembno vlogo v Delavski zbornici; na volitvah v skupščino Delavske zbornice leta 1933 so v delavski skupini dobili največ glasov (18.848) in osvojili 23 mandatov, medtem ko je liberalna Narodno strokovna zveza osvojila 15 mandatov, krščanskosocialistična Jugoslovanska strokovna zveza pa 12.⁵¹ Pomembno polje njihovega delovanja je predstavljala tudi zveza kulturno prosvetnih in športnih društev Svoboda. Svoje programske usmeritve so širili na konferencah poverjenikov in delavskih zaupnikov ter z naročniško mrežo svojih glasil, s sklicevanjem delavskih shodov ter socialističnih konferenc in si tako prizadevali za ohranitev večinskega vpliva med delavstvom.⁵² Institucijo delavskih zaupnikov so nasploh imeli za »fundament naše veljave in naše organizirane moči v borbi za kruh in za človeške pravice delavstva«. ⁵³ Iz vrst Strokovne komisije je prihajalo najvišje število delavskih zaupnikov. Leta 1937 je Strokovna komisija imela 617 delavskih zaupnikov, medtem ko jih je Jugoslovanska strokovna zveza imela 183, Narodno strokovna zveza 53, režimska Zveza združenih delavcev pa 38; vendar je slednja že leta 1939 na račun izrazitega oblastnega favoriziranja dobila največ delavskih zaupnikov, Strokovna komisija pa je pristala na drugem mestu.⁵⁴

Po razglasitvi oktobrirane ustave septembra 1931 so socialisti proti koncu leta 1933 začeli priprave za obnovitev socialistične stranke. Ob podpori Socialistične delavske internacionale so februarja 1934 v Beogradu obnovili stranko z imenom Socialno demokratična stranka Jugoslavije, ki je na kongresu napovedala: »Po petih letih neprostoovoljnega mrtvila se vrača razredno zavedno delavstvo ponovno v areno političnega udejstvovanja«, začenja se »nova doba dela in boja za zmago socialnodemokratičnega programa v državi, za politično, gospodarsko in socialno enakopravnost vsega delovnega ljudstva v mestih in na deželi, za uresničenje socializma«. Josip Petejan je na omenjenem kongresu poudaril, da so meščanske stranke v svoji zaslepljenosti vodile medsebojno borbo, ki se je končala z ukinitvijo ustavnih pravic, s 6. januarjem 1929 pa je nastopila doba »političnega mraka«. Na kongresu sprejeti strankin statut je poleg strankine centrale predvideval še pokrajinske,

50 Miroslav Stiplovsšek, *Banski svet Dravske banovine 1930–1935* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006), 51, 323, 325.

51 Stiplovsšek, *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*, 55.

52 Mikuž, *Oris zgodovine Slovencev*, 416–19, 471–78.

53 »Sodrugji in sodružice! Volitve delavskih zaupnikov so pokazale izraz Vaše organizirane in razredne volje. V tovarnah in podjetjih je zaplapolal naš rdeči prapor,« *Delavec*, 10. 1. 1929, 1.

54 Janko Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977), 183.

okrožne in krajevne organizacije. V izvršni odbor stranke so bili iz Slovenije izvoljeni Josip Petejan, Viktor Eržen, Lojze Sedej in Jakob Klenovšek.⁵⁵

Čeprav notranje ministrstvo ni dovolilo obnove socialistične stranke,⁵⁶ so socialisti kasneje še večkrat, vendar neuspešno, poskušali z njeno obnovo. Dejavno so se pripravljali na volitve v narodno skupščino 5. maja 1935. Ker pogovori z drugimi opozicijskimi skupinami niso bili uspešni, so na volitvah nastopili samostojno pod imenom Zveza delovnega ljudstva; na volilnih shodih v Sloveniji je nastopal eden izmed vodilnih predstavnikov prejšnje SSJ Živko Topalović kot nosilec liste ZDL, v volilnem programu pa so mdr. poudarjali namero in željo, da bi poleg delavcev in kmetov pritegnili tudi nameščence in obrtnike.⁵⁷ Ker je Topalovićevo listo Jevtičev režim sredi aprila 1935 prepovedal, so bili socialisti izločeni iz volilnega merjenja politične moči, s čimer je režim nadaljeval postavljanje ovir političnemu delovanju socialističnega delavstva.⁵⁸ Nato so na konferenci zastopnikov socialističnega gibanja iz vseh delov Jugoslavije 7. julija 1935 v Celju ponovno izbrali akcijski odbor, katerega naloga je bila pripraviti ustanovitev stranke z imenom Socialistična zveza delovnega ljudstva.⁵⁹ Ker se je ustanovitev stranke neprestano odmikala, so po prepovedi Svobode julija 1935 delovanje usmerili v marca 1936 ustanovljeno novo društvo Vzajemnost in za podeželje začeli izdajati *Ljudski glas* (1935–1941), ki je poleg delavske obravnaval tudi problematiko kmetov in obrtnikov, ter tako skušali širiti vpliv zunaj delavskih vrst.⁶⁰ Podprli so t. i. Zagrebški sporazum med predstavniki srbske opozicije in dr. Vladkom Mačkom, sklenjen 7. oktobra 1937, a ob tem poudarjali, da nočejo postati »prirepek Združene opozicije«, temveč hočejo ostati samostojno organizirana skupina.⁶¹

Na parlamentarnih volitvah 11. decembra 1938 so socialisti kandidirali na Mačkovi opozicijski listi in se nerazumno povezali s politično propadlo Jugoslovansko nacionalno stranko.⁶² Po nastopu vlade Cvetković-Maček avgusta 1939, ko so nove razmere ocenjevali kot politično bolj ugodne za krepitev socialističnega gibanja, so si ponovno neuspešno prizadevali za ustanovitev socialistične stranke in se niso pridružili Zvezi delovnega ljudstva Slovenije, ki so jo snovali komunisti kot novo obliko ljudskofrontnega gibanja. Za vstop se je sicer dogovarjala celjska skupina socialistov (Franc Svetek), a se tudi ta zaradi protirevolucionarnega stališča ni vključila v ZDLS oziroma so jo komunisti maja 1940 zavrnil.⁶³ Na sestanku socialističnih zaupnikov iz vse Slovenije 17. septembra 1939 v Celju so spet obravnavali priprave na ustanovitev

55 »Socialno demokratična stranka Jugoslavije obnovljena,« *Delavska politika*, 7. 2. 1934, 1, 2.

56 »Osnovanje Socialno demokratične stranke Jugoslavije ni dovoljeno,« *Delavska politika*, 21. 3. 1934, 1.

57 »Delovnemu ljudstvu mest in vasi!,« *Delavska politika*, 20. 4. 1935, 1. »Mi smo edino pravo ljudsko socialno gibanje,« *Delavska politika*, 20. 4. 1935, 2.

58 »Vsem našim zaupnikom!,« *Delavska politika*, 24. 4. 1935, 1.

59 »Socialistična zveza delovnega ljudstva. Začetek naše politične akcije,« *Delavska politika*, 10. 7. 1935, 1.

60 »Potrebe in zahteve kmečkega naroda,« *Ljudski glas*, 1. 9. 1935, 3.

61 »Sporazum opozicije. Pred podpisom sporazuma,« *Delavska politika*, 2. 10. 1937, 1. »Ob sodelovanju z demokratičnimi skupinami bomo pokazali svojo moč,« *Delavska politika*, 13. 10. 1937, 1.

62 Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša,« 124, 168.

63 Alenka Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji. Od leta 1935 do 1941* (Ljubljana: Borec, 1978), 170, 171.

stranke,⁶⁴ enake namere pa so bile prisotne tudi še v letu 1940, toda socialisti so takrat zadeli na nove ovire. Z oblastnim razpustom Strokovne komisije decembra 1940 je socialistično delavsko gibanje izgubilo pomembno možnost delovanja pa tudi v Delavski zbornici jih je izpodrinila režimska Zveza združenih delavcev. Dotedanji vpliv socialistov oziroma razrednih sindikatov kažejo volitve obratnih zaupnikov leta 1939, ko je listo Strokovne komisije volilo 22.732 delavcev, kandidate Jugoslovanske strokovne zveze 8076 delavcev, kandidate Zveze združenih delavcev 7999 delavcev in kandidate Narodne strokovne zveze 6643 delavcev.⁶⁵

Na drugi strani je KSJ z uvedbo kraljeve diktature zaradi silovitega oblastnega pritiska zašla v največjo krizo. Izgubila je večino možnosti legalnega delovanja, številne strankine organizacije po vsej državi so bile razkrite – kar je stranko, utemeljeno na izraziti centralistični podlagi, še dodatno ohromilo, kontinuiteta pokrajinskih vodstev je bila prekinjena, ker so bili njihovi člani aretirani ali so se umaknili v tujino, v Sloveniji je zabeležen tudi primer samomora v zaporu (Ivan Zver). KSJ v Sloveniji je delila usodo z organizacijami drugod po državi, vendar s to razliko, da je bila komunistična dejavnost prekinjena nekoliko kasneje kot drugod v Jugoslaviji, organizacija pa se je nato začela relativno kmalu obnovljati. Vendar je v času množičnih aretacij spomladi 1930 »nastopila doba, za katero moremo trditi, da stranke ni bilo«, oziroma je bila stranka »uničena do tal«, kakor je razmere ocenil Boris Kidrič na goričanski konferenci jeseni 1934.⁶⁶ Zlasti so jo prizadele aretacije več vodilnih komunistov (sekretarja pokrajinskega komiteja KSJ za Slovenijo Jakoba Žorge, ki je ta položaj zasedal le nekaj mesecev do aretacije aprila 1929, Ivana Zvera, Dragotina Gustinčiča, Dušana Kermavnerja, Maksa Strmeckega itd.) ali njihovi umiki v tujino (novi sekretar pokrajinskega komiteja France Klopčič, Lovro Kuhar, organizacijski sekretar centralnega komiteja KSJ Viktor Koleča). Proces obnove je potekal v letih 1932–1934, ko so se iz zaporov in kaznilnic vrnili nekateri mlajši komunisti (Boris Kidrič, Edvard Kardelj) in prevzeli vodenje komunistične organizacije. Delovanje komunistov je bilo v času obnove izrazito usmerjeno v vzpostavljanje strankine organizacijske mreže, posegi v širši družbeni prostor pa so bili omejeni predvsem na propagando. Dolgotrajnejša prekinitev stikov z osrednjim vodstvom na Dunaju in občasno nerazumevanje posebnih potreb KSJ na Slovenskem je pri nekaterih komunistih spodbudilo težnjo po izločitvi slovenske organizacije iz KSJ in neposredni povezavi s Kominterno. Kljub aretacijam in oblastnemu pritisku se je število članov z 280, kolikor jih je bilo leta 1929, do jeseni 1932 povečalo na 450 članov, ki so bili organizirani v 60 celicah, med njimi je bilo 90 odstotkov delavcev in kmetov. Število članov se je sredi leta 1933 po daljšem času za takratne razmere kar precej povečalo, saj je stranka štela okoli 600 članov (v tem številu pa so najbrž upoštevani tudi člani komunistične mladine, saj celice marsikje niso bile ločene), toda zaradi ponovnih policijskih vdorov je število kmalu upadlo za tretjino. Organizacijska

64 »Za politično in socialno enakopravnost ter obnovo socialistične stranke,« *Delavska politika*, 19. 9. 1939, 2.

65 Stiplovšek, *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem*, 64, 80.

66 Boris Kidrič, *Zbrana dela, 1. knjiga*, ur. France Filipič (Ljubljana: Državna založba Slovenije in Komunist, 1987), 14.

obnova se je nekako zaključila s sklicem partijske konference 16. septembra 1934 v Goričanah. Takrat je organizacija štela 328 članov s šestimi okrožnimi komiteji, dva pa sta bila še v snovanju. Kot glavna središča komunističnih organizacij so se postopoma uveljavljali Ljubljana, Maribor, Guštanj, Celje, Zasavje s Trbovljami, Kranj, Jesenice. Večjo pozornost so usmerjali tudi na ustanavljanje organizacij komunistične mladine in t. i. frakcijsko delo (delo med ženami, mladino, v organizacijah Rdeče pomoči itd.). Glavna ilegalna glasila v obdobju obnavljanja in ponovnega utrjevanja stranke so bila *Rdeči prapor* (1932–1934), *Rdeči signali* (1932–1934), *Celica* (1933–1934), *Mladina* (1933), *Delavski obzornik* (1935–1936). Marksistični misli sta odpirali prostor tudi reviji *Književnost* (1932–1935) in *Sodobnost* (1933–1941).⁶⁷

Zaradi izrednih razmer, v kakršnih je delovala komunistična stranka, je v njenem vodstvu prihajalo do pogostih sprememb. V fazi njenega obnavljanja naj bi stranko začasno vodil Boris Kidrič ali morda Janez Perenič, od 1933 in delno 1934 Miha Marinko, od goričanske konference do odhoda na šolanje v Moskvo leta 1935 Ivan Maček, zatem Jože Marn in od leta 1936 Mirko Košir, pri čemer je bila zaradi aretacij v letih 1935 in 1936 stranka tako rekoč obglavljena. Med vodilnimi komunisti pred ustanovitvijo slovenske komunistične stranke aprila 1937 so v vodstvu delovali še Edvard Kardelj, Vilibald Konte, Jože Brilej, Karel Luter, Tone Šušteršič, Tone Tomšič, France Hočevar, Otokar Franko, dr. Joža Vilfan, Jakob Žorga, inž. Stane Krašovec, Tone Ranzinger. Slovenski predstavniki v centralnem komiteju KSJ so bili Franc Leskošek, Miha Marinko, Lovro Kuhar, Karel Hudomal.⁶⁸ Glede kadrovske politike se je večkrat poudarjalo, da morajo biti v vodstvu ustrezno zastopani delavci. Znana je kritika Josipa Broza v času goričanske konference, da v stranki skoraj vse delo vodijo intelektualci, ki kljub požrtvovalnosti »niso zmožni ustvariti nekaj trdnejšega zato, ker nimajo osnove, nimajo delavcev«. ⁶⁹ Pa tudi nasploh naj bi bilo v stranko, zlasti v Ljubljani, vključeno premalo delavcev.⁷⁰

Opaznejši prelom v metodah delovanja komunistov, s katerimi je stranka želela premagati družbeno izoliranost in se usmeriti k množičnemu delu, se je nakazal v letu 1933 s poskusom uveljavljanja taktike enotne fronte z delavci ne glede na njihovo politično pripadnost v okviru legalnih sindikatov. Kmeta in srednji meščanski sloj je KSJ skušala pridobiti z opozarjanjem na nerešeno nacionalno vprašanje in socialno neenakopravnost. Izoliranost je želela preseči tudi z udeležbo na volitvah v Delavsko

67 Lilijana Trampuž, »KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934 s poudarkom na začetnem delu priprave pokrajinske konference« (magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 1992), 3–33, 151–54. France Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939*, 2. knjiga (Ljubljana: Borec, 1981), 37, 108, 109, 110, 111, 135. Kidrič, *Zbrana dela*, 1, 13–37.

68 Ervin Dolenc, »Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov?«, v: *Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975)*, ur. Aleksander Žižek in Jurij Perovšek (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005), 116–19. Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov*, 2, 110, 111, 121, 123, 135, 149, 150, 155, 161, 173, 174, 182. France Filipič, *Ob razpoptih zgodovine* (Maribor: Obzorja, 1994), 67–82. Miha Marinko, *Moji spomini* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971), 86, 90, 91, 101–120, 138, 141–156. Ivan Maček - Matija, *Spomini* (Zagreb in Ljubljana: Globus in Delo, 1981), 39, 41–43, 48, 57, 58.

69 Josip Broz Tito, *Zbrana dela*, 2. knjiga, ur. Janko Liška et al. (Ljubljana: Komunist in Borec, 1978), 31.

70 Ibid., 40.

zbornico ter organiziranjem stavkovnega gibanja sredi tridesetih let. Privržence med obubožanim kmečkim prebivalstvom je skušala pridobiti s posebnim glasilom *Ljudska pravica* (1934–1936) in z ustanovitvijo kmečke komisije pri pokrajinskem komiteju KSJ.⁷¹

Ljudskofrontna usmeritev po 7. kongresu Kominterne (julij–avgust 1935) je za komunistične stranke pomenila postopno preusmerjanje komunistične politike od čiste razredne v narodnoobrambno, s tem v opuščanje sektaštva in širjenje možnosti delovanja. Okoli *Ljudske pravice* kot začetnega jedra nastajajoče ljudske fronte so se komunistični stranki v letih 1935–1938 približevale ter nato od nje tudi oddaljevale različne skupine in organizacije, pri čemer sta bili najmočnejši in najpomembnejši skupini Kmečko-delavsko gibanje in krščanski socialisti, medtem ko so se socialisti, ki so se jeseni 1935 s komunisti celo pogovarjali o ustanovitvi Enotne delavske stranke, kmalu oddaljili in nameravali ustanoviti lastno stranko Socialistična zveza delovnega ljudstva.⁷²

Kmečko-delavsko gibanje je bilo na zborovanju delegatov 3. 9. 1939 v Celju preimenovano v Zvezo delovnega ljudstva Slovenije z vodilno vlogo delavstva in komunistične stranke. Po prvotnem načrtu naj bi se zveza preoblikovala v stranko, kar se ni zgodilo. Zaradi notranjih razhajanj je ZDLS ostala »le poskus zakonite politične stranke nezakonite komunistične partije«, v katero so se posamezniki vključevali samostojno, in ne kot predstavniki političnih skupin. ZDLS je pri drugih političnih subjektih veljala za komunistično, kar je skupaj z opustitvijo ljudskofrontne politike v Kominterni in posledično tudi v KSJ precej zmanjšalo število njenih članov.⁷³

Upoštevanje nacionalnega vprašanja, ki ga je KSJ začela pojmovati kot pomembno mobilizacijsko in taktično sredstvo, je na osnovi sklepa Kominterne o ustanovitvi nacionalnih partij v okviru KSJ, torej tudi komunistične stranke v Sloveniji, dobilo potrditev v sklepu 4. državne konference KSJ 24. in 25. decembra 1934 v Ljubljani, ki pa je bil v Sloveniji uresničen šele leta 1937. Cilj takšne reorganizacije je bil zagotoviti čim bolj uspešno nastopanje komunističnih strank zatiranih narodov, ki naj bi bile kot nacionalne stranke protiutež drugim nacionalnim strankam. Toda notranja organizacijska struktura KSJ se z ustanovitvijo nacionalnih strank ni v ničemer spremenila, zato je za stranko jugoslovanskih komunistov še naprej veljala stroga utemeljenost na enotnosti in centralizmu.⁷⁴

Na ustanovnem kongresu Komunistične stranke Slovenije (KSS) v noči s 17. na 18. april 1937 na Čebinah so sprejeli ljudskofrontno utemeljen Manifest slovenskemu narodu in izvolili centralni komite (odbor) KSS. Sekretar je postal Franc Leskošek

71 Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov*, 2, 105, 110, 125, 126, 132, 150, 151, 168, 169, 177, 178.

72 Ibid., 177. Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto*, 136–40, 146–48. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*, 9–41, 51–67.

73 Prunk, *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto*, 187, 188. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*, 121–39, 143–92. Filipič, *Ob razpotjih zgodovine*, 225–37.

74 Edvard Kardelj, *Zbrana dela, 1. knjiga*, ur. France Filipič et al. (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989), 289–313, dok. 28. Pijade, *Istorijski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, II*, 230, 23. Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov*, 2, 137–40, 196–201. Franček Brglez, ur., *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS. Razprave in dokumenti* (Ljubljana: Komunist, 1977), 253–56, 268–72.

(na tem položaju je ostal vse do konca leta 1945), v centralni komite KSS pa so bili izvoljeni Miha Marinko, Pepca Maček, Vencelj Perko, Ignac Tratar, Jože Butinar, Jože Mihelčič, Edvard Kardelj in Mirko Košir (pet delavcev, dva izobraženca, en obrtnik, en kmet). Še v letu 1937 je bil v centralni komite kooptiran Tone Tomšič, ki je prevzel posle organizacijskega sekretarja. Stranka je v času kongresa imela okoli 250 članov (marca 1937 evidentiranih 198).⁷⁵ Centralni komite KSS je bil nato na tretji konferenci KSS junija 1940 na Vinjah precej razširjen (Vida Tomšič, Stane Žagar, Oskar Kovačič, Miloš Zidanšek, Lojze Hohkraut, dr. Jože Potrč, Boris Kraigher, inž. Janez Marentič, Jože Ažman itd.) in je štel okoli 30 članov.⁷⁶

Med glasili v drugi polovici tridesetih let, ki pa so izhajala neredno ali časovno omejeno, velja omeniti *Ljudsko pravico* (1934–1936, nekaj števil v letu 1939), *Delavski list* (1937), *Glas delavca* (1937–1938), *Slovenskega poročevalca* (1938), pomembno pa je bilo tudi osrednje glasilo jugoslovanskih komunistov *Proleter* (1929–1942).

Svojo prisotnost so komunisti mdr. hoteli potrjevati z udeležbo na parlamentarnih volitvah v narodno skupščino 5. maja 1935, ko so prvič po mnogih letih imeli možnost stopiti iz globoke ilegale in se vsaj delno prikriti v skupnem nastopanju z legalnimi političnimi skupinami ter širiti svoja politična stališča. Skladno z ljudskofrontno usmeritvijo so na teh volitvah delno podprli kandidate Mačkove Združene opozicije in si prizadevali, da bi še isto leto ustanovili Enotno delavsko stranko, delno pa so volitve abstinirali zaradi nasprotujočih si navodil.⁷⁷ Na volitvah v narodno skupščino decembra 1938 so komunisti kandidirali v okviru Slovenske združene opozicije na Mačkovi opozicijski listi, medtem ko so socialisti kandidirali na isti listi skupaj z JNS. Nobena lista ni dosegla mandata. Med Mačkovimi kandidati lahko kot komuniste prepoznamo vidnejše predstavnike – sekretarja centralnega komiteja KSS Franca Leskoška ter člana centralnega komiteja Alojza Hohkrauta in Jožeta Lacka, med socialisti pa Viktorja Eržena, dr. Celestina Jelenca, Josipa Petejana, Jurija Stanka, Andreja Bahuna.⁷⁸

Od sredine tridesetih let je komunistična stranka na Slovenskem kljub pogostim policijskim vdorom delovala neprekinjeno, toda o neprekinjeni številčni rasti je mogoče govoriti šele od ustanovitve KSS leta 1937. V obdobju priprav na ustanovni kongres je stranka na Slovenskem še vedno štela le okoli 250 članov. Čez tri leta, v času tretje konference KSS junija 1940 na Vinjah, je število znašalo 650, v času pete državne konference KSJ oktobra isto leto pa že čez 800 ali morda okoli 900, organizacije pa je povezovalo že 14 okrožnih komitejev. To kaže na pospešena prizadevanja vodstva za organizacijsko okrepitev stranke, ki so se nadaljevala tudi v naslednjih mesecih, tako da številčno stanje KSS ob okupaciji Jugoslavije aprila 1941 ocenjujemo na okoli 1250 članov.⁷⁹ Kot integralni del KSJ je KSS imela predstavnike v centralnem komiteju KSJ.

75 Ibid., 272–79. Filipič, *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov*, 2, 198, 200, 230.

76 Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007), 79, 80.

77 Pleterski et al., *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*, 122. Nedog, *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji*, 57.

78 Balkovec, »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša«, 130, 162, 163, 167, 168.

79 Deželak, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje*, 29, 30. Pero Damjanović et al., ur., *Peta zemaljska konferenca KPJ (19–23. oktober 1940)*. Izvori za istoriju SKJ (Beograd: Komunist, 1980), 19, 26, 33, dok. 1. II.

Na peti državni konferenci KSJ so vanj kot člane izvolili Edvarda Kardelja, Franca Leskoška, Borisa Kidriča, Miho Marinka in Vido Tomšič, kot kandidate pa Franca Salamona, Slavka Šlandra, Miloša Zidanška, Borisa Kraigherja in Toneta Tomšiča. V sedemčlanskem biroju centralnega komiteja KSJ sta KSS predstavljala Kardelj in Leskošek.⁸⁰

Ob tem pa je KSS doživljala tudi z različnimi vzroki pogojene notranje krize in osebne spore. Odtujenost in nekonspirativnost vodstva v tujini ter odlašanje z uresničitvijo sklepa o ustanovitvi nacionalnih komunističnih strank so leta 1936 povzročili krizovodnosih med delom vodstva slovenske organizacije in jugoslovanskim vodstvom v tujini. Takratni sekretar pokrajinske organizacije v Sloveniji Mirko Košir je Kominterni predlagal ustanovitev samostojnih nacionalnih komunističnih strank v Jugoslaviji, ki bi bile neposredno vezane na Kominterno, centralni komite KSJ pa bi bil le še koordinator med njimi. Košir je bil zaradi domnevnega separatizma nato razrešen z vodilnega položaja, kasneje pa tudi izključen iz stranke. Po opustitvi ljudskofrontne politike in nastopu druge svetovne vojne na evropskih tleh je nastopilo obdobje dokončne boljševizacije partije, za katero so bile značilne notranje čistke in nespravljiv odnos do samostojno misleče inteligence (izključitev Angele Vode, ki je obsojala sovjetski imperializem in stalinistične procese; obračun s skupino vidnejših komunistov sredi leta 1940, ki so se zavzemali za sodelovanje z levim socialdemokratskim krilom – iz KSS so izključili Dušana Kermavnerja, Jule Gabrovšek je verjetno naredil samomor itd.)⁸¹ S partijskimi čistkami in procesom boljševizacije partije, tj. brezpogojnim sprejemanjem partijskih usmeritev, je vodstvo KSJ še pred okupacijo Jugoslavije izgradilo idejno povsem monoliten in discipliniran strankin organizem, ki mu je nato med okupacijo uspelo uveljaviti vodilno vlogo v odporu in vzpostaviti potrebne mehanizme za revolucionarni prevzem oblasti.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *Delavec*, 10. 1. 1929, 1. »Sodrug i sodružice! Volitve delavskih zaupnikov so pokazale izraz Vaše organizirane in razredne volje. V tovarnah in podjetjih je zaplapolal naš rdeči prapor.«
- *Delavska politika*, 7. 2. 1934, 1, 2. »Socialno demokratična stranka Jugoslavije obnovljena.«
- *Delavska politika*, 21. 3. 1934, 1. »Osnovanje Socialno demokratične stranke Jugoslavije ni dovoljeno.«

kongres Komunistične partije Slovenije: Ljubljana od 11. do 15. novembra 1948 (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1949), 303, 304.

80 Damjanovič, *Peta zemaljska konferencija KPJ*, 264–66, 558–60, 572.

81 Dolenc, »Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov?«, 118, 119. France Filipič, »Politična usmeritev KPS od sredine 1940 do aprila 1941«, v: *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani* (Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991), 53, 54. Angela Vode, *Skriti spomin*, ur. Alenka Puhar (Ljubljana: Nova revija, 2004), 34–50.

- *Delavska politika*, 20. 4. 1935, 1. »Delovnemu ljudstvu mest in vasi!«
- *Delavska politika*, 20. 4. 1935, 2. »Mi smo edino pravo ljudsko socialno gibanje.«
- *Delavska politika*, 24. 4. 1935, 1. »Vsem našim zaupnikom!«
- *Delavska politika*, 10. 7. 1935, 1. »Socialistična zveza delovnega ljudstva. Začetek naše politične akcije.«
- *Delavska politika*, 2. 10. 1937, 1. »Sporazum opozicije. Pred podpisom sporazuma.«
- *Delavska politika*, 13. 10. 1937, 1. »Ob sodelovanju z demokratičnimi skupinami bomo pokazali svojo moč.«
- *Delavska politika*, 19. 9. 1939, 2. »Za politično in socialno enakopravnost ter obnovo socialistične stranke.«
- *Ljudski glas*, 1. 9. 1935, 3. »Potrebe in zahteve kmečkega naroda.«
- Makuc [Ivan], »Misli ob volitvah.« *Delavska politika*, 21. 9. 1927, 1.
- *Naprej*, 28. 12. 1921, 1. »Statut Socijalističke partije Jugoslavije.«
- *Naprej*, 29. 12. 1921, 1. »Strankin zbor.«

Literatura:

- Balkovec, Bojan. »Vsi na noge, vsi na plan, da bo zmaga čim sijajnejša.« *Volilna teorija in praksa v prvi jugoslovanski državi*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2011.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlada 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.
- Deželak Barič, Vida. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Dolenc, Ervin. »Spor med prvo in drugo generacijo slovenskih komunistov?.« V: *Med politiko in zgodovino. Življenje in delo dr. Dušana Kermavnerja (1903–1975)*, ur. Jurij Perovšek in Aleksander Žižek, 113–29. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti in Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.
- Filipič, France. »Politična usmeritev KPS od sredine 1940 do aprila 1941.« V: *Slovenski upor 1941. Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja. Zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991 v Ljubljani*, ur. Ferdo Gestrin, Bogo Grafenauer in Janko Pleterški, 51–68. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1991.
- Filipič, France. *Ob razpotjih zgodovine*. Maribor: Obzorja, 1994.
- Filipič, France. *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, 1. knjiga*. Ljubljana: Borec, 1981.
- Filipič, France. *Poglavja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, 2. knjiga*. Ljubljana: Borec, 1981.
- Fischer, Jasna. *Čas vesolniga socialnega punta se bliža. Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do leta 1889*. Ljubljana: Krt, 1984.
- Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik. *Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Gligorijević, Branislav. *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919–1929*. Beograd: Institut za savremenu istoriju in Narodna knjiga, 1979.
- Kermavner, Dušan. *Začetki slovenske socialne demokracije v desetletju 1884–1894*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1963.
- Klopčič, France. »Komunistična stranka v Sloveniji po Obznani.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 1, št. 2 (1960): 17–67.
- Klopčič, France. *Desetletja preizkušenj. Spomini*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980.
- Klopčič, France. *Kritično o slovenskem zgodovinopisju*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1977.
- Klopčič, France. *Velika razmejitve. Študija o nastanku komunistične stranke v Sloveniji aprila 1920 in o njeni dejavnosti od maja do septembra 1920*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1969.

- Maček, Ivan - Matija. *Spomini*. Zagreb in Ljubljana: Globus in Delo, 1981.
- Marinko, Miha. *Moji spomini*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1971.
- Melik, Vasilij. »Izidi volitev v konstituanto leta 1920.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 3, št. 1 (1962): 3–61.
- Melik, Vasilij. *Volitve na Slovenskem 1861–1918*. Ljubljana: Slovenska matica, 1965.
- Mikuš, Metod. »Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji.« *Zgodovinski časopis* 9, št. 1-4 (1955): 107–39.
- Mikuš, Metod. *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965.
- Milenković, Toma. *Socialistička partija Jugoslavije (1921–1929)*. Beograd: Institut za savremenu istoriju in NIP export-press, 1974.
- Nedog, Alenka. *Ljudskofrontno gibanje v Sloveniji. Od leta 1935 do 1941*. Ljubljana: Borec, 1978.
- Perovšek, Jurij. »Notranje cepitve med slovenskimi socialisti.« V: *Slovenska kronika XX. stoletja. 1900–1941*, ur. Marjan Drnovšek, France Rozman in Peter Vodopivec, 275. Ljubljana: Nova revija, 1995.
- Perovšek, Jurij. »Slovenski avtonomizem socialistične smeri v letu 1923.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 34, št. 2 (1994): 163–76.
- Pleterski, Janko, Danilo Kecić, Miroljub Vasić, Pero Damjanović, Fabijan Trgo, Branko Petranović, Dušan Bilandžić in Stanislav Stojanović. *Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Komunist in Državna založba Slovenije, 1986.
- Prunk, Janko. »Zveza delovnega ljudstva v Ljubljani za občinske volitve decembra 1922.« *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja* 11-12, št. 1-2 (1971–1972): 199–228.
- Prunk, Janko. *Pot krščanskih socialistov v Osvobodilno fronto slovenskega naroda*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1977.
- Rozman, Franc. »Jugoslovanska socialnodemokratska stranka.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 4, ur. Marjan Javornik, Dušan Voglar in Alenka Dermastia, 339–40. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1990.
- Rozman, Franc. *Socialistično delavsko gibanje na slovenskem Štajerskem. 1889 do 1918*. Ljubljana: Borec, 1979.
- Stiplovšek, Miroslav. *Banski svet Dravske banovine 1930–1935*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2006.
- Stiplovšek, Miroslav. *Prispevki za zgodovino sindikalnega gibanja na Slovenskem: od začetkov strokovnega gibanja do Enotnih sindikatov Slovenije (1868–1945)*. Maribor: Obzorja, 1989.
- Stiplovšek, Miroslav. *Razmah strokovnega-sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Delavska enotnost, 1979.
- Stiplovšek, Miroslav. *Slovenski parlamentarizem 1927–1929*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2000.
- Trampuž, Lilijana. »KPJ na Slovenskem v obdobju šestojanuarske diktature 1929–1934 s poudarkom na začetnem delu priprave pokrajinske konference.« Magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, 1992.
- Vode, Angela. *Skriti spomin*, ur. Alenka Puhar. Ljubljana: Nova revija, 2004.
- Brglez, Franček, ur. *Zbornik ob štiridesetletnici ustanovnega kongresa KPS. Razprave in dokumenti*. Ljubljana: Komunist, 1977.

Objavljeni viri:

- Adamič, Marjeta, Jasna Fischer, Milica Kacin-Wohinz, France Kresal, Alenka Nedog, Janko Prunk, Franc Rozman, Mirko Stiplovšek in Tone Zorn, ur. *Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980.
- Broz, Josip Tito. *Zbrana dela, 2. knjiga*, ur. Janko Liška, Franček Brglez, France Filipič, Ivan Kristan, Miro Stiplovšek in Leopold Suhodolčan. Ljubljana: Komunist in Borec, 1978.
- Damjanović, Pero, Milovan Bosić in Dragica Lazarević, ur. *Peta zemaljska konferencija KPJ (19–23. oktober 1940)*. Izvori za istoriju SKJ. Beograd: Komunist, 1980.

- *II. kongres Komunistične partije Slovenije. Ljubljana od 11. do 15. novembra 1948.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1949.
- Kardelj, Edvard. *Zbrana dela, 1. knjiga*, ur. France Filipič, Darinka Drnovšek, Martin Ivanič, Jurij Perovšek, Janko Prunk in Liljana Trampuž. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1989.
- Kidrič, Boris. *Zbrana dela, 1. knjiga*, ur. France Filipič. Ljubljana: Državna založba Slovenije in Komunist, 1987.
- Klopčič, France, ur. *Ustanovitev. Dokumenti ustanovnega kongresa komunistične stranke v Sloveniji 11. aprila 1920.* Ljubljana: Cankarjeva založba, 1969.
- Perovšek, Jurij, ur. *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929).* Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998.
- Pijade, Moša, ur. *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije, tom II. Kongresi i zemaljske konferencije KPJ 1919–1937.* Beograd: Istorijsko odeljenje centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, 1950.
- Pijade, Moša, ur. *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V. Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920.* Beograd: Zgodovinski oddelek centralnega komiteja Komunistične partije Jugoslavije, 1951.
- *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, III, 95-249, 11. 8. 1921, 469–70.* »Zakon kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev o zaščiti javne varnosti in reda v državi.«
- Vujošević, Ubavka, ur. *Drugi (vukovarski) kongres KPJ. Izvori za istoriju SKJ.* Beograd: Komunist, 1983.

Vida Deželak Barič

PARTIES OF THE MARXIST IDEOLOGICAL-POLITICAL CAMP IN SLOVENIA 1896–1941

SUMMARY

In the time of the Austro-Hungarian Monarchy and the First Yugoslavia, the Marxist ideological-political camp ranked below the Catholic and the Liberal camps in terms of power and influence. Its social basis mostly consisted of the industrial proletariat. However, the restrictive class-oriented viewpoint prevented the Marxist camp from gaining possible allies and potential party members, especially among the peasant population.

The Yugoslav Social-Democratic Party as the first political representative was established in 1896. It was supposed to operate among the South-Slavic population throughout all of the provinces in the Austrian half of the Monarchy, though in practice it remained a Slovenian party. It was an organic yet autonomous part of the Austrian Social-Democratic Party. Its membership fluctuated considerably (it had 4100 members in 1905, and 7603 in 1906). At the 1907 National Assembly elections it gathered 10 % of votes in the Slovenian ethnic space, while in 1911 it received 11 %, especially in the industrial and mining areas. However, it remained without its representative in the National Assembly as well as in the Provincial Assemblies.

In 1920 the radicalised situation after World War I and the revolutionary developments throughout Europe led to the division of the Yugoslav Social-Democratic Party into its reformist and radical parts. The minority (12,000 members) joined the Communist Party, established in April 1920, while the majority (23,000 members) remained in the framework of the Yugoslav Social-Democratic Party, for the time being. The communists subsequently joined the centralised party of the Yugoslav communists (the Communist Party of Yugoslavia), while the Yugoslav Social-Democratic Party joined the Socialist Party of Yugoslavia. At the 1920 Constitutional Assembly elections, the communists and the social democrats received almost 29 % of votes (12 seats), but they would never again be able to repeat such a result. Subsequently the Marxist camp parties achieved the election of only a single socialist MP at the 1927 parliamentary elections, while no socialists were elected during the 1930s. Their own weakness forced both parties to establish mutual or wider connections at the elections.

The Communist Party was significantly impeded by the State Protection Act of August 1921, which banned the Communist Party of Yugoslavia and thus excluded it from the public life for the entire duration of the First Yugoslavia. Afterwards the Communist Party kept operating illegally, though the pressure of the authorities decimated its ranks. In its attempts to overcome its illegal position, in the 1920s the communists established several parties under other names (the Socialist Party of Working People, the Independent Workers' Party of Yugoslavia) and took part in all of the parliamentary elections in the 1920s under different names (the Republican Workers-Peasants Bloc, the Workers' List Union). We should especially underline its successful run at the municipal elections in Ljubljana in December 1922, within the Alliance of Working People. The Communist Party had but a few organised members (57 in April 1924, while in October 1928 it had 196 members, 36 candidates for membership, and 95 members of the Communist Youth).

The influence of the Socialist Party of Yugoslavia started weakening as well, as many of its members became passive. The party was also beset by conflicts between its internal fractions, resulting in its division into four groups in 1922 and 1923. In August 1923 the groups once again merged into the Socialist Party of Yugoslavia, with the exception of Bernot's group, which adopted the old party name – the Yugoslav Social-Democratic Party – in 1926. In 1923 the Socialist Party of Yugoslavia had around 3400 members, and in 1928 approximately 1500.

With the introduction of the King's Dictatorship on 6 January 1929, political parties were dissolved and banned, which adversely affected the Communist as well as the Socialist Party. The formal position of the Communist Party did not change, as it had already been prohibited. However, the attitude of the authorities towards the communists worsened: with the onset of the dictatorship, the period of the worst repression against the communists began, and in 1930 and 1931 the Communist Party was torn apart. Also after the restoration between 1932 and 1934 it still often suffered due to arrests, yet it managed to gradually expand its influence by emphasising the

unsolved national and social issues as well as the threat of fascism. The Communist Party attempted to confirm its dedication to the benefit of the nation in 1937, by establishing the Communist Party of Slovenia as a national party, although in fact it remained closely integrated into the centralised Communist Party of Yugoslavia. Since then it kept strengthening, also in terms of its membership: in April 1941, when Yugoslavia was occupied, it consisted of approximately 1250 members. With the final Bolshevikisation, the Party developed into a monolithic and disciplined organism, ready to face the challenges posed by the occupation.

For the socialists the abolishment of the Socialist Party resulted in a significant change of the circumstances of their activities, yet they still had numerous possibilities at their disposal to preserve their influence among the workers (the socialist trade union Expert Commission, the Chamber of Labour, labour confidants, the publishing of legal gazettes). However, toward the end of the period under consideration, the conditions worsened due to the measures taken by the authorities and aimed against the class-conscious workers. As of the middle of the 1930s, the socialists often endeavoured to restore their party, but were unsuccessful.

Neja Blaj Hribar*

Socialni program KNS/SLS skozi prizmo *Slovenskega naroda* (1890–1914)

IZVLEČEK

Konec 19. stoletja je na Kranjskem prišlo do dokončne ločitve med ideološkimi bloki. Politični boji, ki so bili najbolj očitni v dnevnem časopisju, so postali del političnega vsakdana. Članek se osredotoča na socialni program in organizacijo Katoliške narodne stranke ter kako so ju želeli prikazati v liberalnem Slovenskem narodu.

Ključne besede: ideološki boj, Kranjska, socialni program, časopisi, politika

ABSTRACT

THE KNS/SLS SOCIAL PROGRAMME THROUGH THE PRISM OF THE
SLOVENSKI NAROD NEWSPAPER (1890–1914)

By the end of the 19th century, the Slovenian »party« in Carniola had split into ideological blocks. Political disputes, most apparent in daily newspapers, became a part of the everyday political life. The following article focuses on the social programme and organisation of the Catholic National Party (Katoliško narodna stranka), and on how they were seen by the liberal daily newspaper Slovenski narod.

Keywords: ideological struggle, Carniola, social programme, newspaper, politics

* Uni. dipl. zgod. in lit. komp., strokovna sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, neja.blaj-hribar@inz.si

Po prvih »prepirih« med staro- in mladoslovenci v sedemdesetih, ki je sovpadal z liberalno-klerikalnimi trenji po vsej Avstriji, je do dokončnega preloma prišlo proti koncu 19. stoletja. Na Kranjskem politično ločitev taborov postavljam v leto 1890, ko je bilo ustanovljeno Katoliško politično društvo.¹ Seveda do razkola ni prišlo takoj, niti to ni bil enoznačen in enosmeren proces. Do trenj je prihajalo že ves čas sloge, do zaostritve je prišlo v osemdesetih. V *Slovincu* so že leta 1886 zbadali *Slovenski narod*, da se bojijo ločitve, ker nanjo niso pripravljene, in zavrnilo kakršen koli liberalizem.² K »osamosvojitvi« in samostojni politični organizaciji je katoliško stran spodbudil tudi II. katoliški shod na Dunaju maja 1889. Anton Mahnič je takrat v *Rimskem katoliku* izrazil željo, da bi se takšni shodi organizirali po vseh deželah, članek pa zaključil z mislijo: »Morda bi bilo vendar koristno naše javne zadeve malo preverjati ter liberalne pleve ločiti od zlatega katoliškega zrnja.«³

Ločitev duhov in socialno organiziranje KNS/SLS

Ustanovni shod Katoliškega političnega društva je bil 26. januarja 1890. V *Slovenskem narodu* so ob ustanovitvi društvu sicer zaželeli vse dobro, niso pa mogli mimo nekaterih opazk. Društvo naj bi nastalo »čez noč«, skrbela jih je izpustitev pridevnika »slovenski.« Strah jim je vzbujalo predvsem dejstvo, da za društvom stoji »tista mlada duhovščina, ki prisega, da je dr. Mahnič izvrsten mož«, čeprav je vodstvo zaenkrat še v »zmernih rokah«.⁴ S političnim društvom je delo katoliške strani postalo organizirano in dobilo nov zagon. Prirejali so javne shode po vsej Kranjski in s tem širili svoje ideje predvsem med kmečkim prebivalstvom. Leto kasneje je bilo ustanovljeno Konservativno obrtno društvo, s čimer je bil postavljen »temelj katoliški stanovski organizaciji«.⁵

V Katoliško narodno stranko (KNS) so se preoblikovali na I. slovenskem katoliškem shodu, ki je potekal med 29. in 31. avgustom 1892 v Ljubljani. Tam sprejete resolucije so bile osnova za nadaljnje politično delovanje stranke, zajemale pa so skoraj vsa področja javnega življenja. Najpomembnejše za organizacijo so bile socialne resolucije, ki so temeljile na papeški okrožnici *Rerum novarum* (1891) in resolucijah II. avstrijskega katoliškega shoda.⁶ Na podlagi tega programa so v naslednjih letih oblikovali svojo politično in gospodarsko organizacijo, ki je bila temeljna za postopno

1 Za to letnico in dogodek sem se odločila, ker se je takrat, kot je zapisal Ivan Prijatelj, »tudi na zunaj prerezal prt med slovensko narodno-napredno in konservativno stranko«. – Ivan Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, zv. 5 (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966), 312. To sicer ni pomenilo popolne prekinitve sodelovanja, a je ponovno slogo zagotovo onemogočilo. Prav tako je bistveno, da ima kakršno koli organizirano delovanje veliko večjo težo kot neorganizirano. Pregled zaključujem z začetkom prve svetovne vojne.

2 Prijatelj, *Slovenska kulturnopolitična*, 275.

3 Dr. Mahnič [Anton Mahnič], »Katoliški shod na Dunaji«, *Rimski katolik* (1888/89), 348.

4 R. [Ivan Tavčar], »Katoliško politično društvo«, *Slovenski narod*, 1. 2. 1890, 1.

5 Fran Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem* (Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928), 43, 44.

6 Podrobneje o shodu in resolucijah: *Ibid.*, 44–47.

uresničitev »nove krščanske družbe«. ⁷ V veliko pomoč jim je bila že izoblikovana cerkvena mreža, na katero so naslonili svojo organizacijo. Prvo Katoliško delavsko društvo je bilo osnovano v Idriji leta 1893, naslednje leto je bilo ustanovljeno Katoliško društvo za delavke v Ljubljani. Decembra 1895 je zaživela Zveza kranjskih posojilnic, kmalu za tem še prvo poljedelsko konsumno društvo v Starem trgu pri Ložu. ⁸ Leta 1898 je bila ustanovljena krovna organizacija Gospodarska zveza. Nastale so tudi številne delniške družbe z industrijsko proizvodnjo in bančnimi posli, s čimer je stranka postala zanimiva tudi za višje sloje. ⁹ Do II. slovenskega katoliškega shoda leta 1900 so ustanovili že 80 posojilnic in 45 kmetijskih in gospodarskih društev. Isto leto se je v reorganizirano Gospodarsko zvezo včlanilo 126 zadrug, Zveza kranjskih posojilnic pa je združevala 45 kreditnih zadrug. ¹⁰ Njihovo število je z leti še naraščalo. Predvsem socialnogospodarsko delovanje se je stranki hitro obrestovalo. Na volitvah leta 1895 v deželni zbor je dobila vse mandate v kmečkih kuriji. Po demokratizaciji volilnega reda leta 1896 pa se je okrepila tudi v mestih in industrijskih središčih.

Liberalna stran je na ponovnem sklicu ustanovnega občnega zbora Slovenskega društva leta 1891 poudarila predvsem pomembnost narodnega vprašanja. ¹¹ Stranko (Napredna stranka, NS¹²) so ustanovili šele leta 1894. Čeprav je podpirala vse stanove, je že takrat poudarjala pomen meščanstva in inteligence, nato pa je vedno bolj postavljala v ospredje interese svoje volilne baze. Ta se je jasno izoblikovala po volitvah v deželni zbor leta 1895. Takrat so izgubili vse kmečke mandate (po tem so jih osvojili le še trikrat, nazadnje leta 1901¹³), več liberalnih veljakov, ki so očitno že slutili volilni preobrat, pa je že pred volitvami prestopilo v katoliško stranko. ¹⁴

Po volilni reformi za državni zbor leta 1896 je NS predlagala spravo. ¹⁵ Ta je bila zavrnjena, a ideja, da bi se vsi slovenski poslanci združili v skupen jugoslovanski klub, je ostala. S Hrvati in Ukrajinci so osnovali Slovansko-krščansko zvezo. Ideja o spravi se je prenesla tudi na deželno raven, ponudila jo je KNS. Osnutek pravne pogodbe, o usklajenem delovanju v deželnem zboru, je bil podpisan na shodu slovenskih in istrsko-hrvaških poslancev septembra 1897 v Ljubljani. ¹⁶ Vsled tega je opaziti upad kritičnih člankov v *Slovenskem narodu*, čeprav napadi niso popolnoma ponehali.

7 Po prenovljeni rimski cerkveni politiki naj bi do »nove krščanske družbe« prišlo tako, da bi se: »katoličani organizirali v stranke in najraznovrstnejša združenja«, s katerimi bi ponovno skušali »pokristjaniti posamezna področja zasebnega in javnega življenja.« – Jožko Pirc, »Utopija 'nove krščanske družbe'«, v: *Cerkev, kultura in politika 1890–1941*, ur. France M. Dolinar, Joža Mahnič in Peter Vodopivec (Ljubljana: Slovenska matica, 1993), 109, 110.

8 Erjavec, *Zgodovina*, 103–09. Za podroben pregled ustanavljanja katoliških društev in drugih organizacij gl. *Ibid.*

9 Ferdo Gestrin in Vasilij Melik, *Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966), 282.

10 Erjavec, *Zgodovina*, 111, 112.

11 Zvonko Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje* (Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004), 59.

12 Konec devetdesetih so se preimenovali v Narodno napredno stranko (NNS).

13 Vasilij Melik, »Jeglič in slovenska politika do leta 1918«, v: *Jegličev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje: Mohorjeva družba, 1991), 282.

14 Vasilij Melik, »Družbene razmere v ljubljanski škofiji v drugi polovici 19. stoletja«, v: *Missiev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj (Celje: Mohorjeva družba, 1988), 93.

15 Sodelovanje je bilo povezano predvsem v vzponom nemškega nacionalizma, zaradi jezikovnih naredb za Češko.

16 Spravna pogodba je bila podpisana 23. februarja, v *Slovenskem narodu* je bila objavljena 18. marca.

Manjše praske so prihajale z obeh strani, dokler *Slovenski narod* ni obtožil klerikalcev, da kršijo pravno pogodbo. Po pogodbi naj bi na volitvah ohranjali obstoječe mandate, a je KNS drugače tolmačila pogodbo in na dopolnilnih volitvah v deželni zbor vseeno postavila protikandidata.¹⁷ Večja zamera in hujši politični očitek so bila konsumna društva. Njihovo ustanavljanje naj bi se s pogodbo prenehalo oziroma bi nastala le v soglasju z NS. Vendar se KNS tega dogovora ni držala, zato so boji ponovno vzplamteli in *Slovenski narod* je začel pravo gonjo proti konsumnim društvom. Ustanavljanju konsumov so nasprotovali tudi trgovci in obrtniki. V Ljubljani so 6. aprila 1899 organizirali protestni shod, ki so se ga udeležili tudi člani NS.¹⁸ Tam je bila ustvarjena podlaga za osnovanje Trgovskega in obrtnega društva za Kranjsko, ki je zaživelo junija isto leto.

Liberalna stranka se je vse bolj osredotočala le na svojo volilno bazo, kmet pa je bil za njih večinoma le še neučen volivec klerikalcev, ki ga ima v oblasti duhovščina.¹⁹ Tudi zaradi gospodarske zaostalosti in nadvlade predvsem nemškega kapitala liberalna stranka ni imela širše podpore.²⁰ Volilno bazo je že v začetku imela omejeno na premožnejši sloj (ki je bil politično nestabilen) in posvetno inteligenco.²¹ Tudi po strankarski organizaciji so zaostajali za glavnimi političnimi nasprotniki in se niso znali prilagoditi novi, na množicah temelječi politični realnosti.²² Od njih so se postopoma odmikali mlajši radikalnejši elementi v stranki, obvladovali so samo še kulturno področje, medtem ko so politično vedno bolj slabeli. Tudi kasnejše delo NNS (predvsem mladih), povezano z zadrugištvom in delavsko organizacijo, ni prineslo vidnejših uspehov.

Po spremembi volilnega reda je SLS popolnoma prevzela oblast na Kranjskem. Pospeševala je modernizacijo kmetijstva, gradnjo železnic, elektrificirala deželo. Za večji dotok financ je posodobila davčni sistem in »razvijala lastne bančne in zavarovalne zavode«. Stranka je gospodarsko močno pripomogla k razvoju dežele, hkrati pa postopoma »monopolizirala oblast« na vseh področjih družbenega življenja.²³ To se je kazalo predvsem v nastavljanju strankinih pripadnikov v deželne službe in »izstradalni« politiki proti liberalnim učiteljem. Jasno so dali vedeti, da deželni odbor ne bo upošteval nobene občinske prošnje, če je ne bodo prinesli njihovi zastopniki. Podporo so dobivala njihova društva, med njimi zveza klerikalnih zadrug, ki so ji denar nakazali kar iz sklada za ustanovitev slovenske univerze.²⁴

17 »Deželnozbornska volitev,« *Slovenski narod*, 25. 10. 1898, 1.

18 »Shod trgovcev in obrtnikov,« *Slovenski narod*, 6. 4. 1899, 1.

19 Npr. »Klerikalne – Pyrrhove zmage,« *Slovenski narod*, 9. 11. 1895, 1. »Volitev v kmečkih občinah,« *Slovenski narod*, 22. 11. 1895, 1.

20 Jurij Perovšek, *Na poti v moderno. Poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 51.

21 Vasilij Melik, »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje,« v: *Slovinci 1848–1918: razprave in članki* (Maribor: Litera, 2002), 638, 639.

22 Irena Selišnik, »Vstop množic v polje političnega na prelomu 20. stoletja na Slovenskem,« *Historični seminar* 12 (2016): 73.

23 Janko Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma* (Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998), 273.

24 *Ibid.*, 274–79.

Za uspešno vzpostavitev »nove katoliške družbe« sta bili potrebni organizacija in nov moralni in teoretski pristop.²⁵ Moralno in teoretsko osnovo je oznanjal že Luka Jeran, nadaljevala in nadgradila pa sta jo Anton Mahnič in Aleš Ušeničnik. Pri organiziranju se je katoliška stranka oprla na že izoblikovano cerkveno organizacijo. S pomočjo mreže kulturnih, gospodarskih, socialnih in drugih organizacij je izvedla t. i. »pilarizacijo« družbe. Organizacijska struktura Katoliške cerkve se je pokazala kot »najbolj zanesljivo politično orožje in mreža političnih postojank«. Najpomembnejša je bila socialna organizacija, ker je bila z njo sposobna vzeti v zaščito kmeta, s čimer si je omogočila »prevlado slovenskega političnega katolicizma za naslednjega pol stoletja«.²⁶

Ideološki boj v časopisju (na primeru socialnega programa)

Politični časopisi v 19. stoletju niso bili neodvisni, ampak strankarska glasila. Pogosto so se v vlogah novinarjev oziroma urednikov pojavljali tudi politiki.²⁷ Časopisi so bili pomembno orodje političnega marketinga stranke, poročali so o aktualnem dogajanju in hkrati politično »vzgjajali« bralce. Osrednji dnevnik liberalne stranke je bil *Slovenski narod*. Politična »vzgoja« je potekala čez ves časopis, v katerem so predstavljali sami sebe in hkrati oblikovali podobo svojih političnih nasprotnikov. Ti prikazi ne predstavljajo nujno mnenja vseh liberalcev, gre za podobe, ki jih je ustvarjala strankarska politika, se pa ponavljajo pri različnih avtorjih, kar vseeno kaže na neko politično soglasje. Podobe so oblikovali v krajših novicah ter daljših poročilih in uvodnikih. Podobno velja za literarne in polliterarne zvrsti, ki se pojavljajo pod črto. Krajše pripovedi, pesmi in t. i. »pravi« feljtoni,²⁸ ki se nanašajo na politično dogajanje, so večinoma satiričen odziv na točno določen dogodek, ki je (bil) zabeležen nad črto. Pri daljših pripovedih je aktualnost časovno razširjena. Niso osredotočena le na en dogodek ali osebo in imajo s tem večjo sporočilnost. Nasprotnika prikazujejo v več položajih, z več fiktivne snovi. Podobe klerikalcev se pod in nad črto večinoma podvajajo, le da so spodaj opisane bolj lahkotno, skozi drugačno obliko sporočanja.

»V obče so klerikalci tako hudobni, brezvestni in perfidni, kakor si jih navadno mislimo, toda včasih prekose še same sebe in padejo tako globoko, da človeku kar sapa zastane, kadar vidi, česa je klerikalna duša sposobna.«²⁹ Slednji citat je eden najbolj

25 Srečo Dragoš, »'Do skrajnosti za sveto stvar!'«, *Družboslovne razprave* 14, št. 27/28 (1998): 129.

26 Egon Pelikan, »Interpretacije 'posameznika, družbe in naroda' znotraj ideologije političnega katolicizma na Slovenskem«, *Acta Histriae* 17, št. 1-2 (2009): 311, 312.

27 Marko Zajc in Janez Polajnar, *Naši in vaši. Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012), 43.

28 Feljton oziroma podlistek ima dva pomena. Lahko gre za časnikarsko tehnični pojem, časopisno rubriko pod črto, ali eno izmed epskih zvrsti. Slednja, »pravi« feljton, je literarna oziroma bolj polliterarna zvrst, ki se navado nahaja v časopisu pod črto, a ne nujno. Kot tudi ni nujno, da je vse, zapisano pod črto, feljton. – France Vreg, *Feljton. Novinarske, polliterarne in literarne oblike na Slovenskem* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002), 26, 45.

29 »Å la lanterne!«, *Slovenski narod*, 26. 8. 1899, 1.

zgovornih za liberalno prikazovanje klerikalne stranke. Tako kot je za KNS zapisal Janko Pleterski, da so postopoma začeli »Mahničovo ločitev duhov razumevati kot pravico do satanizacije nasprotnika, ki zasluži samo izključitev in uničenje«,³⁰ so jo s svojega gledišča razumeli tudi liberalci. Napadali niso le stranke in političnih prepričanj, ampak tudi posamezne osebe. Zgled morale in resnicoljubja za njih niso bili ne člani ne podporniki klerikalne stranke. Glavni krivec za politični boj naj bi bila cerkev in njeno vodstvo, ki sta vero spremenila v »politično dekle.«³¹ Največkrat so jim pripisovali nenarodni značaj, okoriščanje na račun kmetov in delavcev ter neetično agitacijo med volitvami. Ko so se liberalci v deželnem zboru znašli v opoziciji, so dobili še več gradiva in možnosti za napade na vladajočo stranko. Očitani so jim površno upravljanje z deželnim denarjem,³² neizpolnjevanje volilnih obljub³³ ter uvajanje »strahovlade«. ³⁴ Pred deželnozborskimi volitvami leta 1913 so zapisali, da kar »vidimo sedaj v naši deželi, to je boj klerikalne družbe proti slovenskemu ljudstvu, boj z duhovščino združene družbe širokovestnih ljudi za gospodstvo nad ljudstvom. / ... / Proti klerikalnemu agitacijskemu delu je treba ljudstvo opozarjati na neizpolnjene obljube, s katerimi so si klerikalci prislepali zaupanje volilcev, na slabo gospodarstvo in na krivično, pristransko in koruptno klerikalno strahovlado ter vzbujati v ljudstvu čut dolžnosti, da je treba v blagor cele dežele in vsega prebivalstva napeti vse moči in spraviti na volišče zadnjega moža, da bo strto klerikalno strankarsko gospodstvo in da nastanejo nove, boljše in veselejše razmere v tej ubogi in izsesani kranjski deželi.«³⁵

Stališča glede gospodarskega in socialnega programa nasprotne stranke so liberalci spreminjali, prav tako kot svoje poglede na socialno vprašanje. V vabilu na ustanovni shod Slovenskega društva so v *Slovenskem narodu* zapisali, da se morajo izboljšati »trgovski in obrtniški interesi«, da se lahko kmečki stan »povzdigne v gmotnem in kulturnem oziru.«³⁶ Rešitev socialnega vprašanja so sprva videli tudi v uvedbi splošne in direktne volilne pravice, saj bi ta prinesla večjo zastopanost Slovanov v državnem zboru ter hkrati ublažila socialna nasprotja v državi. S tem bi se zajezilo tudi širjenje socializma.³⁷ Temeljna zahteva liberalne stranke je bila narodna enakopravnost in s tem povezan napredek narodnega gospodarstva. Osvoboditev od nemškega kapitala naj bi omilila tudi socialno vprašanje. Ob ustanovitvi stranke so se v programu zavzeli tudi za napredek narodnega gospodarstva ter izboljšanje gmotnega stanja vseh stanov. V tem oziru so podprli posojilnice in hranilnice ter pozdravili krščanskosocialno gibanje.³⁸

30 Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič*, 75.

31 Neja Blaj Hribar, »Ločitev škofa-duhovnika in škofa-politika ni iznajdba tega peklenskega slovenskega liberalizma? Duhovščina in Rimskokatoliška cerkev v publicističnih ter literarnih delih *Slovenskega naroda* (1890–1914),« *Zgodovina za vse* 21, št. 2 (2014): 29.

32 »Klerikalci kot oskrbniki deželnega denarja,« *Slovenski narod*, 15. 1. 1911, 3. »Kako gospodarijo z deželnim denarjem?,« *Slovenski narod*, 21. 8. 1913, 3.

33 »Če bi ljudstvo spregledalo...,« *Slovenski narod*, 31. 10. 1913, 1.

34 »Strahovlada,« *Slovenski narod*, 30. 1. 1912, 1.

35 »V boju zoper ljudstvo,« *Slovenski narod*, 18. 11. 1913, 1.

36 »Slovenskim rodoljubom,« *Slovenski narod*, 26. 1. 1891, 1.

37 »Razne misli,« *Slovenski narod*, 15. 10. 1890, 1, 2.

38 »'Narodna stranka' na Kranjskem,« *Slovenski narod*, 1. 12. 1894, 1–3.

Vendar liberalna stran ni verjela v socialni čut katoliških politikov.³⁹ *Slovenski narod* je socialni čut stare konservativne smeri⁴⁰ primerjal z bogatinom, ki se mu je utrnila solza med pripovedjo berača in je hlapcu naročil, naj ga vrže pred vrata, ker mu bo drugače od sočutja počilo srce. Drugače pa bi krščanski socialci, ironično dodaja *Slovenski narod*, »predrugáčili ves svet, razdrli sedanji socialni red in na njegovih razvalinah zgradili nov dom, v katerem bi vladala sreča in blagostanje, v katerem bi bili vsi ljudje srečni in zadovoljni«. ⁴¹ Na to dvojnost katoliške stranke so liberalci večkrat opozarjali. Ignacij Žitnik in Andrej Kalan naj bi sicer bila zagreta podpornika krščanskosocialne ideje (s pristavkom, da le v teoriji), a bosta le izvrševala »ukaze kapitalistov in nasprotnikov krščanskega socializma: škofa Missie in kanonika Kluna«. ⁴² Missia sicer res ni bil pobudnik socialnega gibanja, ni mu pa nasprotoval, saj je želel ohraniti enotno katoliško gibanje. ⁴³

Krščanskosocialno gibanje, kot se je razvilo na Dunaju, je bilo za liberalce izključno gospodarsko združenje proti domnevnemu židovskemu oderuštvu, brez verskega pridiha. A potencial socialnega delovanja in antisemitizma so hitro izvohali klerikalci in se razglasili za krščanske socialce. Njihov namen je izključno »vladarstvo klerikalizma, neomejeno gospostvo duhovščine«. To naj bi veljalo za vse avstrijske klerikalce, tudi kranjske. ⁴⁴ Liberalna stran v njihovem programu in delovanju nikoli ni videla iskrenosti in je le iskala njihove pomanjkljivosti. Še bolj kot socialni program pa so bili za liberalce vprašljivi njegovi »izvajalci«. O »kakovosti« klerikalnih poslancev so vseskozi javno dvomili ter to dokazovali z njihovim (ne)delom. Njihovo poslansko skupino v deželnem zboru so prikazovali kot nesposobno za reševanje težjih gospodarskih vprašanj, »čepeli so na svojih stolah in se dolgočasili, kadar so se razpravljala važna gospodarska vprašanja. Klerikalna stranka je bila v dež. zboru sterilna in neplodna kakor kraški svet«. Tako grede le Narodni stranki zasluge za »malone vse, kar se je v gospodarskem oziru sklenilo«. ⁴⁵ V tem članku izrecno poudarijo, da so, v nasprotju s klerikalci, oni usposobljeni za reševanje gospodarskih težav. Tega poudarka ne zasledimo vedno, saj že s prikazom nesposobnosti nasprotnikov samodejno oblikujejo lastno podobo gospodarsko kompetentne stranke. Tako na primer *Slovenski narod* piše, da so 1894, leto pred deželnozbornskimi volitvami, klerikalni poslanci in poslanski kandidati naredili veliko za turizem, saj »nobena dolina ni bila pregloboka, da bi se ne bili vanjo spustili«. O shodih ne želijo grdo govoriti, saj ti prinašajo marsikaj dobrega. Ljudem razlagajo gospodarske zadeve in o njih govorijo malo za šalo ter močno poenostavljeno, da jih tudi najpreprostejši ljudje razumejo. Medtem ko bi strokovnjaki govorili preveč učeno. ⁴⁶

39 Izjema je bil Janez Evangelist Krek, ki so mu pripisovali celo socialistične ideje.

40 Znotraj KNS sta bili združeni dve frakciji, stara konservativna in krščanskosocialna. Katoliška stran je bila prav tako razcepljena kot liberalna, le da je bilo to v javnosti manj znano. – Melik, »Družbene razmere,« 91.

41 »Rudeči socialist v črni suknji,« *Slovenski narod*, 17. 2. 1897, 1.

42 »Klerikalni kandidati,« *Slovenski narod*, 19. 11. 1895, 1.

43 Walter Lukan, »Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja,« v: *Missiev simpozij*, 118.

44 »Klerikalizem in pravica,« *Slovenski narod*, 27. 10. 1896, 1.

45 »Gospodarstvo in naši klerikalci,« *Slovenski narod*, 14. 11. 1895, 1.

46 »Nekoliko kritike,« *Slovenski narod*, 15. 9. 1894, 1.

Liberalci so ostro nastopali proti socializmu kot ekonomski predvsem pa politični ideji, a glede na gmotno stanje prebivalstva se jim je zdelo logično, da se širi tudi po slovenskih deželah. Širjenja pa naj ne bi bile krive le ekonomske razmere, ampak posredno tudi KNS. Ljudi so zastrupili s parolo, da je vera v nevarnosti, česar so krivi liberalci, ki so kapitalisti in oderuhi. Nadalje so jim obljubljali še nemogoče spremembe njihovega gmotnega stanja (nižanje davkov, odpuste dolgov itd.) in s tem zasejali »revolucionarno seme«. Njihov program, sestavljen na I. slovenskem katoliškem shodu, je precej socialističen. Ta program so zdaj pozabili, in ko se bo ljudstvo zavedelo, da je bilo prevarano, bo trumoma prestopilo v socialdemokratski tabor.⁴⁷

Šest let kasneje so imeli o katoliškem socialnem programu spet drugačno mnenje. »Krščanski socializem« je le ukradena ideja »moderna liberalizma«. Ko se klerikalizmu ni niti »sanjalo o socialnih zadevah«, je liberalizem že delal za »gospodarsko in duševno povzdigo vseh slojev«. Dokler so se držali tega programa, so med njimi vladale simpatije (te je izrazil tudi prvi zaupni shod narodne stranke leta 1894). Tudi papeževa okrožnica *Rerum novarum* naj bi obsegala vse temeljne nauke modernega liberalizma. A zataknilo se je, ko se je začelo krščanskosocialno gibanje preveč razširjati in je zato vmes posegel Vatikan (za kar naj bi posredovali avstrijski škofje). Vodje krščanskih socialcev naj bi morali podpisati izjavo, da bodo v vsem pokorni svojim škofom in da bodo pustili kapital pri miru, saj je cerkev največji kapitalist. Tako je danes krščanskosocialno gibanje le še svoja karikatura, ki deluje zato, da narode organizira v »fevd katoliške cerkve«.⁴⁸

Najbolj pa je NNS motilo ustanavljanje gospodarskih združenj. Njihov edini namen naj bi bilo uničenje srednjega sloja in s tem političnega nasprotnika. Konec devetdesetih so proti konsumnim društvom začeli pravo časopisno vojno. Duhovniški agitatorji naj bi silili kmete kupovati v konsumih, kjer jim blago prodajajo po višji ceni in slabi »vagi«. Namesto humanitarne naloge konsumna društva pehajo kmeta v prepad, saj opravljajo tudi gostilniško funkcijo, kjer že tako obubožani kmetje zapravijo še zadnji denar za ponarejeno vino in žganje.⁴⁹ Na udaru liberalcev niso bila le konsumna društva, ampak tudi ostale gospodarske organizacije katoliške stranke. Mnogo so pisali o njih, ne le zaradi njihovega kvarnega vpliva, ampak tudi slabega poslovanja. »Klerikalna stranka je našo deželo preplavila z vsakovrstnimi posojilnicami, konsumnimi društvi in psevdo-kmetijskimi zadrugami, a mej vsemi temi napravami ni ne jedne, katera zasluži zaupanje. Nobena teh naprav nima trdne in zanesljive podlage, pač pa se velika večina izmej njih že danes le na umeten način in na korist nekaterih posameznih spekulativnih glav vzdržuje. Ogromna večina teh naprav je pasivna ter živi le ob kreditu. Ta se jim dovoljuje, ker vedo vodilni krogi te katoliške organizacije, da nastane splošen polom, ako le jedna teh klerikalnih naprav napove

47 »Kdo je kriv?«, *Slovenski narod*, 25. 4. 1896, 1, 2.

48 »Krščansko socialstvo, I.«, *Slovenski narod*, 11. 10. 1902, 1.

49 »Konsumna društva«, *Slovenski narod*, 13., 14. 12. 1898 in 28. 1. 1899.

bankerot.«⁵⁰ Njihovo delovanje je podvrženo korupciji,⁵¹ dobičke pa uporabljajo v agitacijske namene.⁵² Nadalje so se v *Slovenskem narodu* vrstile objave o slabem poslovanju, bankrotih in propadih konsumov.

Najbolj znana literarna upodobitev liberalnih kritik konsumnih društev je Tavčarjev »Izgubljeni Bog: Resnična povest, tiskana z nedovoljenjem visokočastitega knezoškofijskega ordinarijata.«⁵³ Povest je izšla kot podlistek *Slovenskega naroda*, nato pa je bila pri Narodni tiskarni izdana tudi kot samostojna knjižica, ki so jo trikrat ponatisnili.⁵⁴ Tavčar je več resničnih dogodkov⁵⁵ povezal v eno zgodbo, dodal nekaj lastnih vložkov, vse skupaj pa zvezal z namero oblatenja in smešenja nasprotnne politične stranke. V prvem delu povesti je opisano delovanje konsumnega društva (vaščanom se je sprva zdelo nepotrebno), ki ga je v moravški župniji osnoval glavni »junak« kaplan Peter. Ker je bil župnik že star in bolan, je kaplan hitro začel dobivati veljavo.⁵⁶ Zgodba vsebuje večino očitkov konsumnim društvom, ki jih je redno ponavljal *Slovenski narod*. Tabla nad prodajalnico ima simbol dveh stiskajočih se rok, večjo pest konsumnikov-duhovnikov in tanko ter izsušeno kmečko, kot prikaz pomoči. A avtor ironično pristavlja, da ne ve, ali se kmečko roko stiska iz prijateljstva ali zato, da se jo iztisne do »zadnje kapljice krvi«. Konsumno društvo toči alkohol, seveda tirolsko ponarejeno vino, ki je cenejše. *Slovenski narod* je večkrat pisal o problemu ponarejenega vina iz vinskih tropin – petijota. Problematična ni le njegova nekakovost, ampak kot nizkocenovnen izdelek predstavlja neloyalno konkurenco domačim vinogradnikom. Prodaja petijota v konsumnih društvih je za vinogradnike »hujša od trtne uši.«⁵⁷ Tudi ostalo prodajno blago v konsumu kaplana Petra je slabe kakovosti. Blago za hlače se je hitro strgalo, omeni se, da je bilo kupljeno »pri Židu« (proti katerim naj bi se s konsumi borili). Poslovanja društva nihče ne pregleduje, odborniki na čast kaplana brez pregleda in na zaupanje odobrijo račune za preteklo leto. Za nameček so knjigovodske knjige le s številkami popisane strani različnih Blaznikovih pratik in starih Mohorjevih koledarjev. Odborniki društva, katerih karakterizacija je povzeta po resničnih osebah,⁵⁸ so nesposobni in nepošteni ljudje. Kot podpornika konsumnih društev Tavčar ošvrkne tudi knezoškofa Jegliča. »Presvitlemu« se je Peter zaradi društva prav prikupil. Ko je birmal v Moravčah, ga je ob večerji pohvalil. Ob negotovanju starega župnika Andreja ga je »presvitli« pokaral, da želijo le pomagati lačnemu ljudstvu, saj: »Mi vemo, kaj je lakot! [sic]«. Nato si je na krožnik dodal dve veliki postrvi in ju zaužil z »blagoslovljenim« apetitom.⁵⁹

50 »Na pesek zidajo,« *Slovenski narod*, 11. 11. 1899, 1.

51 »V barju korupcije,« *Slovenski narod*, 17. 3. 1900, 1, 2.

52 »Nekoliko odgovora,« *Slovenski narod*, 5. 3. 1900, 1, 2.

53 Dr. Ivan Nevesekdo [Ivan Tavčar], »Izgubljeni Bog: Resnična povest, tiskana z nedovoljenjem visokočastitega knezoškofijskega ordinarijata,« *Slovenski narod*, 3., 7., 10., 14. in 17. 2. 1900.

54 Marja Boršnik, »Opombe,« v: Ivan Tavčar, *Zbrano delo, 7. knjiga* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958), 431.

55 Ibid., 425–40.

56 Več o podobi duhovščine in razlikovanju med »dobrimi« starimi in »slabimi« mladimi duhovniki gl. Blaj Hribar, »Ločitev škofa-duhovnika,« 26–29.

57 Dolenjski vinogradnik, »Glas iz kroga vinogradnikov,« *Slovenski narod*, 27. 3. 1899, 1, 2.

58 Boršnik, »Opombe,« 433.

59 »Izgubljeni Bog,« *Slovenski narod*, 3. 2. 1900, 2.

Podobno poslovanje klerikalnih gospodarskih zavodov opisuje Alojzij Kokalj v delu »Cerkvene miši: Povest iz sedanjosti«. Pripoved prikazuje neuspešen poskus prevzema oblasti v vasi, ki sta ga narekovala škofovska palača in vodstvo SLS. V stereotipnem boju dobrega proti zlemu dobro predstavljata družina Novak, stari župnik Matija Koren, zlo pa duhovnika Jurij Podpečnik in Urh Čuk.⁶⁰ Kaplan Čuk se je kmalu po prihodu v vas z vso vnemo spustil v organizacijo posojilnice in konsumnega društva. Posojilnica je hitro zaživela, saj je šel Čuk takoj po ustanovitvi na »lov za hranilničnimi knjižicami«, ki so mu jih verne ženske dale brez ugovarjanja. Če je župnik Jurij Podpečnik ustanovitev posojilnice podpiral, je bil veliko bolj zadržan do ustanovitve konsuma. Vedel je, da je med »površno teorijo in resno realnostjo veliko brezno«. ⁶¹ Ker pa se je zavedal, da ustanavljanje konsumnih društev podpirajo v SLS in škofovski palači, je kaplana podprl. Le izgovoril se je, da mu ne more pomagati, saj se sam ne spozna na te stvari. Čuk je tako sam na hitro ustanovil konsum, določil odbornike in nadzornike, sebe pa postavil za vodjo. Blago je raje naročil pri »Židih« z Dunaja kot pri liberalcih iz Ljubljane. Zaposlil je dve čedni prodajalki, občasno pomagal tudi sam. Tam je preživel večino svojega časa, prav tako tudi odborniki, ki so jedli in pili na račun konsuma. Zaradi teh pojedin in slabega vodenja sta se oba zavoda znašla v finančnih težavah. Za konsum je Čuk nakupil veliko nepotrebnega blaga, veliko ga je preplačal ter mnogo prodajal na up. S pomočjo prodajalke Rezike je pred prihodom revizorja ponaredil bilance, ki pa zaradi površnega pregleda ni ugotovil napak. Na Rezikino željo, s katero se je kaplan zapletel in je z njim zanosila, ji je zvišal plačo ter ji uredil visoko brezobrestno posojilo. Ko na koncu Čuk zapusti vas in z Reziko odide v Ameriko, izprazne blagajno konsuma ter posojilnice, ključče pa preda »najbolj zabitemu odborniku«. ⁶² Po njegovem odhodu gresta oba zavoda v stečaj.

Številni očitki o spornem delovanju v katoliških gospodarskih zavodih so opisani tudi v besedilu »Skušnjave Tomaža Krmežljavčka: Šaljiva povest« Miroslava Malovrha. V njej spremljamo Tomaževo življenje od rojstva do takrat, ko je postal pomemben klerikalni politik.⁶³ Z delovanjem konsumnih društev se je Krmežljavček srečal na svoji prvi reviziji pri Sv. Janezu. Konsum je bil kljub dobri prodaji pred propadom, saj so odborniki in župnikova kuharica menili, da lahko vse stvari vzamejo zastonj. Prodajalec, ki je imel drugače vse knjige urejene, je sam prosil za revizijo. Z vednostjo prodajalca je Tomaž poneveril nekatere račune in župniku oz. njegovi kuharici ter ostalim odbornikom zaračunal več, kot so vzeli, dobiček pa sta si razdelila. Odbornike je nato naučil, kako morajo ravnati v prihodnje, da konsum ne bo prišel v težave, oni pa bodo tudi dobro poplačani za svoje »delo«. Razložil jim je, »kako se moko in zmlato kavo umetno pomnoži, kako je treba računati obresti in kako se pameten človek pri zamudnih obrestih v svojo korist zaračuna in kar je

60 Luigi Calco [Alojzij Kokalj], »Cerkvene miši. Povest iz sedanjosti«, *Slovenski narod*, 22. 10.–12. 12. 1913.

61 Ibid., 7. 11. 1913, 2.

62 Ibid., 9. 12. 1913, 2.

63 L. Šepetalec [Miroslav Malovrh], »Skušnjave Tomaža Krmežljavčka: Šaljiva povest«, *Slovenski narod*, 13. 3.–21. 7. 1911.

bilo še drugih manipulacij, za katere so zadostovale umstvene zmožnosti konsumskih odbornikov«. ⁶⁴

Propadanje konsuma pri Sv. Janezu spominja na notico v *Slovenskem narodu* o bankrotu konsuma v Kašlju leta 1899. Liberalni časopis je trdil, da so za propad krivi odborniki, ki so jemali blago brez plačila. Da jim ob bankrotu vzetega ne bi bilo treba plačati, so za stanje konsuma okrivili prodajalko. Knjige so bile neurejene, zato so nanjo lahko pritiskali, da je prodala vse svoje imetje in nato odšla v Ameriko. ⁶⁵ Zgodba se sicer ne ujema popolnoma, v Malovrhovem delu se stvari zaradi Tomaževega posredovanja iztečejo drugače. Konsum je tik pred propadom, župnik pa je prepričan, da je za to odgovoren prodajalec, čeprav so odborniki in njegova kuharica tisti, ki so jemali blago. Tomaž z izterjavo dolgov reši konsum in prodajalca. A hkrati odbornike nauči, kako jemati, ne da bi konsum bankrotiral. Blago po »slabi vagi« je drugi očitek liberalnega tabora konsumom. Tretji pa so nepravilnosti v delovanju, kar je opaziti pri Tomaževi drugi reviziji v Petelinjem. Tam je delovanje konsuma popolnoma nepregledno. Z revizijo je imel Tomaž kar nekaj dela, saj – kot je rekel župnik – sam nima nobenega smisla za organizacijo, konsum pa so ustanovili po odločbi škofije. Po končanem delu je ugotovil, da je denarja v blagajni preveč, a od kod ta pribitek zaradi neurejenosti knjig ni mogel ugotoviti. Polovico je zato »pravično« pospravil v svoj žep.

Prikaz poslovanja katoliških gospodarskih organizacij se pri Tavčarju ne razlikuje od tistega v Malovrhovih »Skušnjavah Tomaža Krmežljavčka« in Kokaljevih »Cerkvenih miših«. Vsi prikažejo polno nepravilnosti, površno poslovanje in mnogo goljufig v konsumih ter drugih klerikalnih gospodarskih zavodih. V njih vodstvo zasedajo le mrhovinarji, ki se želijo samo okoristiti na tuj račun, zaradi česar trpi prevarano prebivalstvo.

Skozi socialni program se zrcali največja ideološka razlika med strankama. »Ločitev duhov« in ideološki boj na Kranjskem sovpadata z večanjem demokratizacije družbe, ki je pripeljala do vstopa množic v javno življenje. Vzpenjal se je populizem, spreminjali so se načini političnega boja, strankarske organizacije in dela. Na ravni monarhije so se stranke že po letu 1880 začele osredotočati na posamezne interesne skupine. ⁶⁶ Ta tok sprememb je ob spodbudi drugih krščanskosocialnih gibanj po monarhiji in spremenjeni politiki rimskokatoliške cerkve ujela tudi KNS. Organizacijsko se je prilagodila novemu času, program sestavila po stanovih in prepletla družbo z različnimi interesnimi društvi in združenji. Predvsem pa si je zagotovila prednost pred NNS, ko je s socialnim programom poskrbela za kmečko in delavsko prebivalstvo in ji je hkrati uspelo, tako kot po drugih delih monarhije, demonizirati liberalce kot oligarhe in oderuhe. ⁶⁷ Njena nasprotnica tega koraka ni bila sposobna narediti in je ostala v okvirih političnega delovanja iz obdobja sloge. Čeprav

64 Ibid., 19. 6. 1911, 1.

65 »Bankerotirano konsumno društvo,« *Slovenski narod*, 2. 9. 1899, 3.

66 Pieter M. Judson, *The Habsburg empire. The new History* (Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016), 339.

67 Ibid.

je veskozi ponavljala pomembnost socialnega vprašanja, se je večinoma osredotočila le na branjenje privilegijev svoje volilne baze. Tako so v konsumnih društvih in drugih denarnih ter gospodarskih zavodih KNS videli predvsem kot konkurenco liberalnim trgovcem in obrtnikom. V časopisu so jih prikazovali kot gospodarsko neučinkovite, poslovno neuspešne in predvsem kmetom škodljive. Njihov namen naj bi bil, da dodatno »izsesajo« kmeta in omogočijo »gospodstvo klerikalizma«.

Viri in literatura

Časopisni viri:

- *Rimski katolik*, 1888/9.
- *Slovenski narod*, 1890–1914.

Literatura:

- Bergant, Zvonko. *Kranjska med dvema Ivanoma: idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana: Inštitut za globalne politične študije, 2004.
- Blaj Hribar, Neja. »Ločitev škofa-duhovnika in škofa-politika ni iznajdba tega peklenkega slovenskega liberalizma: Duhovščina in Rimskokatoliška cerkev v publicističnih in literarnih delih *Slovenskega naroda* (1890–1914).« *Zgodovina za vse* 21, št. 2 (2014): 19–31.
- Boršnik, Marja. »Opombe.« V: Ivan Tavčar, *Zbrano delo, 7. knjiga*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958.
- Dragoš, Srečo. »Do skrajnosti za sveto stvar!.« *Družboslovne razprave* 14, št. 27/28 (1998): 121–33.
- Erjavec, Fran. *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem*. Ljubljana: Prosvetna zveza, 1928.
- Gestrin, Ferdo in Vasilij Melik. *Slovenska zgodovina. Od konca osemnajstega stoletja do 1918*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Judson, Pieter M. *The Habsburg empire. The new History*. Cambridge in London: The Belknap Press of Harvard University Press, 2016.
- Lukan, Walter. »Socialni katolicizem v Avstriji in pri Slovencih v drugi polovici 19. stoletja.« V: *Missiev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 7–17. Celje: Mohorjeva družba, 1988.
- Melik, Vasilij. »Družbene razmere v ljubljanski škofiji v drugi polovici 19. stoletja.« V: *Missiev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 84–94. Celje: Mohorjeva družba, 1988.
- Melik, Vasilij. »Jeglič in slovenska politika do leta 1918.« V: *Jegličev simpozij v Rimu*, ur. Edo Škulj, 621–28. Celje: Mohorjeva družba, 1991.
- Melik, Vasilij. »Slovenski liberalni tabor in njegovo razpadanje.« V: *Slovenci 1848–1918: razprave in članki*, ur. Viktor Vrtnjak, 637–42. Maribor: Litera, 2002.
- Pelikan, Egon. »Interpretacije 'posameznika, družbe in naroda' znotraj ideologije političnega katolicizma na Slovenskem.« *Acta Histriae* 17, št. 1-2 (2009), 307–20.
- Perovšek, Jurij. *Na poti v moderno. Poglavlja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Pleterski, Janko. *Dr. Ivan Sušteršič, 1863–1925: pot prvaka slovenskega političnega katolicizma*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1998.

- Pirc, Jožko. »Utopija ‚nove krščanske družbe‘?« V: *Cerkev, kultura in politika, 1890–1941*, ur. France M. Dolinar, Joža Mahnič in Peter Vodopivec, 107–20. Ljubljana: Slovenska matica, 1993.
- Prijatelj, Ivan. *Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848–1895*, zvezek 5. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.
- Selišnik, Irena. »Vstop množic v polje političnega na prelomu 20. stoletja na Slovenskem.« *Historični seminar* 12 (2016): 65–85.
- Vreg, France. *Feljton. Novinarske, polliterarne in literarne oblike na Slovenskem*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2002.
- Zajc, Marko in Janez Polajnar, *Naši in vaši. Iz zgodovine slovenskega časopisnega diskurza v 19. in začetku 20. stoletja*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2012.

Neja Blaj Hribar

THE KNS/SLS SOCIAL PROGRAMME THROUGH THE PRISM OF THE SLOVENSKI NAROD NEWSPAPER (1890–1914)

SUMMARY

The political division of the Slovenian »party« in Carniola at the end of the 19th century resulted in a new political front that initiated an eager struggle for voters. The split took place in the time of democratisation, establishment of new mass parties, and emergence of new types of party organisation throughout the Austro-Hungarian Empire. The Catholic National Party was better at adjusting to the new times than the liberal National Party. The Catholic National Party adapted their organisation with regard to interest groups, actualized its social programme, and with the aid of the clergy and the Church it implemented certain very successful methods of agitation and organisation. Their liberal opponents lacked organisational structure. They limited themselves to their political base – the bourgeoisie, intellectuals, and wealthier farmers. The liberals mostly focused on the newspaper war, especially in their main daily newspaper *Slovenski narod*. There we can read about their political views on the contemporaneous political situation, how they saw their opponents and their programme. The liberals never believed in the sincerity of the Catholic social programme. They saw all of the Catholic economic organisations and activities as agitation: leading to the overall rule of the Church. They deemed the economic associations as most problematic, as these supposedly did nothing to help the lower classes, but instead drained them and made them dependent on the Catholic party.

Aleš Gabrič*

Ilegalne mladinske politične organizacije v Sloveniji v prvih letih po drugi svetovni vojni**

IZVLEČEK

Po letu 1945 so lahko delovale le tiste mladinske politične organizacije, ki so podpirale nov komunistični režim. Toda mladi, ki so nasprotovali oblasti, so že v prvih povojnih mesecih začeli premišljevati o organizaciji, ki bi bila opozicija oblastni mladinski organizaciji in bi po potrebi delovala v ilegali. Najbolj široko dejavnost s članstvom v ilegalno delujočih skupinah je po ljubljanskih srednjih šolah razvila Zveza demokratične mladine, ki je izpeljala več akcij proti režimu. Višek delovanja je bil februarja 1946, ko je izšlo več številčk ilegalnega glasila Zarja svobode. Po aretacijah večine vodilnih članov Zveze demokratične mladine je začela aktivnost upadati. Pojavile so se še nekatere organizacije, ki pa niso več razvile tako široke dejavnosti in so imele le peščico sodelavcev. Po izpustu iz zapora so le še nekateri člani vztrajali pri političnem delovanju, ker pa so bili pod budnim nadzorom policije, so bili poskusi organiziranja ilegalne politične organizacije od leta 1947 dalje obsojeni na neuspeh.

Ključne besede: mladinsko gibanje, ilegalne politične organizacije, ilegalni tisk, Slovenija, Ljubljana, Vladimir Krek

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, ales.gabric@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

ILLEGAL YOUTH POLITICAL ORGANISATIONS IN SLOVENIA IN THE FIRST YEARS AFTER WORLD WAR II

After 1945 only those youth political organisations that supported the new communist regime could pursue their activities. However, already in the first months after the war, the youth that opposed the new authorities started envisioning an organisation representing an opposition to the youth organisation that supported the government. If necessary, it would operate illegally. The most widespread activities of the members of illegally-operating groups at the secondary schools in Ljubljana were developed by the Association of Democratic Youth, which carried out several actions against the regime. The peak of this organisation's activities took place in February 1946, when several issues of the illegal "Zarja svobode" (Dawn of Freedom) gazette were published. After most of the leading members of the Association of Democratic Youth had been arrested, the organisation's activities started declining. A few other organisations emerged as well, but they were no longer able to develop such widespread operations and only had a handful of associates. After they were released from prison, only a few members of this organisation persisted in their political endeavours. However, as they were closely monitored by the police, any further attempts at establishing illegal political organisations after 1947 were destined to fail.

Keywords: youth movement, illegal political organisations, illegal press, Slovenia, Ljubljana, Vladimir Krek

V Jugoslaviji je po koncu druge svetovne vojne zavladała nova politična sila, Komunistična partija Jugoslavije. Še vedno je delovala po načelih iz časov ilegale, saj so se njeni voditelji v javnosti predstavljali s svojimi državnimi funkcijami. Pri navajanju političnih funkcij pa je bil državni voditelj Josip Broz - Tito še zlasti pred volitvami novembra 1945 omenjen zlasti kot vodja Ljudske fronte Jugoslavije in nosilec njene kandidatne liste za volitve. Uradno je bila torej na oblasti Ljudska fronta Jugoslavije, vsaj formalno dopuščeno politično združevanje pa je pripeljalo do poskusov obnove delovanja nekaterih predvojnih političnih strank. Toda te v novih razmerah dejansko niso imele pravih pogojev za delovanje. Velik del prebivalstva je podpiral zmagovito stran v vojni, ki se je utrjevala na oblasti kot edina realna politična sila v državi. Mediji, ki so bili v rokah oblastnih političnih organizacij, so napadali in žalili vse drugače misleče, politična policija OZNA pa je zapirala in ustrahovala ljudi, ki so si drznili nasprotovati novim oblastnikom.

Podobna enostranska usmerjenost se je uveljavila tudi pri organiziranju mladine in dovoljeno je bilo delovanje le ene mladinske organizacije, ki je sledila programskim načelom oblastnih organizacij. Med vojno delujoče mladinske organizacije osvobodilnega gibanja je v Sloveniji po vojni nasledila Zveza mladine Slovenije (ZMS),

ki je to ime dobila na kongresu, ki je potekal od 25. do 27. junija 1945 v Ljubljani. Ko se je med vojno ustanovljena Združena zveza antifašistične mladine Jugoslavije (srbsko in hrvaško – Ujedinjeni savez antifašističke omladine Jugoslavije; USAOJ) na kongresu maja 1946 v Zagrebu preimenovala v Ljudsko mladino Jugoslavije (Narodno omladino Jugoslavije), se je tudi ZMS preimenovala v Ljudsko mladino Slovenije (LMS), ki je bila seveda del enotne vsedržavne organizacije.¹

Poleg Zveze mladine Slovenije je delovala še Zveza komunistične mladine. Slovenska različica imena ni prišla v množično rabo, zato se je tudi po vojni uporabljalo poimenovanje s kratico SKOJ (za hrvaško in srbsko ime Savez komunističke omladine Jugoslavije). V Sloveniji je deloval Pokrajinski komite SKOJ za Slovenijo, ki je veljal za podmladek Komunistične partije Slovenije in je tako kot ta deloval zakulisno, prikrito. Ena glavnih nalog SKOJ-a za Slovenijo je bila že med vojno skrb za mladinske medije.²

Politično organiziranje mladine naj bi torej verno sledilo zgledom vladajočih političnih strank. ZMS oz. njena naslednica LMS naj bi bila množična organizacija, v katero bi zajeli čim širši krog mladine. SKOJ pa naj bi deloval v njeni senci, dajal idejne pobude in načrtoval akcije, ki bi jih nato z vso propagandno podporo izvajala množična organizacija. Tednik *Mladina* je bil tako glasilo Zveze mladine Slovenije in od junija 1946 glasilo Ljudske mladine Slovenije, v katerem so poleg informativnih in političnih člankov objavljali tudi navodila za delovanje ZMS oz. LMS in poročila o delovanju njihovih odborov iz različnih krajev. Reportaže o delovanju SKOJ-a pa bi v časopisu *Mladina* v prvem povojnem obdobju zaman iskali.

Tako kot v političnem prostoru ni bilo zaželeno delovanje drugih političnih strank kakor Ljudske fronte Jugoslavije (in v Sloveniji njenega slovenskega dela Osvobodilne fronte), tako naj tudi v organiziranje mladine ne bi smela posegati nobena druga organizacija, ki bi lahko bila zbirališče mladih, nezadovoljnih s političnim režimom v državi. Leta 1945 so poskusi organiziranja opozicije v Sloveniji precej zaostajali za sorodnimi poskusi v Srbiji in Hrvaški. V največjih dveh jugoslovanskih republikah so politiki poskušali obnoviti delovanje več strank, ki bi opozicijsko nasprotovale novi politični garnituri na oblasti. Nekaterim Beograjčanom, Zagrebčanom in prebivalcem večjih srbskih mest je uspelo izvesti nekaj političnih sestankov in pripraviti vse za registracijo politične stranke v skladu z novo zakonodajo, sprejeto pred volitvami novembra 1945.³ V nasprotju s tem slovenskim politikom pred vojno najpomembnejših strank ni uspelo narediti niti tega prvega koraka. Tako kot želje po organiziranju politične opozicije so v Sloveniji po koncu vojne vzniknile

1 Mateja Jeraj, »Slovenske mladinske organizacije v obdobju 1945–1965,« v: Metka Gombač, Mateja Jeraj in Marija Oblak-Čarni, *Fondi in zbirke mladinskih organizacij v Arhivu Republike Slovenije* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000), 36.

2 Marija Oblak-Čarni, »Mladinske organizacije v obdobju 1919–1945,« v: Gombač, Jeraj in Oblak-Čarni, *Fondi in zbirke mladinskih organizacij*, 25–30.

3 Vojislav Koštunica in Kosta Čavoški, *Stranački pluralizam ili monizam: društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949* (Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983). Zdenko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941–1950*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996). Momčilo Pavlović, »Politički programi Demokratske narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske, Demokratske, Socijalističke i Socijal-demokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine,« *Istorija 20. veka* 3, št. 1 (1985): 119–55.

tudi pobude za organiziranje mladinskih političnih organizacij, ki bi predstavljale opozicijo oblastnim mladinskim organizacijam, a je o njihovem delovanju doslej v historiografski literaturi zapisanih le nekaj drobcev.⁴

Demokratska antikomunistična mladina

Ideje za organiziranje opozicijske mladinske organizacije naj bi, sodeč po kasnejših analizah politične policije, stekle že ob koncu maja 1945. Sprožil naj bi jih Vladimir Krek, nečak prvaka katoliške Slovenske ljudske stranke (SLS) Mihe Kreka. Njegov najresnejši sogovornik o tej temi in najtesnejši sodelavec v organizacijskih zadevah je bil Miran Borko, sin znanega kulturnega delavca Božidarja Borka, prevajalca, esejista in dolgoletnega urednika kulturne rubrike leta 1945 ukinjenega liberalnega časopisa *Jutro*. Stike s sodelavci je navezoval zlasti Krek, iskali pa so jih večinoma med gimnazijci in dijaki drugih srednjih šol. Kot prvi sestanek je v gradivu policije zabeleženo srečanje, do katerega je prišlo 9. julija 1945 na Rožniku v Ljubljani. Krek je na njem »čital poziv ‚Slovenski demokratski mladini‘ in govoril o organiziranju petork in bodočem mladinskem pokretu«. Vendar na začetku niso našli veliko mogočih sodelavcev.⁵

Podatki o začetkih organiziranja ilegalne protikomunistične mladinske organizacije se v policijskih zapisnikih zaslišanj njihovih članov med seboj precej razlikujejo. To bi lahko pripisali dejstvu, da iz začetnih mesecev ni nikakršnega gradiva in so vse analize narejene po kasnejših pričevanjih. Deloma je treba nezanesljivost pripisati tudi dejstvu, da so v zaporu svojim zasliševalcem aretirani navajali podatke, ki so obremenjevali neidentificirane osebe, katerim naj bi bili podrejeni v mreži sodelavcev. Prva ilegalna mladinska politična organizacija iz leta 1945, o kateri obstaja nekoliko več podatkov, je bila Demokratska antikomunistična mladina (v virih večinoma omenjena s kratico DAKM). Vladimir Krek je kot tistega, ki ga je nagovoril za vstop v organizacijo, omenil »Mladena«, študenta, ki naj bi ga julija 1945 pridobil za sodelovanje, mu dostavljal gradivo, ki naj bi ga Krek pretipkaval in posređoval članom, da so ga razširjali med mlade.⁶ Organizacija naj bi temeljila na sistemu petork, vsako petorko naj bi vodil vodja petorke, na čelu desetih petork pa naj bi bil posredni vodja, ki bi povezoval vodstvo DAKM s petorkami. Skupino do desetih petork, ki jo je vodil en posredni član, so imenovali deblo. Vprašanje, koliko so člani formalno dejansko vstopali v organizacijo s podpisovanjem prijavnice ali prisego, ostaja odprto.⁷ V DAKM, je dejal Krek, »sem bil posredni član med vodstvom in 10 petorkami, ki so tvorile V. deblo«. ⁸ Krek je na zaslišanjih zavračal, da bi bil med vodilni v DAKM, toda že njegova pričevanja, da je tipkal velik del gradiva DAKM, ga postavljajo v drugačno luč.

4 Aleš Gabrič, »Opozicija v Sloveniji po letu 1945,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 2 (2005): 110–12.

5 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046292.

6 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046303.

7 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046306.

8 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046304.

Bolj aktivni so člani DAKM postali septembra 1945, kar bi bilo mogoče povezati z dvema dejavnikoma. Prvi je bil, da je Jugoslavija vstopila v predvolilni čas, ko so politiki pred vojno pomembnih strank premišljevali o obnovi politične dejavnosti, drugi pa se je nanašal na to, da se je začelo novo šolsko leto in so se mladi vrnili v šolske prostore ter imeli več možnosti za navezovanje stikov. Vladimir Krek je prve dni septembra natisnil prvo številko glasila *Volja mladine* in pripravil prvo listkovno akcijo. Kaj naj bi bilo objavljeno v glasilu *Volja mladine*, viri ne navajajo. V enem izmed dokumentov najdemo navedbo, da je Krek časopis natipkal v štirih izvodih, kar bi lahko nakazovalo, da ni šlo za širše gibanje. Tako je v analizah kasneje ocenila tudi policija, ki je sklepala, »da je bilo to delo le odsev Krekove pustolovščine, ne pa organiziranje po navodilih odraslih«. ⁹ V nasprotju s to trditvijo pa je Krek na zaslišanju dejal, da je po nekaj izvodov *Volje mladine* dobival od nadrejenih in jih razširil med vodje petork, ki jim je načeloval. ¹⁰ To pa že nakazuje na drugačen način tiskanja ilegalnega glasila. Krek je na zaslišanjih izjavil, da je bral tudi pravilnik DAKM, o katerem ni kaj več znanega. Prav tako ne o navodilih »Prvo delo novega člana DAKM« in »Voditeljem petork«, ki naj bi jih prepisoval na svoj pisalni stroj. ¹¹ Del literature naj bi ob hišni preiskavi pri Krekovih našla policija, a je v pregledanem gradivu ne najdemo. Krek je na zaslišanju povedal, da je del gradiva obdržal, da pa »bi jo [literaturo, op. a.] tudi uničil, če bi vedel, da se bo odkrila pri meni«. ¹²

Na listkovnih akcijah so po ljubljanskih ulicah raztresali listke z napisi »Živela demokracija«, »Živela svoboda«, »Živel DAKM« itd. ¹³ Na zaslišanjih je Krek povedal: »Konkretnega idejnega programa ni bilo; delalo se je s krilaticami za demokracijo, svobodo vere, tiska, polit. združenja.« ¹⁴

Zveza demokratične mladine

Da bi postavili protiutež oblastni ZMS, so ob začetku šolskega leta ob DAKM vodilni sklenili, da bi ustanovili še Zvezo demokratične mladine (v virih običajno zabeležena s kratico ZDM), ki naj bi bila bolj množična organizacija in bi delovala po šolah. ¹⁵ Tedanji dijak Ivan Žigon je skorajda pol stoletja kasneje zapisal, da ga je na klasični gimnaziji k sodelovanju »nagovoril sošolec Franci Vrhunc, današnji monsinjor, škofijski kancler in prelat. Zaupal mi je, da se je ustanovila mladinska organizacija, 'Zveza demokratične mladine' in če želim, se ji lahko priključim. Seveda je bila strogo ilegalna.« Žigon je dodal, da ni nikoli izvedel, od kod je prišla pobuda »za to izjemno mladinsko organizacijo«. Zavrnil je možnost, da bi prišla iz vrst politične

⁹ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046292-93.

¹⁰ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046304.

¹¹ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046302.

¹² SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046303.

¹³ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046304.

¹⁴ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046307.

¹⁵ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046307.

emigracije, in dodal, da se mu zdi najbolj verjetno, »da je z njo začela opozicija Grol-Šubašić, da bi pridobila glasove za bližnje volitve«. ¹⁶ Potrditve te teze ne najdemo niti v ohranjenih policijskih dosjejih niti v literaturi o opoziciji v Jugoslaviji leta 1945.

Večina pregledanega gradiva kot glavnega organizatorja mladinske ilegalne organizacije omenja Vladimirja Kreka, saj je bila večina poročil policijskih sodelavcev in policijskih analiz osredotočena na njegovo delovanje. Njegov oče naj bi imel prek sorodnikov zveze s politično emigracijo, od tam naj bi dobival poročila o političnem položaju. Po stricu so dobivali v branje tudi *Demokracijo*, opozicijsko glasilo, ki ga je v Beogradu izdajal Milan Grol. ¹⁷

Vladimir Krek je v arhivskih virih pogosto naveden s skrajšanim imenom Lado Krek, redko pa je omenjeno njegovo ilegalno ime Stane. Člani so namreč med seboj komunicirali z ilegalnimi imeni. Krek se je npr. po aretaciji na zaslišanjih najprej izgovarjal, da ga je v delovanju vodil Mladen, kar je bilo ilegalno ime študenta prava Antona Gregorca, doma iz Dolenjske. ¹⁸ Med bolj agilnimi je bil Krekov sodelavec Miran Borko z ilegalnim imenom Dimitrij, Jeseničan Andrej Dolinar je bil Gorjan, Julija Šimenca so sodelavci poznali po ilegalnem imenu Džon, Ivan Žigon pa si je izbral ilegalno ime Stojan.

Širše zasnovana aktivnost se je začela oktobra 1945, žarišče delovanja pa je bilo na ljubljanski klasični gimnaziji, ki jo je obiskovala večina že omenjenih. Za organizacijo je bilo ugodno, da je bil oče Albina Virienta, enega od organizatorjev ZDM, šolski sluga na gimnaziji. To je Virientu omogočalo, da je vedel za vse sestanke SKOJ-a na šoli, v njihovem stanovanju na šoli pa so lahko nemoteno potekali sestanki ZDM. Od očeta je prejel razmnoževalni stroj, na katerem so tiskali del literature ZDM. Po potrebi pa je tudi odprl vrata šole, da so v njej izvedli trosilne in napisne akcije. ¹⁹

Med gimnazijci so člani ZDM širili pastirsko pismo, ki so ga katoliški škofi Jugoslavije sprejeli na konferenci, ki je potekala od 17. do 22. septembra 1945 v Zagrebu. V njem so se, ne naključno v času priprav na volitve, razpisali o terorju nove oblasti in pomanjkanju svobode v Jugoslaviji. Krek je poskrbel za tipkopis nove številke *Volje mladine*, policija pa je zaznala tudi poskuse pozivanja na bojkot volitev v ustavodajno skupščino, ki so bile 11. novembra 1945. Razmnožili so »proglas kralja Petra, generala Živkovića itd.«, a iz pregledanega gradiva ni jasno, za kakšne razglase naj bi šlo. Konec oktobra je izšla tudi zadnja številka *Volje mladine*. Organizaciji, ki je že zabeležena pod imenom ZDM oz. Zveza demokratične mladine, se je pridružilo vse več članov in Krek je novembra predlagal organiziranje po deblih, tako da bi po znanem organizacijskem načelu člani poznali le nadrejenega in svoje neposredne sodelavce. Podatki o tem, koliko naj bi bilo organiziranih petork, niso zanesljivi, je pa v poročilih omenjeno čedalje večje število ljubljanskih srednjih šol, kjer naj bi delovale organizirane celice ZDM. Točnost številnih podatkov bi lahko postavili pod

16 Ivan Žigon, *Življenjski izzivi: pod Velikim vozom in Južnim križem* (Ljubljana: samozaložba, 1994), 77.

17 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046352-53.

18 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046307.

19 SI_AS/1931, MF LM 34, LM0057079.

vprašaj, o tem priča celo policijska zabeležka, da se tudi med člani »pojavi govornica, da je to le Krekova otročarija«. ²⁰

Toda povečano aktivnost mladinske ilegale je zaznala tudi policija. Akcije trosenja listkov in pisanja napisov, usmerjenih proti državi, Titu ali Stalinu, so se zgostile v začetku novembra, nekaj dni pred volitvami v ustavodajno skupščino. S tem naj bi hoteli, so zapisali analitiki OZNE, »v Ljubljani onemogočiti ali vsaj otežkočiti volitve, izvajati nered itd. ter dajati moralno oporo reakcionarnim elementom, ki naj bi bojkotirali volitve«. ²¹ Te akcije so že sprožile prve odzive policije. Zaradi trosenja letakov je bil novembra 1945 zaprt Anton Kokalj, ki je po izpustu iz zapora sodelavcem iz ZDM dejal, da »ni nič povedal. Zaslíševal ga je tov. major Ribičič, ki mu je grozil s pištolo, da ga ustrelí, nato je pištolo izvlekel in štel do 10, nakar jo je dal zopet nazaj.« ²² Politična policija je že začela sistematično zbirati podatke o mladinski ilegali, a je potrebovala še nekaj časa, da je ugotovila imena vodilnih v organizaciji.

Člani ZDM so novembra 1945 dobili nalogo, da izdelajo sezname dijakov, »na katerih smo morali najbolj zgrajene komuniste označiti s črnimi pikami«. Po Žigonovem spominu naj bi jih bilo malo, le po nekaj v vsakem razredu klasične gimnazije, ki jo je obiskoval. Po njegovem mnenju naj bi »že konec leta 1945 bila večina dijakov višjih razredov srednjih šol demokratično usmerjena in odklanjala diktaturo SKOJ-a«. ²³

Ob koncu leta 1945 sta v ilegali druga ob drugi delovali DAKM in ZDM. Januarja 1946 je po Krekovem pričevanju »prišla okrožnica, da se DAKM kot širša organizacija razpušča ter da se s podvojeno močjo prenese delo na ZDM, ki je bila bolj masovna organizacija«. Vodil naj bi jo novoustanovljeni Elitni DAKM, »sestavljen iz najbolj sposobnih članov prejšnjega DAKM-a«. ²⁴ V nasprotju z DAKM, »ki se razpušča kot protiustavna organizacija«, je bila postavljena zahteva, »da statut org. ZDM ne sme vsebovati ničesar protidržavnega in protiustavnega, to pa vsled tega, da ne bo prišlo do spora z ustavo, ki je bila sprejeta«. ²⁵ Odnos med ZDM in elitnim DAKM bi zatorej lahko primerjali z organiziranostjo oblastnih mladinskih organizacij oz. odnosom med Zvezo mladine Slovenije (kasneje Ljudsko mladino Slovenije) kot množično in SKOJ-em kot elitno organizacijo, ki v zakulisju oblikuje idejna in organizacijska navodila za delovanje.

Po Krekovem pričevanju naj bi širši odbor gimnazij »tvoril po en član ZDM iz vsake gimnazije«. Poznal je le nekatere, ki so vodili delovanje na klasični gimnaziji, nunski gimnaziji, na III. državni gimnaziji in učiteljsčú. Za Trnovo in Vič je vedel le, da naj bi ga vodil »Džek«, a ker ni sodil v njegovo deblo organizacije, niti ni poznal njegovega pravega imena. ²⁶ Džek je vodil tretje deblo, četrtega je vodil Dimitrij oz.

20 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046293.

21 SI_AS/1931, MF XII-008, 80074.

22 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046341.

23 Žigon, *Življenjski izzivi*, 78.

24 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046304.

25 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046309.

26 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046287.

Miran Borko, Vladimir Krek pa je bil na vrhu petega debla.²⁷ Njegova sestra Sonja je pridobivala članice ZDM med dekleti, zlasti na III. državni ženski gimnaziji, ki jo je obiskovala. Na vprašanje, koliko je zamišljeni sistem debel in petork dejansko zaživel v relativno kratkem obdobju delovanja ZDM, je nemogoče odgovoriti. Delovanje organizacije je pritegnilo tudi veliko zanimanje politične policije, kar nakazuje, da nikakor ni bila nepomembna ali zgolj mladostna zaletavost majhnega števila posameznikov.

Vodstveni člani ZDM in Elitnega DAKM so se sestajali na različnih mestih, tudi pri sodelavcih doma. Tiskano gradivo in papir so si večkrat predajali pri Valvasorjevem spomeniku pred Narodnim muzejem. Organizacija je pridobivala moč in januarja 1946 naj bi Elitni DAKM, ki je vodil delo ZDM, načeloval številnim deblom in več kot 60 petorkam.²⁸ Organizacija naj bi bila prisotna na vse več srednjih šolah. Dodatno spodbudo za pridobivanje novih članov je prinesel izid prve številke časopisa *Zarja svobode*, ki je izšla konec januarja 1946. To ni bilo več glasilo v nekaj izvodih, kot je bila pred več meseci *Volja mladine*, temveč tiskan ilegalni časopis, kakršne so poznale ilegalne organizacije v medvojnem in vojnem času. Tiskali naj bi ga v več kot sto izvodih. Višek delovanja ZDM je bil v februarju 1946, saj je izšlo več števil *Zarje svobode*, a je treba zapis policije – »vršijo se sestanki delegatov ZDM-a vseh gimnazij« – vseeno brati z zadržkom, saj se v gradivu pojavljajo le imena nekaterih gimnazij. Širitev članstva naj bi očitno spodbudila tudi Kreka, da je začel »propagirati za pomladanske akcije«.²⁹

Krek je matrice za časopis tipkal na svojem pisalnem stroju. Poskrbel je tudi za ciklostilni stroj, ki pa ga ni hotel imeti pri sebi doma, temveč ga je dal Džonu – Juliju Šimencu, pri katerem so razmnoževali literaturo.³⁰ Krek se je na zaslišanjih sprva izmikal odgovoru, ali ve, kje je ilegalna tiskarna, češ da za Šimenca ne ve, »ali je pa pri njemu doma. Zdi se mi, da je rekel, da zna ravnati z razmnoževalnim aparatom.«³¹ A je nato med ostalim povedal tudi: »Največ izvodov tiskane številke *Zarje svobode*, ki sem jih jaz sprejel preko Džona iz tiskarne, je bilo 100 izvodov. Te izvode sem dal naprej voditeljem petork z nalogo, da jo dajo naprej svojim članom petork in pa sploh vsem.«³² Očitno pa Krek ni vedel, od kod prihajajo zaloge papirja, ki jih je, kot drugo gradivo, prevzemal pri Valvasorjevem spomeniku. Največ naenkrat mu ga je prinesla njemu neznana sodelavka z ilegalnim imenom Stanka. »Z njo sem bil pri Valvasorjevem spomeniku, ko mi je prinesla okoli 200 pol papirja. Zadržala se je pet minut, še ne«, je uspešno konspirativno delovanje opisal Krek.³³ Žigon je v spominih obelodanil, da so zaloge papirja »dobivali večinoma iz Bonačevega skladišča in ga z našim ročnim vozičkom vozili v tiskarno«.³⁴

27 SI_AS/1931, MF XII-008, 80079.

28 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046303.

29 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046293.

30 SI_AS/1931, MF XII-008, 80074.

31 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046309.

32 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046305.

33 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046287.

34 Žigon, *Življenjski izzivi*, 79.

Krek je po aretaciji na zaslišanjih dejal, da naj bi »Zarja svobode do sedaj izšla v 7 številkah«. ³⁵ Avtorji člankov in imena urednikov v *Zarji svobode* seveda niso zapisani. Sodelavec časopisa Ivan Žigon se je spominjal, da so se v *Zarji svobode* januarja 1946 »pojavi hudo nedemokratični, provokativni članki. V enem je pisalo tudi ‚Smrt Titu‘.« To ga je zmotilo, saj ga je preveč spominjalo na komunistične metode, »in ko je izdajanje ‚Zarje svobode‘ prišlo v moje roke, sem take radikalne izpade izpustil ali pa vrnil, da jih avtor popravi«. ³⁶ Kdaj je Žigon prevzel urednikovanje *Zarje svobode*, ni mogoče ugotoviti. V redkih ohranjenih številkah, ki so izšle februarja 1946, takšnih izpadov ne zasledimo. ³⁷ V glasilu ne zasledimo natančnejših programskih smernic organizacije, opazno pa je ostro protikomunistično stališče in zagovarjanje vrednot zahodne demokracije. Člani ZDM so imeli dobre povezave s tujino in so objavljali zlasti poročila iz OZN in odgovore zahodnih demokracij, ZDA in Velike Britanije na jugoslovanska stališča v mednarodni problematiki. Teh stališč v enostransko usmerjenem slovenskem legalnem časnikarstvu tedaj ni bilo mogoče zaslediti. Ob poročanju o zasedanju varnostnega sveta OZN o grškem vprašanju je uredništvo *Zarje svobode* npr. pripisalo: »Govor g. Bevina (zunanjega ministra Velike Britanije, op. p.) je naveden bolj obširno, ker ga naši dnevnikarji niso priobčili.« ³⁸

Aretacije od februarja 1946 in upad aktivnosti

Dejavnost ilegalne mladinske organizacije se ni izmuznila nadzoru politične policije. Krek je bil v začetku leta 1946 že pod stalnim nadzorom policijskih sodelavcev, ki so poročali o njegovem gibanju, sestankih, stikih in obiskovalcih. Precej natančni podatki o dogovarjanju med vodilnimi člani organizacije pa nakazujejo, da je OZNA že sledila vodilnim, izsilila sodelovanje nekaterih članov ZDM ali pa vrinila svoje ljudi v njihove vrste.

Zaradi dejavnosti, ki naj bi spodjedale vlogo Zveze mladine Slovenije med mladimi, so sledile izključitve nekaterih vodilnih iz šol. Med temi sta bila Vladimir in Sonja Krek, ki naj bi ob koncu šolskega leta polagala privatni izpit za cel razred. Vladimira Kreka so analitiki policije 24. februarja 1946 ocenili takole: »Politično je dobro podkovan in je reakcionar.« ³⁹

Očitno je bil Krek zanimiv za več preiskovalnih skupin politične policije, tako da je prišlo tudi do nenavadnega primera. Zasledovalec je v poročilu napisal, da je zvečer, ko je hotel splezati na balkon, da bi prisluškoval družinskim pogovorom, naletel na »človeka na vrtu, ki me je začel izpraševati, kdo sem. Držal je v roki pištolo

³⁵ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046304. Več o *Zarji svobode* gl. v: Aleš Gabrič, »Opozicija ali nasprotovanje novim oblastem v letu 1945,« v: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006), 310, 311.

³⁶ Žigon, *Življenjski izživi*, 80.

³⁷ SI_AS/1799, t. e. 57. V gradivu so tri številke *Zarje svobode*, vse iz februarja 1946.

³⁸ SI_AS/1799, t. e. 57, *Zarja svobode*, Izredna izdaja 3a, 6. 2. 1946, str. 1.

³⁹ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046290.

ter zahteval, da se mu legitimiram.«⁴⁰ Ko se mu je predstavil, je od tega neznanca zahteval, da se mu legitimira tudi on. Izkazalo se je, da gre za oficirja OZNE.⁴¹ Ker gre za poročilo, napisano 25. februarja 1946, je bil omenjeni oficir OZNE verjetno član ekipe, ki je tisti večer prišla na dom Krekovich, izvedla preiskavo in aretirala Vladimirja Kreka in njegovo sestro Sonjo.

Na prvem zaslišanju je Krek potrdil, da je član ZDM, ni pa priznal, da bi imel v njej kakšno funkcijo. Povedal je, »da se ZDM idejno ne strinja z OF. Bila je njena opozicija.« Predvideval je, da je aretiran zaradi časopisa *Zarja svobode*, povedal pa je tudi, da je avtor v njej objavljenih poročil o dogajanju v Londonu.⁴² Nekaj časa je tajil, da bi imel v organizaciji pomembnejšo vlogo, a je kasneje, verjetno pod pritiski zasliševalcev s pričevanji drugih zaslišanih in poročili sodelavcev policije, povedal več o ZDM. »Na sestankih sem bil, kolikor se sedaj spomnim, najmanj petnajstkrat,« je povedal Krek. Vseh sodelavcev ni poznal po pravih imenih, temveč le po ilegalnih. Literaturo je dajal v branje ljudem, s katerimi je sodeloval, a se delovanje ni ustavilo le pri tem, kajti »demokratsko miselnost sem širil in govoril čisto vsakemu, s katerim sem o tem govoril«. Krek je priznal, da je matrice za časopisa *Volja mladine* in *Zarja svobode* prepisoval na svojem pisalnem stroju, ki ga je dobil v dar od očeta.⁴³

Zasliševalci so se osredotočali predvsem na razbijanje mreže sodelavcev in iskanje imen, še posebej povezovanje ilegalnih in pravih imen. Bolj malo pa je v zapisih zaslišanj mogoče zaslediti o političnih načelih, ki jih je organizacija zagovarjala. Ena redkih tovrstnih izjav Kreka, poleg ohlapnih sklicevanj na demokracijo, je bila izjava, da je ZDM delovala pod parolo »naprej za vero in narod«. ⁴⁴ Potrditev tega gesla najdemo tudi v *Zarji svobode*, saj je zapisano na koncu ohranjene številke 3a, izdane 6. februarja 1946.⁴⁵

Zasliševalce je zanimalo predvsem to, kdo vse so bili člani ZDM, kako so potekale povezave, na katerih šolah so imeli sodelavce in koliko naj bi jih bilo. V zapisnikih zaslišanja se nekateri pojavljajo s priimki, npr. Vrhunc, Lavrič, nekateri s priimki in ilegalnimi imeni, pri nekaterih pa so bila navedena le ilegalna imena, Krek pa je ponavljal, da jih ne pozna po pravih imenih in da o njih ne ve dosti.⁴⁶ Nekaj gradiva je policija zaplenila tudi ob hišnih preiskavah. Pri Virientovih so npr. našli tiskalni stroj, za katerega se je izkazalo, da je bil nekdanji last Marka Bajuka, ravnatelja gimnazije, ki je ob koncu vojne emigriral na zahod iz strahu pred komunistično oblastjo. Ob stroju pa so »našli indigo, na katerem je pisana protiljudska snov«. ⁴⁷

Mira Krek, mati petnajstletnega Vladimirja in šestnajstletne Sonje, je 5. marca 1946 pisala generalmajorju OZNE Ivanu Mačku - Matiji in posredovala za zaprta otroka. Zaprošila je, naj ju izpustijo, da bi se lahko branila s svobode, želela pa je tudi izvedeti,

40 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046291.

41 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046292.

42 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046300.

43 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046301.

44 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046302.

45 SI_AS/1799, t. e. 57, *Zarja svobode*, Izredna izdaja 3a, 6. 2. 1946.

46 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046287.

47 SI_AS/1931, MF LM 34, LM0057093.

kaj naj bi sploh storila. Prav tako ni še nihče posredoval obrazložitev vzroka pripora, kot je predpisoval ustavni red, saj »nihče ne sme biti pridržan v priporu dalje od treh dni brez pismene obrazložene rešitve sodišča ali javnega tožilca«. V pismu Mire Krek je bil dovolj očiten namig na to, kdo ima moč v državi, saj je imela sodna veja izrazito stransko vlogo, dejansko pa je ves postopek vodila OZNA – in nanjo se je obrnila tudi mati zaprtih mladoletnikov. Podvomila je, da bi lahko šlo za resno zadevo: »Prepričana pa sem, da gre za kako otroško stvar, ker sta oba še malo otročja. Ker sta poleg tega bolehnata, je moja prošnja za izpustitev utemeljena.« V podkrepitev prošnje je zatrjevala, da so doma povsem apolitična družina: »Niti jaz niti moj mož se nisva nikdar pečala s politikom. Moj mož se ni med okupacijo nikdar udeleževal protikomunističnih predavanj in Rupnikovih zborovanj, čeprav so ga k temu silili. Prevzemava z možem polno jamstvo, če bosta otroka izpuščena, da se ne bosta lotila nobenega nedovoljenega dela in da se ne bosta nikamor oddaljila ter da bosta vedno na razpolago oblastem.« Če pa želji po izpustu ne bi bilo ugodeno, je mati zaprosila, »da se mi izda dovoljenje, da jima smem pošiljati pakete v prisilno delavnico«. ⁴⁸

Mladinske organizacije političnih strank, ki so imele oblast v svojih rokah, ZMS in SKOJ, se z naraščajočo močjo ZDM niso ukvarjale. Kot glavnega idejnega nasprotnika so ocenjevale moč katoliške cerkve in vpliv duhovščine na mlade, med organizacijami pa omenjale zlasti delovanje Marijine družbe. ⁴⁹ Šele po prvem valu aretacij so omenili tudi konkurenčno organizacijo ZDM, kar nakazuje, da se je z omejevanjem njenega vpliva bolj ali manj ukvarjala le OZNA. Zato tudi ni presenetljivo, da so mladinski funkcionarji SKOJ-a v poročilu navedli pomanjkljive oz. celo napačne podatke o ZDM. Odgovorni za SKOJ v mestu Ljubljana so npr. konec aprila 1946 poročali, da »so približno pred enim mesecem naše oblasti zaprle nekaj članov tkzv. ZDM, nakar je bilo zapaziti zastoj njihovega delovanja«. Dejansko so se aretacije začele že dva meseca pred omenjeno navedbo. Med šolami, kjer je bila organizacija posebej močna, je v zapisniku napačno dvakrat navedena ista ustanova, saj je poročevalec omenil, da je bilo dejavnost »posebno opaziti na II. gimn. za Bežigradom, kjer je to gibanje zajelo 30 do 40 mladincev, in na II. gimn. za Bežigradom, kjer je bilo vključenih 10 do 20 mladincev«. Na prvem mestu v poročilu bi morala biti brez dvoma navedena klasična gimnazija, kjer je bilo žarišče delovanja ZDM. Tretje središče je bilo »opaziti tudi pri Uršulinkah na III. ženski gimn.«. »V zadnjem času«, torej aprila 1946, naj bi, je poročal predstavnik SKOJ-a iz Ljubljane, vnovič zaznali povečano aktivnost njim nasprotne organizacije ZDM. ⁵⁰

Ta povečana aktivnost naj bi se kazala v izidu nove številke *Zarje svobode*, ki je zaokročila po gimnazijah. Dejansko je začelo delovanje ZDM stagnirati, saj se je Andrej Dolinar - Gorjan, ki je po Krekovi aretaciji prevzel vodenje, v dogovoru z Ivanom Žigonom odločil, da se začasno potuhnejo. »Prve dni aprila izide zopet številka *Zarje svobode*, ki je v celoti zaplenjena, in se izvedejo ponovne aretacije. S tem

48 SI_AS/931, MF LM 28, LM0046316.

49 Gl. npr.: SI_AS/1799, t. e. 7, m. 3, Poročilo agitpropa (okrožnega komiteta SKOJ-a za Ljubljansko okrožje), 4. 1. 1946.

50 SI_AS/1799, t. e. 6, m. 3, Zapisnik seje sekretarjev okrožnih komitetov SKOJ-a dne 24. 4. 1946, str. 1.

se je delo ZDM-a prenehalo,« so v svoji analizi z zadovoljstvom zapisali policijski analitiki.⁵¹

Zadnjo številko *Zarje svobode* je najverjetneje uredil Ivan Žigon, saj v spominskih navaja, da je imel aprila 1946 v svoji sobi »del nerazdeljenih izvodov ‚Zarje svobode‘ in še nekaj drugega tiska«. Pri njem se je v strahu pred aretacijo skrival Dolinar. Razmišljala sta o pobegu čez mejo, a sta zavračevala. Žigon je razmišljal, da bo konec aretacij, »če začasno ustavimo izdajanje glasila in se do ‚oskrbovalne akcije‘ potuhnemo«. ⁵² Toda nekega aprilskega večera je na njihov dom prišla policija, oba aretirala in ob preiskavi stanovanja našla skrito gradivo, po Žigonovih navedbah tudi sezname dijakov višjih letnikov gimnazije s črnimi pikami pri tistih, ki so jih šteli za nevarne skojevce.⁵³ To trditev potrjuje tudi poročilo policije o delovanju ZDM. Sezname gimnazijcev naj bi članom preskrbel oče Albina Virienta.⁵⁴

V aretacijah od februarja do aprila je bila aretirana in zaslišana večina vodilnih v ZDM, ob obeh Krekih še Borko, Dolinar, Lavrič, Virient, Vrhunc, Žigon itd. V zaporu so bili prepuščeni pritisku policije, dolgotrajnim zaslišanjem in pomanjkljivi prehrani oz. preskrbi. Poleg zaslišanj in izpovedi so jim kot obremenilno šteli tudi gradivo ZDM, ki so ga našli pri hišnih preiskavah. Žigon je zapisal, da je bil po treh mesecih zasliševanj tako izčrpan, da bi podpisal vse, kar bi mu dali v podpis: »Priznal bi najbrž tudi, da sem bil morilec, ljudožec, karkoli, le človek ne.« Ko je dobil v podpis priznanje, je skušal »prebrati, kaj stoji na listu, pa nisem mogel. Črke so poplesavale, in če sem uspel razbrati par besed, me njihov pomen ni dosegel.«⁵⁵

Večmesečno arestantsko življenje jih je zelo izčrpalo, zato tudi ne preseneča, da po izpustu niso takoj premišljevali o vnovičnem političnem delovanju. Po izpustitvi iz zaporu je politična policija skrbno sledila vodilnim članom ZDM, njihovim prvim korakom in komentarjem, ki so jih v pogovorih iznašali o svojih zaporniških izkušnjah. Krek je v začetku julija 1946 ob obisku Borka izjavil, da bi bila obnovitev DAKM »samomor«, da pa bi bilo treba obdržati vezi z onimi člani ZDM, ki naj bi se v zaporu izkazali s pokončno držo. V pogovorih so iz zaporov izpuščeni člani ZDM, Krek, Borko, Ferjančič, Virient, omenjali koga izmed njih ali izmed drugih članov kot sodelavca OZNE, a so imeli na ta vprašanja zelo različne poglede. Vsekakor pa se je med njih vneslo vzdušje sumničavosti, nezaupanja, nesproščenosti. Sonja Krek je izjavila, da se je v tistem delu zaporu, kjer je bila ona, omenjalo, naj bi bil sodelavec policije tisti, ki je bil v zaporniški celici skupaj z njenim bratom. V zabeležkah politične policije so omenjene tudi besede Krekovega očeta, ki naj bi se zgražal nad tistimi, ki v zaporu izdajajo: »Kdor je zaprt, ne sme izdajati, ker če politično deluje, mora imeti zato že toliko ponosa.« Povedal je tudi, da se je v času, ko sta bila otroka zaprta, pri podpolkovniku Svetini pozanimal, ali je njegov »sin res v čudnih okoliščinah«, a se je pomiril, ko je slišal, »češ da ni nič hudega«. V policijskem poročilu je posebej z

51 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046293.

52 Žigon, *Življenjski izzivi*, 84.

53 Ibid., 84–86.

54 SI_AS/1931, MF LM 34, LM0057079.

55 Žigon, *Življenjski izzivi*, 93.

»(?)« označena izjava Albina Virienta, »da je bilo v zaporih mogoče pogovarjati se skozi stene«, iz česar bi lahko sklepali, da ta način komunikacije, o katerem lahko beremo v spominih nekdanjih zapornikov, policiji ni bil znan. Še najbolj naj bi se od želja po nadaljnjem ilegalnem delu in z voljo po lojalnem odnosu do oblasti od ostalih ločil Ivan Žigon.⁵⁶ Po policijskih zabeležkah naj bi oče Albina Virienta po aretacijah obiskal očeta Vladimirja Kreka in izjavil, »da si šteje v čast, da je njegov sin zaprt pod komunistično diktaturo«.⁵⁷

Lojalnost v odnosu do režima so oblastniki ocenjevali tudi po tem, s kakšno vnemo so se mladi odzivali na pozive za sodelovanje na mladinskih delovnih akcijah. Leta 1946 je bila v ospredju akcija izgradnje železnice Brčko–Banovići. Na akcijo so člani LMS v začetku julija 1946 povabili tudi Vladimirja Kreka, ki pa »je mladinski delegaciji, ki ga je prišla vabit na delo v Brčkem, izjavil, da s tem pokretom nikdar ne bo soglašal in zato tudi odločno izjavlja, da v Brčko ne gre«.⁵⁸

Krščansko demokratska mladina

V času, ko so vodilni iz ZDM sedeli po zaporih, se je med mladino že poskušala uveljaviti druga organizacija, Krščansko demokratska mladina (KDM). Že iz njenega imena je razvidno, da je bolj poudarjala verske nazore. To niti ni presentljivo, saj je iskanje sledov delovanja organizacije policijo usmerilo proti Jožefu Balanču, dijaku iz Zgornje Besnice, ki je v času šolanja stanoval pri stricu dr. Janezu Fabijanu, univerzitetnem profesorju na Teološki fakulteti v Ljubljani. Pri njem se je tudi navzel stričevih krščanskosocialnih pogledov na družbeno problematiko, odklanjal pa je vpletanje cerkvenih struktur v politične zadeve.

Pobudo za novo mladinsko organizacijo je Balanč pripisal Božu Pogačniku, s katerim se je pomladi 1946 nekajkrat sestal. Balanč je od aprila 1946 nagovarjal mladince sorodne svetovnonazorske usmeritve, da se pridružijo KDM. Člani naj bi se politično izobraževali iz krščanske in marksistične literature, zbirali naj bi denarne prispevke, ki bi jih uporabljali za tiskanje ilegalne literature. Tudi člani te organizacije naj bi se čim manj poznali med seboj, prav tako naj ne bi vedeli, kdo sploh vodi KDM. Po ohranjenih virih sodeč organizacija ni zajela širšega kroga mladih, saj naletimo le na nekaj imen. Policija se je začela z njo ukvarjati, ko je med mladimi zakrožilo nekaj člankov, v prvi vrsti tipkopis »Kako presojeti SZ?«. O članku ni v gradivu ohranjenega ničesar natančnejšega, očitno pa je izžareval protikomunistično ost. Balanč je članek dobil od Boža Pogačnika in naj bi mu povedal svoje mnenje o njem. Pogačnik ga je tudi prosil, naj ga po možnosti razmnoži, in Balanč ga je pretipkal v treh izvodih.⁵⁹ Balanč je Pogačniku, ko je bil Krek aretiran, pojasnjeval, da ni član ZDM in

⁵⁶ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046340-42.

⁵⁷ SI_AS/1931, MF LM 34, LM0057079.

⁵⁸ SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046294.

⁵⁹ SI_AS/1931, t.e. 2967, OD 10686 (Balanč Jože), 8, 9.

da odklanja »ZDM kot organizacijo, ki je temeljila oziroma se vsaj skušala opirati na stare osnove«. Zato je bil za novo mladinsko organizacijo, »ki bi delala poleg ZDM; seveda na novih temeljih«. Konkretneje tega, kaj novega naj bi prinesla, ni pojasnil, ni pa skrival, po kom se je zgledoval: »Kadar sem pozneje o tem govoril, sem kot primer navajal ameriško republikansko stranko. To naj bi bila opozicija, ki bi delala konstruktivno.«⁶⁰

Pogačnik je Balanču na njunem naslednjem srečanju predstavil smernice KDM, ki so temeljile na priznavanju osnovnih načel krščanske etike, na priznavanju ustavnega reda in borbi proti napakam v izvajanju ustavnega reda, moralnem dvigu mladine in ločitvi cerkve od države. Toda pravih uspehov pri pridobivanju članov ni bilo. Verjetno tudi čas za iskanje novih članov ni bil primeren, saj so se med nezadovoljneži med mladimi širile govornice o aretacijah vodilnih v mladinskih organizacijah, ki nasprotujejo oblasti. Balanč je kasneje v zaporu omenjal, da pri iskanju sodelavcev ni bil uspešen, da pa je med prijatelje nekajkrat razdelil časopis *Demokrat*, ki mu ga je v več izvodih posredoval Pogačnik.⁶¹ O časopisu ni znanega niti to, ali je bil zgolj natipkan ali pa je bil razmnožen s ciklostilom.

Balanč je bil zaprt in zasliševan oktobra 1946. Policija se je s KDM ukvarjala dosti manj kot z ZDM, kar bi lahko nakazovalo, da ni šlo za aktivnejšo organizacijo s širšim krogom sodelavcev. Po izpustitvi iz zapora je Balanč stricu Janezu Fabijanu povedal, da je bil zaprt zaradi delovanja v ilegalni mladinski organizaciji, ta pa mu je odvrnil, da res nima smisla organizirati protirežimskih ilegalnih organizacij, temveč da je za mladino pomembnejše, da se z branjem ustrezne literature vzgaja v krščanskem duhu.⁶²

Poleg KDM je policija dobila še več namigov o organizaciji SDZ, a brez kakšnih konkretnosti. Še največkrat je bilo ob tem omenjeno, da je dal Stanislav Štrbenk novembra 1946 različnim ljudem v branje list *Slovenski demokrat*. Štrbenk ni hotel povedati, od kod ga je dobil, je pa v pogovoru »razlagal o združitvi 2 strank in to kmečka stranka ter krščanski socialisti in da so se ji pridružili tudi odpadniki OF«. Dodal je še, da naj bi ta stranka »imela tudi nalogo prodirati med mladino«. Nezanesljivost podatkov in dejstvo, da se je *Slovenski demokrat* omenjal le v času ene trosilne akcije, dopuščata tudi razlago, da je šlo za osamljeno akcijo, nevezano na druge ilegalne skupine.⁶³ SDZ in *Slovenski demokrat* sta omenjena le izjemoma in tudi politična policija se ni trudila, da bi o tem izvedela kaj več.

60 SI_AS/1931, t. e. 2967, OD 10686 (Balanč Jože), 22.

61 SI_AS/1931, t. e. 2967, OD 10686 (Balanč Jože), 23–25.

62 SI_AS/1931, t. e. 2967, OD 10686 (Balanč Jože), 28.

63 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046343.

Nova taktika Zveze demokratične mladine

Vladimir Krek je začel vnovič razmišljati o političnem delovanju na začetku šolskega leta 1946/47. Namesto o ilegalnem delu je premišljeval o delovanju znotraj legalnih političnih struktur. Šlo je za načrtno spremembo taktike, po kateri naj bi se člani ZDM vrinili v voljene odbore Ljudske mladine Slovenije. V začetku šolskega leta 1947/48 je začela politična policija vnovič dobivati poročila o Krekovem angažiranju. Tokrat je šlo za Upravo državne varnosti (UDV; srbsko in hrvaško UDB – Uprava državne bezbednosti), kakor se je bivša OZNA imenovala od marca 1946. UDV je novembra sklenila, da mu bodo začeli slediti, ker »še vedno deluje z reakcionarno mladino, ki je bila organizirana v ZDM-u«. Po podatkih, ki so jih prejeli, naj bi namreč Krek vnovič imel »aktivne razgovore o novi mladinski organizaciji, ki bi bila samo politična, dočim ji hoče Dolinar Andrej iz Jesenic dodati še obveščevalno linijo in se nasloniti na IS (Intelligence Service, britanska obveščevalna služba; op. p.)«. ⁶⁴ Največ agilnosti pri poskusih oživljanja ilegalne mladinske politične organizacije je UDV za Slovenijo večinoma pripisovala Vladimirju Kreku. Ta naj bi sestavil načrt delovanja, po katerem bi se delili na organizacijski del, ki bi ga vodil Krek, ter na sektorje za ideološko delo, obveščevalno dejavnost in propagandni del. Balanč, s katerim sta se Krek in Borko večkrat srečala, je bil zelo skeptičen do ustvarjanja organizacije, saj je dejal, da od aretacije in zaslišanja oktobra 1946 pričakuje, da bi lahko bil vnovič zaprt. ⁶⁵

Poleg bližnjih sodelavcev Borka in Balanča je Krek za akcijo poskušal navdušiti še Stanislava Štrbenka in Albina Virienta, a se je zlasti slednji bal vnovične aretacije. Krek je načrtoval, da bi imeli že v začetku januarja 1947 sestanek jedra oživljene organizacije, a do tega ni prišlo, ker si nihče, po policijski analizi, »ne upa sprejeti ta sestanek v svoje stanovanje«. ⁶⁶

V istem času je taktika vrivanja v legalne oblike delovanja pokazala prve rezultate. Krek je januarja 1947, sklicujoč se na statut Ljudske mladine Jugoslavije, kandidiral na volitvah v odbore Ljudske mladine Slovenije. Z razrednimi odbori naj bi dobili moč v šolskem odboru. Najprej je Krek v svojem 6.a razredu kandidiral za predsednika Kandidacijskega odbora, tako da bi lahko nadzoroval volitve. Očitno si je dobro pripravil teren, saj je prejel 22 glasov, nasprotni kandidat, član SKOJ-a, pa le sedem. Sledila je reakcija šolskih mladinskih organov, in ker je ta izvedla »na Kreka močan pritisk, je podal ostavko s celotnim odborom«. Kljub temu pa so člani ZDM na razrednih volitvah kandidirali v odbore Ljudske mladine Slovenije. Marjan Lavrič in Vladimir Krek sta na volitvah v svojem razredu dobila absolutno večino glasov, prvi 25 in drugi 22. Enako taktiko so poskušali uporabiti tudi v drugih razredih, a jim je uspelo samo še v enem. ⁶⁷

64 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046322.

65 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046325.

66 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046344.

67 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046354.

Nadaljnje uspehe pri prevzemanju vajeti Ljudske mladine Slovenije na klasični gimnaziji v roke članov ilegalne ZDM je preprečil hiter odziv oblasti. Najprej je bila 11. januarja 1947 konferenca aktivistov LMS na gimnaziji, ki so se je udeležili tudi člani vodstva LMS iz Ljubljane. Ob podeljevanju zastavic za najboljši in najslabši razred je črno zastavico za najslabši razred dobil 6.a, v katerem so bili v razrednem odboru člani ZDM Vladimir Krek, Marijan Lavrič in Fedor Cirman. Sledili so njihovi protesti, da so kaznovani le zaradi »nesimpatije s strani šolskega odbora«, in diskusija, v kateri so mladinski aktivisti LMS omenjali, da naj bi imel Krek »predavanje, v katerem je razširjal med mladino klerofašistične ideje«. Kaznovanje pa je pripeljalo do povsem drugačnega odziva od tistega, ki so ga pričakovali aktivisti LMS. Dijaki 6.a razreda so stopili na stran svojega razrednega odbora, tako »da je Krek dobil v razredu na svojo stran vse dijake razen treh«. Krek se je, po poročilih, ki so jih prejeli v oblastnih krogih, odločil, da bo naredil korak naprej in »misli pobrati tretjino podpisov vseh članov LMS na zavodu in na sekretarijatu zahtevati izreden sestanek vseh mladincev ter šolski odbor vreči iz položaja«. ⁶⁸

Takšen razvoj dogodkov je vodil v ostrejši odziv oblasti, ki je bila nezadovoljna s svojimi mladinci: »SKOJ in LMS sta pri volitvah v svoje šolske odbore razvila premajhno kampanjo med mladino in je bilo nekaj kandidatov neizvoljenih.« ⁶⁹ Predsednik mladinske organizacije LMS Ljubljana - Center je 13. januarja 1947 prisostvoval sestanku SKOJ-a klasične gimnazije in predlagal, naj na sestanku LMS predlagajo in dosežejo, da se celoten razredni odbor 6.a, Krek, Cirman in Lavrič, izključi iz organizacije LMS, tako da ne bi več mogel delovati v okviru legalnih organizacij. To, so obljubili skojevci s klasične gimnazije, naj bi opravili že v nekaj dneh. Ko so Kreka v nekaj dneh izključili iz LMS, se je ta sicer pritožil in poskušal z zbiranjem podpisov proti tej odločitvi. A so bili na seji sekretariata LMS mladinski aktivisti dodobra podučeni, kako morajo glasovati, in Kreku ni uspelo preprečiti svoje izključitve iz LMS. Oblastniki so bili zadovoljni z izidom sestankov, čeprav je bilo v nasprotju z njihovimi direktivami na sestanku sekretariata LMS dovoljeno govoriti tudi Kreku in je »pričel razvijati svoje filozofske govore o njegovi katoliški nastrojenosti«. Vodilni iz LMS so tako ocenjevali, da bi bilo njihovo zmagoslavje še imenitnejše, če Kreku »ne bi dopustili njegovih govorniških nastopov«. ⁷⁰

Spoznanje, da taktika vrivanja v legalne mladinske organizacije ne bo uspešna zaradi odziva nasprotne strani, je vodila do ponovnega razmisleka o ilegalnem delovanju. Vladimir Krek, Stanislav Štrbenk, Miran Borko, Albin Virient in Marjan Lavrič so se sestali 14. januarja 1947 in sklenili, da obnovijo delovanje ZDM. Pogovarjali so se o delovanju »ZDM-a v preteklosti, sedanjosti in bodočnosti«, o možnostih delovanja v bodoče in pripravah »za sklicanje kongresa ZDM-a«. ⁷¹ Toda to so bile bolj ali manj želje nekaj posameznikov, med katerimi so bili tudi že sodelavci politične policije. Po dokončnem obračunu mladinske organizacije s Krekom je ta

68 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046295.

69 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046324.

70 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046295-96.

71 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046295.

prenehal redno obiskovati šolo, se izpisal in sklenil, da bo letnik dokončal kot privatist s polaganjem izpitov ob koncu leta. Politična policija je bila z akcijo zadovoljna, saj »sedaj ne obstaja med člani ZDM nikake povezave in se dejansko razkraja.«⁷²

Krek, ki je uvidel, da mu ne bo dovoljeno delati niti v legalnih organizacijah, se je umaknil iz Ljubljane, bil več tednov v Zagrebu, pogovori med preostalimi člani ZDM – o katerih je bila policija redno obveščena – pa niso dajali nikakršnih rezultatov. Primerjava s položajem pred letom dni kaže na realno moč delovanja. V začetku leta 1946 je imela ZDM razpredeno mrežo članstva, v začetku leta 1947 lahko zasledimo le sestajanje peščice posameznikov. V začetku leta 1946 je ZDM izdajala ilegalno glasilo, v letu 1947 se le tu in tam omeni kakšen članek ali časopis, za katerega niti ni znano, v kakšni obliki naj bi sploh bil natisnjen. ZDM je imela pred letom dni zastavljen okvir delovanja, medtem ko so bili leta 1947 pogledi posameznikov na način delovanja organizacije zelo različni. Eni so bili za pripravo aktivnosti, drugi le za študij literature, tretji so premišljevali o povezovanju s tujino. Nekateri iz vodstva so premišljevali o vnovični vzpostavitvi organizacije, medtem ko so nekateri že sodelovali s tajno politično policijo. Tudi nejasnost idejnih izhodišč ni pripomogla k bolj enotnemu načinu delovanja. Po pogovorih med predstavniki ZDM s predstavniki katoliške cerkve so nekateri zagovarjali tesnejše povezovanje s člani Katoliške akcije (KA). Zato se je februarja 1947 »razvnela načelna debata o KA, ki so jo vsi navzoči obsodili, a debata se je razširila tudi o veri in borbi reakcionarnih množic, kjer je nastal idejni spor med Štrbenkom in Dolinarjem. Dolinar je zastopal stališče, da se mora od politične borbe odtegniti vsa duhovščina, češ da duhovščina v politiki dela samo zgago.«⁷³

Z razvojem dogajanja v mladinski ilegali je bila še najbolj zadovoljna politična policija. V poročilo za prvo štirimesečje leta 1947 je zapisala, da so onemogočili Krekovo delovanje na šoli, vplivali na vodstvo Ljudske mladine Slovenije, da obračuna s Krekovimi poskusi prevzemanja organizacije, in da po svojih sodelavcih »vnašamo nesoglasja in zmedo, da ne morejo misliti na širjenje organizacije.«⁷⁴

Maja 1947 so nekdanji člani vnovič razpravljali o možnostih organiziranja mladine. Ugotavljali so, da pravih možnosti za organizirano delovanje ni. Sestajanje Kreka, Borka, Lavriča, Balanča, Virienta, Štrbenka in še koga je pravzaprav povečevalo sumničavost med sogovorniki, kdo naj bi bil sodelavec UDV, še posebej če se je sogovornik zapletal v odgovorih na vprašanje, kako je bilo v zaporu. Razhajala so se tudi mnenja, na čem naj bi sploh bil poudarek delovanja. Krek je predlagal, da bi pripravili vse za oživitvev organizacije v jesenskih mesecih, a se je sam ob koncu šolskega leta bolj ukvarjal s polaganjem izpitov za celo leto šolanja. Štrbenk je večkrat omenjal organizacijo SDZ, a česa več o njej ni povedal. Balanč je bolj poudarjal idejno izobraževanje, nekateri drugi pa obveščevalno delo. Končno naj bi se 8. maja 1947 uskladili in sprejeli Krekov predlog, da naj bi komite ZDM vodil organizacijsko delo in ideološko vzgojo ter poskrbel za zbiranje literature in finančnih sredstev. Nekaj dni

72 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046321.

73 SI_AS/1931, MF LM 34, LM0057081.

74 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046337.

kasneje je tudi Balanč potrdil, da se strinja s predlogi in da naj bi se skupnega sestanka oz. kongresa udeležili tudi trije iz KDM.⁷⁵

Toda več kot očitno je bilo, da delovanje pravzaprav ni mogoče. Da se tega zavedajo tudi vodilni člani ZDM, je bilo razvidno iz besed Marjana Lavriča, ki je junija 1947 Kreku omenil, »da OZNA že dobro ve, kaj se kje dela proti današnjemu režimu. To nam pokaže bivši ZDM. Poleg tega nimamo nobenega zaledja, resnejše organizacije, na katero bi se naslonili.«⁷⁶

V poletnih mesecih so bile povezave med člani, ki naj bi sodelovali v ZDM, prekinjene zaradi počitnikovanj in udeležbe posameznikov na mladinskih delovnih akcijah. Tudi te naj bi izkoristili za vzpostavljanje novih povezav, iskanje novih sodelavcev in seznanjanje s položajem v državi.

Vnovič so se nekateri sestali septembra 1947, a je tudi v policijskih zabeležkah vse manj zaznamkov o uspešnih dogovorih in vse več omenjanj nesoglasij glede organiziranosti in načina delovanja. Balanč je dejal, da naj bi kader iz KDM deloval le na ideološkem področju, a je temu nasprotoval Krek, ki je zagovarjal bolj aktivne metode dela, vidne navzven. Balanč, ki ni hotel izzivati vnovične represije policije, je v pogovoru z Borkom temu predlagal, naj zapusti Krekovo organizacijo in vstopi v njegovo, a je Borko tako možnost zavrnil. Ko so vodilni med seboj razpravljali o tem ali onem, češ da je nezanesljiv, je največ zadržanosti do večje aktivnosti pokazal Balanč. Borku je povedal, da je pripravljen sodelovati v ZDM, a kot zasebni član, in ne kot predstavnik KDM.⁷⁷

Na splošno je bilo opazno čedalje večje nezaupanje med mladimi, ki so pred meseci še sodelovali. Sejanje nezaupanja med prijatelje je bila tudi taktika politične policije. Septembra 1947 so imeli vodilni člani ZDM več sestankov z različnimi osebami. Njihove priimke, redkeje imena, so vestno beležili v policijskih poročilih, kar dokazuje, da so bili vodilni ZDM pod rednim nadzorom policijskih sodelavcev in da je imela UDV sodelavce v vrhovih mladinske ilegale. Ko je Borko govoril z Modicem in Gregorcem ter ju skušal pridobiti za delo v organizaciji, so prišle na dan sorodnosti in tudi razlike v pogledih na delovanje ilegalne organizacije. Gregorc je menil, »da je danes potrebna elitna splošno demokratična organizacija brez verskega vpliva z elitno obveščevalno službo«. Oba, Modic in Gregorc, sta Borka spraševala o podrobnostih programa in vodilnih ljudeh v organizaciji, ki jo predstavlja. A jima je Borko odvrnil, da bo o tem lahko kaj več povedal šele tedaj, ko se bosta odločila za sodelovanje. Zlasti pri Gregorcu je bilo, po poročilih policije sodeč, bolj v ospredju povezovanje s predstavniki zahodnih držav. Udeležbo na mladinski delovni akciji je izkoristil za vzpostavitev stikov z mladinci iz britanske brigade in z dopisnikom »švedskega reakcionarnega časopisa, kateremu je opisal sedanji ‚diktatorsko-komunistični red‘ v FLRJ«. V mislih je imel tudi vzpostavitev stika s križarji.⁷⁸

Ko so sredi novembra 1947 Krek, Borko in Balanč preverjali, kako je napredovalo

75 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046314-15

76 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046348.

77 SI_AS/1931, MF LM 23, LM0038212.

78 SI_AS/1931, MF LM 23, LM0038213.

delovanje organizacije v zadnjih mesecih, so ugotovili, da rezultatov praktično ni. Krek je bil zaradi tega zelo jezen. Na površje je vnovič priplaval spor glede načina delovanja organizacije, saj je Balanč (še vedno) zagovarjal avtonomnost posameznih delov organizacije, medtem ko sta druga dva zagovarjala enovitost gibanja. Še najbolj aktivna je bila skupina, s katero je stik vzdrževal Borko. Gregorc in Modic naj bi po fakultetah pridobila nekaj sodelavcev in vzpostavljala mrežo obveščevalcev, sestavljali naj bi tudi »sistem šifer«. Od sodelavca z Gospodarske fakultete (današnja Ekonomska fakulteta) so dobili namig, da »snuje univerz. prof. Gustinčič v okviru KP nekako opozicijo, ker se je sprl z nekaterimi partijci«. A delovanje te skupine naj bi bilo le preozko usmerjeno predvsem v obveščevalno delo. Krek in Borko sta tako ugotavljala, da širšega kroga sodelavcev pravzaprav ni mogoče dobiti.⁷⁹

Zaton mladinske ilegale in spomina nanjo

Vse bolj očitno je bilo, da so bile od leta 1947 želje po opozicijskem organiziranju mladine le misli in dejanja posameznikov, ki niso imeli skorajda nikakršnega zaledja, saj niso mogli več pridobiti članstva, primerljivega s tistim z začetka leta 1946. Analitiki politične policije so v poročilih še omenjali ZDM, vendar je niso več šteli za širšo organizacijo. So pa bili še vedno pozorni na korake in odločitve posameznikov, njihove komentarje na politično dogajanje doma in po svetu, še posebej pozorni pa so bili na navezovanje stikov nekaterih voditeljev mladinske ilegale z osebnostmi iz slovenske katoliške cerkve ali predstavniki slovenske politične emigracije v Avstriji in drugod po svetu.

Od leta 1947 dalje se tako v policijskih zabeležkah krog tistih, ki naj bi še premišljevali o možnosti ponovne vzpostavitve organizacije, omejuje na vse ožji krog ljudi, večinoma na Kreka, Borka in Balanča. Krek je očitno postal nekoliko bolj optimističen spomladi 1948, ko so se začele nakazovati razpoke med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo. V vodstvo naj bi pritegnili še Fedorja Cirmana in Antona Drobniča, ki naj bi kot dijak organiziral somišljenike s klasične gimnazije. Krek naj bi tudi premišljeval, da bi organiziral kongres demokratične mladine »na neki kmetiji na Gorenjskem«. Toda optimizem je hitro pojenjal, čemur je botrovalo več dejavnikov. Krekov ugled je padal zaradi Bitenčevega procesa, na katerem sta sodišče in propaganda posvetila velik poudarek napadanju Krekove družine. Balanč pa je bil zelo nezadovoljen, ko je slišal, da so tudi bogoslovci s Teološke fakultete vstopili v LMS, na prireditvi pa je njegov stric Fabijan govoril tako, da so ga ocenili, da je »simpatizer komunistov« in da je med bogoslovci »ta govor zbudil zgražanje«. ⁸⁰ Ker se je bal vnovične aretacije, je Balanč septembra 1948 ilegalno pobegnil v Italijo.

79 SI_AS/1931, MF LM 23, LM0038214.

80 SI_AS/1931, MF LM 44, LM0073552-54.

Vladimir Krek je morda ob začetku spora med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo za nekaj časa pomislil, da bodo prišli boljši časi za organiziranje politične opozicije v Jugoslaviji. A je kaj kmalu spoznal, da v sporu med Titom in Stalinom zahod podpira Tita in s tem krepi njegov položaj v državi. Septembra 1948, potem ko je opravil maturo in se vpisal na študij prava, je Krek omenil, da »se naša država vedno bolj nagiblje na zapad« in da »Anglo-Amerikanci Tita za enkrat še rabijo«.⁸¹

Ko je bil julija 1949 Vladimir Krek vnovič zaprt, na zaslišanjih ni skrival nestrinjanja z obstoječo oblastjo. Priznal je, da je organiziral ideološke krožke in na njih kritiziral režim v državi: »Moje politično stališče temelji na principih demokracije in se oslanja na krščansko svetovno nazorsko gledanje. O konkretnem političnem položaju sem bil mnenja, da v FLRJ ni dovolj demokratičnih svoboščin. Glede spora KPJ – Kominform sem stal na stališču KPJ. Komunistem sem odklanjal, ker temelji na materijalistični bazi.«⁸² Ob tem pričanju so zasliševalci Vladimirja Kreka obravnavali kot nasprotnika režima, kot soudeleženca nekaterih ideoloških krožkov, kot sodelavca nekaterih prav tako priprtih prijateljev, ne pa več kot člana ali organizatorja ZDM. Te zasliševalci niso več omenjali, saj so jih bolj zanimali nasilne akcije in povezovanje s tujimi obveščevalnimi službami. Sodelovanje v takšnem delu pa je Krek vseskozi zanikal in ponavljal, da mu je načelno nasprotoval.

V *Izpovedi o političnem delu*, ki jo je Vladimir Krek v zaporu napisal julija 1949, ne omenja več organiziranega delovanja, ZDM pa je navedena kvečjemu še kot nekdanja, bivša organizacija.⁸³ Prav tako je bila ZDM omenjena le kot nekdanja organizacija in njegovi znanci kot bivši člani ZDM februarja 1950, ko je bil zaslišan Albin Virient.⁸⁴ Tudi seznam zaprtih na družbenokoristnem delu iz februarja 1950 pri nekaterih med političnimi očitki omenja, da so bili pred leti vmešani v delovanje ZDM.⁸⁵ Na ZDM so počasi pozabili tudi na policiji in kasneje v poročilih tudi že zamešali imena predvojnih in povojnih mladinskih političnih organizacij. Tako so junija 1963 ob ponovnem odprtju dosjeja za Jožefa Balanča, ki je tedaj živel v ZDA, zapisali, da je bil po izpustu iz zapora leta 1946 še vedno pod nadzorom policije, ker »je aktivno sodeloval v vodstvu Krekove mladine«.⁸⁶

Sklepne misli

V novem političnem sistemu pod vladavino Komunistične partije naj bi tudi v mladinskem gibanju obstajale le politične organizacije, ki so podpirale nov politični režim. V Sloveniji naj bi tako monopol nad politično dejavnostjo mladih prevzela Zveza mladine Slovenije, leta 1946 preimenovana v Ljudsko mladino Slovenije. Toda

81 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046346.

82 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046372.

83 SI_AS/1931, MF LM 28, LM0046375.

84 SI_AS/1931, MF LM 34, LM0057082.

85 SI_AS/1931, MF LM 44, LM0073549-0073550.

86 SI_AS/1931, t. e. 2967, OD 10686 (Balanč Jože), 7.

mladi, ki niso podpirali oblasti, so že v prvih povojnih mesecih začeli premišljevat i o mladinski organizaciji, ki bi bila opozicija oblastni mladinski organizaciji in bi po potrebi delovala tudi v ilegali.

Prva ilegalna mladinska skupina naj bi se tako oblikovala že polet i 1945 in se je imenovala Demokratična antikomunistična mladina. Najbolj široko dejavnost z organiziranjem mreže članstva v ilegalno delujočih skupinah po ljubljanskih srednjih šolah je razvila Zveza demokratične mladine. Žarišče njenega delovanja je bilo na klasični gimnaziji v Ljubljani, osrednji voditelj dejavnosti pa je bil dijak Vladimir Krek, nečak prvaka katoliške Slovenske ljudske stranke, ki je po vojni delovala v emigraciji. Zveza demokratične mladine je jeseni 1945 in pozimi 1945/46 pripravila več akcij trosenja letakov z napisi proti oblasti, pisanjem parol in tiskanjem ilegalnega tiska. Višek njenega delovanja je bil v februarju 1946, ko je izšlo več števil k tiskanega ilegalnega glasila *Zarja svobode*. Po aretacijah večine vodilnih članov Zveze demokratične mladine je začela aktivnost upadati. Pojavile so se še nekatere organizacije, denimo Krščansko demokratska mladina, ki pa niso več razvile tako široke dejavnosti in so imele le peščico sodelavcev.

Po izpustu iz zapora so le še redki člani vztrajali pri političnem delovanju. V začetku leta 1947 so se člani mladinske ilegale poskušali vrniti v legalne oblike delovanja na klasični gimnaziji v Ljubljani, a jim je po prvih uspehih, ko so na volitvah v razredni odbor premagali predstavnike oblastnih organizacij, nadaljnje delo preprečila usklajena akcija oblasti. Poskusi organiziranja mladinske ilegalne politične organizacije od leta 1947 dalje so bili obsojeni na neuspeh. Politična policija je že imela sodelavce v njihovih vrstah, tako da je bila redno obveščena o idejah mladinskih aktivistov in je vnaprej preprečevala poskuse njihovega političnega delovanja. Želje po opozicijskem organiziranju mladine so ostale zgolj misli posameznikov brez zaledja in brez mreže članstva, primerljivega s tistim z začetka leta 1946.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI_AS/1799, Centralni komite Ljudske mladine Slovenije.
 - SI_AS/1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije.

Literatura:

- Gabrič, Aleš. »Opozicija ali nasprotovanje novim oblastem v letu 1945.« V: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino*, ur. Mitja Ferenc in Branka Petkovšek, 285–301. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Opozicija v Sloveniji po letu 1945.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 45, št. 2 (2005):

97–120.

- Jeraj, Mateja. »Slovenske mladinske organizacije v obdobju 1945–1965.« V: Metka Gombač, Mateja Jeraj in Marija Oblak-Čarni. *Fondi in zbirke mladinskih organizacij v Arhivu Republike Slovenije*, 33–60. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000.
- Košunica, Vojislav in Kosta Čavoški. *Stranački pluralizam ili monizam: društveni pokreti i politički sistem u Jugoslaviji 1944–1949*. Beograd: Centar za filozofiju i društvenu teoriju, 1983.
- Oblak-Čarni Marija. »Mladinske organizacije v obdobju 1919–1945.« V: Metka Gombač, Mateja Jeraj in Marija Oblak-Čarni. *Fondi in zbirke mladinskih organizacij v Arhivu Republike Slovenije*, 13–32. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000.
- Pavlovič, Momčilo. »Politički programi Demokratske narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske, Demokratske, Socijalističke i Socijal-demokratske stranke Jugoslavije iz 1945. godine.« *Istorija 20. veka* 3, št. 1 (1985): 119–55.
- Radelić, Zdenko. *Hrvatska seljačka stranka 1941–1950*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1996.
- Žigon, Ivan. *Življenjski izzivi: pod Velikim vozom in Južnim križem*. Ljubljana: samozaložba, 1994.

Aleš Gabrič

ILLEGAL YOUTH POLITICAL ORGANISATIONS IN SLOVENIA IN THE FIRST YEARS AFTER WORLD WAR II

SUMMARY

In the new political system, governed by the Communist Party, the youth movement was supposed to consist only of those political organisations that supported the new political regime. In Slovenia the monopoly over the political activities of youth was to be taken over by the Youth League of Slovenia, renamed as the People's Youth of Slovenia in 1946. However, already in the first months after the war, the youth that did not support the new authorities started thinking about an organisation representing an opposition to the youth organisation that supported the government. If necessary, it would also operate illegally.

The first illegal youth group, called the Democratic Anti-Communist Youth, was supposedly established as early as in the summer of 1945. The most widespread activities were developed by the Association of Democratic Youth, which organised a network of members of groups that operated illegally at the secondary schools in Ljubljana. The centre of this organisation's activities was at the Classical Gymnasium in Ljubljana, and the main leader of its operations was the pupil Vladimir Krek, the nephew of the head of the Slovenian People's Party, which operated in emigration after the war. In the autumn of 1945 and in the winter of 1945/46, the Association of Democratic Youth organised several actions, disseminating anti-governmental fliers, writing mottoes, and printing illegal publications. The peak of this organisation's activities took place in February 1946, when several issues of the illegal "Zarja svobode" (Dawn of Freedom) gazette were published. After most of the leading members of the Association of Democratic Youth had been arrested, the organisation's

activities started declining. A few other organisations emerged as well, for example the Christian Democratic Youth, but they were no longer able to develop such widespread operations and only had a handful of associates.

After they were released from prison, only a few members persisted in their political endeavours. At the beginning of 1947 the members of the illegal youth attempted to infiltrate the legal activities at the Classical Gymnasium in Ljubljana. However, after their initial success, when they beat the representatives of the governmental organisations at the elections for the class committee, their further efforts were prevented by a coordinated action of the authorities. Any further attempts at establishing illegal youth political organisations after 1947 were destined to fail. The political police had already inserted its associates into these organisations' ranks. It was therefore promptly informed about the ideas of youth activists and able to prevent any attempts at their political activities in advance. The wishes to organise a youth opposition remained at the level of ideas of individuals, without any backing and lacking any network of members comparable to that from the beginning of 1946.

Maja Lukanc*

Vzpon komunistov na oblast: Primerjava Poljske in Jugoslavije**

IZVLEČEK

Komunističen prevzem oblasti na Poljskem in v Jugoslaviji je kljub podobni izkušnji medvojne agresije potekal precej drugače. V obeh državah se je začel že med vojno, a jugoslovanska partija je z lastnimi silami dokončno utrdila svojo moč že leta 1945, medtem ko je poljskim komunistom konsolidacijo oblasti uspelo doseči dve leti po koncu vojne ob izdatni pomoči Sovjetske zveze in prisotnosti Rdeče armade. Prispevek poskuša primerjalno predstaviti vzpon poljske in jugoslovanske komunistične partije na oblast, s poudarkom na pri nas manj znanem poljskem primeru. Kronološko osvetli medvojni razvoj obeh komunističnih gibanj, njunih partijskih linij ter nastajajočih oblastnih organov. Posebno pozornost posveti dejavnikom, ki so vplivali na različna politična in družbena položaja poljskih ter jugoslovanskih komunistov, kot tudi vprašanju, kako sta jim partiji morali prilagajati svoje metode, taktiko, in tempo vzpona na oblast.

Ključne besede: Poljska, Jugoslavija, Komunistična partija Jugoslavije (KPJ), Poljska delavska partija (PPR), vzpon na oblast

ABSTRACT

THE COMMUNIST RISE TO POWER: COMPARISON BETWEEN POLAND AND YUGOSLAVIA

Despite the similarity of experience with the wartime aggression, the communist rise to power in Poland and Yugoslavia proceeded very differently. In both of these

* Univ. dipl. zgod., mlada raziskovalka, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, maja.lukanc@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

countries the communist ascent already started during the war. However, the Yugoslav Communist Party completely consolidated its power already in 1945 by relying on its own forces, while the Polish communists only managed to strengthen their authority two years after the end of the war, thanks to the massive support from the Soviet Union and the presence of the Red Army. The contribution attempts to make a comparative presentation of the rise of the Polish and Yugoslav Communist Parties to power, as well as place an emphasis on the Polish example, which is not as widely known in Slovenia. The contribution also provides a chronological outline of the wartime development of both communist movements, their Parties and the nascent authority bodies. It pays special attention to the factors that influenced the different political and social position of the Polish and Yugoslav communists as well as to the question of how the Parties had to adapt their tactics, methods and tempo of their rise to power.

Keywords: Poland, Yugoslavia, Communist Party of Yugoslavia, Polish Workers' Party, rise to power

Prevladujoča značilnost povojne srednje in vzhodne Evrope je bila diskontinuiteta. Spremenili se niso le politični režimi, ampak tudi meje. Jugoslavija in Poljska nista bili nobeni izjemi in prav slednja je doživela najbolj radikalno spremembo – premik na zahod. Na račun Sovjetske zveze je izgubila okoli 175.000 km² svojega predvojnega ozemlja, a na drugi strani pridobila približno 100.000 km² nemškega ozemlja; bivša vzhodnopoljska območja so tako postala del današnje Ukrajine, Belorusije in Litve, nekdanji vzhodni nemški teritoriji pa so se spremenili v zahodno in priobalno Poljsko. Ozemeljske spremembe so spremljale množične migracije prebivalstva in tako je na poljskih »ponovno pridobljenih ozemljih« našlo nov dom okoli 4,5 milijona Poljakov. Med vojno in neposredno po njej so izginile številne zgodovinske manjšinske skupnosti (Judje, Nemci, Ukrajinci), nekateri predeli države so bili dobesedno narodnostno »očiščeni« in Poljska se je iz etnično pestre skupnosti spremenila v bolj ali manj homogen monolit.

Od Poljske in Jugoslavije je vojna terjala tragično visok človeški davek, glede na število prebivalstva enega najvišjih v Evropi. Na Poljskem je življenje izgubilo okoli 5,6 milijona prebivalcev (od tega 3 milijone Judov), kar je predstavljalo med 16 in 17 odstotkov vse populacije,¹ Jugoslavija pa je utrpela okoli milijon žrtev, kar je znašalo

1 Podatki o številu umrlih na Poljskem v drugi svetovni vojni se razlikujejo, zaradi pomanjkanja zanesljivih virov je število žrtev težko natančno določiti (ocene so odvisne tudi od obravnavanega geografskega območja in všteti etničnih skupin). Najnovejše številke se gibljejo med 5,62 in 5,82 milijona (Wojciech Materski in Tomasz Szrota, *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami* (Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2009), 29–32) oziroma med 4,35 in 4,9 milijona žrtev (Czesław Brzoza in Andrzej Leon Sowa, *Historia Polski 1918–1945* (Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009), 694–96).

okoli 5,9 odstotka prebivalstva.² Vojna je uničila tudi dobršen del materialnega bogastva, ki so ga ustvarile prejšnje generacije. Poljska in Jugoslavija sta bili poleg Madžarske po vojni med najbolj opustošenimi državami. Uničena je bila okoli polovica njunega železniškega omrežja, na Poljskem je bilo porušenih 62 odstotkov industrijskih in trgovskih kapacitet, uničenih okoli 28 odstotkov gozdov, v Jugoslaviji se je obseg živine skrčil za 60 odstotkov in uničenega je bilo 56 odstotkov kmečkega inventarja. Varšava je bila eno izmed najbolj uničenih evropskih mest, saj je bilo po vstaji v centru mesta kar 80 odstotkov stavb porušenih ali poškodovanih.³

Za golimi statistikami pa se skriva predvsem nepredstavljivo moralno in psihološko opustošenje, ki je zaznamovalo vojno generacijo – nekoč nedojemljive stvari, kot so množični grobovi, begunci, ruševine, kaos, revščina in ponižanje, so postale del vsakdana, kar je dodatno prispevalo k prelomu kontinuitete. A konec vojne in začetek novega obdobja sta obljubljala tudi prekinitve bede, nacionalnih mrženj oziroma nacizma, fašizma, vojne kot take in genocida. Povojna otopelost se je tako mešala z navdušenjem nad novim začetkom in zlomljena kontinuiteta je odprla vrata novonastalim političnim silam.⁴

Partiji

V medvojnem obdobju sta se poljska in jugoslovanska komunistična partija znašli v podobno neugodnem položaju. Prva⁵ je bila zaradi svojih radikalnih stališč in podpore Rdeči armadi v poljsko-sovjetski vojni prepovedana in potisnjena v ilegalo že leta 1919, medtem ko je bilo jugoslovanski partiji delovanje prepovedano leto kasneje z »Obznano«. Močno razdeljeni poljski komunisti so kmalu spoznali zgrešenost svoje politike in leta 1922 prek svoje legalne organizacije Zveza proletariata mest in vasi (*Związek Proletariatu Miast i Wsi* – ZPMW) sodelovali na volitvah, kjer so osvojili dva sedeža v parlamentu. A zaradi močne socialistične opozicije, partijskega radikalizma in asociacij z Rusijo oziroma Sovjetsko zvezo jim je v teku desetletja že tako majhna podpora hitro upadala. Hkrati Stalin ni nikoli docela zaupal v Komunistično partijo Poljske (KPP) in konec tridesetih, na vrhuncu NKVD »paranoje«, je v čistkah izginilo okoli 5.000 poljskih komunistov (praktično vsi aktivni člani), partija pa je bila

2 Vladimir Žerjavić, *Gubici stanovništva* (Zagreb: Jugoslovensko viktimološko društvo, 1989), 70.

3 *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945* (Warszawa: Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, 1947), 31. Brzoza in Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, 697. Jože Pirjevec, *Jugoslavija: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995), 156. Ivan T. Berend, *Central and Eastern Europe, 1944–1993: detour from the periphery to the periphery* (New York: Cambridge University Press, 1996), 5.

4 *Ibid.*, 6.

5 V omenjenem času so bili poljski komunisti združeni v Poljski komunistični delavski partiji (KPRP), ki je leta 1918 nastala s spojitvijo skrajno leve frakcije Poljske socialistične stranke (PPS) ter Socialne demokracije Poljskega kraljestva in Velike kneževine Litve (SDKPiL). Po številnih neuspehih in spoznanju, da je stranka napačno ocenila notranje in zunanje politične okoliščine, so leta 1925 sledile določene spremembe in preimenovanje v Komunistično partijo Poljske (KPP).

leta 1938 razpuščena.⁶ Jugoslovanski komunisti so se komaj izognili podobni usodi, saj je partiji leta 1937 prav tako grozila ukinitiv.⁷ Po turbulentnem obdobju se je Tito utrdil kot generalni sekretar partije, ki je dobro organizirana in z dvema desetletjema izkušenj v ilegali pričakala izbruh vojne.

V medvojnem položaju na Poljskem in v Jugoslaviji nastopajo določene že omenjene analogije, obstajajo pa tudi bistvene razlike. Vojna na Poljskem se je začela dve leti prej kot v Jugoslaviji in poljski komunisti so jo dočakali ohromljeni, brez partijske organizacije. Nasprotno je jugoslovanskim komunistom disciplinirana partijska struktura omogočila, da so kmalu po nemškem napadu na Sovjetsko zvezo prevzeli vodilno vlogo v osvobodilnem gibanju. Vojaške sile, ki so ostale zveste jugoslovanski vladi v izgnanstvu, so se sčasoma kompromitirale s sodelovanjem z okupatorjem in tako se na tleh razkosane države ni odvijala le narodnoosvobodilna vojna, ampak tudi državljanska vojna, ki so jo komunisti med drugim izkoristili za obračun s konservativnimi silami. Notranja in mednarodna položaja jugoslovanske vlade v izgnanstvu sta bila proti koncu vojne predvsem na račun Titovih komunistov oslABLJENA. Na Poljskem je namesto močnega komunističnega partizanskega gibanja nastala razvejana podtalna država, pod vodstvom legalne vlade v izgnanstvu. Podpiral jo je velik del prebivalstva, vključno z na Poljskem zelo vplivno Cerkvijo. Njena oborožena sila, *Armija Krajowa*, je združevala politično zelo heterogene skupine, zdesetkano inteligenco, kmetstvo in delavstvo.⁸ Vlogo poljske podtalne države je krepilo tudi dejstvo, da ni privolila v sodelovanje z okupatorjem. To je bila deloma posledica krutosti nemškega okupacijskega režima, ki je Poljakom dajal le malo iniciative za korporativno vedenje in jih tako gnal v podzemlje.⁹ V izjemni razširjenosti poljskega podtalnega delovanja pa lahko vidimo tudi dediščino preteklih generacij, ki so se za ohranitev poljske kulture in suverenosti borile v ilegalnih strukturah že pod carsko Rusijo in Prusijo.¹⁰

Poljski komunisti niso imeli možnosti zapolniti določene vrzeli v osvobodilnem gibanju in zavzeti podobne vloge kot njihovi jugoslovanski kolegi. Poleg pomanjkanja organizacijskih struktur jim je pridobivanje podpore oteževal tudi negativen odnos, ki ga je poljsko prebivalstvo gojilo do komunizma oziroma njegove zibelke Sovjetske zveze. Vzroke lahko iščemo v močni, zgodovinsko pogojeni protiruski usmerjenosti

6 Czesław Brzoza, *Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945)* (Kraków: Fogra, 2001), 81, 82, 238. Norman Davies, *God's playground. Vol. 2: a history of Poland: 1795 to the present* (Oxford: Oxford University, 2005), 404, 405.

7 Jože Pirjevec, *Tito in tovariši* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011), 50.

8 Bernhard Chiari, »Die Heimatarmee als Spiegelbild polnischer nationaler Identität,« v: *Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, ur. Bernhard Chiari in Jerzy Kochanowski (München: R. Oldenbourg, 2003), 3. Hugh Seton-Watson, *The East European revolution* (New York in Washington: Frederick A. Praeger, 1968), 168.

9 Obstajale so oblike kolaboracije na individualni ravni, medtem ko do jasne politične kolaboracije ni prišlo. Podtalna država je s svojim moralnim kodeksom sama kazensko nastopala proti kolaborantom in tako dodatno disciplinirala poljsko prebivalstvo. – John Connelly, »Why the Poles Collaborated so Little: And Why That Is No Reason for Nationalist Hubris,« *Slavic Review* 64, št. 4 (2005): 775–78. Boris Mlakar, »Ideološke osnove kolaboracije v Evropi med drugo svetovno vojno ter kratka primerjava s Slovenijo,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 47, št. 1 (2007): 160–62.

10 Connelly, »Why the Poles,« 774.

poljskega prebivalstva in tudi geografski bližini obeh držav. Številni Poljaki so bili namreč dobro seznanjeni z razmerami v Sovjetski zvezi v času velike ukrajinske lakote, del prebivalstva pa je v prvih dveh letih vojne na lastni koži občutil sovjetsko okupacijo.

Poljsko komunistično gibanje in z njim povezan odpor sta upoštevanja vredna akterja postala šele ob podpori Moskve. Ideja o obnovitvi poljske komunistične partije je začela zoreti po Hitlerjevem napadu na Sovjetsko zvezo, ko so se tuji komunisti v sovjetskih očeh iz potencialnih sovražnikov prelevili v potencialne zaveznike. Še preden je Stalin spodbudil ponovno ustanovitev poljske komunistične partije, sta bila v juliju in avgustu 1941 podpisana dva sovjetsko-poljska sporazuma s poljsko vlado v izgnanstvu (kot tudi s Češkoslovaško).¹¹ Moskva je torej vodila dvotirno politiko – na eni strani je sodelovala z vladami v izgnanstvu, na drugi pa nadaljevala podpiranje in šolanje »narodnih komunistov«.¹²

Konec leta 1941 je Rdeča armada pomagala prvi takšni skupini poljskih komunistov na območje okupirane Poljske, kjer so 5. januarja 1942 ustanovili novo Poljsko delavsko stranko (PPR). V imenu stranke so se izognili besedi »komunistična«, saj so se zavedali nenaklonjenosti poljskega prebivalstva komunizmu in Sovjetski zvezi. Novembra 1943 je stranka po izgubi radijske povezave z Moskvo za novega generalnega sekretarja izbrala Władysława Gomułko, v sestav centralnega komiteja pa je prišel Bolesław Bierut – dvojica, ki je v naslednjih nekaj letih (po sovjetskih navodilih) krojila usodo poljskih komunistov in države.

PPR je na prehodu iz leta 1943 v 1944 ustanovil parlamentarno telo, imenovano Državni narodni svet (*Krajowa Rada Narodowa* – KRN), ki naj bi bil dejanski politični predstavnik poljskega naroda. Kmalu zatem se je kot njegova oborožena sila oblikovala *Armija Ludowa*. Predsedstvo KRN je prevzel Bierut in kmalu se je izrisal njegov konflikt z Gomułko, s katerim sta imela drugačen pogled na izgradnjo komunistične oblasti – medtem ko se je Gomułka zavzemal za postopno, administrativno izgradnjo sistema, je Bierut podpiral militantno sovjetizacijo s pomočjo NKVD in Rdeče armade.¹³ Novi oblastni organ je bil ustanovljen brez predhodnega posvetovanja z Moskvo in Stalin ga ni takoj priznal, saj ni želel prehitro izdati svojih načrtov o prihodnosti Poljske, hkrati pa ni bil prepričan, ali imajo poljski komunisti dejansko moč za uveljavitev svoje oblasti nad celotnim ozemljem države.¹⁴

Na osvobojenih jugoslovanskih ozemljih so prvi organi novih oblasti začeli nastajati prej kot na Poljskem. Že konec novembra 1942 je bil v Bihaću v Bosni pod

11 Dogovorili so se o izpustitvi poljskih vojnih ujetnikov in organizaciji poljske vojske pod operativno komando Rdeče armade. Zaradi nesporazumov se je poljska sekcija pod poveljstvom generala Andersa že julija 1942 pridružila Britancem na Bližnjem vzhodu. Razprtije z vlado v izgnanstvu, ki se ni strinjala s Stalinovimi ozemeljskimi zahtevami, so povzročale nadaljnje napetosti. Konflikt je ne nazadnje močno zaostriła katyńska afera – po njenem razkritju je Stalin prekinil diplomatske stike s poljsko vlado v izgnanstvu. – Brzoza in Sowa, *Historia Polski 1918–1945*, 525–28. Berend, *Central and Eastern Europe*, 7.

12 Henryk Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1948* (Warszawa: Książka i Wiedza, 1999), 8.

13 Brzoza, *Polska w czasach niepodległości*, 362, 363. Piotr Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944* (Warszawa: Wydawnictwo Fronda, 2006), 311, 389.

14 Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 35.

taktirko komunistov ustanovljen Protifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ), ki pa prav tako kot KRN na zahtevo Kominterne oziroma Sovjetske zveze še ni postal predstavnik nove jugoslovanske oblasti. Leto kasneje je bil na drugem zasedanju Avnoja novembra 1943 v Jajcu izvoljen Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije (NKOJ) in tako je v kombinaciji z vlado v izgnanstvu prišlo do dvojne oblasti v Jugoslaviji.

Do podobnega položaja je na Poljskem prišlo julija 1944, ko je bil ustanovljen Poljski komite narodne osvoboditve (*Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego* – PKWN), pogosto imenovan kar lublinski komite, po mestu na vzhodnem Poljskem, kjer naj bi nastal. Javnosti je bila namreč predstavljena zavajajoča informacija, da je bila vzporedna komunistična vlada imenovana 21. julija z dekretom KRN v Lublinu, dejansko pa je bila oblikovana med 17. in 20. julijem pod Stalinovo taktirko v Moskvi.¹⁵ Sovjetska stran je predlagala, da se beseda »vlada« izpusti iz uradnega naziva telesa, sam Vječeslav Molotov pa je predočil, naj se mu doda pridevnik »poljski«, da bi se tako poudarila suverenost ustanovljene institucije.¹⁶ Ob nastanku je komite izdal tudi svoj *Manifest*, iz katerega so popolnoma izločili komunistične poudarke; v tem, kar je razglašal, se ni bistveno razlikoval od tistega, kar so proglašale druge politične skupine v državi ali emigraciji.¹⁷ Sovjetska zveza je z imenovanjem lublinskega komiteja želela mednarodno javnost predvsem opozoriti na dejstvo, da na Poljskem obstajata dva centra moči.

Kljub vsej previdnosti in prilagoditvam pa proces komunističnega prevzema oblasti na poljskem ozemlju ni potekal v skladu s Stalinovimi pričakovanji. Komite in njegov program nista pridobila podpore Poljakov – večji del javnosti ga je dojemal kot tuje telo, ki ga je vsilila Sovjetska zveza.¹⁸ V lublinskem okrožju, kjer je imel komite sedež, je bilo nasprotovanje komunistom tako močno, da nobeden od tamkajšnjih pravnikov ni želel delati za PKWN. Dva, ki sta nazadnje privolila, sta odločitev kmalu obžalovala, saj so se ju prijatelji in znanci začeli izogibati – sodelovanju s komunistično oblastjo je pogosto sledila družbena izobčenost.¹⁹

Stalinovi načrti

V zadnjem letu vojne je za Moskvo najbolj pereč evropski problem postalo prav poljsko vprašanje. Strateška lega Poljske med Berlinom in Moskvo je bila v Stalinovih očeh tesno povezana s problemom varnosti Sovjetske zveze. Bolesno se je bal ponovnega napada z Zahoda, hkrati pa je želel obdržati teritorialne pridobitve iz leta 1939. Zato je svojo pozornost usmeril v oblikovanje tamponsko-obrambne

15 Ibid., 39.

16 Marcin Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2005), 138. Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 38.

17 Zaremba, *Komunizm*, 139.

18 Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 48.

19 Zaremba, *Komunizm*, 138.

cone vzdolž zahodne meje Sovjetske zveze, ki bi jo predstavljala vrsta prijateljskih držav, *de iure* suverenih, *de facto* pa odvisnih od Moskve. Podreditev Poljske, največje države srednjevzhodne Evrope, bi bistveno olajšala tudi podreditev ostalih držav tega območja. Vendar Sovjetska zveza zaradi šibkega položaja komunističnih gibanj ni imela nobenega vpliva na notranje zadeve svojih zahodnih in jugozahodnih sosed. Le v industrijskih področjih Češke, kjer je bil delavski razred številčnejši kot drugod v regiji, in v Jugoslaviji, kjer je bila partija asociirana z zmagovitim partizanskim odporom, so imeli komunisti nekaj, kar je spominjalo na množično podporo.²⁰ Zato Stalin svojega cilja ni mogel realizirati v vseh državah srednje-vzhodne Evrope z enakimi metodami in enakim tempom.

Hugh Seton-Watson je razdelil komunistični vzpon na oblast v tri faze: fazo pristnih koalicij, ki sta ji sledila faza lažnih koalicij in na koncu prehod v enopartijski režim.²¹ Za prvo fazo so bili značilni pluralnost političnih strank s svojimi lastnimi strankarskimi organizacijami, velika svoboda govora in zborovanj ter cenzura, omejena le na Sovjetsko zvezo. Ta faza se na Poljskem ni nikoli do popolnosti razvila. Po kratkem obdobju omejenega pluralizma ob koncu vojne je bila oblikovana lažna koalicija, ki pa se je dejansko razkrila šele poleti 1946, ko je vodja poljske opozicije Stanisław Mikołajczyk zapustil vlado, katere član je bil le formalno. Do prehoda v tretjo fazo komunističnega prevzema oblasti je na Poljskem prišlo jeseni 1947. Za to fazo je bilo značilno zatrtje vse prave opozicije; njeni voditelji so bodisi pobegnili na tuje bodisi so bili aretirani kot »vohuni zahodnih imperialistov« ter usmrčeni ali obsojeni na dolge zaporne kazni.²² V tem modelu komunističnega vzpona na oblast je Jugoslavija predstavljala izjemo – tretjo fazo je namreč dosegla že leta 1945. Jugoslovanski komunisti so svojo oblast vzpostavili brez neposredne pomoči Sovjetske zveze, samovoljno uvedli enopartijski režim in še pred sprejetjem nove ustave utrdili moč partije.

Vzpostavitev sovjetske oblasti v državah srednje-vzhodne Evrope je deloma olajšala povojna diskontinuiteta oblasti. Stare politične elite so bile v vojni vihri odstranjene in ponekod so bili Sovjeti sprejeti kot osvoboditelji. Napredovanje Rdeče armade je spremljalo zaostrovanje odnosov z zahodnimi zavezniki, ki so veliko pozornosti namenjali poljskemu vprašanju. Prizadevali so si za demokratično Poljsko in Stalinu, ki je takrat še želel obdržati medvojno zavezništvo, se zato ni mudilo izkoristiti priložnosti za takojšnjo ekspanzijo sovjetskega komunizma, ki ga je ponujala prisotnost Rdeče armade v srednje-vzhodni Evropi.²³ Komunističnim partijam je tako naročil, naj bodo zmerne, saj je sprva želel ohraniti vsaj videz in do neke mere tudi realnost demokratične izbire. Raven politične svobode je variirala od

20 Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 8. Tony Judt, *Postwar: a history of Europe since 1945* (London: William Heinemann, 2005), 130, 135.

21 Seton-Watson, *The East European revolution*, 170, 171. O tem tudi: Berend, *Central and Eastern Europe*, 22. Anne Applebaum, *Iron Curtain: the crushing of Eastern Europe 1944–56* (London in New York: Allen Lane, 2012), xxx.

22 Seton-Watson, *The East European revolution*, 170, 171.

23 Leta 1944 je sovjetski zunanji minister Ivan Majski predvidel izgradnjo vzhodnoevropskega komunizma v treh ali štirih desetletjih. – Applebaum, *Iron Curtain*, xxx.

države do države, a povsod, kjer se je Rdeča armada pojavila kot »osvoboditeljica«, so se začeli pojavljati določeni ključni elementi komunističnega prevzema oblasti: komunisti so prevzeli nadzor nad ministrstvi za obrambo in notranje zadeve, s pomočjo NKVD so ustanovili varnostno službo (ki je takoj začela s selektivnim nasiljem nad političnimi sovražniki in določenimi etničnimi manjšinami), na čelo množičnih medijev (predvsem radia) so nastavili zaupanja vredne ljudi in omejili civilno družbo (predvsem z nadzorom nad mladinskimi organizacijami).²⁴ Značaj in predvsem čas vzpostavitve sovjetske dominacije v določeni državi sta bila odvisna od njenega strateškega, političnega in gospodarskega pomena za Sovjetsko zvezo. Pri vzponu komunistov na oblast so se razlike tako pojavljale predvsem v tempu in odvisnosti posameznih držav od Moskve.²⁵

Prevzem oblasti

V zadnjem letu vojne je bil eden izmed glavnih Stalinovih ciljev sprejetje komunističnega lublinskega komiteja kot pristojne poljske vlade. Ta je do tedaj služil kot orodje za realizacijo sovjetske politike na Poljskem, tako na strateškem kot na političnem področju. Že nekaj dni po uradni ustanovitvi je komite s sovjetsko vlado sklenil sporazum (26. julija 1944), ki je prinesel formalno odobritev prisotnosti Rdeče armade na poljskem ozemlju. Dan kasneje so poljski komunisti priznali Curzonovo linijo kot novo vzhodno mejo države, v zameno pa se je Sovjetska zveza obvezala, da bo pri določanju meje med Poljsko in Nemčijo podpirala razmejitve vzdolž Odre in Nise (tedaj ni bilo definirano, ali gre za Lužiško ali Kłodsko Niso).²⁶

Do pogajanj o sovjetski vojaški pomoči Jugoslaviji je prišlo septembra 1944, med Titovim obiskom v Moskvi. Tedaj se je jasno pokazal razkorak v Stalinovem odnosu do poljskega in jugoslovanskega komunističnega vodstva – sovjetsko-jugoslovanski pogovori, in tudi njihovi rezultati, so v večji meri izražali odnos, značilen za enakopravne partnerje. Stalin je privolil, da bodo sovjetske čete v Jugoslavijo prišle kot zaveznice, in ne kot osvoboditeljice, ter da se bodo po zaključku vojaških operacij umaknile iz države.²⁷ Vkorakanje Rdeče armade je dejansko okrepilo Titov položaj v Srbiji, ni pa imelo odločilnega pomena za politične razmere v Jugoslaviji. Drugače je bilo na Poljskem (in kasneje tudi na Češkoslovaškem), kjer je prisotnost sovjetske vojske odločila o razvoju političnega položaja. Z napredovanjem sovjetske vojske in krepitvijo poljskega komunističnega odpora je na poljskih tleh prišlo tudi do

24 Berend, *Central and Eastern Europe*, 21. Applebaum, *Iron Curtain*, xxxii, 94.

25 Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 340.

26 Lužiška in Kłodsko Nisa sta leva pritoka reke Odre. Kłodsko Nisa se vanjo izlije v zgornjem toku, in če bi poljsko-nemška meja potekala po njej, bi velik del današnje Gornje Šlezije pripadel Nemčiji. – Andrzej Leon Sowa, *Historia polityczna Polski 1944–1991* (Kraków: Wydawn. Literackie, 2011), 23, 24. Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 40.

27 Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988* (Beograd: Nolit, 1988), 347. Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 68.

»uvoza« državljske vojne.²⁸ Z okrepitevijo bitke proti *Armiji Krajowi* in organom poljske podzemne države – kar se je najočitneje pokazalo med varšavsko vstajo avgusta in septembra 1944 – so želeli oslabiti mednarodni položaj Mikołajczykove vlade v izgnanstvu, hkrati pa prepričati zaveznike, da poljska vlada nima več vpliva v domovini, kjer administracijo nad osvobojenimi ozemlji izvaja lublinski komite.²⁹

Na prehodu iz leta 1944 v 1945 je prišlo do pretvorbe lublinskega komiteja v Začasno vlado Republike Poljske (*Rząd Tymczasowy Rzeczypospolitej Polskiej* – RTRP). S to odločitvijo je Stalin na predvečer jaltske konference želel okrepiti položaj poljskih komunistov – v očeh zaveznikov in tudi v boju proti političnim nasprotnikom na Poljskem. Sovjetska stran se je trudila, da bi mednarodna javnost priznala obstoj novega komunističnega predstavniškega telesa, a zahodne zaveznice niso podlegle pritisku.³⁰ Položaj RTRP se je nekoliko okrepil s sklenitvijo dvajsetletne prijateljske pogodbe o medsebojni pomoči in sodelovanju s Sovjetsko zvezo 21. aprila 1945, o kateri je poročala tudi jugoslovanska *Borba* in pri tem poudarjala predvsem demokratično naravo nove poljske oblasti.³¹ Jugoslavija je pogodbo o prijateljstvu s Sovjetsko zvezo podpisala deset dni prej, 11. aprila. Njen podpisnik na sovjetski strani je bil zunanji minister Molotov, medtem ko se je pod poljsko-sovjetsko prijateljsko pogodbo podpisal sam Stalin. To dejstvo je močno odmevalo med politiki, diplomati in v tisku. Po mnenju številnih je sovjetski vodja s tem želel pokazati, kako pomembno mesto zavzema Poljska v evropski politiki Sovjetske zveze. Med zahodnimi zaveznicami je sklenitev pogodbe naletela na močno nasprotovanje, saj je do podpisa prišlo brez posvetovanja s poljsko vlado v izgnanstvu oziroma katerokoli drugo demokratično silo.³²

Zapletenost poljskega položaja se je pokazala tudi pri oblikovanju združene vlade. Poljski in jugoslovanski komunisti so na to vezana pogajanja z zavezniki začeli v drugi polovici leta 1944. Tito in Šubašić sta dogovor dosegla že 1. novembra in 7. marca 1945 je bila oblikovana začasna vlada Demokratične federativne Jugoslavije.³³ Ta je 30. marca sprejela odločitev o priznanju začasne poljske vlade in poleg Češkoslovaške postala edina država, ki je navezala uradne diplomatske stike z novo poljsko oblastjo.³⁴

Na poljski strani so spomladi 1945 še vedno potekala vroča pogajanja med Mikołajczykovo vlado v izgnanstvu in zahodnimi zavezniki na eni strani ter novo komunistično oblastjo pod Stalinovim okriljem na drugi. Sovjetska stran je bila mnenja, da bi se moral RTRP preoblikovati po vzoru že izvedenega jugoslovanskega primera, čemur so se predstavniki vlade v izgnanstvu trdovratno upirali, saj bi to pomenilo le

28 Seton-Watson, *The East European revolution*, 169.

29 Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 52.

30 Ibid., 80.

31 Paweł Wawryszuk, »Stosunki polsko-jugosłowiańskie w latach 1956–1971« (doktorska disertacija, Bydgoszcz, 2014), 12.

32 Treba je opozoriti, da Molotova v času podpisa poljsko-sovjetskega sporazuma ni bilo v državi, kar pa ne izključuje možnosti, da je Stalin želel zahodnim velesilam pokazati, kako velik pomen pripisuje mestu Poljske v sovjetski interesni sferi. – Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 128–30.

33 Petranović, *Istorija Jugoslavije*, 349, 353.

34 Bogdan Popović, ur., *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1945* (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984), 22.

simbolično razširitev obstoječega sestava, ki je v državi že izvrševal oblast.³⁵ Kompromis je bil nazadnje dosežen 28. junija 1945 z ustanovitvijo Začasne vlade narodne enotnosti (*Tymczasowy Rząd Jedności Narodowej* – TRJN), ki naj bi predstavljala »združitve vseh demokratičnih in protifašističnih elementov«. ³⁶ V kratkem so jo priznale vse velesile, ki so tako odtegnile priznanje poljski vladi v izgnanstvu, a tej je kljub temu v domovini ostajala zvesta vojska okoli pol milijona mož. Gverilske skupine so še leta ostale v gozdovih in njihove akcije so poljske komuniste na začetku resnično skrbele, a ko so vzpostavili močno policijo in varnostne sile, je obstoj gverile zanje postal pravi blagoslov. Gverilsko nevarnost so uporabili kot izgovor za represivne ukrepe proti demokratičnim strankam, ki so v tem času obnovile svoje delovanje.³⁷

V Jugoslavijo in na Poljsko so se predstavniki predvojnih demokratičnih sil vrnili kot rezultat pritiska zahodnih zaveznikov. V Jugoslaviji niso imeli možnosti, da bi se organizirali kot realna sila, medtem ko so bili na Poljskem nekaj časa precej uspešni. Mikołajczyk je na temeljih stare kmečke stranke ustanovil novo Poljsko ljudsko stranko (PSL) in dve leti predstavljal močno opozicijo komunistom. Eden izmed razlogov za razliko med državama je bil ta, da je bila Mikołajczykova stranka veliko bolj priljubljena in živa organizacija, kot so bile stare demokratične stranke v Jugoslaviji, kjer ni bilo močne in karizmatične osebnosti, ki bi lahko konkurirala Titu in okoli sebe zbrala opozicijske sile. Poleg tega ne smemo pozabiti, da je jugoslovansko partizansko gibanje vzkliklo na domačih tleh, medtem ko je bil lublinski komite sovjetska marioneta.³⁸

V Jugoslaviji je še najpomembnejšo opozicijo vladajočim komunistom predstavljala Demokratska stranka Milana Grola, ki je zasedal mesto podpredsednika vlade. Ta je kmalu spoznal, kako šibek položaj so imeli politiki, ki so po sporazumu Tito-Šubašić sicer nominalno zasedali visoke položaje. Enako taktiko so uporabljali komunisti na Poljskem in v drugih vzhodnoevropskih državah – na vodilne, a brezvplivne funkcije so postavili posamezne predstavnike demokratičnih strank, ki so (nenamerno) dajali vtis, da predstavljajo vso stranko. Tako poljska kot jugoslovanska komunistična oblast je delovanje opozicije onemogočala s politično policijo, preprečevanjem tiskanja glasil in motenjem javnih zborovanj. Jugoslovanski komunisti so bili uspešni z vključevanjem ljudi v množične organizacije Ljudske fronte in jih tako odtegovali starim strankarskim vplivom, poleg tega pa jim je s podpiranjem frakcij uspelo spodbuditi razpadanje opozicijskih strank na dva dela. V nasprotju s Poljsko je bilo strankarstvo v Jugoslaviji le navidezno, saj je bilo delovanje politične opozicije omejeno na ozek krog vodstev nekaterih strank v Beogradu.³⁹

35 Bartoszewicz, *Polityka Związku Sowieckiego*, 127.

36 Mikołajczykova ljudska stranka (PLS) je imela v vladi eno tretjino delegatov (7 od 21, komunisti le 3, ampak do tedaj so se v ozadju že polastili prej naštetih položajev moči). – Sowa, *Historia Polityczna Polski*, 53.

37 Seton-Watson, *The East European revolution*, 174.

38 Ibid., 169.

39 Jerca Vodušek Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992), 367. Aleš Gabrič, »Ljudska fronta,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije*, 2. zvezek, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Mladinska knjiga, 2005), 849, 850.

Sovjetska pomoč in prisotnost Rdeče armade na poljskem ozemlju je poljskim komunistom sicer zagotovila oblast, ni pa jim mogla prinesiti legitimacije. Komunisti so se zavedali, da se morajo sami organizacijsko in institucionalno okrepiti, uničiti opozicijo in pridobiti podporo družbe. Slednja je bila pomembna iz več razlogov: doktrinalnih (domnevno množično sodelovanje v revolucionarnem gibanju) in psiholoških (občutek osamljenosti vladajoče ekipe). Nova oblast je legitimacijo potrebovala tudi zaradi zahtev mednarodne skupnosti. V skladu z jaltskim sporazumom so bili komunisti obvezani izvesti svobodne in demokratične volitve, a ugoden izid bi bilo težko doseči, če bi večina naroda novo oblast dojemala kot novega okupatorja. Prav zato so komunistični voditelji pri izbiri argumentov za svojo legitimacijo vsaj do določene mere morali upoštevati odnos družbe.⁴⁰

Da bi prepričali ljudi, da je nova poljska država resnično »suverena« in »neodvisna«, je bilo treba uporabiti veliko sredstev institucionalnega in propagandnega značaja. Nabor je bil zelo širok: obkrožanje z narodnimi simboli, uporaba jezika, manipulacija zgodovine, instrumentalna obdelava poljske kulturne dediščine in ne nazadnje krepitev ksenofobije med prebivalstvom z vzbujanjem občutkov nacionalne ogroženosti.⁴¹ Uporaba naštetih orodij je prišla najbolj do izraza na številnih manifestacijah, zborovanjih in obhajanjih zgodovinskih obletnic ter praznikov (tudi tistih neugodnih za oblast). Neločljivi vizualni atributi teh praznovanj so bili domovinska gesla in nacionalni simboli vseh vrst. Veliko takšnih shodov se je začelo z mašo, ki so se je udeleževali tudi najvišji poljski komunistični funkcionarji.⁴² Na spremembo odnosa poljske družbe do komunistične oblasti naj bi imel velik vpliv tudi jezik, ki so ga uporabljali komunisti. Poudarek je bil na uporabi besed narod (*naród*), Poljak(i) (*Polak/Polacy*), svoboda (*wolność*), neodvisnost (*niepodległość*) in suverenost (*suwerenność*), uporabljali pa so tudi terminologijo medvojne republike. Številni poljski komunisti so iskreno verjeli, da jim bo uspelo oblikovati drugačno pot v socializem. Tako je generalni sekretar partije Gomulka pogosto poudarjal, da Poljska ne gre po poti sovjetizacije, ampak kroji lastno, poljsko pot, brez potrebe po uvedbi diktature proletariata, brez kolektivizacije. PPR se tako naj ne bi borila za socialistično ureditev, ampak za ljudsko demokracijo.⁴³

V želji po pridobitvi legitime podobe so poljski komunisti izkoriščali tudi skupna družbena čustva; pri tem je največji učinek imel protinemški argument.⁴⁴ Ustvarjanje vzdušja nemške nevarnosti je šlo z roko v roko s poudarjanjem pomena »ponovno pridobljenih ozemelj« na zahodu in izpostavljanjem, da je njihova ohranitev v mejah poljske države mogoča samo v okviru obstoječega političnega reda. Podobno je bila utemeljena potreba zaveznitva s Sovjetsko zvezo, ki naj bi bila edina prokinja in

40 Zaremba, *Komunizm*, 135, 136.

41 Ibid., 140.

42 Veliko takšnih manifestacij se je dejansko spremenilo v protest proti oblasti. – Ibid., 141.

43 Sowa, *Historia Polityczna Polski*, 33. Zaremba, *Komunizm*, 146, 147.

44 Organizacija sistema legitimacije okoli nemške grožnje se je izkazala za enega najbolj trajnih elementov v procesu pridobivanja pravnomočnosti komunistične vlade na Poljskem, vse do konca njene vlade. – Zaremba, *Komunizm*, 162.

braniteljica meje na Odri in Lužiški Nisi ter edina sila, ki se je lahko zoperstavila zahtevam po revindikaciji.⁴⁵

Zdi se, da so se poljski komunisti znašli pred dilemo, v kateri sta se izrisovali dve mogoči poti. Prvo je označevala njihova revolucionarna mentaliteta, ki je težila k popolnemu prelomu s preteklostjo. Drugo pot je označevala politična realnost. Velik del poljskih komunistov se je zavedal, da je popoln odmik od tradicije revolucionarna utopija, torej mogoča le v teoriji. Če so želeli ohraniti revolucionarno identiteto in pri tem obdržati možnosti za vzpostavitev in ohranitev oblasti, so morali na neki način povezati obe poti.⁴⁶ Podobna legitimacijska strategija je bila potrebna večini komunističnih partij v srednje-vzhodni Evropi, ki so pri svoji propagandi izkoriščale tkivo domače narodne kulture in narodne zamere. Težko je reči, v kolikšni meri je to strategijo vodil Kremelj in koliko je bila posledica samostojnega premisleka vodilnih elit posameznih partij.

Veliko izjemo na tem področju so predstavljali jugoslovanski komunisti. Partija, ki je bila najbolj neodvisna od Moskve in je imela največ podpore med lastnim prebivalstvom, že med vojno ni skrivala svojih simbolov, ciljev in idealov (kar je Stalin v jeseni 1944 označil za preuranjeno). Na shodih novih jugoslovanskih političnih sil so se do pomladi 1945 razmeroma enakopravno pojavljali zastave in simboli vseh velesil protihitlerjevske koalicije, v zadnjih mesecih vojne pa se je tehnična jugoslovanske zunanjepolitične naslonitve vidno nagnila proti Vzhodu.⁴⁷ Nasprotno od poljskih kolegov so zmanjševali pomen nacionalne identitete (kar ni izključevalo sovraštva do Nemcev) in zatirali vsako manifestacijo narodnih obeležij – poljski tiskovni ataše v Jugoslaviji je kmalu po obisku Tita v Varšavi marca 1946 ujel pogovor med jugoslovanskimi oficirji, ki so se posmehovali poljskim odlikovanjem v obliki križa.⁴⁸ Jugoslovanski komunisti so imeli dovolj podpore med lastnim prebivalstvom, da so lahko zavestno in načrtno poudarjali diskontinuiteto s predvojnimi sistemom. Z izrazom »staro« so redno označevali ustanove Kraljevine Jugoslavije, kar je že *a priori* pomenilo, da so te odpravljene.⁴⁹ Ni jim bilo treba iskati lastne poti v socializem, kar je na notranjepolitičnem področju vodilo v zvesto posnemanje sovjetske ureditve.

Kljub neprimerno večji legitimaciji, ki so jo jugoslovanski komunisti imeli v primerjavi s poljskimi kolegi, pa ne smemo pozabiti, da KPJ formalno ni prijavila svojega delovanja in je tako ostala na pol v ilegali. Odločitve njenih vodilnih politikov so javno zaživele šele v sklepih Ljudske fronte in njenih množičnih organizacij. Čeprav je jugoslovanska komunistična oblast leta 1945 dejansko še imela veliko podporo ljudstva, pred volitvami v ustavodajno skupščino ni ničesar želela prepustiti naključju. Z ustanovnim kongresom Ljudske fronte avgusta 1945 je KPJ utrdila svoj politični položaj, saj si je zagotovila podporo številnih pomembnih nekomunističnih

45 Ibid., 161.

46 Ibid., 164.

47 Gabrič, »Politični monopol«, v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 2., 844.

48 PL AMZS, 21, f. 52, map. 737, Raport prasowy št. 9, 8. april 1946. Wawryszuk, »Poljsko-jugoslovanski odnosi«, 74.

49 Izjemoma so v Sloveniji vse do srede leta 1946 srbsko besedo narodni (ljudski) prevajali kar v narodni, da ne bi prizadeli slovenskih narodnih občutkov. – Vodušek Starič, *Prevzem oblasti*, 6, 12.

strankarskih prvkov in pospešila razcep opozicijskih sil. Začasna ljudska skupščina (Avnoj je bil avgusta na svojem tretjem zasedanju razširjen s poslanci, ki se niso kompromitirali s sodelovanjem z okupatorjem) je bila tako sklicana takrat, ko so komunisti že imeli v rokah vse vzvode oblasti. Maloštevilna opozicija je zaradi občutka nemoči sklenila, da ne bo več sodelovala v farski, ki naj bi spominjala na uresničevanje sporazuma Tito-Šubašić. Podpredsednik Milan Grol je Titu avgusta podal svojo izstopno izjavo, septembra 1945 pa je opozicija razglasila, da ne bo sodelovala na volitvah. Te so bile izpeljane 11. novembra 1945. Volilo je več kot 88 odstotkov volilnih upravičencev, od tega več kot 90 odstotkov teh za Ljudsko fronto. Volitve so bile bolj podobne referendumu za Titov režim oziroma proti njemu.⁵⁰

Poljska diplomacija je pozorno spremljala volitve v Jugoslaviji, saj so te predstavljale praktično lekcijo za poljsko komunistično oblast.⁵¹ Ta se je z zavedanjem, da izgublja že tako majhno podporo, odločila, da volitve odloži do konca leta 1947. Javno mnenje se je odločila preveriti z referendumom, katerega namen je bil prisiliti ljudi, da se odločijo za ali proti Mikołajczykju. Zastavljena so bila tri referendumska vprašanja, ki so se dotikala: 1) ukinitve senata, 2) zemljiške reforme in nacionalizacije velike industrije ob ohranitvi zasebne posesti in 3) zadržanja novih poljskih ozemelj ob zahodni meji. Komunisti so oblikovali predvolilno kampanjo s preprostim sloganom: 3x TAK (3x DA).⁵² Njihov cilj je bil, da ustvarijo vtis o soglasju in tako podkrepijo argument v prid enotne liste za prihajajoče parlamentarne volitve. Mikołajczyk je svoje privrženec pozval, naj glasujejo *ne* pri prvem vprašanju; ne zato, ker bi imel kakršnokoli posebno vero v senat, ampak enostavno zato, da bi se pokazala prava volja ljudi.⁵³ Pred referendumom se je pritisk policije proti podpornikom PSL povečal, prav tako je eskalirala uporaba nacionalistične retorike za legitimizacijo nove oblasti. Komunisti so se zavedali, kolikšno podporo ima PSL, kljub vsem svojim ukrepom in trudu, ki so ga vložili v propagando.⁵⁴ Arhivsko gradivo kaže, da je 30. junija 1946 okoli tri četrtine (73,1 odstotka) Poljakov na vsaj enega od referendumskih vprašanj odgovorilo z *ne*. To pomeni, da je od skoraj 12 milijonov ljudi, ki so se udeležili glasovanja, skoraj tri četrtine teh izrazilo svoje neodobranje komunistom. Deset dni kasneje so komunisti objavili rezultate, ki so razmerje glasov obrnili, 68 odstotkov naj bi jih glasovalo 3x DA.⁵⁵

Tako so poljski komunisti spoznali, da nimajo možnosti za zmago na volitvah. Namesto Ljudske fronte, kot drugod po vzhodnoevropskih državah, so oblikovali Demokratični blok, v katerem sta se PPR poleg socialistov pridružili še dve satelitski stranki. Kmečke glasove je komunistična oblast želela pridobiti tako, da je dvema manjšima strankama dovolila, da predlagata svoje kandidate neodvisno od vladnega

50 Gabrič, »Politični monopol,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 2., 846, 848, 850. Gabrič, »Volitve v ustavodajno skupščino,« v: *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, 2., 856, 857.

51 Paweł Wawryszuk, »Poljsko-jugoslovenski odnosi 1945–1948,« *Istorija 20. veka* 34, št. 2 (2016): 71.

52 Sowa, *Historia Polityczna Polski*, 86.

53 Seton-Watson, *The East European revolution*, 176.

54 Zaremba, *Komunizm*, 152, 153.

55 Andrzej Paczkowski, ur., *Referendum z 30 czerwca 1946 r.: przebieg i wyniki* (Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1993), 11–14.

bloka. Temu je edino pravo opozicijo predstavljala PSL in Mikołajczyk se je trdovratno upiral pritiskom, naj se pridruži vladnemu bloku. Množična podpora njegovi stranki je bila namreč očitna tako dolgo, kolikor je bilo stranki dovoljeno imeti sestanke. Izvirala je od kmetov, meščanov in delavcev. Vladna propaganda je PLS neprestano predstavljala kot legalno fasado za reakcionarno gverilo podzemnega gibanja, Mikołajczyka pa kot marioneto v službi zahodnih kapitalistov in imperialistov. Podobno stališče je zavzela jugoslovanska diplomacija, ki je PLS v času volilne kampanje opisovala kot legitimno skupino teroristov in fašistov londonskih oblasti.⁵⁶ Volitve so se nazadnje izvedle 19. januarja 1947 in po uradnih rezultatih je Demokratični blok dobil 80,1 odstotka glasov.⁵⁷ V znak protesta je Mikołajczyk odstopil iz vlade in parlament je izbral Bolesława Bieruta za predsednika države, za predsednika vlade pa socialista Józefa Cyrankiewicza, ki si je prizadeval za združitev svoje stranke s komunisti.⁵⁸ Ceremonial na predsedniški inavguraciji 2. februarja 1947 je bil do potankosti enak tistemu iz časa medvojne republike, Bierut pa je svojo prisego izpovedno končal s tradicionalnimi besedami: *Tako mi Bog pomagaj*.⁵⁹

Dve leti po koncu vojne je bila na Poljskem uničena vsa resnična opozicija komunističnemu režimu in Mikołajczyk je oktobra v strahu za življenje zapustil državo.⁶⁰ Poljski komunisti so svoj vzpon na oblast zaključili z združitvijo PPR s stranko poljskih socialistov (PPS) in tako je konec decembra 1948 nastala Združena poljska delavska stranka (PZPR), ki je na oblasti ostala do padca komunizma. V letu 1949 je prišlo še do obračuna v partijskem vodstvu, v katerem je bil odstranjen generalni sekretar partije Gomulka s svojo frakcijo, ki se je zavzemala za poljsko pot v socializem. Tako se je na Poljskem začelo obdobje sovjetizacije, a treba je poudariti, da se ta ni nikoli izvedla v tolikšni meri kot v sosednjih državah »ljudskih demokracij«.

Zaključek

Primerjava komunističnega prevzema oblasti na Poljskem in v Jugoslaviji nas pripelje do sklepa, da je v obeh primerih družbeni in historični kontekst pogojeval dogodke, ki so na prvi pogled podobni, a ravno zaradi samega konteksta drugačni. Med vojnim in povojnim položajem na Poljskem in v Jugoslaviji obstajajo sicer številne analogije, a ravno razlike najboljše osvetlijo realnost, kateri sta komunistični partiji obeh držav morali prilagoditi svoj vzpon na oblast.

Jugoslovansko komunistično gibanje si je med narodnoosvobodilno borbo pridobilo široko družbeno podporo, medtem ko poljski komunistični partiji ni uspelo najti podobnega mesta v boju proti okupatorju, niti pridobiti naklonjenosti protirusko in posledično protikomunistično nastrojenega prebivalstva. Poljaki so

56 Seton-Watson, *The East European revolution*, 177. Wawryszak, »Stosunki polsko-jugosłowiańskie,« 23, 24.

57 Sowa, *Historia Polityczna Polski*, 91-94.

58 Applebaum, *Iron Curtain*, 219.

59 Zaremba, *Komunizm*, 143, 144.

60 Judt, *Postwar*, 136.

novo komunistično oblast dojemali kot naslednjo v vrsti okupacij, ki so jih doživeli v preteklem stoletju in pol. Poljski komunisti so upoštevanja vreden dejavnik lahko bili le ob izdatni podpori Moskve, v katere načrtih je geostrateška lega Poljske zavzemala pomembno mesto. Posledično je partijsko linijo poljske PPR oblikoval Stalin – poljsko komunistično vodstvo se je med letoma 1944 in 1947 z njim srečevalo vsaj enkrat, če ne celo dvakrat na mesec.

Na drugi strani je jugoslovanski partiji v odnosu do Sovjetske zveze uspelo oblikovati najbolj neodvisno politiko v regiji. Jugoslovanski komunisti so bili dovolj močni in samozavestni, da so lahko naredili oster prelom s predvojno realnostjo, medtem ko je poljske komuniste pomanjkanje kontinuitete in legitimizacije sililo v navezovanje na obstoječo narodno tradicijo. Obe partiji sta pri prevzemanju ključnih položajev v državnih oblastnih organih in pri obračunu z opozicijo uporabljali podobne metode, a jugoslovanski komunisti so v nasprotju s poljskimi na notranjepolitičnem področju zvesto sledili sovjetskemu modelu. Tako je poljski minister za informacije in propagando septembra 1945 v pogovoru z jugoslovanskim ambasadorjem pravilno opazal, da je demokracija na Poljskem drugačna od jugoslovanske – prva je bližja zahodni, druga pa sovjetski.⁶¹ Na drugi strani so poljski komunisti zaradi številnih družbenih specifik morali iskati svojo lastno pot v socializmu – a ne mimo Stalina ali proti njemu; če ne na njegovo pobudo, pa vsaj z njegovim privoljenjem.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- PL AMSZ, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych RP:
– AMSZ 21 – Departament Prasy i Informacji.

Literatura:

- Applebaum, Anne. *Iron Curtain: the crushing of Eastern Europe 1944–56*. London in New York: Allen Lane, 2012.
- Bartoszewicz, Henryk. *Polityka Związku Sowieckiego wobec państw Europy Środkowo-Wschodniej w latach 1944–1948*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1999.
- Berend, Ivan T. *Central and Eastern Europe, 1944–1993: detour from the periphery to the periphery*. New York: Cambridge University Press, 1996.
- Brzoza, Czesław in Andrzej Leon Sowa. *Historia Polski 1918–1945*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2009.
- Brzoza, Czesław. *Polska w czasach niepodległości i II wojny światowej (1918–1945)*. Kraków: Fogra, 2001.
- Chiari, Bernhard. »Die Heimatarmee als Spiegelbild polnischer nationaler Identität.« V: *Die polnische Heimatarmee: Geschichte und Mythos der Armia Krajowa seit dem Zweiten Weltkrieg*, ur. Bernhard Chiari in Jerzy Kochanowski, 1–28. München: R. Oldenbourg, 2003.

61 Wawryszuk, »Poljsko–jugoslovanski odnosi,« 73.

- Connelly, John. »Why the Poles Collaborated so Little: And Why That Is No Reason for Nationalist Hubris.« *Slavic Review* 64, št. 4 (2005): 771–81.
- Davies, Norman. *God's playground. Vol. 2: a history of Poland: 1795 to the present*. Oxford: Oxford University, 2005.
- Gabrič, Aleš. »Ljudska fronta.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 2. zvezek*, ur. Jasna Fisher et al., 847–49. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Politični monopol.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 2. zvezek*, ur. Jasna Fisher et al., 844–47. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gabrič, Aleš. »Volitve v ustavodajno skupščino.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992, 2. zvezek*, ur. Jasna Fisher et al., 854–58. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gontarczyk, Piotr. *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*. Warszawa: Wydawnictwo Fronda, 2006.
- Judt, Tony. *Postwar: a history of Europe since 1945*. London: William Heinemann, 2005.
- Materski, Wojciech in Tomasz Szarota. *Polska 1939–1945. Straty osobowe i ofiary represji pod dwiema okupacjami*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2009.
- Mlakar, Boris. »Ideološke osnove kolaboracije v Evropi med drugo svetovno vojno ter kratka primerjava s Slovenijo.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 47, št. 1 (2007): 151–67.
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije: 1918–1988. Knj. 3, Socijalistička Jugoslavija: 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija: nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Pirjevec, Jože. *Tito in tovariši*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2011.
- Seton-Watson, Hugh. *The East European revolution*. New York in Washington: Frederick A. Praeger, 1968.
- Sowa, Andrzej Leon. *Historia polityczna Polski 1944–1991*. Kraków: Wydawn. Literackie, 2011.
- Vodušek Starič, Jerca. *Prezvem oblasti 1944–1946*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1992.
- Wawryszuk, Paweł. »Poljsko-jugoslovenski odnosi 1945–1948.« *Istorija 20. veka* 34, št. 2 (2016): 63–82.
- Wawryszuk, Paweł. »Stosunki polsko-jugosłowiańskie w latach 1956–1971.« Doktorska disertacija – tipkopolis. Bydgoszcz, 2014.
- Zaremba, Marcin. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Trio, 2001.
- Žerjavić, Vladimir. *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*. Zagreb: Jugoslovensko viktimoško društvo, 1989.

Objavljeni viri:

- Paczkowski, Andrzej, ur. *Referendum z 30 czerwca 1946 r.: przebieg i wyniki*. Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1993.
- Popović, Bogdan, ur. *Dokumenti o spoljnoj politici Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: 1945*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1984.
- *Sprawozdanie w przedmiocie strat i szkód wojennych Polski w latach 1939–1945*. Warszawa: Biuro Odszkodowań Wojennych przy Prezydium Rady Ministrów, 1947.

Maja Lukanc

THE COMMUNIST RISE TO POWER: COMPARISON BETWEEN POLAND AND YUGOSLAVIA

SUMMARY

Poland and Yugoslavia were characterised by a similarly destructive experience during World War II, which broke away from the continuity of the pre-war period and thus opened the door for new political forces. Despite many analogies, the communist takeover of power in both countries proceeded very differently. These very differences best reveal the reality to which the Polish and Yugoslav Communist Parties had to adapt their ascent.

The Polish Communist Party had been abolished in 1938, and therefore it was completely debilitated and lacked any party organisation at the beginning of the war. On the contrary, the disciplined Party structure allowed the Yugoslav communists to quickly assume the leading role in the National Liberation Movement and secure widespread popular support. A complex underground state, led by the Polish government-in-exile and its armed forces, was established in Poland. Unlike the Yugoslav military detachments, the Polish military remained loyal to their government-in-exile and did not compromise itself by working with the occupiers. Thus the Polish communists could not fill a certain gap in their liberation movement like their Yugoslav colleagues managed to do. Their attempts to secure the popular support were also impeded by the negative attitude that the Polish people felt towards communism and its origins in the Soviet Union. The reasons can be found in the strong, historically-conditioned anti-Russian orientation of the Polish people, as well as in the geographic proximity of the two countries.

The Polish communists only became a significant factor after they received abundant support from Moscow. Consequently the Party line of the newly-formed Polish Workers' Party was under a profound Soviet influence. Quite the opposite, the Yugoslav communists managed to assert their power without the direct assistance of the Soviet Union. Furthermore, they managed to establish one of the most independent policies in the region with regard to the Soviets. The single-party regime had already been completely consolidated by the end of 1945. Power and self-confidence allowed the Yugoslav communists to carry out a radical rupture with the pre-war reality, while the Polish communists were forced to establish relations with the existing national tradition due to the lack of continuity and legitimisation. Nevertheless, a significant part of the Polish population saw the new communist authority as simply another one in a row of occupations that they had experienced in the past century and a half.

In their assumption of the key positions in the state authority bodies as well as in their retaliation against the opposition, the Communist Parties of both states resorted

to similar methods. However, unlike the Polish communists, the Yugoslav Party could afford to closely adhere to the Soviet model. On the other hand, due to the numerous societal specifics the Polish communists had to find their own way towards socialism. As it was, the renewed political parties in Poland were not merely fictitious: the opposition represented a realistic force that the communists managed to repress by the end of 1947. Thus the period of Sovietisation also began in Poland, though it was never carried out to the same degree as in its neighbouring »people's democracies«.

Zdenko Čepič*

Obrisi organiziranosti komunistične stranke v času druge Jugoslavije**

IZVLEČEK

Na osnovi analize statotov, ki so opredeljevali organizacijska načela v drugi Jugoslaviji vladajoče stranke, Komunistične partije Jugoslavije (do 1952) in Zveze komunistov Jugoslavije (od 1952 do 1990), njen organizacijski del je bila tudi stranka slovenskih komunistov KPS/ZKS, avtor predstavlja bistvene organizacijske prvine in načela te stranke. Organizacija stranke, glede organizacijskih pravil in delovanja kot njihovega uresničevanja, je bila za njeno delovanje pomembna v svoji politični in oblastni vlogi. V nasprotju z državo, to je vodila ves čas druge Jugoslavije, ki se je glede svoje organizacije, tj. federativnosti, razvijala proti krepitvi vloge posameznih federalnih enot (republik) in njenemu »osamosvajanju« v odnosu do zveznih državnih (upravnih) oblasti, je vladajoča stranka ves ta čas ostala centralistično organizirana in vodena. To je bilo po mnenju njenih voditeljev zagotovilo za trdnost in ustaljenost države, ki jo je vodila.

Ključne besede: Jugoslavija, politika, politična stranka, Komunistična partija Jugoslavije, Zveza komunistov Jugoslavije

ABSTRACT

THE OUTLINES OF THE COMMUNIST PARTY'S ORGANISATIONAL STRUCTURE DURING THE SECOND YUGOSLAVIA

The author presents the essential organisational elements and principles of the ruling political party in the Second Yugoslavia – the Communist Party of Yugoslavia (until 1952) and the League of Communists of Yugoslavia (since 1952 until 1990) – as well

* Dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, zdenko.cepic@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

as one of its organisational parts: the party of the Slovenian communists (the Communist Party of Slovenia/League of Communists of Slovenia). The Party organisation (in terms of organisational and operational rules as well as their realisation) was vital for the implementation of its political and governmental roles. Contrary to the state that the Party led throughout the Second Yugoslavia – which, in terms of its own organisation (the so-called federalism), developed in a way that kept strengthening the role of the individual federal units (republics) and furthering their “emancipation” from the (administrative) powers of the federal state – the ruling Party remained, throughout this time, centrally-organised and managed. In the opinion of its leaders, this guaranteed the strength and stability of the state that it led.

Keywords: Yugoslavia, politics, political party, Communist Party of Yugoslavia, League of Communists of Yugoslavia

I

V Jugoslaviji, s tem pa tudi v Sloveniji, se je v času druge svetovne vojne zgodila revolucija. Prišlo je do zamenjave oblasti, ki je imela razredni značaj. Komunistična stranka, ki je bila v prvi jugoslovanski državi prepovedana, njeno delovanje pa kaznivo (sama je domala ves čas, razen prvih dveh let po nastanku države, delovala v ilegali), je kot organizatorica in oblikovalka odpora proti okupatorju prevzela vodilne oblastne položaje. Izvedla je politično in pravno revolucijo, oblastni prevrat, ki je imel zaradi značaja stranke, ki ga je izpeljala, razredno vsebino. Po vojni se je v Jugoslaviji zaradi nove oblasti in njenega razrednega značaja ter tudi zaradi nove organizacije države, federativnosti, ki je bila bistven izraz spremembe oblasti, izvedene v času vojne, začelo novo obdobje.

Zaradi uspešno izvedene revolucije je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) postala vodilna politična sila v državi. Pri tem pa je v skladu z načelom ljudske demokracije kot političnega sistema, ki je bil »mimikrija« za uvajanje odkrite oblasti komunistične stranke, svojo vodilno oblastno vlogo »skrila« v Ljudski fronti. Partija se nekaj let po vojni v javnem življenju ni kazala kot odločilni politični dejavnik, čeprav je to bila. V Jugoslaviji je bila v nasprotju z drugimi državami, v katerih je bila uvedena ljudska demokracija, edini in odločilni politični dejavnik vse od konca vojne.

KPJ je bila klasična kadrovska stranka, ki je oblastni položaj zasedla tako organizirana, kot je bila v ilegalnem obdobju pred vojno. Njena organiziranost je bila prilagojena strankinemu revolucionarnemu delovanju. Do V. kongresa KPJ julija 1948 se ni spremenil niti način vodenja partije oziroma odločanja v njej. Ostal je na ravni ozkega kroga voditeljev na čelu z generalnim sekretarjem. Dejansko se tudi kasneje vodenje oziroma politično odločanje ni bistveno spremenilo. Niti statutarno niti v praksi, čeprav je vse od V. kongresa dalje bilo statutarno jasno zastavljeno, kateri so najvišji organi partije. Bistvo odločanja je ostalo na ravni ozkega kroga okoli

generalnega sekretarja, kasneje predsednika stranke. Ker pa je KPJ predstavljala državno oblast, je to pomenilo, da je vodenje v veliki meri postalo tudi način vodenja na državni ravni. Zlasti je to veljalo za osebe, ki so vodile partijo in s tem tudi državo.

Kot vse komunistične stranke je bila KPJ v Jugoslaviji organizirana kot čvrsta, kadrovska, sicer formalno demokratična, dejansko pa avtokratsko vodena politična stranka, katere razredna osnova je bila delavska. Bila je »vodilni, organizirani oddelek delavskega razreda Federativne ljudske republike Jugoslavije, najvišja oblika njegove razredne organizacije«, je o tem »povedal« Statut KPJ, ki so ga sprejeli na V. kongresu stranke.¹ To je bil strankin prvi kongres po kongresu v Dresdenu, ki se je odvijal od 6. do 12. novembra 1928. Smiselno enako je stranko jugoslovanskih komunistov opredelil statut, sprejet novembra 1952 na VI. kongresu Zveze komunistov Jugoslavije (ZKJ): »ZKJ je organizirana politična sila delavskega razreda Federativne ljudske republike Jugoslavije.«² Niti tedaj, ko je politična organizacija jugoslovanskih komunistov nastopala še kot politična stranka (to je v njenem imenu izražala beseda partija), niti takrat, ko je formalno prenehala biti stranka in je postala zveza somišljenikov, »najzavednejši organizirani del delavskega razreda«,³ skovan »v trdno, enotno organizacijo, povezano z zavestno disciplino, enako obvezno za vse njene člane«, v statutu ni bilo povedano, da gre pri tej organizaciji za politično stranko. Čeprav je bila organizirana in je delovala od zgoraj navzdol, od vodstva do slehernega posameznega člana kot organizirana politična stranka.

KPJ/ZKJ je imela svoje cilje, ki jih je izražal njen program, in svojo organiziranost, kar je urejal statut. Njena ideološka osnova je bil t. i. znanstveni marksizem, medtem ko je bila organizacijsko oblikovana v smislu leninistične stranke s trdno organiziranostjo od vrha navzdol oziroma od spodaj navzgor.

Pri KPJ in nato ZKJ lahko najdemo vse značilnosti oziroma prvine politične stranke. Imela je svoje ideologijo – v statutu iz leta 1948 je bilo jasno rečeno, da »v svoji dejavnosti sledi teoriji marksizma-leninizma«⁴ –, organiziranost in družbeno oziroma razredno osnovo. Bila je organiziran izraz diktature proletariata, sredstvo oblasti delavskega razreda, kot je politično stranko proletariata opredelil Lenin. Ta je namreč Marxovo misel o diktaturi proletariata razumel kot način izvajanja oblasti delavskega razreda. Kot bistvo njegove oblasti je videl dobro organizirano in disciplinirano politično stranko. Po vojni in revoluciji je to v Jugoslaviji bila KPJ. Usklajena je bila z leninističnim razumevanjem političnega organiziranja delavskega razreda, da je lahko izvajal oblast ter vodil in nadziral družbeno življenje v državi. Na tej osnovi je Komunistična partija Jugoslavije, njen del je bila Komunistična partija Slovenije, postala vodilna, dejansko edina politična sila v državi.

Iz vojne je komunistična partija, ki je pred vojno štela okoli 12.000 članov, od katerih je zaradi vojnih razmer le četrtnina ostala živih, prišla s precej povečanim

1 V. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948), 567.

2 Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo: VI. Kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije) (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1952), 297.

3 Ibid., 293.

4 V. kongres, 567.

številom članstva; ob koncu vojne je bilo članov KPJ okoli 141.000.⁵ V Sloveniji, kjer je bilo pred vojno manj kot 1000 članov partije,⁶ jih je bilo poleti 1945, kot je zveznemu partijskemu vodstvu sporočilo vodstvo slovenske partije, 4978.⁷

To je bil čas, ko je bila partija sicer vladajoča, pri čemer pa se ni »izpostavljala« in je delovala nekako konspirativno. Bila je v »ilegali«, politično in oblastno pa je delovala s pomočjo Ljudske fronte. Svoje strankarsko delovanje je držala v tajnosti, natančneje, ni ga obešala na veliki zvon. Partija je stala za vsem, sama pa je ostajala javnosti »skrita«.

»Nevidnost« KPJ kot stranke je bila navidezna, saj se je vsakomur v jugoslovanski državi vsakodnevno kazala skozi državno oblast. To je KPJ ohranila do t. i. spora z Informburojem sredi leta 1948. Spor je imel posledice tudi v notranjem partijskem življenju. Povzročil je, da se je prvič od izvolitve oktobra 1940 sestal takrat izvoljeni centralni komite. 12. aprila 1948 je obravnaval Stalinovo pismo s konca marca 1948 ter sprejel politično stališče, da kritike politike KPJ ne sprejme. Komunistična partija Jugoslavije se je kot politična stranka »v vsem sijaju« pokazala na svojem kongresu od 21. do 28. julija 1948. To je bil prvi kongres po koncu vojne. KPJ je sprejela program za politično usmeritev in statut kot normativni akt za organiziranost delovanja stranke. V kongres KPJ je bil pomemben tudi za vzpostavitev načel delovanja in organizacije KP kot stranke na oblasti. Vzpostavljena so bila temeljna organizacijska načela KPJ, ki so veljala tudi, ko je stranka postala ZKJ. Do takrat je formalno, dejansko pa ne, v organizacijskem smislu delovala po statutu iz leta 1928. Vprašanje je, koliko so ta statut sploh poznali in koliko so ga lahko upoštevali glede na spremenjene okoliščine ter vlogo in položaj partije. Predvsem zaradi izvajanja oblasti se je partija po vojni notranje reorganizirala, da bi se organizacijsko in kadrovsko okrepila.

Ko je Komunistična partija Jugoslavije osvojila oblast v državi, se ni uradno legalizirala. To pomeni, da se kot stranka ni registrirala pri državnih organih. Glede na zakonodajo, ki jo je narekovala KPJ, pa so to morale storiti nekatere politične stranke, ki so neposredno po koncu vojne obudile svoje delovanje. Drugače sploh ne bi mogle delovati in sodelovati na volitvah v ustavodajno skupščino. Oblastnim organom so morale predložiti svoj program in statut.⁸ Za kaj takega Komunistična partija Jugoslavije oziroma njeno najožje vodstvo očitno ni čutilo potrebe. Ali je šlo le za »pozabljenost« ali pa je bil to izraz oblastniške drže KPJ, je mogoče ugibati. Morda se KPJ ni želela »enačiti« s t. i. meščanskimi strankami. Partija glede svojega normativnega položaja, svoje »registracije« pri pristojnem organu državne oblasti ni stopila v odnos z državo, ki jo je vodila. Sebe je očitno enostavno enačila z državo.

Več zanimanja kot »normativnemu« odnosu z državo pa je KPJ posvečala svoji notranji strankarski organiziranosti. To je bil pogoj, da je lahko svojo oblastno vlogo

5 Ibid., 199, Aleksandar Ranković, Poročilo o organizacijskem delu.

6 Število članov KPS je bilo neposredno pred začetkom vojne v Jugoslaviji ocenjeno na 1200 oziroma blizu 1300. – Vida Deželak Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007), 30.

7 SI_AS/1589, šk. III/18.

8 Momčilo Pavlović, »Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke stranke Jugoslavije iz 1945. godine,« *Istorija 20. veka* 3, št. 1 (1985): 119–55.

dobro izvajala. Za uspešnost političnega delovanja stranke, za njeno učinkovitost v družbi in državi je namreč poleg oseb, ki politiko ustvarjajo in jo izvajajo, t. i. kadrov, kot so v besednjaku komunistične stranke označevali takšne ljudi, nujna tudi organizacija stranke. Ta mora biti takšna, da daje stranki notranjo čvrstost z disciplino in načinom vodenja »od zgoraj navzdol«. Namen tega sta monolitnost in idejna trdnost stranke. Pogoj idejne trdnosti pa je zlasti organizacijska trdnost. To je bilo za KPJ posebno pomembno, saj se je stranka z novimi člani hitro številčno večala.

Organiziranost partije je bila v »službi« njene politike. Partija je bila zato za potrebe svoje monopolne oblastne vloge enotno organizirana na ravni za vso državo. Kljub upoštevanju nacionalnega načela in načela o samoodločbi kot pogoja za federativnost – v tem so videli način ureditve t. i. nacionalnega vprašanja – se to v delovanju partije ni odražalo tako, kot se je na ravni organiziranosti države. Partija je bila ves čas od konca vojne do konca stranke jugoslovanskih komunistov močno centralistično organizirana. Bila je tudi enovita v idejnem in političnem pogledu. Nacionalne oziroma republiške organizacije so bile organizacijski del enotne stranke.

Za politično stranko je poleg programa, ki določa njeno idejno in iz nje izhajajočo političnost ter delovanje, pomembna tudi njena organiziranost. Ta opredeljuje, kako in zlasti kdo, tj. kateri organ v njenem notranjem ustroju, ima kakšno dolžnost. To so opredeljevali statuti KPJ/ZKJ, ki so organiziranost partije določali s ciljem zagotavljanja njene politične moči in učinkovitosti pri izvajanju oblasti. Statut je sprejemal vsak strankin kongres. Statuti so vsebinsko »govorili« enako, različne pa so bile formulacije, pač glede na politični trenutek in izrazoslovje, ki je bilo takrat najbolj uporabljano. Tako je npr. statut, ki so ga sprejeli na X. kongresu ZKJ konec maja 1974 in je »zaokrožil« obdobje družbenih reform, zlasti reformo federativnosti, ter zvezo komunistov opredelil kot ustavno kategorijo, usmeritve in organizacijo zveze izrazil v »bogatem«, »samoupravljalavskem« besednjaku, značilnem za tedanji čas. Povedal pa je tisto, kar je bilo prej povedano bolj kratko in tudi bolj jasno. Statute so sprva sprejemali le na kongresih celotne stranke, nato pa tudi na ravni kongresov nacionalnih, republiških strank. Ti statuti se načeloma niso razlikovali od zveznega statuta.

Za delovanje partije so bili poleg organizacije stranke pomembni tudi kadri. Ti so bili tisti, ki so strankino politiko ustvarjali in jo predstavljali. Šlo je za izbor oseb, ki so za doseganje ciljev, ki si jih je postavljala partija, izvajali njeno politiko v njej sami ter tudi v družbi in državi. Izbor ali določitev partijskih kadrov v stranki in državnih oblastnih organih na vseh ravneh, od spodaj navzgor in obratno, je bil »nadgradnja« organiziranosti partije.

Za potrebe novega časa, ko je partija prevzemala oblast in jo tudi že v veliki meri prevzela, je politbiro CK KPJ v imenu centralnega komiteja konec junija 1945 sprejel sklep o organizaciji in delovanju partijskega aparata.⁹ Namen odloka je bila vzgoja »partijskega aparata za čim uspešnejše izvajanje vseh odločitev CK Partije

9 Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1945–1948 (Beograd: Arhiv Jugoslavije in Službeni list SRJ, 1995), 71, dok. 4.

in čim hitrejšje reševanje problemov, ki se postavljajo pred našo Partijo«. ¹⁰ Zato je politbiro oblikoval oddelke in komisije CK KPJ ter vanje imenoval »kadre«. Oddelki in komisije ¹¹ so kazali na področja, ki so partijo ob prevzemu oblasti najbolj zanimala. V odloku CK KPJ glede organizacijskih zadev, izdanem 3. julija 1945, ¹² je bilo tudi določeno, da za člane KPJ uvedejo članske izkaznice in da mora vsak član izpolniti t. i. anketni list, v katerem se je »samokritično« ocenil. Namen tega je bil ugotoviti številno stanje članstva in njegovo »kvaliteto«. Uvedena je bila tudi članarina, ki je bila vezana na plačo in je rasla progresivno z njeno višino. To načelo je v partiji veljalo do njenega konca. Določene so bile tudi plače partijskih funkcionarjev. Najvišja plača je tedaj lahko bila 6000 dinarjev.

»Partijske knjižice« in članarina so ostale v veljavi ves čas obstoja stranke jugoslovanskih komunistov, medtem ko so izpolnjevanje anketnih listov že po letu dni opustili. Je pa vsak član imel svojo »kartoteko«.

Odlok CK KPJ z začetka julija 1945 je bil prvi in osnovni odlok organiziranosti KPJ. Kazal je na njeno prizadevanje, da po svojem aparatu neposredno upravlja, usmerja in nadzoruje celotno družbeno življenje v državi, predvsem pa organe državne oblasti. ¹³ Čeprav gre za odlok iz »zgodnjega« obdobja prevzema oblasti v roke partije, iz časa »začetnega« socializma v Jugoslaviji, se njegova usmeritev kasneje ni bistveno spremenila. Šlo je za nadzor partije nad državo, nad državnimi, oblastnimi organi.

V prvih letih po vojni je bila organizacijska ureditev KPJ in tudi KPS precej zapletena. Znana je bila predvsem partijskemu vrhu, zlasti Aleksandru Rankoviću, ki je opravljal funkcijo organizacijskega sekretarja in je organizacijsko oblikoval in usmerjal delovanje partije. V času od konca vojne do V. kongresa, ko je bila sicer v »ilegali«, je KPJ delovala kot organizirana politična stranka. Krepila se je organizacijsko in glede na rast števila članov partije tudi kadrovske. ¹⁴

Pri tem je imel Ranković pred očmi zlasti krepitev t. i. strokovnih kadrov v partiji in njihove pristojnosti. Marca 1947 je CK KPJ izdal direktivo o reorganizaciji kadrovskih oddelkov pri nacionalnih, tj. republiških partijah, da bi v njih povečal strokovnost. V začetku leta 1948 pa je CK KPJ sprejel sklep o sestavi politbiroja CK KPJ ter politbirojev nacionalnih partij in o vzpostavitvi sekretariata tega organa ter reorganizaciji partijskega aparata. Oddelki pri centralnih komitejih so postali uprave.

10 Ibid., 268, Odluka CK KPJ po organizacionim pitanjima.

11 Oddelki so bili za kadre, agitacijo in propagando, komisije pa sindikalna, vojna, ženska, zunanjepolitična, za ekonomsko politiko, za šole, za graditev oblasti, za socialno politiko in kontrolna komisija CK KPJ.

12 AJ, CKSKJ, V-K-I/1. SI_AS/1589, Oddelek I, a. e. III/272-2.

13 Darinka Drnovšek, ur., *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945-1954* (Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000), 9.

14 Število članov KPJ se je od konca vojne, ko jih je bilo 141.000, pa do konca leta 1946 povečalo še za 48.500 članov, nato pa do začetka julija 1948, tri tedne pred začetkom V. kongresa KPJ, še za 278.600, tako da je pred V. kongresom KPJ imela 468.200 članov. Poleg teh je bilo s stranko ozko povezanih še 51.600 kandidatov za člane KPJ ter 332.000 članov SKOJ-a, tj. Zveze komunistične mladine Jugoslavije. (*V. kongres KPJ*, 199, Ranković, Poročilo o organizacijskem delu.) V Sloveniji je bilo ob koncu vojne (podatki so nastali avgusta 1945 – SI_AS/1589, šk. III/18, Poročilo CK KPS CK KPJ – in so precej nepopolni) nekaj manj kot 5000 članov, ob koncu istega leta pa že 8500. V naslednjih letih je članstvo partije v Sloveniji strmo raslo: leta 1946 na 12.000, leta 1947 se je to število podvojilo, leta 1948 pa je partija v Sloveniji štela 38.600 članov. – *III. Kongres ZKS* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1954), 67.

Namen reorganizacije v vodstvu in upravi partije je bil »reševati čim operativneje in uspešneje tekoča partijsko-organizacijska, politična, gospodarska in ostala vprašanja s področja državne uprave«. ¹⁵ Reorganizacija v delovanju partije je bila namenjena njeni večji moči v oblastnem delovanju.

Svoji organizaciji je partija namenila veliko pozornost. Pomembna je postala zlasti organizacijsko-inštruktorska uprava, ki je z inštruktorji na terenu nadzorovala in usmerjala delovanje partije od zgoraj navzdol. Na terenu je od leta 1947 do sredine leta 1948 delovalo 199 inštruktorskih skupin s 1116 inštruktorji, ki so obiskali oziroma pregledali delovanje 909 okrajnih in mestnih organizacij KPJ. ¹⁶ Nadzor višjih organov nad nižjimi je bil način delovanja partije z namenom doseganja snjene večje moči in operativne učinkovitosti.

Delovanje inštruktorjev kot izraz nadzora oziroma vodenja partije od zgoraj navzdol je tedaj bilo eden osnovnih načinov delovanja KPJ. Po njih je imelo vodstvo, zlasti organizacijski sekretar CK KPJ in »kadrovik« Ranković, bolj ali manj neposreden vpogled v delovanje partije. Prav tako je osrednje partijsko vodstvo nadziralo vodstva nacionalnih oziroma republiških partij. Te so člani CK obiskovali zlasti na podlagi poročil inštruktorjev, kako v posamezni republiki delujejo partija oziroma njene osnovne organizacije in njim nadrejeni mestni, okrajni in rajonski komiteji. Inštruktorji so osrednjemu vodstvu partije leta 1947 sporočili, da so v delovanju KP v Sloveniji napake. Sledil je skupen sestanek CK KPJ in CK KPS, da bi izboljšali delovanje partije v Sloveniji. ¹⁷

Komunistično partijo Jugoslavije in Komunistično partijo Slovenije je prva leta, do strankinega kongresa, ki je izvolil nov centralni komite, vodil politični biro. T. i. politbiro je nastopal kot centralni komite. Bil je organ, ki ga je za politično delovanje »pooblastil« izvoljeni centralni komite, ki se zaradi vojnih razmer ni mogel sestajati. Po koncu vojne se ožje partijsko vodstvo ni odločilo sklicati centralnega komiteja, izvoljenega na peti državni konferenci KPJ oktobra 1940, in je raje samo kot politbiro nastopalo v vlogi centralnega komiteja ter odločalo o partijski in državni politiki. Vzrok za to je morda bilo prepričanje o večji učinkovitosti tega številčno majhnega organa, morda pa je obstajal kak drug. Politbiro CK KPJ je deloval v sestavi sedmih članov, ki so sami odločali o celotnem političnem, gospodarskem in kulturnem življenju. Enako je bilo tudi v Komunistični partiji Slovenije. Njen politbiro, v zapisnikih sestankov tega organa se včasih označuje kot »začasno vodstvo«, je kot centralni komite deloval vse do II. kongresa KPS, ko so izvolili CK in politbiro. S tem se je vodenje partije kadrovske nekoliko razširilo. A to ni bistveno spremenilo načina vodenja in odločanja o državnih, oblastnih zadevah. Politbiro je ostal vodilni politični organ.

15 V. kongres KPJ, 203, Ranković, Poročilo o organizacijskem delu.

16 Ibid.

17 Ibid., 204.

II

Komunistična partija Jugoslavije se je novembra 1952 preimenovala v Zvezo komunistov Jugoslavije. Do preimenovanja je prišlo na podlagi sprememb političnega sistema v Jugoslaviji, kar je bila posledica uvajanja samoupravljanja na ravni celotne družbe oziroma države. K temu je privedel t. i. spor z Informbirojem, ko so v jugoslovanski komunistični stranki iskali novo, drugačno »podobo« stranke, različno od sovjetske, stalinske, češ da je ta »okužena« z etatizmom, birokratizmom. KPJ je model za samoupravljanje našla v »zgodnjem« marksizmu – »asociaciji svobodnih proizvajalcev« –, na ravni politične stranke pa so vzorec našli v prvi delavski politični stranki, Zvezi komunistov iz leta 1847/1848. Zveza komunistov Jugoslavije je v jugoslovanski družbi in državi želela imeti drugačno vlogo, kot jo je imela do tedaj vladajoča komunistična stranka. Zveza komunistov naj ne bi več neposredno vladala družbi in državi, kot so komunistične stranke na oblasti, ampak naj bi nastopala kot usmerjevalka. V nasprotju s komunistično partijo v vlogi »operativnega vodje in naredbodajalca« so zvezo komunistov na kongresu leta 1952 opredelili kot organizacijo, ki »predvsem s prepričevanjem vpliva v vseh organizacijah, organih in ustanovah, da sprejmejo njeno linijo in stališče ali pa stališče posameznih njenih članov«. ¹⁸ ZKJ je spremenila svojo vlogo, ne pa tudi položaja kot stranka. Čeprav so menili, da niso več stranka, je Zveza komunistov Jugoslavije imela vse značilnosti politične stranke. Bila je edina in monopolna. »Nežni« namig, da bi bila za več demokracije potrebna še kakšna strankarska organizacija, ki bi sicer imela podobne, če ne kar enake politične cilje, za kar se je ogrel eden od ideologov komunistične stranke in eden od »četverice«, ki je predstavljala njeno najožje vodstvo, Milovan Djilas, sta pričakala nerazumevanje in njegova odstranitev iz političnega življenja. ZKJ so opredelili kot »najzavednejši organizirani (označil Z. Č.) del delavskega razreda, delovnega ljudstva«. ¹⁹

Zveza komunistov se organizacijsko ni bistveno razlikovala od komunistične partije. Novi statut sicer ni bil več »prepis« statuta sovjetske komunistične partije, kot je bil tisti, sprejet na V. kongresu KPJ, ko je »ogromno formulacij posameznih določil izviralo iz statuta VKP(b), sprejetega na XVIII. kongresu VKP(b)«. ²⁰ Novi statut je bil plod »domače pameti«. Po svojem namenu in razdelitvi pa se ni bistveno razlikoval od predhodnega statuta, čeprav je šlo po besedah voditeljev zveze komunistov (bili so tisti, ki so vodili tudi komunistično partijo) za njeno novo vlogo. Posebej pa je bilo poudarjeno, da je delovanje partije javno ter da je organizirana po produkcijskem in teritorialnem načelu. Člani so se organizirano združevali tam, kjer so bili zaposleni, ali tam, kjer so prebivali. Takšno načelo je veljalo vse do konca partije na začetku devetdesetih let 20. stoletja. Osnovna strankina »celica« je bila za vsakega člana osnovna organizacija, nato pa so bile organizacije ZKJ nivojsko

¹⁸ *Borba komunistov Jugoslavije*, 293, Resolucije.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ *V. kongres KPJ*, 555, Blagoje Nešković, O projektu statuta Komunistične partije Jugoslavije.

uskajane z upravno ureditvijo države – od občine, okraja (dokler je ta obstajal) ali mesta in pokrajine do »nacionalne« organizacije na ravni posamezne republike ter organizacije za vso državo. Takšen ustroj in notranja demokracija v ZKJ sta načeloma ostala do konca obstoja stranke. Spremembe so bile bolj »lepotne« in predvsem v izrazoslovju. Z več besedami je bilo povedano enako.

Statutarno najvišji organ stranke je bil kongres, ki se je glede na določitve statuta V. kongresa KPJ moral sestajati na tri leta, nato pa na štiri leta. Kongres je bil najvišji organ tudi v nacionalnih partijah. Te se v organizacijskem smislu niso razlikovale od vsejugoslovanske, osrednje stranke. Termin, kdaj naj se njihov kongres sestane, pa je bil npr. po statutu ZKJ, sprejetem na VI. kongresu, različen od termina sklica zveznega kongresa. Nacionalni kongresi naj bi se sestajali na tri leta, statut, sprejet na VII. kongresu, pa je kongres nacionalne organizacije ZK »zapovedoval« na pet let. Običajno so zveznemu kongresu kmalu sledili kongresi republiških organizacij oziroma so bili ti od leta 1968 pred zveznim kongresom, katerega datum je bil že določen. Temu so se republiške partije prilagajale. Kasneje se je ustalilo, da so bili zvezni kongres in kongresi nacionalnih partij vsake štiri leta. Vse do X. kongresa leta 1974 se to »pravilo«, zapisano v vsakokratnem statutu, ni izvajalo in kongresi niso bili sklicani na štiri leta. Vzrok temu so bile politične razmere v državi, ki jih je oblikovala zveza komunistov. Kongres je skliceval centralni komite, ko je bilo glede na politično dogajanje in razmere to ne le potrebno, ampak že kar nujno. Vodstvo je moralo namreč s kongresom dobiti »potrditev« svoje politike in svojih političnih odločitev, ki so jih sprejemali med kongresoma, in dati »napotila« za naprej.

Do VIII. kongresa ZKJ konec leta 1964, ko je od prejšnjega kongresa preteklo več kot šest let in pol, so bili sklicani najprej kongres celotne jugoslovanske organizacije, ki so mu sledili kongresi republiških organizacij. Prvič se je vrstni red kongresov spremenil z IX. kongresom. Bil je spomladi 1969, pred njim pa so bili republiški kongresi. Običajno je imela prvi kongres Zveza komunistov Slovenije. Sprememba je imela vsebinske razloge, saj je bil z VIII. kongresom v zvezi komunistov večji poudarek namenjen »nacionalnemu« ter večanju vloge in položaja republik v odnosu do zvezne, osrednje državne oblasti, zlasti njenega upravnega dela. Šlo je za spremembo, ki je bila posledica nekakšne decentralizacije po političnem »padcu« Rankovića kot vodilnega zagovornika centralizma. To je bil izraz »federalizacije« v ZKJ, ki pa je bila precej majhna, saj se položaj nacionalnih, republiških partij glede na organizacijski ustroj stranke ni spremenil. Tako je statut, sprejet na IX. kongresu ZKJ, določil, da zveza komunistov v republiki samostojno gradi politiko »v skladu s programskimi cilji in splošno politiko ZKJ. Zveze komunistov republik dajejo pobude in predloge za nadaljnji razvoj politike in spodbujanje prakse Zveze komunistov Jugoslavije v celoti.«²¹ Nacionalne stranke so imele možnost povedati svoja stališča o družbenih »problemih«, nato pa je o tem razpravljala zvezni kongres. Ta ni več dajal svoje politične ocene pretečenega obdobja, ki bi bila edina, ampak je moral upoštevati poglede nacionalnih partij, ki so ocenjevale razmere v svojih republikah. Nadaljnjo

21 *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije* (Beograd: Kultura, 1969), 297.

usmeritev, ki so jo morali sprejeti v vseh nacionalnih partijah, pa je sprejemal zvezni kongres. Ta je dal smernice prihodnjega političnega dogajanja. »Federalizacija« jugoslovanske partije, katere izraz je bil vsaj vrstni red kongresov, je bila resnično minimalna. Zveza komunistov Jugoslavije je ostajala centralizirano organizirana, in to kljub federalizaciji na ravni države in njene organizacije. Razlog, da je partija ostajala organizacijsko centralistična, je bil prav v federalizaciji države. V vodstvu partije so namreč menili, da njena centraliziranost zagotavlja celovitost državne skupnosti. V partiji so videli bistven povezovalni dejavnik jugoslovanske države in zagotovilo njene trdnosti in ustaljenosti.

Kongresi so bili izraz enotnosti v partiji in so jih sklicevali ne glede na jasno postavljene statutarne roke. Do tega je prišlo, ko sta ožje vodstvo in nato centralni komite sklenila, da je kongres treba sklicati in na njem potrditi dotedanjo politiko partije ter določiti nove smernice oziroma opredeliti naloge »nove« politike. Do X. kongresa ZKJ, ko se je zaključil precej dolgotrajen proces reforme federativnosti države, so bili vsi kongresi KPJ/ZKJ »zgodovinski«, »prelomni« ali »odločilni« za nadaljnji razvoj. X. kongres je uveljavil »proletarizacijo« partije in cele družbe v smislu zavračanja »liberalizma« in poskusov demokratizacije partije ter njenega mesta in vloge v državi in družbi.

Kongresi časovno niso vedno potekali po statutarjih določilih. Med VI. in VII. kongresom je preteklo pet let in pol, med VII. in VIII. pa šest let in pol. To je bil čas intenzivnega političnega delovanja partije, saj je šlo za uvajanje družbenega samoupravljanja in razreševanje političnih nesoglasij o tem. Ta so povzročila precej veliko politično krizo v vrhu partije, ki se je izrazila v oblikovanju dveh blokov. Eden je v samoupravljanju in iz tega izhajajoči večji vlogi republik v odnosu do upravnega centra države videl pozitivno usmeritev, drugi, ki se je zavzemal za večjo centralizacijo, pa je menil, da samoupravljanje ni več prava politična usmeritev. IX. kongres je bil že po preteku statutarne določenih štirih let, res pa je, da so se nacionalni/republiški kongresi ZK začeli v roku. Prvi med njimi je bil VI. kongres ZK Slovenije. Do naslednjega kongresa je nato spet preteklo pet let. Naslednji kongresi, XI., XII., XIII. in tudi XIV. na začetku »kongresnega« leta 1990 (razglasili so ga za izredni kongres), so bili v statutarne določenem štiriletnem roku.

Vsak kongres je bil izraz določenega političnega trenutka ali širšega političnega dogajanja. Peti kongres KPJ je izzval »napad« informbiroja oziroma Stalina na KPJ, Jugoslavijo in Tita. Bil je kongres, ki je strnil večino članstva okoli vodstva KPJ in potrdil njegovo dotedanjo politiko. Kongres je imel za članstvo partije in tudi za državljane, ki niso bili člani partije, mobilizacijski, kar patriotski značaj. Vprašanje je, zakaj ni bil kongres sklican prej, ampak šele po tem, ko je za vodstvo KPJ politični položaj zaradi stališč informbiroja do KPJ in Jugoslavije postal kritičen. Očitno so nameravali kongres sklicati že v letu 1946; pred tem kongresom naj bi bili kongresi nacionalnih, republiških partij, vendar je sredi januarja 1946 politbiro CK ZKJ to preklical, ker niso pripravili »tez o nalogah Partije«, s katerimi naj bi se v

predkongresnem času seznanilo članstvo in o njih razpravljalo.²² »Tez« jim ni uspelo pripraviti, najbrž zato, ker se je partija takrat ukvarjala z državnimi vprašanji in jim je svoja »notranja« podredila. Peti kongres KPJ so sklicali na hitro zaradi »zunanjih« vzrokov, ki so vplivali na vso jugoslovansko državo, in ne le na komunistično stranko, ne pa zaradi »notranje« potrebe partije po svojem kongresu.

Naslednji kongres je bil prav tako pod vplivom t. i. spora z informbirojem oziroma ga je spodbudilo uvajanje samoupravljanja. Bil je odziv na Stalinovo politiko in način iskanja nove vloge partije z novim imenom v jugoslovanski družbi. Kongres, ki mu je sledil, je sprejel program stranke oziroma organizacije. To je bil program, ki je veljal do konca ZKJ. Naslednji kongres je bil v času, ko sta jugoslovanska država in družba doživljali politično in gospodarsko krizo, njun vzrok pa je bilo tudi zatajevano t. i. nacionalno vprašanje. To naj bi bilo po mnenju vodilnih partijskih politikov načeloma rešeno s federativnostjo kot enim od bistev druge jugoslovanske države, vendar je praksa od sredine petdesetih let kazala, da je nacionalno vprašanje ponovno postalo živo. Kongres konec leta 1964 je problematiki odnosov med jugoslovanskimi narodi dal »zeleno« luč. Reševanje teh odnosov se je pokazalo v reformi federativnosti, ko so republike leta 1971 z ustavnimi amandmaji na ustavo iz leta 1963 dobile drugačen položaj in vlogo ter formalno postale države. To je potrdila ustava iz leta 1974. Kongres, ki je sledil kongresu, na katerem so priznali, da nacionalna problematika v Jugoslaviji obstaja in jo je treba upoštevati ter reševati, je bil spomladi 1969. Potekal je v znamenju reformiranja organiziranosti države in iskanja drugačnosti partije, vključno s poskusi njene »federalizacije«. Ta kongres je »povzema« stališča kongresov nacionalnih organizacij ZK, ki so bili prvič pred zveznim kongresom. Naslednji kongres je končal poskus liberalizacije v partiji in ga zavrnil. Bil je izraz vračanja partije k t. i. razrednosti.

Kongresi, ki so sledili, so bili bolj ali manj rutinski in so potekali v statutarno določenem štiriletnem obdobju. Bili so izraz navidezne enotnosti in nekonfliktnosti, čeprav je na XIII. kongresu junija 1986, ki je bil v času gospodarske in vedno bolj jasno vidne politične krize v državi, nase opozorila vojska po svoji organizaciji ZKJ. Ta je bila poleg nacionalnih organizacij poseben organizacijski del ZKJ, ki je izražal svoje poglede na reševanje krize in politične razmere. »Zgodovinski«, »prelomen« in za stranko jugoslovanskih komunistov usoden je bil kongres, ki je bil označen kot izredni. Bil je sploh prvi kongres jugoslovanske komunistične stranke, ki se je imenoval izredni. Izredni kongres je bil statutarno predvidena možnost v vseh statutih KPJ/ZKJ. Potekal je konec januarja 1990, v letu, ko bi sicer potekal redni kongres ZKJ. Kot izredni je bil nekako izsiljen. Želja predlagatelja izrednega kongresa je namreč bila, da na njem na podlagi demokratičnega centralizma kot načina notranje partijske demokracije s preglasovanjem doseže svoje nacionalne cilje. ZKJ naj bi postala sredstvo nacionalne prevlade oziroma pogledov enega dela glede organizacije jugoslovanske države nad drugim. To se načrtovalcem kongresa ni posrečilo, posledica pa je bila razkroj ZKJ kot vsejugoslovanske stranke. To je bil »zgodovinski« dosežek edinega izrednega kongresa partije, ki je s tem prenehala obstajati.

22 Politbiro Centralnog komiteta, 326.

Izredni kongres naj bi sklical centralni komite, ko bi presodil, da za to obstaja potreba oziroma ga zahteva več kot polovica članov partije. V praksi bi to pomenilo – in tudi je glede na sklic edinega izrednega kongresa, sicer številčenega kot redni (XIV.) kongres ZKJ –, da bi zahtevo zanj izrazile nacionalne partije, ki bi skupaj imele več kot polovico članov. Število delegatov na kongresu je glede na število članov oziroma glede na to, na koliko članov stranke je prišel en delegat, določal centralni komite. Številčno močnejše nacionalne organizacije so tako imele večje število delegatov. To pa je pomenilo, da je bila v KPJ/ZKJ mogoča prevlada posamezne nacionalne partijske organizacije. To je glede na vlogo partije v jugoslovanskem političnem sistemu pomenilo tudi možnost hegemonizma ene nacionalne sredine, ene ali več republik nad drugimi. Še bolj pa je to prišlo do izraza s statutarnim določilom, sprejetim na IX. kongresu ZKJ, ki je eni od nacionalnih organizacij ZKJ omogočal sklicati izredni kongres. To je bil sicer nekakšen izraz »federalizacije« partije, ko so nacionalne partije dobile nekaj možnosti, da oblikujejo politiko zvezne partije. Pri tem pa najbrž nihče ni pomislil, da se tako odpira možnost vsiljevanja nacionalne politike enega nad drugim ali nad drugimi.

Glede t. i. nacionalnih partij,²³ tj. tistih, ki so v svojem imenu imele navedeno republiko in so poleg ozemeljske tudi v resnici imele jasno nacionalno noto, se načelo pravice do samoodločbe naroda, iz katerega so izvirele, v organiziranju partije ni opazilo. V nasprotju z organizacijo države na ravni partije in njene organizacije ni bilo federativnosti. Nacionalne stranke so bile stranke po sebi, ne pa za sebe. Statutarno so bile vpete v organizacijsko »zgradbo« jugoslovanske »vsedržavne« komunistične stranke. »Nacionalne« partije so sicer imele določeno stopnjo »avtonomije«, vendar svoje nacionalne politike, če je bila ta v kakršnem koli nasprotju s stališči celotne ali kakšnih drugih nacionalnih organizacij ZK, niso mogle oblikovati in voditi. Nacionalne oziroma republiške in pokrajinske organizacije partije (kar je bilo v primeru srbske partije) so bile v organizacijskem pogledu enako strukturirane in organizirane kot osrednja stranka, z vsemi organi – od kongresa navzdol –, ki jih je imela KPJ/ZKJ. Organizacijsko so bile kompletne stranke, ki so na svojem območju, v svoji republici vodile samostojno politiko, a ta se je morala povsem skladati s stališči osrednje vsejugoslovanske partije. V političnih zadevah ni smelo biti nobenega razlikovanja.

Razlog za enotnost in centralnost v vodenju in oblikovanju politike KPJ/ZKJ je bil v njeni vlogi, kot so jo videli in utrjevali vodilni »očetje« revolucije, oblasti in jugoslovanske partije. Zanje je bila ena od osnovnih nalog partije zagotavljanje državne enotnosti. Tak pogled je izhajal iz njihovega prepričanja, da so razredni interesi delavskega razreda, delovnih ljudi nad njihovimi nacionalnimi interesi. Edvard Kardelj, ki je bil sicer med največjimi zagovorniki večanja nacionalnih interesov in položaja ter vloge republik v jugoslovanskem federativnem sistemu, jih je razumel in dopuščal

23 Poleg dveh, ki sta nastali že leta 1937, KP Slovenije in KP Hrvaške, kot izraza nove nacionalne politike Komunistične partije Jugoslavije, je leta 1943 nastala KP Makedonije, ob koncu vojne, maja 1945, pa še KP Srbije. V Bosni in Hercegovini ter v Črni gori je KPJ vse do leta 1948 delovala na ravni pokrajinske organizacije, ko sta nastali KP BiH in KP Črne gore.

na ravni organizacije države, od stranke delavskega razreda pa je pričakoval razredno enotnost. Razredni interesi delavskega razreda naj bi prevladali nad nacionalnimi in pomenili »vezivo« jugoslovanske države. Porok temu naj bi bila enotna in enovita politična organizacija tega razreda, njegova vsejugoslovanska komunistična stranka. Zato v partijski organiziranosti ni bilo nikakršne možnosti federalizacije. Statut ZKJ, sprejet na X. kongresu ZKJ, ki je bil le dober mesec po sprejetju ustave SFRJ, po kateri so republike dobile položaj države, je nacionalne stranke sicer opredeljeval kot samostojne organizacije v enotni Zvezi komunistov Jugoslavije, vendar je bil poudarek dan organizacijsko enotni stranki, in ne samostojnosti njenih nacionalnih delov.

V notranji organiziranosti na ravni republike je imela »nacionalna« partija določeno mero samostojnosti. Najvišji organ »nacionalne« partije je bil njen kongres, pri čemer v nasprotju z »zveznim« kongresom »nacionalni« partijski kongresi niso imeli pravice sprejemati ali spreminjati programa partije in statuta. Svoj statut, ki je moral biti v »duhu« statuta ZKJ, so nacionalne stranke začele sprejemati po VIII. kongresu ZKJ. To je bil izraz »novega kurza« v ZKJ, ki je imel večji poudarek na nacionalnem in priznavanju nacionalnih razlik.

Nekakšen izraz »federalizacije« v ZKJ oziroma nekoliko večja stopnja samostojnosti nacionalnih partij v okviru vsejugoslovanske stranke komunistov je predstavljala že omenjena sprememba vrstnega reda poteka kongresov. Po tem, ko je na VIII. kongresu ZKJ o nacionalnem vprašanju – kar je bilo nekoliko presenetljivo za udeležence kongresa in jugoslovansko politično javnost – spregovoril Tito, so se poslej zvrstili kongresi nacionalnih partij, nato pa se je sestel kongres celotne organizacije jugoslovanskih komunistov. Nacionalni partijski kongresi niso le obravnavali oziroma disciplinirano sprejemali stališč in besedišč zveznega kongresa in najvišjih partijskih funkcionarjev, ampak so oblikovali (lahko povedali) svoje mnenje. Prvi so imeli svoj nacionalni kongres slovenski komunisti, ki so se decembra 1968 sestali na VI. kongresu ZKS.

Zgornje je bila posledica reorganizacije partije. Na IV. plenumu CK ZKJ v začetku julija 1966, ko so s političnega prizorišča odstranili Aleksandra Rankovića, človeka, ki je do tedaj obvladoval organizacijo partije in kadrovanje v njej, so sklenili reformirati tudi ZKJ. Namera reformiranja partije je tekla v okviru »boja« proti »birokratsko dogmatskim silam«. Tako so označevali način vodenja politike in usmeritev t. i. Rankovićevega kroga. Z organizacijskim reformiranjem partije naj bi ta postala »partija samoupravljaljske družbe«. Reformiranje, v katerem se v organizacijski strukturi partije ni spremenilo nič bistvenega, je teklo skoraj tri leta, do kongresa ZKJ marca 1969. V eni od začetnih razprav o reformiranju partije, ki naj bi jo tudi »departizirala«, je Stane Kavčič, takrat že predsednik slovenskega izvršnega sveta, menil, da »ne moremo imeti demokratičnega sistema odnosov v družbi, hkrati pa preveč hierarhičen in zavrt sistem odnosov v Zvezi komunistov«. ²⁴ Njegovo stališče je v veliki meri izražalo poglede t. i. liberalcev v partiji, ki so zahtevali notranjo

24 Navedeno po Dušan Bilandžić, *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije: glavni procesi* (Ljubljana: Partizanska knjiga, 1980), 320.

demokratizacijo partije kot enega osnovnih pogojev za večjo demokratizacijo celotne družbe. V času t. i. partijskega liberalizma, ki se je pojavil v vseh nacionalnih partijah, natančneje v vodstvih teh organizacij v vsaki republiki posebej in neodvisno od drugih nacionalnih partij, se je pokazala stopnja »osamosvojitve« nacionalnih partij v odnosu do zveznega partijskega vodstva. Liberalizem je bil najbolj očiten v ZK Srbije in ZK Hrvaške pa tudi v Sloveniji. Tu je zastavo partijskega liberalizma nosil Kavčič kot predsednik slovenske »vlade«, torej predstavnik državne oblasti, in ne neposredno partijske. ZKJ se je takrat v določeni meri »federalizirala« v praksi, ne pa formalno, statutarno. Nacionalne partije so v svojih političnih pogledih, ki so izhajali iz razmer in razmerij v posamezni republiki, začele nastopati kot jasen »nacionalni« voditelj, tudi proti drugi nacionalni partiji in republiki. Partijsko vodstvo na zvezni ravni, ki so ga predstavljali »očetje« Jugoslavije in njenega političnega sistema, tega ni odobraval. V partiji ni želelo niti političnih niti organizacijskih sprememb. Tito in njegov ožji krog so vsaki decentralizaciji partije nasprotovali, ker so se bali, da bi »federalizacija« partije oslabil njen položaj kot vladajoče stranke v družbi in državi. Poskusom liberalizacije in reforme partije je sledil »udar« z njenega vrha, katerega namen je bil okrepiti vlogo partije v družbi in državni oblasti. Kljub tej »pseudorevoluciji« z vrha pa je ostal v veljavi način »federaliziranja« partije, ko so bili kongresi nacionalnih partij pred zveznim in je ta povzemal njihova stališča, in ne obratno, ko so kongresi nacionalnih partij »ponovili« stališča zveznega kongresa, natančneje zveznega vodstva. V praksi se ta način »federalizacije« v delovanju partije sicer ni pretirano poznal, kajti v »pseudorevoluciji« so z vrha poskrbeli, da so v nacionalnih partijah prišli v vodstvo ubogljivi in upogljivi partijski politiki.

»Nacionalne« partije so imele »avtonomno« pravico (in dolžnost) sklicati svoj kongres kot najvišji organ stranke na ravni republike in izvoliti svoje organe, tj. centralni komite. Ta je med kongresoma vodil svojo, republiško politiko, ki pa ni smela biti v nobenem nasprotju s stališči centralnega komiteja KPJ/ZKJ. Na vsako »odstopanje« od stališč osrednjega partijskega vodstva se je to hitro in odločno odzvalo ter zagotovilo enotnost. Partija je na ta način ohranjala in zagotavljala enotnost ne le v svojih, strankarskih vrstah, marveč enotnost na ravni države, kar je bil tudi njen osnovni namen. Zato v partiji niso dopuščali nikakršnega organizacijskega odstopanja, npr. njenega federaliziranja, da bi torej nacionalne partije dobile več organizacijske in s tem vsebinske samostojnosti.

Aprila 1962 je prišlo do nesoglasja oziroma nedoseganja enoglasja med sklepi CK KPJ in stališči CK KPS v oceni stanja v državi, ki je bilo zaradi gospodarskih težav in različnega ocenjevanja razlogov zanje politično slabo in neenotno. Slovenski partijski vrh se ni strinjal s politično oceno oziroma stališči centralnega komiteja ZKJ glede vzrokov krize v državi. Sprejel je svoje stališče, ki se ni skladalo z oceno jugoslovanskega partijskega vodstva. V svojem sklepnem dokumentu so slovenski partijski voditelji dali veljavo samoupravljanju, to pa naj bi bil po mnenju v jugoslovanskem vodstvu eden od poglobitvinih vzrokov za krizo. Izrazili so tudi zahtevo proti vmešavanju partije v družbene zadeve. Na takšna stališča so se v zveznem partijskem vodstvu ostro

odzvali. Ranković je stanje v Sloveniji ocenil kot zelo resno, Tito pa je menil, da se je v Sloveniji razrasel nacionalizem, ki izraža težnjo po odcepitvi Slovenije. Zaradi takšnih kritik je bil slovenski CK prisiljen spremeniti svoje sklepe in jih prilagoditi sklepom zveznega partijskega organa.²⁵

III

V času med kongresoma je stranko vodil na kongresu izvoljeni centralni komite. V njem so bile nacionalne/republiške organizacije KP/ZK glede na vanj izvoljene osebe enakopravno zastopane. Med IX. in X. kongresom, ko je na ravni države potekalo reformiranje federativnosti za krepitev položaja in vloge republik, na partijsko političnem področju pa je nastopil čas »partijskega liberalizma« in nato političnega obračuna z njim, se je centralni komite imenoval predsedstvo ZKJ. To je bil izraz »reformiranja« partije, čeprav je imel ta organ vse značilnosti in pristojnosti »klasičnega« centralnega komiteja. Z X. kongresom je bil ponovno uveden centralni komite kot najvišji organ ZKJ med kongresoma; enako je veljalo za nacionalne partije. Uvedeno pa je bilo predsedstvo CK ZKJ kot politični izvršilni organ centralnega komiteja, ki je predstavljal ZKJ doma in v tujini. Predsedstvo CK ZKJ je iz svoje sestave izvolil centralni komite, zanj pa je dal predlog predsednik ZKJ. V predsedstvu CK ZKJ so imele vse republiške organizacije ZK enako število članov, člani predsedstva pa so bili po funkciji tudi predsedniki republiških organizacij zveze komunistov. Predsedstvo je iz svoje sestave in sestave centralnega komiteja izvolilo še izvršilni politični organ – izvršni komite. Po statutu IX. kongresa se je ta organ imenoval izvršni biro predsedstva ZKJ oziroma predsedstva republiške organizacije ZK. Na vrhu organizacijske zgradbe KPJ/ZKJ je bil generalni sekretar, nato pa predsednik zveze komunistov.

Centralni komite se je na jugoslovanski in republiški ravni sestajal na sestankih, imenovanih plenumi. CK se je glede na politično stanje v državi na plenarnih sestankih sestajal po potrebi, glede na določila statuta pa se je moral sestati vsaj enkrat letno. Plenumov je bilo v medkongresnem obdobju običajno več. Nekateri so v veliki meri oblikovali politiko partije v določenem obdobju, nekateri pa so zaradi svojih sklepov, pa tudi zaradi razprave na njih, postali »zgodovinski«.

Partijo in njeno politiko je dejansko vodil, predstavljal in oblikoval izvršni organ centralnega komiteja. Volil ga je kongres. Ta se je najprej, do VI. kongresa, v skladu s tradicijo sovjetske komunistične partije imenoval politični biro centralnega komiteja KPJ, običajno imenovan politbiro CK. Enako je veljalo tudi v nacionalnih/republiških partijah. Bil je številčno majhen, v njem pa so bile politično in osebno najpomembnejše osebnosti partije iz ozkega kroga generalnega sekretarja. Na čelu

25 Gl. Mateja Režek, »Spopad dveh usmeritev,« v: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 996.

tega organa, ki je predstavljal srčiko partije, je bil generalni sekretar. Še ožji organ, ki so ga sestavljale osebe iz najožjega kroga generalnega sekretarja in je dejansko oblikoval politiko partije, je bil sekretariat politbiroja. Politbiro se je na VI. kongresu ZKJ preimenoval v izvršni komite centralnega komiteja. Imel je svoj sekretariat, ki je med sejami zagotavljal izvajanje njegovih sklepov in vodil dnevno delo. Organ s takšno funkcijo je bil na IX. kongresu imenovan izvršni biro predsedstva ZKJ. Enako funkcijo, kot jo je v vodenju partije imel izvršni komite ali izvršni biro, je od X. kongresa dalje imelo predsedstvo ZKJ s svojim sekretarjem in več izvršnimi sekretarji. Takšno vodstveno »zgradbo« so imele tudi nacionalne/republiške organizacije zveze komunistov.

Kljub statutarno jasno postavljeni »zgradbi« najvišjih organov stranke, od kongresa, centralnega komiteja in izvršilnega političnega organa politbiroja, kot se je najprej imenoval, do generalnega sekretarja oziroma predsednika partije, je bila politična moč v resnici obrnjena. Najpomembnejšo vlogo v vsej politiki, partije in države, je imel generalni sekretar, od IX. kongresa dalje predsednik ZKJ. Josip Broz Tito je bil predsednik ZKJ in predsednik SFRJ. Politično močan položaj je imel tudi politbiro oziroma izvršni komite, zlasti njegov sekretariat, nato pa izvršni biro in njegov sekretar, od X. kongresa dalje sekretar izvršnega biroja CK ZKJ oziroma sekretar predsedstva CK ZKJ. Bil je Titova desna roka in dejansko »drugi človek« v Jugoslaviji. Na tej funkciji je bil najbolj znan Stane Dolanc, ki je bil Titova desna roka v letih, ko je partija izvedla nekakšno psevdorevolucijo, da se po obdobju t. i. partijskega liberalizma ponovno utrdi in potrdi kot močna, enotna in v vseh pogledih vladajoča stranka.

Oblast v partiji je dejansko tekla od zgoraj navzdol, od generalnega sekretarja, kasneje predsednika ZKJ, do članov CK, ki so jih izvolili na kongresu po tem, ko jih je predlagala kadrovska komisija. Kongres je bil na dnu »hierarhije« v odločanju in vodenju politike v okviru organov, ki jih je partija statutarno imela. Ta se je sestajal, ko se je zanj odločil CK, ki je tudi določil, na koliko članov stranke pride en delegat. CK je običajno tudi izbral ali kar določil delegate, čeprav je dolgotrajen volilni postopek glede izbora delegatov kongresa potekal vedno, ko je bil kongres sklican.

IV

Za delovanje partije, njeno enovitost in moč, ki jo je potrebovala za svojo vlogo v državi in družbi, sta bili pomembni notranja partijska demokracija in organiziranost. V delovanju jugoslovanske komunistične partije je bilo glede njene notranje demokracije oziroma ustroja pomembno načelo t. i. demokratičnega centralizma. Šlo je za notranjo disciplino v stranki, katere cilj je bil zagotoviti trdnost in monolitnost. V tem pojmu, ki je dejansko pomenil pravilo, da obvelja stališče večine, ki se mu mora manjšina podrediti, je bila točno določena nadrejenost višjih organov nad nižjimi. Poudarek je bil na centralizmu. Običajno je centralizem prevladal nad demokracijo

oziroma njenimi načeli, demokracijo pa so razumeli kot možnost imeti svoje stališče in ga izraziti. Demokratični centralizem je kot sredstvo trdnosti in monolitnosti zagotavljal izvajanje oblasti. Demokratičnost je bila tudi v pravici članov, da volijo in nadzorujejo vse organe stranke. To je sicer bila praksa organiziranja komunističnih strank, oblikovanih po t. i. leninističnem načelu. Bistvo je bilo v izvrševanju odločitev, posebno odločitev vodstvenih organov. Mogoče je bilo sicer razpravljati o različnih mnenjih, vendar je na koncu obveljala odločitev večine, ki je bila za vse obvezna. »Demokratični centralizem pomeni boj mnenj v organizaciji komunistov, hkrati pa obvezno sprejemanje zaključkov in organiziranje akcij na podlagi vsestranske izmenjave mnenj in sklepa večine«, ga je opredelil Program ZKJ iz leta 1958.²⁶ Veljal je do konca ZKJ.

Po načelu demokratičnega centralizma je notranje partijsko delovanje temeljilo na dvojem: na demokraciji, kar je predstavljala voljivost vseh vodilnih organov v stranki od najnižjih do najvišjih, in na »centralizmu«, kar pa je pomenilo »strogo partijsko disciplino in podrejanje manjšine večini« ter »brezpogojno podrejanje nižjih organov sklepom višjih organov«. ²⁷ Glede demokratičnega centralizma je bil jasen Ranković, ki je poudaril, da gre za »načelo vodstva iz enega središča in brezpogojnega pokoravanja nižjih organov sklepom višjih organov, načelo, da se mora manjšina podrediti sklepom večine«. ²⁸ Šlo je za načelo, da ima večina vedno prav, da mora manjšina brezpogojno sprejemati njeno mnenje ter da se morajo nižji partijski organi podrežati direktivam in mnenjem višjih organov.

Demokratični centralizem kot osnovno načelo notranjega življenja, organiziranja in delovanja partije je izražal bistvo in sistem odnosov v njej. Vsak član partije je moral upoštevati in uresničevati načela demokratičnega centralizma. Namen demokratičnega centralizma je bil tudi v preprečitvi, da bi manjšina v partiji svoje mnenje in svojo »politiko« vsilila večini, predvsem pa da se spoštuje hierarhija v stranki, da nižji organi upoštevajo višjega.

Demokratični centralizem se je sčasoma sicer nekoliko spremenil in omilil. Vsak član je imel pravico, da na sestankih svoje osnovne organizacije ali na sestankih drugih organiziranih strankinih srečanj pove svoje mnenje. Izražal je lahko tudi kritično mnenje (za katero ni bil politično odgovoren, kar pa ni pomenilo, da zaradi tega ni imel težav), vendar je na koncu, po opravljeni razpravi o izrečenem mnenju obveljalo mnenje večine.²⁹

Ob koncu osemdesetih in na začetku devetdesetih let, ko je v ZKJ potekal nacionalni spopad dveh nasprotujočih si pogledov na jugoslovansko federativnost, se je načelo demokratičnega centralizma skušalo uveljaviti na najvišji partijski ravni. V skladu z njim naj bi pogledi srbskega političnega vodstva, ki je vodilo številčno največjo nacionalno organizacijo v državi, postali obvezni za vse komuniste. Načelo demokratičnega centralizma so želeli izkoristiti za dosego hegemonije. Demokratični

²⁶ Program ZKJ (VII. kongres ZKJ, 1958) (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958), 460.

²⁷ V. kongres KPJ, 571, Statut KPJ.

²⁸ Ibid., 197, Ranković, Poročilo o organizacijskem delu.

²⁹ Statut ZKJ (Ljubljana: Komunist, 1974), 21, 22.

centralizem naj bi bil sredstvo »discipliniranja« zlasti slovenskih komunistov ter zagotovilo prevlade t. i. Miloševićevega bloka in njegovih pogledov na organizacijo Jugoslavije. Demokratični centralizem bi tako postal sredstvo centralizma.

V

Za Komunistično partijo Jugoslavije in nato Zvezo komunistov Jugoslavije je njena organizacija, zastavljena kot monopolna politična stranka, imela velik pomen za izvajanje njene politike. Bila je eno od bistvenih sredstev njenega političnega položaja v jugoslovanski družbi. Čvrsta in enotna strankina organiziranost z discipliniranim članstvom je KPJ/ZKJ omogočala izvajanje njene politike. Na prvem povojnem kongresu jugoslovanske komunistične stranke, ki jo je predstavil v njeni »podobi«, je njen organizacijski sekretar Ranković povedal, da moč partije ni le v številčnosti njene sestave, »marveč predvsem v njeni možnosti in sposobnosti voditi množice v borbi za graditev socializma«. ³⁰ Pogoj za to je bila njena organiziranost, ki se od V. do zadnjega kongresa ni bistveno spreminjala. Spremembe so bile v odtenkih, ki v ničemer niso spreminjali njene vloge v graditvi in vzpostavitvi socializma v Jugoslaviji. Kako je to potekalo, pa je bilo vprašanje izvajanja politike na ravni partije in države. To ni bilo toliko vprašanje organiziranosti partije, ampak vprašanje njenega delovanja kot stranke na oblasti.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- AJ, Arhiv Jugoslavije:
 - AJ, CKSKJ.
- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
 - SI_AS/1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije.

Literatura:

- Bilandžić, Dušan. *Zgodovina Socialistične federativne republike Jugoslavije: glavni procesi*. Partizanska knjiga: Ljubljana, 1980.
- Deželak Barič, Vida. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti: slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
- Pavlović, Momčilo. »Politički programi Demokratske, Narodne radikalne, Jugoslovenske republikanske demokratske, Socijalističke stranke Jugoslavije iz 1945. godine.« *Istorija 20. veka* 3, št. 1 (1985).
- Repe, Božo. »*Liberalizem*« v Sloveniji. Ljubljana: RO ZZB NOV Slovenije, 1992.
- Repe, Božo. *Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije*. Ljubljana: Modrijan, 2002.

³⁰ V. kongres KPJ, 199, Ranković, Poročilo o organizacijskem delu.

- Režek, Mateja. »Spopad dveh usmeritev.« V: *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, ur. Jasna Fischer et al., 993–98. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Režek, Mateja. *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

Tiskani viri:

- *II. kongres Komunistične partije Slovenije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1949.
- *III. Kongres ZKS*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1954.
- *V. kongres Komunistične partije Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1948.
- *8. kongres Zveze komunistov Slovenije*. Ljubljana: Komunist, 1979.
- *10. kongres ZKS: Ljubljana, 17–19. aprila 1986*. Ljubljana: Komunist, 1987.
- *Borba komunistov Jugoslavije za socialistično demokracijo: VI. kongres Komunistične partije Jugoslavije (Zveze komunistov Jugoslavije)*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1952.
- *Četrty kongres Zveze komunistov Slovenije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1959.
- *Deseti kongres ZKJ: dokumenti*. Ljubljana: Komunist, 1974.
- *Deveti kongres Saveza komunista Jugoslavije*. Beograd: Kultura, 1969.
- Drnovšek, Darinka, ur. *Zapisniki Politbiroja CK KPS/ZKS 1945–1954*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 2000.
- *Evropa zdaj!*: 11. kongres ZKS, Ljubljana, 22.–23. 12. 1989. Ljubljana: Centralni komite zveze komunistov Slovenije, 1989.
- *Osmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: ČZP Komunist, 1964.
- *Peti kongres Zveze komunistov Slovenije*. Ljubljana: Komunist, 1965.
- *Politbiro Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije 1945–1948*. Beograd: Arhiv Jugoslavije in Službeni list SRJ, 1995.
- *Poročilo o delu komisije za statutarna vprašanja ZKJ od desetega do enajstega kongresa Zveze komunistov Jugoslavije*. Beograd: Komunist, 1978.
- *Sedmi kongres SKJ: Ljubljana 22–26 aprila 1958: stenografske beleške*. Beograd: Kultura, 1958.
- *Sedmi kongres Zveze komunistov Jugoslavije*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1958.
- *Statut Zveze komunistov Jugoslavije, Statut Zveze komunistov Slovenije*. Ljubljana: Komunist, 1974.
- *Šesti kongres Zveze komunistov Slovenije*. Ljubljana: Komunist, 1969.

Zdenko Čepič

THE OUTLINES OF THE COMMUNIST PARTY'S ORGANISATIONAL STRUCTURE DURING THE SECOND YUGOSLAVIA

SUMMARY

In Yugoslavia (and thus also in Slovenia), World War II brought about a revolution. A class-related change of power took place. The state was taken over by the Communist Party – the Communist Party of Yugoslavia, hereinafter KPJ (until 1952, when it was

renamed as the League of Communists of Yugoslavia, hereinafter ZKJ). The KPJ was a classic cadre party, which rose to power organised identically as the illegal political party that it had been before the war. Formally it was democratic, but in reality it was autocratically led. Its foundations were rooted in the working class: it was the "leading, organised section of the working class, (...) the highest form of the workers' class organisation". Its ideological bases stemmed from the so-called Marxism, while in terms of organisation it was structured in the sense of a Leninist party. The KPJ/ZKJ had all the characteristics or elements of a political party (ideology, organisation, class basis). In order to carry out its governmental role after it had risen to power, it required a suitable organisation, which was "in the service" of its politics as well as its means of operations. In order to ensure its monopoly governmental role, the Party was organised as a single entity at the level of the whole Yugoslav state. Therefore, as a response to the challenges of the new era, at the end of June 1945 the Political Bureau of the Central Committee of the KPJ adopted a decision on the organisation and functioning of the Party apparatus. This was the first and fundamental decree on the organisation of the KPJ, and the Party kept operating, in the organisational sense, according to these principles until its very end at the beginning of the 1990s. In November 1952 the KPJ renamed itself as the League of Communists of Yugoslavia (ZKJ), in accordance with the changing political system in Yugoslavia (the introduction of self-management as a comprehensive political system). Thus the Party's role in the Yugoslav society and state would allegedly change as well. The League of Communists was supposed to steer the society and the state rather than govern them directly. As an association of likeminded people it no longer even considered itself a political party, even though it was organised and kept operating in precisely such a way.

The KPJ/ZKJ was an organised political party with its own bodies. According to the Party statute, the Congress was its highest body. Congresses were a reflection of the Party unity, and they would be convened whenever the Party leadership and subsequently its Central Committee deemed it necessary, regardless of the terms clearly defined by the Party statute (every four years). At these Congresses the previous policies of the Party would be confirmed, and new guidelines would be set out. For the KPJ/ZKJ all of these Congresses were "historic", "pivotal" and "crucial" for further development. They were the reflections of the times or the contemporaneous political developments in the state. This was especially true until the 10th Congress of the League of Communists of Yugoslavia (May 1974), while afterwards they were more or less routine meetings. However, there was nothing routine about the 14th Congress of the ZKJ (in January 1990), which was designated as an extraordinary Congress of the ZKJ. It was also its last. With it the League of Communists as an all-Yugoslav political party ceased to exist.

Between two consecutive Congresses, the Party was led by the Central Committee, elected at the Congress. In it the national/republican organisations of the Communist Party/League of Communists were supposed to be represented equally.

However, in reality the Party was headed by the executive political body elected by the Central Committee from its midst in order to implement the day-to-day leadership. While the names of this body kept changing – from Political Bureau/Politbureau, Executive Committee, Executive Bureau, to Central Committee Presidency – its role and political power remained the same. In the case of the KPJ/ZKJ, the General Secretary of the Party had an important, leading and decisive role, just like in the case of all Communist Parties. However, in the Yugoslav Communist Party this person was also called the President. In spite of the “structure” of the highest Party bodies, clearly defined by its statute, the political power was in fact reversed. The authority in the Party (as well as in the state) was actually implemented from the top to the bottom, from the General Secretary (later President of the League of Communists of Yugoslavia) to the members of the Central Committee, who were elected at the Congress. The Congress was at the bottom of the decision-making and policy-setting “hierarchy” in the context of the bodies that the Party consisted of according to its statute.

The KPJ/ZKJ was an all-Yugoslav political party that included the “national” Parties as its organisational parts. In the organisational sense, the principle of the nations’ right to self-determination was not being expressed with regard to the so-called national Parties. Unlike the federal organisation of the state, the organisation of the Party was not federal. Instead it was managed centrally and organised as a single entity for the whole state. In the statutory sense, the “national” (republican) Communist Parties were integrated into the organisational “structure” of the Yugoslav Communist Party. At the level of the republics, the “national” Parties may have had a certain amount of independence, though organisationally and politically they had to be in line with the organisation at the central, all-Yugoslav level. The “national” Parties as an organisational part of the all-Yugoslav Party had to adhere to the decisions of the KPJ/ZKJ and its leadership, while “autonomously” they had a right (and duty) to summon their own Congresses as the highest Party bodies at the level of the republics as well as elect their bodies. The change regarding the sequence of Congresses represented a kind of an expression of the “federalisation” within the ZKJ or a somewhat greater level of independence of the national Parties in the context of the all-Yugoslav Communist Party. Until the 9th Congress of the ZKJ (March 1969), the Congresses of the national Parties followed the Federal Congress. However, afterwards the Congresses of the “national” organisations of the League of Communists in each of the republics would take place before the Federal Congress.

The main mode of operation of the KPJ/ZKJ as well as its internal relations were based on democratic centralism. That meant that the minority had to subordinate itself to the opinions of the majority, which prevailed. The goal of this principle was to ensure the strength of the Party and its monolithic position in the organisational, ideological, and political sense.

Marko Zajc*

ZSMS iz družbenopolitične organizacije v politično stranko**

IZVLEČEK

Prispevek obravnava kratko, a pomembno obdobje »vmesnosti« v organizacijskem statusu Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) v letu 1989 in začetku leta 1990. Avtor upošteva medijske reprezentacije (Mladina, Delo) o organizacijskih vprašanjih mladinske organizacije, ki je z »aktivno« držo v mesecih po aretaciji četverice (poletje 1988) dobila odkrit opozicijski značaj, čeprav je ostala vpeta v strukturo delovanja družbenopolitičnih organizacij (DPO). Kratka organizacijska zgodovina ZSMS v letih 1989–90 se ni odvijala v ravni črti proti politični stranki. ZSMS je na 13. kongresu v Portorožu postala samostojna politična organizacija, ki je napovedala boj za oblast na večstrankarskih volitvah. Kljub temu se je vodstvo še vedno izogibalo uporabi izraza stranka. Paradoksalno je, da je ZSMS lahko postala stranka samo tako, da vsaj malo »ni želela biti stranka« oziroma da je želela »biti več kot stranka«. Naslednica ZSMS – stranka Liberalni demokrati Slovenije (LDS, po 1994 Liberalna demokracija Slovenije) – je bila več kot desetletje najpomembnejša stranka v državi. Avtor zaključi z ugotovitvijo, da je bilo »združevanje različnih interesov« glavna značilnost ZSMS/LDS tudi v obdobju strankarskega pluralizma.

Ključne besede: Zveza socialistične mladine Slovenije, demokratizacija, strankarstvo, Liberalno demokratska stranka, 1989

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, marko.zajc@inz.si

** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

TRANSFORMATION OF THE ZSMS FROM A SOCIO-POLITICAL ORGANISATION INTO A POLITICAL PARTY

The contribution addresses a short yet important period of »intermediacy« in the organisational status of the Socialist Youth League of Slovenia (hereinafter the ZSMS) in 1989 and in the beginning of 1990. The author takes into consideration the representations in the media (Mladina and Delo) with regard to the organisational issues of this youth organisation, which assumed an »active stance« in the months following the apprehension of »the Four« (in the summer of 1988) and thus became openly oppositional, even though it remained within the functional structure of the socio-political organisations. A short organisational history of the ZSMS in 1989 and 1990 shows that this organisation did not follow a straight line of transformation into a political party. At its 13th Congress in Portorož, the ZSMS became an independent political organisation and announced it would participate in the multiparty elections. Nonetheless, the leadership still avoided calling this organisation a party. It is a sort of a paradox that the ZSMS could only become a party by at least partially »not wanting to be a party« or by wanting to be more than a party«. For more than a decade, the successor of the ZSMS – the Liberal Democrats of Slovenia (LDS, after 1994 the Liberal Democracy of Slovenia) – was the most important political party in Slovenia. The author concludes the article with the realisation that the »merging of various interests« was the main characteristic of the ZSMS/LDS, also in the period of party pluralism.

Keywords: Socialist Youth League of Slovenia, democratisation, political parties, Liberal Democratic Party, 1989

Mislím, da mora biti njena (Zveza socialistične mladine, op. M. Z.) glavna družbena funkcija prav tako, da subjektivno usposablja in uvaja mlade ljudi v sistem samoupravne demokracije, se pravi v delegatski sistem, v katerem morajo mladi ljudje prevzeti enakopravno odgovornost pri sprejemanju ne samo tistih sklepov, ki neposredno zadevajo mladino, ampak tudi drugih. /.../ Če revolucionarna organizacija mladine želi uspešno opravljati svojo vlogo, se ne sme zapirati vase in v ozek krog tako imenovanih ‚mladinskih problemov‘, ampak mora biti tesno povezana z ekonomskimi, samoupravnimi, političnimi in drugimi interesi ...¹

Enopartijski pluralizem? Kot da bi se šel skupinski seks sam s sabo.²

1 Edvard Kardelj, *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja* (Ljubljana: ČGP Komunist, 1977), 208, 209.

2 »Diareja,« *Mladina*, 10. 2. 1989, 17.

Bi bilo preveč ambiciozno trditi, da Kardeljeva opredelitev mladinske organizacije in umestitev v sistem delegatskega sistema po letu 1974 že sami v sebi nosita osnovne dileme Zveze socialistične mladine Slovenije (ZSMS) v osemdesetih? Nedvomno. Preraščanje systemske mladinske organizacije v samoupravnem socializmu v »alternativo znotraj sistema« v drugi polovici osemdesetih in kasneje v politično stranko je bilo rezultat preseka »kataklizme komunizma« v Evropi z jugoslovanskimi in slovenskimi posebnostmi.³

Kljub temu je na ideološki ravni za nejasnost poskrbel že arhitekt delegatskega samoupravnega sistema Edvard Kardelj. ZSM je po eni strani opredelil kot predpripravo mladine za vstop v delegatski sistem, ki je, kar je Kardelj večkrat poudaril, potreboval zavednega in naprednega posameznika za pravilno delovanje samoupravljanja. V praksi se je to uvajanje hitro spremenilo v valilnico kadrov. Po drugi strani pa je opozoril, da se mladina ne sme ukvarjati zgolj sama s sabo, ampak mora biti aktivno povezana z dogajanjem v družbi.⁴ Na tem mestu je mladinski organizaciji namenil širšo vlogo,⁵ kot so jo imele socialistične mladinske organizacije v sovjetskem bloku.⁶ ZSM je na različnih ravneh pošiljala delegate v državna telesa, kar ji je zagotavljalo neprimerno večji politični pomen, kot če bi se ukvarjala zgolj z mladinsko problematiko. Kardeljeva priporočila glede političnega aktivizma pa so, vsaj potencialno, odpirala dodatne prostore delovanja. Politična aktivnost organizacije predpostavlja določeno stopnjo avtonomnosti, kar v samoupravnem sistemu ni bilo sporno, vendar je bilo delovanje načeloma omejeno s programom Zveze komunistov (ZK), v praksi pa s konkretno politiko ZK.⁷

V začetku osemdesetih se je v Sloveniji vzpostavil položaj, ko je ZSMS načeloma sledila programu ZK, vendar se je kljub temu podala na pot čim večje politične avtonomnosti, ki je organizacijo postopoma oddaljila od »partije«. ⁸ Kardeljeva vizija socialističnega samoupravljanja je predpostavljala politično aktivnega delavnega človeka in občana, ki mora imeti pravo, socialistično zavest. A ustvarjalci socialističnega samoupravljanja se (po mnenju avtorja) niso soočili z dvema dilemama, ki sta pripomogli k razpadu sistema: kaj se zgodi, ko ljudje nočejo biti politično aktivni in ne uporabljajo samoupravnih vzvodov; in kaj se zgodi, ko ljudje hočejo biti politično aktivni, uporabljajo samoupravne vzvode, vendar ne sledijo pravi poti. Kot je v svojem znamenitem delu *Država, ki je odmrta* ugotovil Dejan Jovič, je koncept »četrtje Jugoslavije« (1974–91) po eni strani temeljil na ideji odmiranja države

3 Prim. Robert Bideleux in Ian Jeffries, *A History of Eastern Europe: Crisis and Change* (London in New York: Routledge, 1998), 566–69. Sabrina P. Ramet, *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević* (Oxford: Westview Press, 2002).

4 Franc Šetinc, *Misel in delo Edvarda Kardelja* (Ljubljana: Prešernova družba, 1979), 213.

5 Gl. pregleden opis umeščenosti ZSMS v delegatski sistem v: Blaž Vurnik, *Med Marxom in punkom. Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 12–17.

6 Prim. Rosie Read, »Creating reflexive volunteers? Young people's participation in Czech hospital volunteer programmes,« v: *Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Charles Walker et al. (New York: Routledge, 2012), 31.

7 Blaž Vurnik, »Nova družbena gibanja v objemu Zveze socialistične mladine Slovenije,« v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010), 347, 348.

8 Božo Repe, *Slovinci v osemdesetih* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001), 32.

oziroma podružbljanja države (sistem DPO, TOZD-ov ...), po drugi strani pa je poudarjal republike kot države, s katerimi narodi uresničujejo suverenost. Kardelj je bil prepričan, da država ni tako pomembna, saj zgodovinsko umira in jo bodo v prihodnosti zamenjale »asociacije svobodnih proizvajalcev«.⁹

V temeljnem delu o ZSMS v osemdesetih je Blaž Vurnik prepričljivo pokazal, da je bila glavna tendenca vodstva ZSMS v osemdesetih izogibanje vlogi transmisije (sledenje politiki ZK in vloga usposabljanja kadrov) ter istočasno krepitev frontnosti (združevanje različnih interesov, nekakšen »protopluralizem«, prilagojen socialističnemu samoupravljanju). Čeprav frontnost na 11. kongresu ZSMS v Novem mestu (1982) ni bila posebej izpostavljena, pa si je mladinska organizacija s tem kongresom zadala vlogo povezovalnega člana vseh mladinskih oblik združevanja. S tem pa naj bi omogočala, da bi se različne oblike združevanja in delovanja mladih stekale v delegatski sistem. Vurnik v svoji monografiji podrobno sledi trajektoriji ZSMS v procesu pluralizacije v osemdesetih. Iz njegovega dela je razvidno, da je ZSMS leta 1988 stopila na pot transformacije strukturno in ideološko povsem drugačna kot leta 1982.¹⁰ Eden izmed najbolj pomembnih mejnikov na (nelinearni) poti organizacije v opozicijske vode je bil prav gotovo odkrit upor uveljavljenim formam ritualizirane socialistične ortodoksije v obliki Štafete mladosti v letih 1986/87.¹¹

Kako so si frontnost konkretno predstavljali sami akterji v osemdesetih, ko je bil koncept še aktualen? Janez Janša, bivši funkcionar ZSMS, je junija 1985 v *Mladini* objavil obsežno študijo mladinskega organiziranja z naslovom *Med transmisijo in samostojnostjo*. Janša je povzel mladinsko organiziranje od druge svetovne vojne dalje in zaključil, da ZSMS potrebuje samostojnost, če hoče predstavljati in odpirati prostor za različne interese mladih. Predlagal je, da morajo posamezni deli mlade generacije dobiti svoje samostojne organizacije, še zlasti študentska mladina, pa tudi »mirovna, ekološka in druga družbena gibanja«.¹²

Pojma transmisija in frontnost je težko razumeti tudi zato, ker se je njun pomen skozi osemdeseta spreminjal. Pojem transmisija je na mladinski »sceni« ohranil negativen prizvok skozi vse desetletje, pojem frontnost pa je doživljal spremembe – od magične formule za pluralizem brez spremembe sistema sredi osemdesetih do preživelega koncepta v času ustanavljanja opozicijskih zvez v letu 1989.¹³ Na neki način je organizacija ZSMS leta 1974 nastala kot frontna organizacija: tisto leto sta se združili Zveza mladine Slovenije in Skupnost študentov Slovenije, kar je treba razumeti v kontekstu obvladovanja študentskega gibanja v poznih šestdesetih in zgodnjih sedemdesetih letih.¹⁴

V našem prispevku bomo pod drobnogled vzeli kratko, a pomembno obdobje

9 Dejan Jovič, *Jugoslavija, država koja je odumrla* (Zagreb in Beograd: Prometej in Samizdat B92, 2003), 145.

10 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 27.

11 Stefano Lusa, *Razkroj oblasti, Slovenski komunisti in demokratizacija države* (Ljubljana: Modrijan, 2012), 151–55.

12 Janez Janša, »Med transmisijo in samostojnostjo«, *Mladina*, priloga Pogledi, 20. 6. 1985, 13.

13 Vurnik, *Nova družbena gibanja*, 351–53.

14 Zdenko Čepič, »Politična sprostitvev«, v: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, I*, ur. Jasna Fischer et al. (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1066.

vmesnosti v organizacijskem statusu ZSMS v letu 1989 in začetku leta 1990. Preverili bomo medijske reprezentacije (*Mladina, Delo*) o organizacijskih vprašanih mladinske organizacije, ki je z »aktivno« držo v mesecih po aretaciji četverice dobesedno skočila na opozicijski vlak, čeprav je ostala vpeta v strukturo delovanja družbenopolitičnih organizacij (DPO). V naslednji fazi bomo preverili rezultate 13. kongresa ZSMS, kjer se je organizacija s starim imenom, nejasno organizacijo in še bolj nejasno vsebino podala v boj za oblast.

Preden pa se poglobimo v organizacijska vprašanja mladinske politike, je treba opozoriti, da se transformacija mladinske DPO ni odvijala v praznem prostoru. Razvoju političnega pluralizma so dajali ton epohalni dogodki v Vzhodni in Srednji Evropi in tudi jugoslovanski politični pretresi. Če so mednarodne razmere, ki so jih v ZSMS pozorno spremljali, nakazovale prostore mogočega,¹⁵ pa so dogodki v Jugoslaviji (predvsem Miloševićeva politika) silili slovenske politične akterje v skupno fronto.¹⁶ Čeprav zveni paradoksalno, pa se je ta nova »frontnost« lahko vzpostavila samo na temelju političnega pluralizma.¹⁷ ZSMS je bila po svoji strukturi vključena v ZSMJ; v letu 1989 se je ZSMS odločno zavzemala za reformo političnega sistema proti sodobni pluralistični družbi tudi na sejah zveznega mladinskega predsedstva. Slovenski predsednik jugoslovanske mladine Branko Greganovič je npr. 10. marca 1989 izrazil mnenje, da je jugoslovanska kriza predvsem kriza enostrankarskega modela.¹⁸

Organizacijska vprašanja so vedno hkrati tudi konceptualna in ideološka. Pri ZSMS pa so organizacijska vprašanja še bolj zanimiva. Voditelji ZSMS so se v letih 1988/89 znašli na čelu strukture mladinske DPO, za katero so bili prepričani, da je preživeta, vendar se ji niso mogli odpovedati. Arhaična struktura v okviru razpadajočega delavskega samoupravljanja in delegatskega sistema jim ni omogočala samo preživetja, ampak tudi osnovo za nove podvige na polju demokracije in podjetništva. Kljub temu je zanimivo, da jim je po ideološkem razblinjenju socializma/revolucionarnosti ostala zgolj organizacija, s katero niso bili zadovoljni. Vendar niso imeli težav s tem, da bi imeli premalo vsebine, ampak je te bilo veliko preveč oziroma so bili soočeni z dejstvom, da morajo izbrati svojo vsebino.

Ravno vsebina pa je bila tista točka, pri kateri so se kot ključna pokazala tudi organizacijska vprašanja. Medtem ko je jugoslovansko politiko pretresala »proti-birokratska« revolucija v Črni gori¹⁹ in se je na slovenski politični sceni ustanavljala

15 Kratki pregledi dogajanj na Poljskem, Madžarskem, v Vzhodni Nemčiji, Romuniji, Bolgariji in Češkoslovaški v letu 1989: Jacques Lévesque, *The Enigma of 1989, The USSR and the Liberation of Eastern Europe* (Berkley, Los Angeles in London: University of California Press, 1997), 110–206. O »izpogajani revoluciji« na Poljskem in Madžarskem: Nigel Swain, »Negotiated Revolution in Poland and Hungary, 1989,« v: *Revolution and Resistance in Eastern Europe, Challenges to Communist Rule*, ur. Kevin McDermott et al. (Oxford in New York: Berg, 2006), 139–56.

16 Nebojša Vladislavljevič, *Serbia's Antibureaucratic Revolution, Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization* (New York: Palgrave Macmillan, 2008), 179–94. Viktor Meier, *Yugoslavia: A History of its Demise* (London in New York: Routledge, 1999), 83–85.

17 Mladinin kolumnist Slavoj Žižek je leta 1989 pogosto pozival k »oblikovanju širokega demokratičnega konsenza v Sloveniji« proti »jugototalitarnemu pritisku«. – Slavoj Žižek, »Partija se s partijo izbija,« *Mladina*, 14. 4. 1989, 13.

18 Milan Balažič, *Slovenski Berlinski zid* (Ljubljana: Študentska založba, 2006), 328.

19 Vladislavljevič, *Serbia's Antibureaucratic Revolution*, 165.

opozicijska Slovenska demokratska zveza,²⁰ je januarja 1989 RK ZSMS rodila osnutek programa z jasnim naslovom *Za demokracijo*. Omenjeni osnutek je spremljala tudi promocijska knjiga (brošura) s prav tako jasnim naslovom *Boj za oblast*. V *Mladini* so kot očeta projekta identificirali člana predsedstva Republiške konference (RK) ZSMS Mojmirja Ocvirka, ki je moral med vrsticami priznati, da ZSMS dvesto let po francoski revoluciji sprejema program, v katerem zahteva uvedbo meščanske demokracije. Novinar *Mladine* Miran Lesjak je ob tem pripomnil, da se v časih, ko nove zveze razglašajo pluralistični in frontni značaj, ZSMS vrača k modelu klasične politične organizacije somišljenikov. Torej stranke? Program za demokracijo ni šel tako daleč, da bi ZSMS razglasil za stranko, je pa zahteval polno uveljavitev pluralizma. »Ali je ta organiziran v strankah ali ne,« se jim je zapisalo v programu, »to sploh ni naš problem in ne problem kogarkoli. Rečemo lahko samo, da kakor stranke ne morejo biti prepovedane, tudi ne morejo biti zapovedane.«²¹ Organizacija, ki je v obstoječem sistemu obstajala, si je v začetku leta 1989 še lahko privoščila ambivalenten odnos do strankarske demokracije. Sicer pa se je omenjeni program ukvarjal predvsem z reformo skupščinskega sistema in ustavnimi reformami.

Mojmir Ocvirk je v brošuri *Boj za oblast* ugotavljal, da v obstoječi ZSMS obstajajo vsi elementi strankarske ideologije, ki bi lahko zastopala demokratično javnost, saj je ZSMS edina DPO, ki ima zgodovino boja za demokratične pravice. V tej organizaciji obstaja veliko vedenja o »načinu delovanja političnih mehanizmov«. Ocvirk se je dobro zavedal, da je »obstoječa organizacija drugi pomembni potencial ZSMS«. Politično izdelani ljudje zunaj članstva ZK praktično ne obstajajo. ZSMS ima na novem, svobodnem političnem trgu po njegovem dve možnosti: biti koalicija ali stranka. V prvem primeru bi se samostojne organizacije združevale v mladinsko organizacijo na podlagi skupnega programa. V drugem primeru pa bi morala biti ZSMS enovita organizacija, ki bi samostojno nastopala v političnem življenju. V tem primeru bi ZSMS sicer zastopala manjše število interesov, vendar bi bila bolj učinkovita.²²

S programom in brošuro v ZSMS niso bili vsi zadovoljni. Člani Marksističnega centra pri Mestni konferenci ZSMS Ljubljana so program raztrgali. Čeprav so izluščili nekaj pozitivnih točk glede demokratizacije, pa so bili mnenja, da gre za skropucalo, ki gradi na ideoloških publicah, ne pa na analizi dejanskosti. V kritikah sta prednjačila Igor Lukšič in Marko Golobič.²³ V arhivu kasnejše LDS se najde tudi konceptualno-filozofska kritika, ki jo je napisal strokovni sodelavec CK ZKS Milan Balažič. Ta je (med drugim) avtorjem teksta očital tudi popolno nekonsistentnost. Kaj sploh želijo? Skupščinski in delegatski sistem ali parlamentarni in strankarski sistem? Zanimivo je, da je Balažič piscem očital, da je za njih pluralizem enak strankarskemu sistemu, kar

20 Borut Meško, »Gibanje za drugačno prihodnost,« *Mladina*, 13. 1. 1989, 20.

21 Miran Lesjak, »Za demokracijo ali za oblast?,« *Mladina*, 27. 1. 1989, 18, 19.

22 Mojmir Ocvirk, »Konec demokratizacije in prehodnih obdobjih,« v: *Boj za oblast*, ur. Andrej Fištravec et al. (Maribor: Katedra, 1989).

23 Marko Pečauer, »Vprašanje demokracije se ne da rešiti enkrat za vselej,« *Delo*, 24. 1. 1989, 9.

si lahko interpretiramo kot strah pred nastankom političnih strank.²⁴ O potrebnosti strankarskega pluralizma v začetku leta 1989 očitno še ni bilo poenotenja. V *Mladini* so ob sporu ljubljanske in republiške ZSMS pripomnili, da enotne ZSMS, ki bi lahko pod isto streho spravila »skojevce« in »avantgardiste«, ni več.²⁵

Kljub kritikam je 1. februarja 1989 na javni seji v Cankarjevem domu RK ZSMS potrdila omenjeni program. Kaj se je zgodilo? Kot prvo, dokument je podprl vplivni kolumnist in filozof Slavoj Žižek kot predstavnik *Debatnega kluba* 89. Žižek dokumenta ni podprl zaradi teoretske konsistentnosti, ampak zato, ker naj bi se program loteval ključne težave ZSMS: načela frontnosti. Vprašal se je, kako preprečiti, da ZSMS ne bi postala »nova alternativna SZDL«, torej kako preiti izpod te »marele«, kjer »ni jasno, kdo je član česa ali koga«. Poleg sprejetja programa je republiško vodstvo ZSMS napovedalo tudi sklic 13. kongresa ZSMS. Novinar *Mladine* Miran Lesjak je dogajanje komentiral z ugotovitvijo, da je ZSMS po več mesecih statiranja uspelo ponovno naseliti alternativni politični prostor. Program *Za demokracijo* naj bi dokazoval, da je mogoče postavljati demokratične zahteve tudi »brez sklicevanja na enotne nacionalne interese in na kosti kneza Koclja«. V isti številki je Tomaž Mastnak, eden izmed avtorjev *Boja za oblast*, v kolumni ugotavljal, da je bila od srede osemdesetih ZSMS dejansko »alternativna SZDL«, ki je združevala nova družbena gibanja. Položaj bo normalen, ko ji to ne bo več treba biti. SZDL je opredelil kot kvintesenco totalitarne demokracije. Za kasnejšo zgodovino organizacije je pomenljivo, da je Mastnak perspektivo ZSMS videl v »netotalitarni demokraciji« oz. liberalni demokraciji.²⁷

Zdi se, da je heterogena skupina novinarjev in kolumnistov *Mladine* v tem času že podpirala transformacijo ZSMS v pravo politično stranko. Razlogi so seveda bili večplastni: od Miloševičeve grožnje, grožnje dominacije slovenske nacionalistične opozicije in ne nazadnje: strah pred restavracijo »zdravih sil« v Sloveniji.²⁸ Med sprejetjem programa in odločitvijo za kongres (1. 2.) in 13. kongresom ZSMS (3.–5. 11.) se je svet okoli ZSMS spreminjal z bliskovito naglico. Že februarja je Jugoslavijo pretresel nov krog kosovske krize (stavka rudarjev v Trepči, izredne razmere, zborovanje v Cankarjevem domu),²⁹ po katerem si slovensko-srbski odnosi niso več opomogli. Sledile so ustavne spremembe v Srbiji (28. 3), slovesnost na Gazimestanu (28. 6.) in ustavne spremembe v Sloveniji (27. 9.). Obenem so vzhodnoevropske države pričele prehitevati Slovenijo v procesih demokratizacije (Poljska, Madžarska) – Slovenija ni bila več najbolj demokratičen prostor v »komunistični« Evropi.³⁰ Kot je ugotovil Blaž Vurnik, se je ZSMS v tem obdobju znašla v nasprotujočem si

24 SI_AS/2111, šk. 5, a. e. I/1/13, Milan Balažič, Kratka analiza programskega teksta ZSMS Za demokracijo, 11. 1. 1989.

25 Miran Lesjak, »Spori in spopadi,« *Mladina*, 3. 2. 1989, 21. Gl. tudi: Balažič, *Slovenski Berlinski zid*, 323–70.

26 Miran Lesjak, »Boj za prestiž,« *Mladina*, 10. 2. 1989, 17.

27 Tomaž Mastnak, »Med totalitarno in liberalno demokracijo,« *Mladina*, 10. 2. 1989, 13.

28 Izraz »zdrave sile« so v reviji *Mladina* uporabljali za komuniste starejše generacije, ki so še verjeli v samoupravni socializem. Kot tipske predstavnike »zdravih sil« so identificirali Franceta Popita, Staneta Dolanca in Tomaža Ertla.

29 Zdenko Čepič, »Preoblikovanje slovenskega političnega prostora,« v: *Slovenska novejša zgodovina*, I, 1191.

30 Patrick Hyder Patterson, »The East is Read: the End of Communism, Slovenian Exceptionalism, and the Independent Journalism of Mladina,« *East European Politics & Societies* 14, št. 2 (2000): 419, 420.

položaju: čeprav je bila politična alternativa vir njene moči, se je poskušala znebiti oznake alternativa. Vmesni položaj med opozicijo in oblastjo je, ugotavlja Vurnik, po eni strani naredil ZSMS za borko za demokratizacijo znotraj sistema, po drugi strani pa jo je izoliral od stikov med opozicijo in oblastjo. Za opozicijo je bila ZSMS del oblasti, ki pri drugih delih oblasti nima veljave, za ostali del oblasti pa je bila ZSMS že del opozicije.³¹

Kako konkretno se je ZSMS pripravljala na razcvet pluralizma na organizacijskem področju? Odbor za pripravo 13. kongresa ZSMS je na svoji prvi seji 8. maja 1989 imenoval dvanajstčlansko komisijo za razvoj organizacije in statut ZSMS, ki jo je vodil Roman Lavtar.³² Seja odbora je potekala na isti dan kot znamenita »javna in razširjena seja RK ZSMS« na Trgu osvoboditve (današnji Kongresni trg) v Ljubljani, ki je bila v resnici veliko javno zborovanje v podporo Janezu Janši. Zborovanje se oblasti prepovedale, vodstvo ZSMS pa je veliko manifestacijo slovenske alternative »rešilo« tako, da je zborovanje prijavilo kot javno sejo lastne Republiške konference. Zborovanje je v slovenski javnosti znamenito po javno prebrani Majniški deklaraciji 1989, ki pa jo uradna organizatorica zborovanja (ZSMS) ni podprla.³³ S tem zborovanjem je ZSMS jasno pokazala (ne prvič), da prevzema vlogo organizacijskega zaledja politične alternative. Vendar zato osnovne organizacijske zagate organizacije niso bile nič manjše, kvečjemu večje: kaj sploh ZSMS je in kaj naj bi bila v prihodnosti?

V *Mladini* so v tem času zgolj občasno poročali o notranjih trenjih v slovenski mladinski organizaciji in njenih temeljnih vprašanjih. Novinarji *Mladine* so ugotavljali, da ima predsedstvo RK ZSMS to čudovito lastnost, da njegovi člani najlažje dosežejo konsenz o vprašanjih, ki neposredno ne zadevajo njihove lastne organizacije. Poleg osebnih rivalstev so identificirali delitev med komunistično in nekomunistično frakcijo. Na mladinskem festivalu v Murski Soboti je na plan priplavala dilema, ali je članstvo v ZSMS sploh združljivo s članstvom v ZKS. Vprašanje naj bi povzročilo burno razpravo, v kateri so se oglasali tisti, ki so menili, da članstvo v dveh političnih organizacijah ni mogoče, in tudi tisti, ki so menili, da je treba dilemo razrešiti šele po tem, ko bo legaliziran politični pluralizem. Vodja mladincev Jožef Školč je poskušal dilemo umiriti s sklicevanjem na pluralnost organizacije. Zatrdil je, da v ZSMS nikogar ne sprašujejo, ali je evropski federalist, član ZKS ali pripadnik kakšne religiozne asociacije. Oni ne sektašijo, so ideološko odprta, projektno naravnana organizacija, zato jih ne zanima, kakšno prepričanje imajo njihovi člani. Za sebe je priznal, da je komunist in da se mu zdi normalno, da bi na volitvah nastopil na listi ZSMS. Če bi ZK temu nasprotovala, je še razmišljal Školč, potem bi se pač moral odločiti. Dejanu Verčiču se je, v nasprotju s Školčem, dvojno članstvo zdelo nezdržljivo s političnim pluralizmom. V pogojih odprtega političnega prostora, trdi Verčič, takšna mladinska organizacija ni mogoča. Nove mladinske organizacije pa lahko nastanejo samo kot »privesek nečesa«. Kako nejasna je bila prihodnost ZSMS, posredno dokazuje tudi izjava Gorazda Drevenška, predsednika Univerzitetne konference ZSMS. Drevenšek

31 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 123.

32 SI_AS/2111, šk. 5, a. e. I/1/14, Komentar k osnutku Statuta ZSMS.

33 Marko Pečauer in Darja Verbič, »Javna seja mladine in političnih zvez,« *Delo*, 9. 5. 1989, 1.

je povedal, da od kongresa pričakuje »nekaj v zvezi z volitvami 1990 in rojstvo organizacijske tvorbe, ki bi hkrati lahko bila mladinsko gibanje, fronta in dežnik za sicer različne monolitne ZSMS-jevske dele.«³⁴

Komisija za razvoj organizacije in statut ZSMS je »po dolgotrajnih in vsebinsko plodnih debatah« zaključila svoje delo 18. avgusta 1989. Osnutek statuta, ki je bil z manjšimi spremembami sprejet na 13. kongresu,³⁵ je že na prvi pogled kompromis med različnimi strujami v ZSMS in odraža že omenjeno »pluralnost« v odnosu do lastne organizacije. Izraz »Zveza socialistične mladine Slovenije« se pojavi zgolj v kratkem historiatu na začetku osnutka, v katerem se poudarjata zlasti 11. in 12. kongres organizacije kot prehod v pluralno sedanjost. Zdi se, da ima omenjeni historiat dvojni namen: poudariti kontinuiteto in tradicijo organizacije ter opozoriti na postopno evolucijo revolucionarne mladinske zveze v »postrevolucionarno« politično organizacijo. V nadaljevanju se uporablja zgolj kratica ZSMS. In za kakšno organizacijo gre? »ZSMS je samostojna in odprta politična organizacija, ki svojim članom in drugim neposredno in posredno omogoča izražanje njihovih interesov in ciljev.«³⁶ Je ZSMS po novem statutu politična stranka? Lahko, ni pa nujno. Iz samega osnutka statuta tega ne moremo sklepati. Dejstvo je, da v času pisanja predloga in v času 13. kongresa še ni bilo volilne zakonodaje, ki bi dovoljevala politične stranke (sprejeta je bila 27. decembra 1989).³⁷ Kljub temu predlog statuta deluje zelo sramežljivo glede opisa političnega delovanja. Še zlasti če upoštevamo dejstvo, da je nastal v času, ko so na slovenski politični sceni že obstajale opozicijske zveze, ki so v danih razmerah poskušale delovati kot klasične politične stranke.

Tudi v komentarju k osnutku statuta ne dobimo podrobnejših pojasnil. Člani komisije so frontnost ZSMS v osemdesetih opredelili kot nekakšen »prapluralizem«, torej kot »dežnik« za nova družbena gibanja. Novi statut naj bi puščal odprtost za »interesno, stanovsko in drugo organiziranje«. Komisija se je odkrito odrekla monopolnemu položaju. ZSMS »se nima več vnaprej za predstavnico celotne mlade populacije (čeprav mora nujno imeti to ambicijo), saj priznava možnost soobstoja tudi drugih podobnih organizacij. V pogojih uzakonjenega političnega pluralizma bo to bolj prednost kot hiba.« ZSMS se z odrekanjem mladinskega monopola ne odreka mladi populaciji, ampak jo poskuša vključiti v novo organizacijo, ki deluje v razmerah odkrite konkurence. V tej fazi konstituiranja »novega« članov komisije ni motilo dvojno članstvo:

»Dilema o hkratnem članstvu v ZSMS in kaki drugi politični organizaciji ali zvezi je prepuščena posamezniku samemu. Osnutek statuta v tem smislu ni idejno oz. ideološko ekskluzivističen. Izključujoče članstvo v ZSMS bi bilo tudi v nasprotju z drugim delom programske točke osnutka, ki govori o povezovanju z interesnimi, stanovskimi, projektnimi in drugimi skupinami, organizacijami, združenji in gibanji.«³⁸

34 Miran Lesjak, »Stranke namesto mozoljev«, *Mladina*, št. 22, 16. 6. 1989, 8–11.

35 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 169.

36 SI_AS/2111, šk. 5, a. e. I/1/14, Statut Zveze socialistične mladine Slovenije.

37 Zdenko Čepič, »Volitve aprila 1990«, v: *Slovenska novejša zgodovina*, I, 1283.

38 SI_AS/2111, šk. 5, a. e. I/1/14, Komentar k osnutku Statuta ZSMS.

Zgornja interpretacija komisije ZSMS oddaljuje od politične stranke, ki ne dovoljuje članstva v konkurenčnih političnih organizacijah. Lahko bi celo zaključili, da je tako opredeljena ZSMS bližje logiki družbenopolitične organizacije v samoupravnem socializmu kot logiki moderne politične stranke. Seveda je v danem trenutku ZSMS lahko delovala samo v sistemu DPO, ki je realno obstajal. Zdi se, da poskuša komisija z argumentom, da je izključujoče članstvo v nasprotju s povezovanjem z drugimi organizacijami, vsaj začasno »zaščititi« člane ZSMS, ki so hkrati člani ZKS. To pa naredi tako, da (potencialne) konkurenčne politične organizacije posplošeno izenači s politično benevolentnimi organizacijami. Povedano karikirano: politične stranke res sankcionirajo članstvo v drugi strankah, dovolijo pa članstva v interesnih združenjih.

Po drugi strani je predlog statuta v organizacijskem smislu strukturiral ZSMS na način politične stranke. Spodnjo starostno mejo članstva so postavili na petnajst let, zgornja meja je bila opravljena. Član ZSMS mora sprejemati njen program, podpisati člansko izjavo in plačevati članarino, kar je bila pomembna novost in korak k politični stranki. Najvišje telo ZSMS je kongres, ki sklicuje Republiško konferenco z velikimi pooblastili (sklicevanje kongresa, dopolnjevanje statuta, sprejemanje finančnega načrta, določanje predstavnikov v drugih organizacijah in ne nazadnje: določanje kandidatov ZSMS za volitve v skupščine družbenopolitičnih skupnosti). Kot novo osnovno celico organizacije predlog statuta predvideva občinsko organizacijo, ki jo lahko ustanovi najmanj 25 članov. Najvišji organ ZSMS je občinska konferenca. Člani občinske organizacije ZSMS se lahko povezujejo v mestne in regionalne organizacije ZSMS. Organizacije ZSMS morajo najkasneje v šestih mesecih po sprejemu statuta sprejeti pravila, ki morajo biti v skladu s statutom ZSMS. Na področju financiranja pa so se v ZSMS deloma še vedno zanašali na sistem DPO: »ZSMS si materialna in finančna sredstva za svoja delovanja zagotavlja iz proračuna družbenopolitične skupnosti, z lastno dejavnostjo, članarino in iz drugih virov.«³⁹

Voditelji ZSMS so se na prelomni 13. kongres pripravljali tudi s pomočjo javnomnenjskih raziskav. Zasebno podjetje Varianta je za vodstvo ZSMS pripravilo raziskavo z naslovom *Zveza socialistične mladine Slovenije – kontinuiteta in prelom* (julij 1989). Raziskovalka Vera Kozmik, ki je pripravila poročilo raziskave, je prišla do nekaterih zanimivih ugotovitev. Raziskava, ki bi si prav gotovo zaslužila podrobnejšo obravnavo – za kar na tem mestu ni prostora, je ugotavljala, da ima ZSMS največ simpatizerjev med mlajšo aktivno populacijo. Člani ZSMS in simpatizerji se v večini niso zavzemali za članski ekskluzivizem. Stvari so se zapletle pri dilemah, ali naj se ZSMS prelevi v samostojno politično stranko ali naj ostane družbenopolitična organizacija. Predvsem pa je bilo v zraku vprašanje, s čim naj se ZSMS v prihodnost ukvarja: s splošnimi političnimi problemi ali s posebnimi interesi mladih. Čeprav je 54 odstotkov vprašanih menilo, naj ZSMS ostane organizacija mladih, pa so bili raziskovalci mnenja, da gre zgolj za relativen podatek:

39 SI_AS/2111, šk. 5, popisna enota I/1/14, Statut Zveze socialistične mladine Slovenije.

»Tisti del, ki namreč zahteva, da naj bo politična organizacija vseh, hkrati tudi pričakuje, da bo ZSMS postala samostojna politična organizacija, njeno delo pa ravno ta skupina ocenjuje kot uspešno, vlogo in vpliv pa premajhen. Če vse to povežemo še z osnovnimi podatki, da je ta skupina stara med 30 in 40 let, da že sedaj želijo postati člani ali da so že sedaj vsaj simpatizerji z delom ZSMS, postane razmišljanje o prihodnosti ZSMS seveda še precej težje vprašanje: **odpade dilema kontinuiteta ali prelom, postavi se, kako izvesti prelom ob upoštevanju kontinuitete!**« (poudarila V. Kozmik)⁴⁰

V luči ugotovitev strokovnjakov za javno mnenje je previdnost pri vprašanju, ali politična stranka ali mladinsko gibanje, bolj razumljiva. V vrhu ZSMS pa niso zgolj ugotavljali javnega mnenja, ampak so imeli tudi ambicijo, da bi ga ustvarjali. Medijska strokovnjakinja Melita Zajc (kulturna urednica na *Mladini*) je izdelala *Projekt dejavnosti stikov z javnostjo ZSMS do kongresa*, katerega cilj je bil doseči čim bolj pozitivno percepcijo ZSMS v javnosti, z namenom »dobiti večino na prihajajočih volitvah«. Ni nenavadno, da je Melita Zajc opozarjala na konsenz glede »temeljnih distinktivnih potez aktualne identitete ZSMS«, ki naj bi bil nujen še pred začetkom pojavljanja v javnosti. Ugotavljala je tudi, da je ena izmed glavnih prednosti ZSMS pred konkurenco dejstvo, da ima organizacija množično članstvo, ki ga mora tudi pokazati: »Če bodo torej posamezni mladci z idejami, take je lahko najti, nastopali v javnosti kot člani ZSMS, potem bo v tem res edina.« Ugotovitev strokovnjakinje je zanimiva tudi zato, ker se je ZSMS na 13. kongresu namenoma odpovedala »stanovskemu« članstvu in začela pridobivanje (ali potrjevanje) novega, strankarskega članstva. Množičnost naj bi bila močan element zaupanja. Strokovnjakinja je predlagala vrsto metod in tehnik piara, tudi gverilskih in »pobalinskih«: »Vzbujanje pozornosti. Za ta namen je takoj na začetku jesenske politične sezone nujen škandalozen, lahko pobalinski dogodek.« Melita Zajc je kot pravišnji škandal predlagala skupščinsko zahtevo za uvedbo posebne denarne enote v SR Sloveniji.⁴¹

Strokovnim pripravam navkljub preobrazba v stranko ni šla povsem po načrtih RK ZSMS. Nekaj tednov pred skrbno pripravljenim kongresom v Portorožu se je v javnosti pojavila opozicija znotraj ZSMS, ki se ni strinjala s transformacijo v politično stranko. ZSMS so v letu 1989 pretresala nesoglasja med tremi ljubljanskimi centri organizacije: med republiškim vodstvom (zagovorniki transformacije v stranko), mestno konferenco ZSMS (zagovorniki mladinskih interesov, blizu »partiji«) in ljubljansko univerzitetno konferenco (nepredvidljivost, blizu Slovenski demokratski zvezi in Slovenski socialni demokratski zvezi Slovenije). Tokrat se je opozicija izoblikovala v Titovem Velenju oziroma v OK ZSMS Velenje. Velenjski oporečniki so ustanovili Iniciativni odbor združene opozicije in skušali pritegniti somišljenike iz drugih krajev republike. Opozicija se je zavzemala za to, da se ZSMS preimenuje v Zvezo slovenske mladine, v kateri bi bilo članstvo prostovoljno in omejeno na zgornjo

40 SI_AS/2111, šk. 5, a. e. I/1/16, Vera Kozmik, Zveza socialistične mladine Slovenije – kontinuiteta in prelom, Poročilo o rezultatih raziskave.

41 SI_AS/2111, šk. 3, a. e. I/1/5, Melita Zajc, Projekt dejavnosti stikov z javnostjo ZSMS do kongresa, Predlog (31. 8. 1989).

starostno mejo 35 let. V to organizacijo naj bi se vključevala mladinska združenja, ki bi se zavzemala za prave mladinske potrebe. Opozicija je še obtožila republiško vodstvo, da si poskuša s preoblikovanjem v stranko prilastiti finančni in politični kapital organizacije. Kot so ugotovili pri *Mladini*, niso velenjski opozicionalci napisali »nič razumljivega« o tem, kaj naj bi ZSM bila: DPO, stranka, sindikat ali morebiti vse skupaj.⁴²

Mladinini komentatorji so odkrito podpirali republiško vodstvo na poti v politično samostojnost organizacije. Upore v »provinci« so povezovali z dejstvom, da novi statut ZSMS v veliki meri odpravlja ZSMS-jevsko birokracijo, česar naj bi se lokalni šefi ZSMS še zlasti bali. Poleg tega odprava zgornje starostne meje povečuje konkurenco za vodstvene položaje. Miran Lesjak je ugotavljal, da ima 13. kongres velike težave z 12. kongresom v Krškem. Sklepi tega kongresa so sprovcirali politiko in ustoličili frontnost kot temeljno načelo. Če hoče po štiriletnih bojih ZSMS prevzeti politično oblast, trdi Lesjak, mora radikalno spremeniti svojo strukturo.⁴³ Vlado Miheljak je bil še bolj neposreden: miren prehod iz totalitarizma je mogoč samo takrat, ko se znotraj oblastnega bloka izoblikuje radikalna frakcija, ki formalno-legalno razbija monopolistično oblast. Na ta način bi nastal tretji blok kot alternativa boljševiški tradiciji in militantnemu antikomunizmu. Perspektiva ZSMS je jasna: brez kakršnih koli pridržkov se mora razglasiti za stranko in se kot prva družbenopolitična organizacija odpovedati samoumevnim oblastnim privilegijem.⁴⁴

Trinajsti kongres ZSMS v Portorožu je v slovenskem zgodovinopisju znan po Školčevi izjavi o »realni možnosti« zmage ZSMS na volitvah 1990, kar je še zlasti zabavalo povabljenе funkcionarje ZKS in SZDL. Če upoštevamo predzgodovino razvoja ZSMS v letu 1989, pa Školčeva izjava ne deluje presenetljivo, ampak je zgolj logično nadaljevanje programa *Boj za oblast*. Samozavestne izjave, preimenovanje ZSMS v »Za Svobodo Mislečega Sveta«, geslo »Dost' mam«, bogat spremljevalni program, vse to si lahko razlagamo kot pravi začetek predvolilne kampanje (še pred veljavno volilno zakonodajo).⁴⁵ Vendar razmerje z »mladinskostjo« ni bilo tako preprosto rešljivo. Mladinske komponente ZSMS ni mogla preprosto odvreči. Gotovo ni brez pomena, da sta bili obe večji spremembi v predlogu statuta (v primerjavi s stanjem 8. 5. 1989) povezani s problemi mladine. Prvo lahko vidimo kot koncesijo zagovornikom mladinskih interesov. Prvotnemu osnutku statuta so dodali del, da je ZSMS vendarle »del mladinskega političnega gibanja«. Druga sprememba pa je šla v nasprotno smer. Statutu so dodali člen, po katerem se ukinjata mariborski in ljubljanski univerzitetni organizaciji ZSMS, pravni naslednici pa bosta študentski organizaciji na obeh univerzah.⁴⁶ S tem dejanjem naj bi pretrgali »vezi s sedemdesetimi«, ko je bila »nasilno« ustanovljena enotna mladinska organizacija.

42 Miran Lesjak, »13. portoroški plenum«, *Mladina*, 3. 11. 1989, 19.

43 Ibid.

44 Vlado Miheljak, »Madžarizacija ZSMS«, *Mladina*, 3. 11. 1989, 21.

45 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 158. Več o kongresu in družabni kroniki kongresa: »Enoten cilj ZSMS je pluralističen sistem parlamentarne demokracije«, *Delo*, 6. 11. 1989, 3.

46 »Novi statut ZSMS«, *Javna tribuna*, november 1989, 5.

ZSMS je v Portorožu postala samostojna politična organizacija, ki je napovedala boj za oblast na večstrankarskih volitvah. Kljub temu se je vodstvo še vedno izogibalo uporabi izraza stranka. Predsednik RK ZSMS Jožef Školč je na začetku zaključne razprave v Portorožu pojasnil, da bi bila »ozka političnost za ZSMS korak nazaj«. Če bi v statut zapisali določbo o strogi politični organizaciji, bi se bistveno zmanjšale ustvarjalne možnosti ZSMS, ki jih ima skozi celo vrsto družbenih akcij. »Prihodnost ZSMS je v nekakšni transstrankarski organizaciji,« je bil nejasen Školč, »ki ji bo tuja vsakršna ekskluzivnost.«⁴⁷ Stranka, gibanje ali »nadstranka«? V *Delu* so (najbrž nekoliko ironično) pod fotografijo s kongresa novo ZSMS opisali takole: »Odslej je ZSMS samostojna politična organizacija, stranka, pa tudi družbena, nadstrankarska organizacija.«⁴⁸

Delov komentator Veso Stojanov na novo ZSMS-jevsko hibridnost ni gledal z naklonjenostjo. Po njegovem mnenju je ZSMS zamudila priložnost, da bi se prelevila v moderno stranko. »Vendar jim to zaradi prehudega odpora enega dela dosedanjega članstva in nekaterih občinskih organizacij ni v celoti uspelo.« Stojanova je še zlasti motila opredelitev ZSMS kot mladinskega gibanja in družbene organizacije. Frontnost ZSMS, ki je v preteklih letih delovala pozitivno, je v pogojih strankarske demokracije povsem odveč. Čeprav se je približala okvirom moderne politične stranke, ZSMS ostaja družbenopolitična krovna organizacija. Po mnenju novinarja vključevanje širokega spektra društev ne sodi v politično organizacijo, saj otopi ost političnega delovanja.⁴⁹

Mladina je zapisala, da kongres ni bil ustanovni zbor stranke, ampak neuspelo družabno srečanje z naslovom »Brojke i slova«. Udeleženci kongresa so brez velikega smisla premetavali črke in številke. Statut ZSMS je samo od boga dan bonton, ZSMS bi lahko prav tako izvolila statut društva nabiralcev jurčkov, pa bi lahko z enako mero gotovosti računala na zmago na volitvah. Sploh pa bi si lahko portoroški kongres prihranila za čas, »ko bi zmogla najprej sebi in potem še volilcem dopovedati, kaj ZSMS v resnici je«. Če bi se preoblikovanja v stranko lotili resno, bi morali narediti vsaj troje: izvoliti bi morali novo vodstvo (lahko tudi v isti sestavi), takoj bi se morali odpovedati vzporednem članstvu v ZKS, kriterije za določitev strankinega kolektivnega članstva pa bi moral določati kongres.⁵⁰ »Mladinci se napihujejo, da jih bo zdaj zdaj razneslo od napuha,« je bil kritičen Mile Šetinc, »svojo pompozno preobrazbo v stranko pa so končali s portoroško komedijo, ko so se oklicali za združbo mislečih, v vsem drugem pa ostali to, kar so bili (hibrid med partijskim podmladkom, mladinskim sindikatom in opozicijsko frakcijo).«⁵¹

ZSMS se je 12. januarja 1990 vpisala v register političnih organizacij pri sekretariatu za občo upravo občine Ljubljana Center pod zaporedno številko ena.

47 Veso Stojanov, »ZSMS: parlamentarna demokracija in trg,« *Delo*, 6. 11. 1989, 1.

48 »Dost mam,« *Delo*, 6. 11. 1989, 3.

49 Veso Stojanov, »Igra se nadaljuje,« *Delo*, 8. 11. 1989, 9.

50 Majda Vrhovnik, »ZSMS – Brojke i slova,« *Mladina*, 10. 11. 1989, 15.

51 Mile Šetinc, »Slovinci pred volitvami, Iluzije o združenih opoziciji,« *Mladina*, 17. 11. 1989, 19.

Dvomotiv ni bilo več: ZSMS je uradno postala politična stranka.⁵² A rep stare DPO se je vlekel za njimi še daleč v predvolilno kampanjo in še dlje. Proti koncu januarja 1990 so začeli izganjati člane ZKS iz svojih vrst (oziroma članstvo ZKS iz članov ZSMS). Po pisanju *Mladine* naj bi člani predsedstva RK ZSMS januarja 1990 že izstopili iz ZKS.⁵³ ZSMS je kot stranka v tej fazi potrebovala trdnejšo ideologijo – splošno priseganje na odprtost in pluralnost v razmerah ostrega predvolilnega boja ni zadostovalo. Na pomoč je priskočil Slavoj Žižek, ki je 2. februarja v *Mladini* ponudil ZSMS svojo verzijo liberalizma. Žižek je ugotovil, da ZSMS že nekaj časa zastopa liberalno držo (nova družbena gibanja, civilna družba, marginalne zahteve), zato je predlagal, da se še pred volitvami preimenuje v Liberalno stranko Slovenije.⁵⁴

Že naslednja številka *Mladine* je imela na naslovnici prečrtano igralno kocko in napis »ZSMS – liberalna stranka«. Odkrito prevzemanje liberalne etikete je potekalo vzporedno s predstavitvijo kandidatov »tretjega bloka«, ki pa niso prihajali zgolj iz nekdanjih mladinskih vrst. Jožef Školč je pojasnil, da je v temelju programa ZSMS državljan s svojimi svoboščinami in pravico do izbire. »Program in naša stališča do določenih vprašanj kažejo, da lahko prevzamemo začasno ime ZSMS – liberalna stranka, pri čemer lahko to drugo beremo tudi kot podnaslov.«⁵⁵ Ta »podnaslov« pa se je v uradnih evidencah pojavil šele 22. marca 1990,⁵⁶ čeprav je stranka ime v predvolilnem boju uporabljala že več kot mesec dni. Ime liberalna stranka je burilo duhove tudi v času po volitvah 1990.⁵⁷

ZSMS – liberalna stranka je na volitvah 1990 nastopila samostojno. Prvotni načrti o »tretjem bloku« (skupaj z Zelenimi Slovenije in Zvezo slovenske kmečke mladine, ki je nastala v »inkubatorju« ZSMS) se niso uresničili. Kandidat ZSMS – LS za predsednika Predsedstva RS Marko Demšar je dobil zgolj 10,4 odstotka glasov. Prav tako niso bili uspešni kandidati za Predsedstvo RS (Alojz Križman, Bogdan Oblak - Hamurabi in Slavoj Žižek). Znatno bolje se je stranka odrezala na volitvah v Družbenopolitični zbor (DPZ), kjer je ZSMS – LS pridobila zaupanje 14,49 odstotka volilcev in si pridobila 12 delegatskih mest v osemdesetčlanski zbornici DPZ. ZSMS – LS je kot posamezna stranka dosegla drugi rezultat, takoj za prenovljenimi komunisti. Potem ko so razgovori o sodelovanju z Demosom propadli in ko se je 16. maja konstituirala nova Vlada RS, se je ZSMS – LS »po dolgih letih neformalne opozicije« znašla v pravi, parlamentarni opoziciji.⁵⁸

52 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 194.

53 Pavel Gregorc, »Trojna smrt ZSMS«, *Mladina*, 19. 1. 1990, 17.

54 Slavoj Žižek, »ZSMS je Liberalna stranka Slovenije«, *Mladina*, 2. 2. 1990, 17.

55 Miran Lesjak, »120 kandidatov tretjega bloka«, *Mladina*, 9. 2. 1990, 17.

56 SI_AS/2111, šk. 5, a. e. I/1/13, Dopolnjen dopis z dne 25. junija 1990.

57 Poleti 1990 je izbruhnil sodni spor za ime Liberalna stranka. Slovenska obrtniška stranka je sprožila postopek za izbris dela imena ZSMS – liberalna stranka, saj se je pod imenom Liberalna stranka 15. 6. 1990 vpisala v register političnih strank. Gl. pritožbo v: SI_AS/2111, šk. 5, a. e. I/1/13.

58 Vurnik, *Med Marxom in punkom*, 198.

Namesto zaključka: vprašanja

Kratka organizacijska zgodovina ZSMS v letih 1989–90 se ni odvijala v ravni črti proti politični stranki. Paradoksalno je, da je ZSMS lahko postala stranka samo tako, da vsaj malo »ni želela biti stranka« oziroma da je želela »biti več kot stranka«. Na 13. kongresu ZSMS je bila poleg transformacije v demokratično stranko pomembna tudi določena mera homogenosti. Homogenost pa si je vodstvo zagotovilo s sprejemanjem družbenosti, mladinskosti in nejasnim nadstrankarstvom. Deklarirana frontnost je torej pomagala vodstvu pri konstrukciji politične stranke. Zakaj bi se naslednica DPO ZSMS kot stranka v parlamentarni demokraciji odpovedala uveljavljenim mladinskim dejavnostim, ki posredno koristijo strankarski stvari? Videli smo, da je vodstvo ZSMS uporabljalo dosežke družboslovnih znanosti in metode odnosov z javnostjo. Dejstvo je, da so se dobro zavedali pomena kontinuitete za politično delovanje v prihodnosti.

Mogoče pa očitna ambivalentnost organizacije ni bila ostanek starega samoupravnega socializma, kot so si razlagali sočasni komentatorji. Mogoče je bilo ZSMS-jevsko »nadstrankarstvo v stranki« več kot moderno, celo postmoderno. Z zgodovinske distance (brez sprejemanja historičnih nujnosti) lahko trdimo najmanj to, da je bilo uspešno. Liberalno demokratska stranka oz. Liberalna demokracija Slovenije je bila več kot desetletje najbolj uspešna politična stranka v državi. Bi bila organizacija tako uspešna, če ne bi imela »frontovske« tradicije vsrkavanja različnih ljudi, pogledov, slogov in iniciativ? Tega ne moremo vedeti, lahko pa bi tvegali interpretacijo, da je neka vrsta frontnosti v organizaciji obstajala vsaj do srede prvega desetletja 21. stoletja. Ne nazadnje je Liberalna demokracija Slovenije nastala 12. marca 1994 z združitvijo LDS, Demokratske stranke Slovenije, Socialistične stranke Slovenije in Zelenih – Ekološko socialne stranke.⁵⁹ Če pogledamo z vidika kontinuitet, so se z naslednico ZSMS spojile naslednica opozicijske zveze, naslednica frontovske SZDL in naslednica ekološkega gibanja pod pokroviteljstvom ZSMS. Zato je na mestu vprašanje, ali ni ravno frontnost tista lastnost, ki si jo delita ZSMS v osemdesetih in njena naslednica LDS v času vladanja po osamosvojitvi.

⁵⁹ Martin Ivanič, »Liberalna demokracija Slovenije,« v: *Enciklopedija Slovenije, knjiga 16 (Dodatek)* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), 121.

Viri in literatura

Arhivski viri:

- SI_AS, Arhiv Republike Slovenije:
– SI_AS/2111, Liberalna demokracija Slovenije.

Literatura:

- Balazic, Milan. *Slovenski Berlinski zid*. Ljubljana: Študentska založba, 2006.
- Bideleux, Robert in Ian Jeffries. *A History of Eastern Europe: Crisis and Change*. London in New York: Routledge, 1998.
- Čepič, Zdenko. »Politična sprostitvev.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, I*, ur. Jasna Fischer, Žarko Lazarevič, Ervin Dolenc, Jurij Perovšek; Bojan Godeša, Zdenko Čepič in Aleš Gabrič, 1056–69. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Čepič, Zdenko. »Preoblikovanje slovenskega političnega prostora.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, I*, ur. Jasna Fischer, Žarko Lazarevič, Ervin Dolenc, Jurij Perovšek; Bojan Godeša, Zdenko Čepič in Aleš Gabrič, 1191–1200. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Čepič, Zdenko. »Volitve aprila 1990.« V: *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, I*, ur. Jasna Fischer, Žarko Lazarevič, Ervin Dolenc, Jurij Perovšek; Bojan Godeša, Zdenko Čepič in Aleš Gabrič, 1283–90. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- *Delo*, 6. 11. 1989. »Dost mam.«
- *Delo*, 6. 11. 1989. »Enoten cilj ZSMS je pluralističen sistem parlamentarne demokracije.«
- Gregorc, Pavel. »Trojna smrt ZSMS.« *Mladina*, 19. 1. 1990.
- Hyder Patterson, Patrick. »The East is Read: the End of Communism, Slovenian Exceptionalism, and the Independent Journalism of Mladina.« *East European Politics & Societies* 14, št. 2 (2000): 411–59.
- Ivanič, Martin. »Liberalna demokracija Slovenije.« V: *Enciklopedija Slovenije, knjiga 16 (Dodatek)*, 121. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Janša, Janez. »Med transmisijo in samostojnostjo.« *Mladina*, priloga *Pogledi*, 20. 6. 1985.
- *Javna tribuna*, november 1989. »Novi statut ZSMS«.
- Jović, Dejan. *Jugoslavija, država koja je odumrla*. Zagreb in Beograd: Prometej in Samizdat B92, 2003.
- Kardelj, Edvard. *Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja*. Ljubljana: ČGP Komunist, 1977.
- Lesjak, Miran. »120 kandidatov tretjega bloka.« *Mladina*, 9. 2. 1990.
- Lesjak, Miran. »13. portoroški plenum.« *Mladina*, 3. 11. 1989.
- Lesjak, Miran. »Boj za prestiž.« *Mladina*, 10. 2. 1989.
- Lesjak, Miran. »Spori in spopadi.« *Mladina*, 3. 2. 1989.
- Lesjak, Miran. »Stranke namesto mozoljev.« *Mladina*, 16. 6. 1989.
- Lesjak, Miran. »Za demokracijo ali za oblast?« *Mladina*, 27. 1. 1989.
- Lévesque, Jacques. *The Enigma of 1989. The USSR and the Liberation of Eastern Europe*. Berkley, Los Angeles in London: University of California Press, 1997.
- Lusa, Stefano. *Razkroj oblasti, Slovenski komunisti in demokratizacija države*. Ljubljana: Modrijan, 2012.
- Mastnak, Tomaž. »Med totalitarno in liberalno demokracijo.« *Mladina*, 10. 2. 1989.
- Meier, Viktor. *Yugoslavia: A History of its Demise*. London in New York: Routledge, 1999.
- Meško, Borut. »Gibanje za drugačno prihodnost.« *Mladina*, 13. 1. 1989.

- Mihelj, Vlado. »Madžarizacija ZSMS.« *Mladina*, 3. 11. 1989.
- *Mladina*, 10. 2. 1989. »Diareja.«
- Ocvirk, Mojmir. »Konec demokratizacije in prehodnih obdobij.« V: *Boj za oblast*, ur. Andrej Fištravec, Dragica Korade, Tomaž Mastnak, Mojmir Ocvirk in Dejan Pušenjak, 43–82. Maribor: Katedra, 1989.
- Pečauer, Marko in Darja Verbič. »Javna seja mladine in političnih zvez.« *Delo*, 9. 5. 1989.
- Pečauer, Marko. »Vprašanje demokracije se ne da rešiti enkrat za vselej.« *Delo*, 24. 1. 1989.
- Ramet, Sabrina P. *Balkan Babel: The Disintegration of Yugoslavia from the Death of Tito to the Fall of Milošević*. Oxford: Westview Press, 2002.
- Read, Rosie. »Creating reflexive volunteers? Young people's participation in Czech hospital volunteer programmes.« V: *Youth and Social Change in Eastern Europe and the Former Soviet Union*, ur. Charles Walker in Svetlana Stephenson, 29–43. New York: Routledge, 2012.
- Repe, Božo. *Slovinci v osemdesetih*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2001.
- Šetinc, Franc. *Misel in delo Edvarda Kardelja*. Ljubljana: Prešernova družba, 1979.
- Šetinc, Mile. »Slovinci pred volitvami, Iluzije o združenih opoziciji.« *Mladina*, 17. 11. 1989.
- Stojanov, Veso. »Igra se nadaljuje.« *Delo*, 8. 11. 1989.
- Stojanov, Veso. »ZSMS: parlamentarna demokracija in trg.« *Delo*, 6. 11. 1989.
- Swain, Nigel. »Negotiated Revolution in Poland and Hungary, 1989.« V: *Revolution and Resistance in Eastern Europe: Challenges to Communist Rule*, ur. Kevin McDermott in Matthew Stibbe, 139–56. Oxford in New York: Berg, 2006,
- Vladislavljević, Nebojša. *Serbia's Antibureaucratic Revolution, Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. New York: Palgrave Macmillan, 2008.
- Vrhovnik, Majda. »ZSMS – Brojke i slova.« *Mladina*, 10. 11. 1989.
- Vurnik, Blaž. »Nova družbena gibanja v objemu Zveze socialistične mladine Slovenije.« V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič, 347–364. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010.
- Vurnik, Blaž. *Med Marxom in punkom, Vloga Zveze socialistične mladine Slovenije pri demokratizaciji Slovenije 1980–1990*. Ljubljana: Modrijan, 2005.
- Žižek, Slavoj. »Partija se s partijo izbija.« *Mladina*, 14. 4. 1989.
- Žižek, Slavoj. »ZSMS je Liberalna stranka Slovenije.« *Mladina*, 2. 2. 1990.

Marko Zajc

TRANSFORMATION OF THE ZSMS FROM A SOCIO-POLITICAL ORGANISATION INTO A POLITICAL PARTY

SUMMARY

The contribution addresses a short yet important period of “intermediacy” in the organisational status of the Socialist Youth League of Slovenia (hereinafter the ZSMS) in 1989 and in the beginning of 1990. The author takes into consideration the representations in the media (*Mladina* and *Delo*) with regard to the organisational issues of this youth organisation, which assumed an “active stance” in the months following the apprehension of “the Four” (in the summer of 1988) and thus became openly oppositional, even though it remained within the functional structure of the

socio-political organisations. In the next phase the author analyses the results of the 13th Congress of the ZSMS, where the organisation with its old name, unclear organisation and even more vague contents, decided to take part in the struggle for power. In 1988/89 the ZSMS leadership rose to the top of this youth socio-political organisation's structure. The leadership knew that this organisation was outdated, but was nevertheless unable to renounce it. The old structure in the framework of the dissolving workers' self-management and delegate system did not merely allow the leadership to survive, but also represented the foundation for the new activities in the field of democracy and business. A short organisational history of the ZSMS in 1989 and 1990 shows that this organisation did not follow a straight line of transformation into a political party. At its 13th Congress in Portorož, the ZSMS became an independent political organisation and announced it would participate in the multiparty elections. Nonetheless, the leadership still avoided calling this organisation a party. It is a sort of a paradox that the ZSMS could only become a party by at least partially "not wanting to be a party" or by "wanting to be more than a party". At the Congress a certain amount of homogeneity was important as well, apart from the transformation into a democratic party. The leadership ensured this homogeneity by accepting that the ZSMS was a social and youth organisation with an unclear supra-party position. The declared "front" nature (the merging of various interests) thus helped the leadership construct a political party. For more than a decade, the successor of the ZSMS – the Liberal Democrats of Slovenia (LDS, after 1994 the Liberal Democracy of Slovenia) – was the most important political party in Slovenia. The author concludes the article with the realisation that the "merging of various interests" was the main characteristic of the ZSMS/LDS, also in the period of party pluralism.

Jurij Hadalin*

Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo¹

Izvenparlamentarne politične stranke na Slovenskem od demokratičnih sprememb do danes**

IZVLEČEK

Prispevek poskuša detektirati nekaj osnovnih pojavov v slovenskem politično-strankarskem življenju v daljšem loku – od prvih povojnih demokratičnih volitev leta 1990 do danes. Atomizirano slovensko politično sceno je sicer v takšnem pregledu težko zajeti v celoti, zato ob splošnih primerjavah bralcu ponuja nekaj vinjet iz obravnavanega obdobja.

Ključne besede: Slovenija, politične stranke

ABSTRACT

NOBODY TRUSTS THEM, AND YET NEW ONES ARE BEING ESTABLISHED.
EXTRA-PARLIAMENTARY POLITICAL PARTIES IN SLOVENIA SINCE THE
DEMOCRATIC CHANGES UNTIL TODAY

The following contribution aims to detect a few basic phenomena in the Slovenian political party life within a more extensive time frame: since the first post-war democratic elections in 1990 to date. It is difficult to encompass the whole of the atomised Slovenian

1 Barbara Eržen, »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo,« *Žurnal*, 28. 11. 2014, pridobljeno 10. 1. 2017, <http://www.zurnal24.si/politicne-stranke-stevilo-strank-lokalne-volitve-clanek-240692>.

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Kongresni trg 1, SI-1000 Ljubljana, jurij.hadalin@inz.si
** Raziskava je nastala v okviru raziskovalnega programa P6-0281 *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

political scene in such an overview, and therefore the article provides, besides the general comparisons, a few illustrations from the period under consideration.

Keywords: Slovenia, political parties

»Na seznamu kandidatnih list je bilo, skromno stisnjeno tja nekam med razne monstrume, kot so na primer *Demokratska stranka Slovenije, Demokrati Slovenije – DS in Združeni zeleni – Zeleni Slovenije in Zelena alternativa*, prav prisrčno opaziti tudi kandidatno listo Mojca. Lista je imela eno samo kandidatko, in sicer je bila to **Mojca Ferle Brezavšček**, roj. 04. 12. 1969, Izola, Ferda Bidovca 7, prodajalka, namest. poslovodje. Navadna proletarka, in to celo ‚samo‘ prodajalka v trgovini, mora imeti kar precej korajže, da se ji ni problem pojaviti med vsemi tistimi doktorji in magistri, kaj? ‚Korajže‘? Nobene korajže ni treba imeti. Samo Mojca moraš biti.«²

Neodvisni kandidatki na volitvah za državni zbor je uspelo prepričati 697 volivcev ali šest promilov tistih, ki so oktobra 2000 prišli na volišča.³

Neredko smo že slišali: »Dva Slovence, tri stranke ...« Slovenska strankarska scena je nedvomno zelo fragmentirana, še bolj pa živahna. Od tiho nastajajočih zvez v času družbenega vrenja pred prvimi povojnimi demokratičnimi volitvami, ko bi entuziazem po možnosti ponovnega svobodnega političnega združevanja lahko pač pojasnili z dolgo trajajočo abstinenco, do poplave novih strank pred praktično vsakimi novimi volitvami, ne glede na to, ali so lokalne ali državnozborske. Pred kot gobe po dežju rastočimi strankami niso ostale imune niti volitve evropskih poslancev.⁴ Da o fragmentaciji obstoječih strankarskih organizmov ne govorimo. Kljub temu pa lahko k temu zdravorazumsko dodamo, da samozavest v političnem boju še nikomur ni škodovala, ampak prej koristila. A številne nove stranke v tej samozavesti delujejo bolj kot nekakšne kamikaze, če preberemo navodila iz prvega slovenskega priročnika o volilnih kampanjah *Kako zmagati na volitvah?*, ki sta ga po udeležbi na seminarju za nove vzhodnoevropske demokratične stranke v organizaciji ameriške demokratske stranke ob Blatnem jezeru napisala Matjaž Šinkovec in Božidar Novak. V njem v poglavju »Kritične odločitve«, natančneje v podpoglavju »Kaj je naš cilj?« lepo piše: »Cilj našega posla v predvolilni kampanji je preprost – to je zmaga na volitvah.«⁵ Ta pa se zaradi vse večje fragmentacije vedno bolj odmika in stranko včasih na podlagi imen nekaterih vpletenih ponese kvečjemu do državnega zbora ali občinskega sveta,

2 Jure Aleksič, »Kandidatka Mojca,« *Mladina*, 23. 10. 2000, pridobljeno 20. 1. 2017, <http://www.mladina.si/93525/kandidatka-mojca/>.

3 »Volitve poslancev v Državni zbor 2000,« *Državna volilna komisija*, pridobljeno 23. 1. 2017, http://www.dvk-rs.si/arhivi/dz2000/rez_sl.htm.

4 »Vloženih 12 list kandidatov za Evropski parlament,« *Mladina*, 9. 5. 2009, pridobljeno 10. 1. 2017, http://www.mladina.si/80752/09-05-2009-vlozenih_12_list_kandidatov_za_evropski_parlament/. Gl. tudi: Jure Aleksič, »Od šanka do šanka, od srca do srca: izvenparlamentarne strančice v boju za evrosinekurice,« *Mladina*, 4. 6. 2004, pridobljeno 20. 1. 2017, <http://www.mladina.si/94354/od-sanka-do-sanka-od-srca-do-srca/>.

5 Matjaž Šinkovec in Božidar Novak, *Kako zmagati na volitvah* (Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1990), 16.

saj v okviru slovenskega volilnega sistema zmage, kot so jo imeli v mislih ameriški svetovalci na Madžarskem,⁶ pri nas ni mogoče doseči. Dopušča pa vstop manjših strank v parlament. In teh vsako leto vznikne vsaj nekaj.⁷ Nekatere se ustanovljajo na podlagi programskih nestrinjanj ali razkolov v drugi stranki, nekatere nastanejo iz civilnodružbenih gibanj, spet tretje poskušajo najti svoje mesto v ideološkem spektru. Te imajo navadno tudi najbolj ekstremen značaj. Nov trend, na katerega je opozorila Simona Kustec Lipicer, pa je vznikanje strank, ki v imenu nosijo ime voditelja, oziroma t. i. stranke novih obrazov,⁸ ki nekoliko spominjajo na mesijanstvo, kar je lepo ubesedil Bernard Nežmah: »Vsake toliko se po deželi razširi nova evforija. Tokrat v obliki pozitivne projekcije, uperjene v iskanje sprememb v politiki: Čas je, da pridejo v politiko novi obrazi in nove stranke.«⁹ V času prestrukturiranja slovenskega političnega prostora po letu 2004, ko se je največja uveljavljena stranka na levi sredini, *Liberalna demokracija Slovenije*,¹⁰ sesula sama vase, so po nekaj letih iskanja ne le nastale, temveč tudi postale pomemben dejavnik v slovenskem političnem sistemu, pa četudi le za en mandat.¹¹ Kar nas pripelje do primerjav s severnimi sosedi, kjer je v zadnjih letih prišlo do podobnega fenomena, če pogledamo le meteorski uspeh milijarderja Franka Stronacha. Nekoliko kataklizmični komentar politologa Petra Filzmaierja morda opiše splošno vzdušje: »Poklical me je nekdo iz Slovenije in vprašal, zakaj je zaupanje v politične stranke v Avstriji tako visoko. Bil sem presenečen nad vprašanjem, nato pa sem pogledal podatke za Slovenijo – groza.«¹²

-
- 6 Ameriški pogled seveda sledi večinskemu volilnemu sistemu, ne pa verziji proporcionalnega, kot ga imamo v Sloveniji. Na volitvah 1990 pa so bile zadeve še nekoliko bolj nejasne, saj se je volilo v tri družbenopolitične zборе slovenske skupščine, potekale pa so še kompleksne volitve na lokalni ravni, kjer predlagatelj kandidata ni bil nujno politična stranka, ampak tudi različne družbenopolitične ali delovne skupnosti. Za primer gl: *Naš časopis: Vrhiško občinsko glasilo*, št. 163, marec 1990, pridobljeno 12. 1. 2017, <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-X4S099KE/>.
- 7 V Uradnem listu, ki je izšel 24. maja, lahko preberemo, da smo pri nas bogatejši za še eno politično stranko. Več kot očitno je, da ostale obstoječe stranke ne pokrivajo celotnega področja družbenega življenja. Večina se jih že v samem imenu ukvarja predvsem z »demokracijo« in »Slovenijo«. Za zdaj še ni eksotov, kot je recimo poljska stranka pivcev piva. Tudi novoustanovljena partija iz Murske Sobotne ne bo poskrbela za pretirane novosti, saj se navezuje na izročilo nekdanjega podpredsednika vlade (Marjana Podobnika op. a.), kar izdaja že zgovorno ime *Zveza poštenih ljudi Slovenije* [...] O konkretnih ciljih, nalogah, usmeritvah in dejavnostih smo seveda želeli spregovoriti tudi z zastopnikom *Zveze poštenih ljudi Slovenije* Jožetom Šijanecem, ki pa nam je povedal, da zaradi »nepoštenja« v stranki z njo ne bo več sodeloval. – Sebastjan Ozmeč, »Pošteni Slovenije«, *Mladina*, 17. 6. 2002, pridobljeno 12. 1. 2017, <http://www.mladina.si/88396/mposteni>.
- 8 Take stranke so pogosto lokalnega značaja, kjer so liste, ki so omejene zgolj na ozko občinsko okolje, vsedravnim strankam pogosto močna konkurenca. Lahko pa so tudi parlamentarne. »Stranke, ki nosijo imena posameznikov, so relativno nova stvar. Leta 2010 sta bili tako registrirani *Peter Verbič – Lista za Domžale in LTD – Toni Dragar*. Letos (2014 op. a.) pa so se pojavile še *Zaveznštvo Alenke Bratušek*, *Stranka Mira Cerarja*, *Lista Marjana Šarca in Lista Reza*.« – Eržen, »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo.«
- 9 Bernard Nežmah, »Novi obrazi na asfaltiranih njivah: Med mitom in realnostjo«, *Mladina*, S. 5. 2011, pridobljeno 12. 1. 2017, <http://mladina.si/53908/novi-obrazi-na-asfaltiranih-njivah/>.
- 10 Martin Ivanič, »Liberalna demokracija Slovenije«, *Enciklopedija Slovenije 16* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002), 121.
- 11 Simona Kustec Lipicer, »Od strankokracije do novega razvojnega modela države: ocena slovenske parlamentarne demokracije ob njeni petindvajsetletnici,« v: *Četrto stoletje Republike Slovenije – izzivi, dileme, pričakovanja*, ur. Jure Gašparič in Mojca Šorn (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino: 2016), 45–50.
- 12 Borut Mekina, »Avstrija po poti Slovenije«, *Mladina*, 27. 5. 2016, pridobljeno 20. 1. 2017, <http://www.mladina.si/174436/avstrija-po-poti-slovenije/>.

Ko bo ta prispevek objavljen, bo v registru političnih strank že zavedena naslednja, ki bo obogatila desni politični pol, izšla pa je iz civilnodružbenega gibanja, ki se je angažiralo ob spremembah družinskega zakonika¹³ in jih tudi uspešno preprečilo.¹⁴ Vodja *Gibanja za otroke in družino* Aleš Primc je po mnogih letih aktivnega poseganja v politiko ugotovil, da je čas za formalni nastop na političnem parketu, kjer bo v medstrankarskih sporih poskušal iztržiti več kot doslej in izkoristiti družbeni zagon.¹⁵ Kakšen bo izplen transformacije iz civilnodružbene iniciative v stranko, pa je drugo vprašanje, saj ga definicija označuje tako: »Temeljna razlika med političnimi strankami in drugimi civilnimi organizacijami je, da stranke zajemajo širše družbene interese, civilne asociacije pa ožje.«¹⁶ Kar je tudi problem strankarskih organizacij: »Točnega podatka, koliko ljudi je članov političnih strank, ni, a več raziskav je namerilo, da naj bi bilo članov (strank op. a.) v Sloveniji le nekaj odstotkov prebivalstva. Politologi Marjan Brezovšek, Miro Haček in Milan Zver so tako v leta 2008 izdanem delu zapisali, da nizka stopnja članstva kaže prav na nesposobnost strank samih, da bi pridobile več članov. Hkrati pa še vedno prevladuje mnenje, da članstvo v stranki predstavlja korist le, če je stranka na oblasti, sicer pa je to vse prej kot korist.«¹⁷

Poleg tega pa tudi že konkurenčne obstoječe stranke na nove tekmice ne gledajo z največjim navdušenjem, saj jim drobljenje ciljne volilne populacije otežuje politično preživetje.¹⁸

Število članov posamičnih strank ni javno dostopen podatek, a za ilustracijo bom povzel številke, ki so jih pred državnozborskimi volitvami 2004 Slovenski tiskovni organizaciji posredovale nekatere politične stranke: *Slovenska ljudska stranka SLS+SKD* je svoje članstvo ocenjevala na »približno« 63.500, vladajoča *Liberalna demokracija Slovenije* je imela 8.788 članov, *Socialdemokratska stranka Slovenije SDS*

13 Ureditev družinskega prava v Sloveniji je izhajala iz Zakona o zakonski zvezi in družinskih razmerjih (1976), ureditev je bila večkrat popravljena in revidirana, tudi zaradi novih mednarodnih in ustavnih sprememb. Leta 2011 je bil sprejet nov Družinski zakonik, ki je opredelil tudi družino, ki dotlej ni bila zakonsko definirana, pomembno pa je opredelil tudi druge oblike družinskih razmerij. Zaradi občutljivosti teme je postalo to predmet globokih in resnih političnih protestov, demonstracij in drugih političnih akcij. Nasprotniki družinskih reform so marca 2012 razpisali tudi zakonodajni referendum, kjer je bil družinski zakonik zavržen. Referendum je bil najbolj zaznamovan z določanjem pomena družine, kar si je zadal nov družinski zakonik, odzvali so se politični aktivisti, delno tudi iz cerkvenih krogov. Zakonik je urejal tudi področja posvojitve, rejništva, nasilja v družini in položaja otroka med ločitvijo, a se je velika večina javne polemike osredotočila na le en člen, ki je urejal posvojitve otroka, če je eden od istospolnih partnerjev njegov biološki starš. Vlada je leta 2015 ponovno poskušala urediti sporno vprašanje z novelo zakona, ki je bil ob široki medijsko-politični kampanji konec leta na referendumu ponovno zavržen. – Ma. F., »Referendum o družini bo 20. decembra,« *Delo*, 4. 11. 2015, pridobljeno 20. 1. 2017, <http://www.delo.si/novice/politika/druzinski-referendum-bo-20-decembra.html>. *Družina – Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 20. 1. 2017, <https://sl.wikipedia.org/wiki/Dru%C5%BEina>. »Danes mineva leto dni od referenduma za prihodnost naših otrok in družin!«, *24kul.si*, pridobljeno 20. 1. 2017, <http://24kul.si/danes-mineva-leto-dni-od-referenduma-za-prihodnost-nasih-otrok-in-druzin>.

14 »Pridružite se Gibanju za otroke in družine!«, *24kul.si*, pridobljeno 7. 2. 2017, <http://24kul.si/ustanovljeno-gibanje-za-otroke-in-druzine>.

15 G. K., »Zevnikova in Primc ustanovljata stranko Glas za otroke in družine, Za bolj Bogo, otrokom in družinam prijazno Slovenijo,« *MMC RTV SLO*, pridobljeno, 12. 2. 2017, <https://www.rtvlo.si/slovenija/zevnikova-in-primc-ustanovljata-stranko-glas-za-otroke-in-druzine/412446>.

16 Blanka Rakovec, »Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2002), 9.

17 Eržen, »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo.«

18 »Novakova: Nova stranka na desnici bi bila satelit neke druge stranke,« *Dnevnik*, 2. 8. 2013, pridobljeno 12. 2. 2017, <https://dnevnik.si/1042600788/slovenija/novakova-nova-stranka-na-desnici-bi-bila-satelit-neke-druge-stranke>.

je navedla število »skoraj 20.000 (brez članov forumov)«, *Združena lista socialnih demokratov* »približno 27.000 članov in simpatizerjev«, 35.000 jih je naštela *Demokratska stranka upokoencev Slovenije*, 5.500 *Slovenska nacionalna stranka*, *Demokratska stranka Slovenije DS 1200*, *Deželna stranka Štajerska 800*, *Naprej Slovenija 3000*, *Neodvisna lista za Maribor 2149*, *Nova Slovenija – Krščanska ljudska stranka NSi* (ustanovljena dva meseca pred tem) 5200, *Nova Stranka NOVA 200*, *Zelena alternativa Slovenije 300*, *Zeleni Slovenije* »približno« 2000, *Stranka mladih Slovenije SMS* »od 1000 do 2000«, *Zveza za Primorsko* pa 3000.¹⁹ O približnosti podatkov priča podoben zbir podatkov za volitve leta 1996, kjer je *LDS* navedla »okrog 18.000 članov«, *Slovenski krščanski demokrati* »preko 35.000 registriranih članov«, *ZLSD* 24.000, *SDS* »preko 15.000«, *Slovenska ljudska stranka* »preko 40.000«, *DS* »okoli 2700«, *SNS 4732*, *Slovenska nacionalna desnica* 1.500, *Zelena alternativa* »500 članov in 1000 simpatizerjev«, *Nacionalna stranka dela* »340, od tega je približno tretjina žensk«, *Zeleni Slovenije* 3000, *Delavska stranka Slovenije* »pred parlamentarnimi volitvami 1992 okoli 6000 članov«, *Liberalna stranka* 3600 članov, *Republikanska stranka Slovenije* »nekaj čez 1000 članov«, *Slovenska obrtniško-podjetniška stranka – Stranka centra (SOPS)* »približno 5000«, *Krščansko socialna unija* »približno 1000«, *Zveza za Primorsko* 2700, *Zveza za Ljubljano* »približno 300«, najbolj natančno pa je o članstvu poročala *Civilna iniciativa za Slovenijo CIS*. Ta je svoje članstvo opisala tako: »Stranka ima 200 ustanovnih članov, sicer pa se članstvo deli na 16 aktivnih članov ali predstavnikov stranke, ki sestavljajo Akademijo stranke, in pasivne člane stranke. Preko 150 članov stranke ima visoko izobrazbo.«²⁰

Stranke delujejo kot posrednik med družbo in državo ter lahko vplivajo na odločanje zaradi moči, ki jo imajo v mehanizmu države. Na oblast praviloma pridejo na demokratičen način, z volitvami, in tako pridobijo sredstvo za uresničevanje svojega političnega programa.²¹ Ne pa vse. V tem prispevku se bom osredotočil na politične stranke državnega značaja, in ne na množico lokalno omejenih strank, v katerih je interes oz. vodilo programa navadno zelo ozko profilirano. Pred lokalnimi volitvami leta 2006 je *Mladina* odbrala cvetober lokalnih list, veliko jih je bilo enkratnega značaja; v Mariboru so se tako pojavile liste *Perspektiva Maribora 2010*, *Združenje za moj Maribor*, *Za okolju prijazen Maribor*, *Maribor gre gor*, *Združenje Romov v Mariboru* in še danes v mestnem svetu opazna *Neodvisna lista gasilcev Maribora*. Poleg njih je na volitvah nastopila tudi *Lista Za vrtičkarje v Morskem jarku*.²² Nekatere vodi ime, druge lokalpatriotizem, spet tretje lokalna problematika. Pri tej je bila v zgodovini lokalnih volitev ena izmed najbolj spornih lista *Regijske civilne iniciative za reševanje romske problematike*, ki je svoje ime in program (volilno neuspešno) zasnovala na

19 »Biografije registriranih političnih strank (dopolnjeno)«, STA, 21. 9. 2000, pridobljeno 10. 1. 2017, <https://www.sta.si/513055/biografije-registriranih-politichnih-strank>.

20 »Biografije LDS, SKD, SDS, SLS, ZLSD, DS, SNS, SND, SF, NSD, LS, RZS, SOPS, ZA, Zeleni, KSU, DSS, ZZG, ZZP, ZZZ, DeSUS, CI«, STA, 12.10. 1996, pridobljeno 12. 2. 2017, <https://www.sta.si/236982/biografije-lds-sk-ds-sls-zlsd-ds-sns-snd-sf-nsd-ls-rzs-sops-za-zeleni-ksu-dss-zzg-zzp-zzl-desus-ci>.

21 Rakovec, *Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji*, 6.

22 Deja Crnovič, »Lista Za vrtičkarje v Morskem jarku [...] in druga nenavadna imena lokalnih list«, *Mladina*, 25. 10. 2006, pridobljeno 12. 2. 2016, <http://www.mladina.si/95136/lista-za-vrtickarje-v-morskem-jarku/>.

protiromskem sentimentu.²³ A pomen lokalnih strank in list iz lokalnih volitev v volitve narašča in resno ogroža status parlamentarnih strank, ki na lokalni ravni ne uživajo proporcionalne moči, ki bi jim po logiki državnozborskih volitev pripadala.²⁴

Težavo predstavlja tudi definicija predmeta te razprave, namreč kaj sploh je zunajparlamentarna stranka. V dolgem časovnem loku slovenske parlamentarne demokracije so namreč določene politične stranke denimo vzniknile, se prebile v parlament, osvojile celo največji delež sedežev v parlamentu, nato pa že ob prihodnjih volitvah izginile. Še več pa je primerov strank, ki so v parlamentu sodelovale, čeprav vanj niso bile izvoljene. Doživeli smo že več razcepov strank, kjer se je del poslancev odločil za ustanovitev nove stranke. Ali je ta parlamentarna ali ne, pa je bilo drugo vprašanje. O interpretacijah pa bi se dalo debatirati – predsednik *Slovenske nacionalne stranke* je ob njenem tretjem razcepu izjavil, da se je razcepila poslanska skupina, in ne stranka.²⁵ Število poslancev, ki so potrebni za ustanovitev poslanske skupine, je jasno, danes so potrebni štirje, a status parlamentarne stranke je med drugim²⁶ pomemben tudi za njeno (zakonsko obvezujočo) prisotnost v medijih v času kampanje, kar je izkusil še en odpadnik iz SNS Sašo Lap, ki je želel enako pozornost za svojo Slovensko nacionalno desnico.²⁷ Enako usodo je izkusil tudi poslanec *Nove Slovenije* Janez Drobnič, ki je po izstopu iz *NSi* prestopil v zunajparlamentarno *Krščansko demokratsko stranko* in trdil, da jo predstavlja v državnem zboru.²⁸ Več strank, ki so imele pomembno moč v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, danes životari izven parlamenta, še več pa je takih, ki se njegovega praga niso niti dotaknile. Dotaknil se bom vseh, ob tem pa ne smemo pozabiti, da je bila manjšim strankam letvica z leti postavljena vse višje, od 2, 5 odstotka glasov leta 1990, 3, 3 odstotka na naslednjih dvojih parlamentarnih volitvah do današnjih 4 odstotkov glasov.²⁹

23 Peter Petrovčič, »Protiromska lista: Samostojno na volitve,« *Mladina*, 30. 9. 2010, pridobljeno 23. 11. 2016, <http://www.mladina.si/51887/protiromska-lista/>.

24 Na lokalnih volitvah leta 2014 je tako v 11 mestnih občinah (v manjših občinah je razmerje še bolj v prid političnim gibanjem lokalnega pomena) od 306 svetniških mandatov 152 mandatov pripadlo neodvisnim listam, vladajoča stranka pa v nobeni slovenski občini ni dobila župana. – Tamara Kajtazovič, »Parlamentarne stranke z manj mestnimi svetniki,« *Mladina*, 6. 10. 2014, pridobljeno 1. 2. 2017, <http://www.mladina.si/160886/parlamentarne-stranke-z-manj-mestnimi-svetniki/>.

25 Govoril je o treh poslancih, ki so stranko zapustili in ustanovili novo stranko z imenom *Lipa*. Eden od poslancev, Sašo Peče, je opravljal tudi funkcijo podpredsednika Državnega zbora, kar je bil tudi eden od kamnov spotike. Stranka *Lipa* je sicer že po naslednjih volitvah izginila s političnega prizorišča. – »Jelinčič: Razcepila se je poslanska skupina, ne stranka,« *STA*, 17. 1. 2008, pridobljeno 1. 2. 2017, <https://www.sta.si/1249863/jelincic-razcepila-se-je-poslanska-skupina-ne-stranka/>.

26 Parlamentarni status je za stranke pomemben zaradi več razlogov: parlamentarni stranki pripada večja finančna pomoč in organizacijska pomoč v parlamentu, več strokovnih sodelavcev in podobno, pripada ji tudi določene deleži članstva v parlamentarnih delovnih telesih, tudi vodilna mesta. « – »Je KDS parlamentarna stranka ali ne?,« *Mladina*, 20. 8. 2008, pridobljeno 2. 2. 2017, http://www.mladina.si/78579/20-08-2008-je_kds_parlamentarna_stranka_ali_ne_/.

27 »Po Lapovih trditvah SND ne bo privolila v odločitve, ki jo je sprejela nekakšna ‚ad hoc‘ ustanovljena komisija v okviru Sveta RTV Slovenija in na tej podlagi stranko tudi uvrstila med neparlamentarne stranke, ki jim je za razliko od parlamentarnih strank z dvema tretjinama namenjena zgolj tretjina predstavitvenega časa na televiziji. « – »Sašo Lap: ‚SND je parlamentarna stranka!‘,« *STA*, 18. 10. 1996, pridobljeno 2. 2. 2017, <https://www.sta.si/241094/lap-snd-je-parlamentarna-stranka?>

28 »Je KDS parlamentarna stranka ali ne?.«

29 Zofija Savec, »Volitve,« *Prva statistična objava, št. 173, 22. oktober 2004*, pridobljeno 2. 2. 2017, <http://www.stat.si/doc/06-po-078-0402.doc>.

A najprej je treba še ugotoviti, v kakšnem strankarskem sistemu sploh smo. Iz definicij, ki jih je v diplomskem delu uporabila Blanka Rakovec, sem odbral tri, ki danemu stanju še najbolj ustrezajo. Prvi je atomizirani večstrankarski sistem, ki navadno predstavlja razvojno fazo, ko v areni za oblast tekmuje veliko organizacij; v Sloveniji je od jeseni 1989 do prvih volitev 1990 nastopalo 120 političnih strank, na volilnih lističih pa je ob množici samostojnih kandidatov bilo napisanih samo 15 strank, ki so izpolnile potrebne pogoje.³⁰ Dvoje volitev pozneje je številka narasla na 16.³¹ Inflacija strank je bila povezana tudi z nadvse preprostim načinom ustanovitve politične stranke, za njen uradni nastanek je bilo treba zbrati le 20 ustanovnih članov. Tudi to pa ni bilo vedno tako enostavno, kot priča zapis iz *Dela*:

»Na ustanovnem zboru *Slovenske zveze za svetovno demokracijo* v Srednji dvorani Cankarjevega doma se je danes zbralo deset ljudi: trije iz iniciativnega odbora, trije obiskovalci, trije novinarji in ena hostesa. SZSD tako ni bila ustanovljena, saj zakon zahteva, da politično organizacijo ustanovi najmanj dvajset polnoletnih občanov. Iniciativni odbor pod vodstvom Borisa Valenčiča si je to novo politično organizacijo zamislil kot zvezo, ki bo združevala vse napredne ljudi, ki se bodo zavzemali za celovite demokratične in kvalitativne procese v svetu. Na zboru so prebrali svoj program in vprašali, ali ima kdo kaj dodati. Nihče ni imel nič dodati.«³²

Ko je končno pričel veljati novi *Zakon o političnih strankah*, ki je bil sprejet leta 1994, se je minimalno število »polnoletnih državljanek in državljanov Republike Slovenije, ki podpišejo izjavo o ustanovitvi stranke«, povečalo na 200. Resne aktivnosti stranke pa ne prikaže samo začetno število njenih podpornikov, na državni ravni mora namreč stranka izpolniti določena merila, da lahko vloži svojo kandidatno listo, tam pa je letvica za marsikatero postavljena previsoko.³³ Včasih se zalomi celo bolj izkušenim strankam, predvsem na račun izpolnjevanja t. i. »ženskih kvot«. S tem recimo ni imela težav zunajparlamentarna stranka *Glas žensk*, ki je po uspehu na mariborskih lokalnih volitvah poskusila svoj program uveljaviti tudi na

30 Rakovec, *Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji*, 13.

31 »Nacionalne liste je vložilo 16 strank,« STA, 24. 10. 1996, pridobljeno 20. 2. 2017, <https://www.sta.si/239503/nacionalne-liste-je-vlozilo-16-strank>.

32 M. P., »Deset ljudi ne more ustanoviti stranke,« *Delo*, 22. 3. 1990, 2.

33 Štiri zunajparlamentarne stranke (*Stranka enakopravnih dežel, Krščansko-socialna unija, Republikanci Slovenije in Komunistična partija Slovenije*) so namreč leta 1999 vložile zahtevo po oceni ustavnosti 43. člena Zakona o volitvah v državni zbor, ki je za zunajparlamentarne stranke določal, da morajo zbrati večje število podpisov volivcev za vložitev kandidatur. Ustavno sodišče je na to pobudo odgovorilo z nekoliko ciničnim tonom: »Načelo splošnosti volilne pravice ne prepoveduje zakonodajalcu, da bi postavil določene pogoje za kandidature. Zakonodajalec ima pravico, da z določitvijo potrebne podpore za kandidature na volitvah v Državni zbor zagotovi, da se volilne tekme lahko udeležijo le kandidati in liste, za katere se izkaže da imajo vsaj minimalno realno možnost za pridobitev mandata, prepreči pa se udeležba kandidatom in listam, za katere se že v kandidacijskem postopku izkaže, da uživajo tako majhno podporo v volilnem telesu, da ne obstaja niti minimalna možnost, da bi pridobile mandat. S tem se preprečujejo težave, ki bi nastale pri izvedbi volitev ob prekomernem številu kandidatov. [...] S preprečevanjem brezupnih kandidatur se preprečuje tudi izguba oziroma cepitev glasov (določeno – čeprav minimalno – število volivcev bi sicer oddalo glas, za katerega bi bilo že vnaprej gotovo, da ne bo upoštevan pri delitvi mandatov). Preprečevanje vseh teh negativnih pojavov pozitivno vpliva na demokratičnost volitev.« – »1013. Odločba o oceni ustavnosti 43. člena zakona o volitvah v Državni zbor, stran 2460,« *Uradni list RS*, št. 22/1999 z dne 2. 4. 1999, pridobljeno 20. 2. 2017, <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLU130>.

državnozbornih volitvah.³⁴ Poleg tega v zadnji reinkarnaciji zakona iz leta 2000 piše tudi, da ustanovitelj stranke ne sme biti oseba, ki ji je vzeta poslovna sposobnost, kar bi pri ustanoviteljih nekaterih bolj bizarnih političnih združenj pred tem lahko bilo tudi vprašljivo. Predvsem pa je prepovedal in določil sankcije strankam, ki bi organizirale svoje organizacijske oblike v gospodarskih družbah, zavodih in drugih organizacijah, imele svoj sedež v tujini ali delovale kot oboroženo združenje.³⁵ Kar se je tudi že dogajalo, ko je poslanec *Slovenske nacionalne stranke* Sašo Lap po prvem razkolu *SNS* leta 1993 ustanovil svojo stranko *SND*, ki je imela težnje po ustanovitvi uniformiranega podmladka, leta 1995 realiziranega v obliki rekreacijsko-športnega društva *9/115 Slovenski sokol*, in je bila prva paravojaška politična organizacija pri nas. Sočasno so duhove burile tudi t. i. trojke, ki jih je v okviru skrajno desne *Nacional-socialne zveze Slovenije* v Velenju poskušal organizirati njen vodja Matjaž Gerlanc.³⁶

»Naslednji sistem je polarizirani pluralizem. Tu nastopa veliko število strank, več kot šest, sedem. Nobena ni posebno velika. Gre predvsem za ideološko polarizacijo staro-novo. Sistem je centrifugalen, kar pomeni, da se težko uskladi, je fragmentiran. Obstaja neodgovorna opozicija, torej stranke, ki vedo, da ne morejo priti na oblast, zato obljublajo več, kot je realno.« Od prvih državnozbornih volitev v letu 1992 pa vse do danes je to najverjetneje najboljši opis stanja v Sloveniji, saj je število strank, ki so prodrle v parlament, konstantno nihalo med sedem in osem (po razcepih v parlamentarnih strankah je to število lahko naraslo)³⁷ in tudi najnovejši trendi ne kažejo, da bi se njihovo število lahko bistveno spremenilo, kar nas oddaljuje od zmerne pluralizma, ki »je sistem, v katerem ne nastopa več kot pet, šest strank. To je značilnost, po kateri se najbolj loči od polariziranega pluralizma. Med strankami ni več ideološke distance, mogočih je več koalicij, tekmovalnost ni izrazita. Sistem je centripetalen, težnja po soglasju je izražena, gre za manj nasprotovanj, ni antisistemskih pritiskov.«³⁸

Kam torej z vso to množico strank? V sosednji Avstriji je bilo leta 1996 registriranih več kot 400 političnih strank, v novem tisočletju pa že čez 700, vendar so v parlamentu zastopane le štiri.³⁹ Slovenski volivec se čudi pestri izbiri in novicam o strankah in stranicah, ki jih je bilo glede na zadnje stanje v registru političnih strank

34 »Na slovenskem političnem prizorišču je »zapel« tudi Glas žensk,« *STA*, 8. 9. 2000, pridobljeno 20. 2. 2017, <http://www.sta.si/510160/na-slovenskem-politichnem-prizoriscu-je-zapel-tudi-glas-zensk/>.

35 »Zakon o političnih strankah,« *Uradni list RS*, št. 62/94, 13/98-odločba US, 1/99, 24/99 odločba US, 70/2000, pridobljeno 1. 2. 2017, <http://www.dvk-rs.si/arhivi/dz2000/zps.html>.

36 Maja Olup, »Slovenska nacionalna desnica« (diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2001), 13 in 67, pridobljeno 20. 2. 2017, <http://slap.blog.siol.net/files/2010/12/SND.pdf>.

37 V državni zbor se je uspelo uvrstiti sedmim političnim strankam, ki so bile že v dosedanjem parlamentarnem sklicu. V državnem zboru bosta tako dve stranki manj kot v prejšnjem, saj sta pod parlamentarnim pragom ostali NSI [...] in *Lipa*, za katero je glasovalo 19.068 oziroma 1, 81 odstotka volivk in volivcev. Vse ostale strankarske liste, ki so nastopile na volitvah, so prejele manj kot odstotek glasov. – »Rezultati volitev so uradni,« *Mladina*, 3. 10. 2008, pridobljeno 2. 2. 2017, http://www.mladina.si/78970/03-10-2008-rezultati_volitev_so_uradni/.

38 Rakovec, *Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji*, 13.

39 Ibid.

85,⁴⁰ leta 2011 77,⁴¹ konec avgusta leta 2004 38,⁴² septembra leta 2000 pa 35.⁴³ Na volitvah v državni zbor je leta 1990 sodelovalo 15 strank, leta 1992 33, leta 1996 22, v letih 2000 in 2004 23 strank in list, leta 2008 je število upadlo na 17, na predčasnih državnozborskih volitvah leta 2011 naraslo na 20, nazadnje pa smo na volilnih lističih leta 2014 imeli možnost ponovno voliti 17 strank.⁴⁴ Register političnih strank, ki ga vodijo na ministrstvu za notranje zadeve, je bil vzpostavljen leta 1994, v prvem letu so v register vnesli 19 strank, od teh jih je v registru še danes 11.

»Ob tem gre poudariti, da gre za stranke, ki so vsa leta delovale brez večjih statutarnih sprememb, ki bi vplivale na vpis stranke v register, leta 1994 je bila recimo v register vpisana tudi *Slovenska ljudska stranka*, a so jo pozneje izbrisali skupaj s *Slovenskimi krščanskimi demokrati* zaradi spojitve in ju vpisali kot novo stranko. Podobno je še z nekaterimi drugimi strankami, ki so sicer več let sooblikovale slovenski politični prostor. V letih po sprejetju omenjenega zakona, 1995 in 1996, so v register vpisali skupaj še 18 strank. V prihodnjih devetih letih je nato nastalo skupaj 14 strank, kakšno leto tudi nobena, največ (pet) pa leta 2000, ko so bile državnozborske volitve. Tudi sicer so se kot najbolj popularna za ustanovitev nove stranke izkazala volilna leta. V letu lokalnih volitev 2006 je bilo v register vpisanih 18 političnih strank, štiri leta pozneje 14 strank. Lani (2014 op. a), ko smo imeli evropske, parlamentarne in lokalne volitve, je nastalo 13 novih strank. Med njimi so tudi zmagovalka lanskih parlamentarnih volitev, *SMC*,⁴⁵ ter več drugih strank, ki so osvojile mesto v državnem zboru, evropskem parlamentu, županski stolček, svetniški mandat ali poslansko mesto v Bruslju.«⁴⁶

Rojstvo nove politične stranke ni tako zelo zahteven postopek, kako pa politična stranka umre? Politična stranka je iz registra izbrisana, če ne sodeluje aktivno vsaj na dveh zaporednih volitvah oz. ko »registrski organ po uradni dolžnosti začne postopek za izbris stranke iz registra, če ugotovi, da stranka vsaj dvakrat ni sodelovala na vsaj enih volitvah v državni zbor, v organe lokalnih skupnosti ali v evropski parlament. Stranka se lahko iz registra izbriše tudi na njeno zahtevo. V času od vzpostavitve registra so iz njega izbrisali 30 strank, večino po uradni dolžnosti, nekatere pa, kot že omenjeno, tudi zaradi spojitve strank ali pripojitve drugi stranki.«⁴⁷ Najbolj naravna pot, po kateri stranka tako rekoč odmre, je torej ta, da preneha izvajati svoje aktivnosti,

40 *Iskalnik političnih strank*, pridobljeno 20. 2. 2017, <http://mrrsp.gov.si/rduobjave/ps/index.faces>.

41 »Seznam vseh političnih strank v Sloveniji na dan 10. 11. 2011,« *Seznam vseh političnih strank v Sloveniji 2011 – kje ga najdem*, pridobljeno 20. 2. 2017, <http://kjekajkakozakaj.blogspot.si/2011/10/seznam-politcnih-strank-kje-ga-najdem.html>.

42 »Seznam vseh političnih strank,« *MMC RTV SLO*, pridobljeno 20. 2. 2017, <http://www.rtvlo.si/strani/seznam-vseh-politcnih-strank/308>.

43 Jaka Železnikar, »Politične stranke v Sloveniji,« *Mladina*, 11. 9. 2000, pridobljeno 2. 2. 2017, http://www.mladina.si/56436/11-09-2000-politcne_stranke_v_sloveniji/.

44 Rakovec, *Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji*, 39.

45 *Stranka Mira Cerarja*, na kongresu v Sežani 7. marca 2015 se je preimenovala v *Stranko modernega centra*.

46 Sonja Poznič Cvetko, »V Sloveniji deluje 85 političnih strank, več kot na zahodu jih domuje na vzhodu (tema),« *STA*, 19. 7. 2015, pridobljeno 2. 2. 2017, <https://www.sta.si/2157492/v-sloveniji-deluje-85-politcnih-strank-vec-kot-na-zahodu-jih-domuje-na-vzhodu>.

47 *Ibid.*

če se članstvo ne more odločiti, da bi samo potegnili tako radikalno potezo. Kot se je zgodilo na izrednem kongresu stranke *Državljanska lista*:⁴⁸ »Okoli 20 članov *DL*, ki so se zbrali na izrednem kongresu *DL*, je zavrnilo predlog o razpustitvi stranke in se odločilo za vztrajanje na politični poti. Bojan Starman, ki ga na kongres ni bilo, ostaja predsednik *DL*. Ta bo postala alternativa vladajoči politiki, pravi podpredsednik *DL* Rihard Braniselj. Prvi prvak *DL* Gregor Virant je glasoval za ukinitvev.«⁴⁹ V desetih letih (2004–2014) je bilo iz registra izbranih 14 strank, le štiri med njimi pa so bile izbrisane po lastni želji.⁵⁰ Kljub temu pa je v register treba sploh priti, kar je po njegovi uvedbi izkusil že omenjeni vodja *Nacional-socialne zveze Slovenije* Matjaž Gerlanc. Velikostno nepomembna, a zelo glasna skrajno desna stranka, ki je kot politična stranka redno nastopala v javnosti in podajala referendumске pobude, namreč sploh ni bila vpisana v register.⁵¹ Vanj pa se ji tudi ni uspelo vpisati, saj je notranje ministrstvo ni želelo vpisati, težava pa je bila v tem, da zavrnitev vpisa ni temeljila na ugotavljanju zagotovitve minimalnih formalnih pogojev, temveč na vsebinskih pomislekih. Stranki je bila očitana neustavnost, ki jo je ministrstvo utemeljilo s citatom iz programskih usmeritev zveze: »Nasprotovali bomo rasnemu in narodnostnemu mešanju, ki bo v škodo Slovincem in Sloveniji (poroke med Slovenkami in Slovenci ter tujci zaradi pridobitev državljanstva, delovnih vizumov [...])«⁵² Na ustavno sodišče je *NSZS* podala pritožbo, to jo je vrnilo ministrstvu v novo odločanje in ustavilo postopek za vpis *Nacional-socialne zveze Slovenije* v register političnih strank, ker v določenem roku svoje vloge za vpis ni dopolnila z 200 ustanovnimi izjavami.⁵³ A do takšnih ovir vse ostale stranke niso prispele, saj so vsaj na papirju imele bolj strpna politična stališča ali pa vsaj bolj sprejemljiva. Iz začetkov demokratizacije je znana zgodba o sporni *Zvezi za ohranitev enakopravnosti občanov Slovenije*, ki jo je vodil Dragiša Marojevič. To je bila verjetno edina politična organizacija, ki je pod nekoliko omiljenim imenom zagovarjala interese neslovenskih prebivalcev Slovenije, vendar je njen vodja zajezdil val srbskega nacionalizma in s svojo retoriko vnašal vznemirjenje v politični prostor. Po Marojevičevem odhodu iz Slovenije so ga v začetku leta 1992 odstavili z vodilnega mesta, zveza se je preimenovala v *Stranko za enakopravnost občanov Slovenije*, njen glavni cilj je bil »status narodne manjšine za Neslovence«,⁵⁴ vendar je po letu 1993 odmrlla.⁵⁵

48 *Državljanska lista (DL)*, pred tem poznana kot *Državljanska lista Gregorja Viranta (DLVG)* je bila ustanovljena 21. oktobra 2011, na volitvah je isto leto dosegla 8,37 odstotka glasov in postala četrta največja stranka v Državnem zboru, na naslednjih volitvah pa iz njega izpadla z zgolj 0,64 odstotka prejetih glasov ter prenehala biti politični dejavnik.

49 »Stranka *DL* bo vztrajala na politični poti,« *STA*, 27. 11. 2014, pridobljeno 20. 2. 2017, <https://www.sta.si/2077234/stranka-dl-bo-vztrajala-na-politici-poti>.

50 Eržen, »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo.«

51 »Gerlančeva *Nacional-socialna zveza Slovenije* ni stranka,« *STA*, 7. 9. 1995, pridobljeno 11. 2. 2017, <https://www.sta.si/158321/gerlanceva-nacional-socialna-zveza-slovenije-ni-stranka>.

52 »Notranje ministrstvo vnovic o vpisu *NSZS* v register političnih strank,« *STA*, 23. 3. 1998, pridobljeno 1. 2. 2017, <https://www.sta.si/331711/notranje-ministrstvo-vnovic-o-vpisu-nszs-v-register-politicih-strank>.

53 »Sklep U-I-136/98, 15. 6. 2000,« *Republika Slovenija, Ustavno sodišče*, pridobljeno 2. 2. 2017, <http://odlocitve.us-rs.si/documents/38/c1/u-i-136-982.pdf>.

54 »Stranka za enakopravnost občanov želi status narodne manjšine za Neslovence,« *STA*, 8. 12. 1992, pridobljeno 2. 2. 2017, <https://www.sta.si/1228060/stranka-za-enakopravnost-obcanov-zeli-status-narodne-manjsine-za-neslovence>.

55 Borut Petrovič Vernikov, »Drobtinica h kruhu, ki se je pekel na poti do osamosvajanja,« *MMC RTV SLO*, pri-

Kljub v primerjavi z ostalimi jugoslovanskimi republikami izrazito homogeni nacionalni sestavi lahko med slovenskimi strankami najdemo takšne, ki so nastale na podlagi nacionalnih ali transnacionalnih osnov. V času prvotne politične tranzicije in nejasnosti o novi družbeni ureditvi lahko zasledimo, da je skupnost Italijanov v Piranu ostala registrirana kot društvo, medtem ko se je v Kopru tako imenovala politična stranka. No, skupnost Italijanov iz Pirana je v volilnih predstavitev nastopala kot stranka.⁵⁶ Deželno identiteto so poskušali vzdrževati stranka *Istrski demokratični zbor* in nekaj sorodnih organizacij, na prvih demokratičnih volitvah je nastopila tudi *Demokratična zveza Kosova v Ljubljani*.⁵⁷ V kasnejših političnih razmerah te stranke niso bile več pomemben dejavnik, vendar pa lahko tudi danes v registru najdemo *Socialno stranko Srbov v Sloveniji* in *Stranko demokratične akcije*, katere ime nedvoumno povzema vodilno bošnjaško stranko v BiH.

Interesne skupine, ki se odločijo, da bodo svoje delovanje zastavile na ravni politične stranke, so lahko zelo različne, občasno pa tudi zelo uspešne. Ne smemo pozabiti, da je ena najpomembnejših strank zadnjih let in osemkratna članica vladne koalicije *Demokratična stranka upokojencev Slovenije* nastala iz precej bolj skromne osnove, *Zveze društev upokojencev Maribor*. Na volitvah 2004 je največja zunajparlamentarna stranka postala *Aktivna Slovenija*,⁵⁸ ki je v osnovi nastala iz mladinskih aktivistov, nezadovoljnih z delovanjem *Stranke mladih Slovenije*. Ta se je leta 2000 na veliko presenečenje ostalih prebila v parlament, a je svoje aktivnosti, čeprav ta prispevek ni namenjen vrednostnim sodbam, bolj kot problemom mladine žal prilagodila temu, kar so v *Mladini* ocenili kot »združevanje japijev z oporečno preteklostjo«.⁵⁹ Po izpadu iz parlamenta je SMS svoj prostor videla v povezavi z desnosredinsko *Slovensko ljudsko stranko*, s katero je nastopila na volitvah leta 2008, do volitev 2011 pa je svojo novo identiteto našla kot okoljevarstvena stranka *SMS - Zeleni*⁶⁰ in se je z več manjšimi strankami povezala v koalicijo. O pomenu stranke *Brezposelni in ogroženi Slovenije* s kratico *BIO* pa verjetno priča dejstvo, da ne jaz ne vi o njej do zdaj nismo še ničesar slišali. Eden izmed zadnjih poskusov prenosa uspešne tuje prakse je bil pojav *Piratske stranke Slovenije*,⁶¹ ki ji z 1,34 odstotka glasov na volitvah leta 2014 ni uspelo ponoviti uspeha, ki ga je dosegla njena nemška vzornica. Kljub drugačnim pričakovanjem pa se v prejšnjem desetletju nista izoblikovali dve stranki, za kateri je bilo veliko ugibanja,

dobljeno 20. 2. 2017, <http://www.rtvsllo.si/blog/borut-petrovic-vernikov/drobtinica-h-kruhu-ki-se-je-pekeln-poti-osamosvajanja/104630>. *Dragiša Marojević* – Wikipediija, prosta enciklopedija, pridobljeno 2. 2. 2017, https://sl.wikipedia.org/wiki/Dragi%C5%A1a_Marojevi%C4%87.

56 Boris Šuligoj, »Italijani na Obali in njihovi zapleteni spori,« *Delo*, 3. 4. 1990, 3. »Skupnost Italijanov/Communita Italiana,« v: *Koga voliti, programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji* (Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990), 70.

57 »Demokratična zveza Kosova v Ljubljani,« *Koga voliti?*, 9.

58 Kasneje se pridruži prvemu novemu gibanju na levosredinskemu polju, stranki ZARES. – »V levoliberalnem prostoru prva razmišljanja o novi stranki,« *STA*, 15. 12. 2006, pridobljeno 2. 2. 2017, <https://www.sta.si/1117013/v-levoliberalnem-prostoru-prva-razmisljanja-o-novi-stranki>.

59 Urša Matos, »Pohlep stranke mladih,« *Mladina*, 22. 1. 2001, pridobljeno 2. 2. 2017, <http://mladina.si/92321/pohlep-stranke-mladih/>.

60 »SMS odslej Stranka mladih - Zeleni Evrope,« *Mladina*, 2. 2. 2009, pridobljeno 23. 2. 2017, http://www.mladina.si/81141/04-07-2009-sms_odslej_stranka_mladih_-_zeleni_evrope/.

61 Stranko povezuje odnos do avtorskoprnih vprašanj v digitalni dobi, svobode svetovnega spleta ...

ali se jima bo uspelo oblikovati v takšni obliki. Govorimo o posvetovalnem forumu, ki je nastal okrog nekdanjega predsednika države Milana Kučana, t. i. *Forumu 21*, po smrti njegovega naslednika Janeza Drnovška pa so obstajala tudi velika pričakovanja okrog njegovega *Gibanja za pravičnost in razvoj*, ki je odražalo bolj poduhovljene usmeritve zadnjega življenjskega obdobja največjega politika med politiki (znanega po sloganu z volitev leta 1992: »Ne levo, ne desno. Na bolje.«⁶²).⁶³ Ime si je za volitve 2008 izposodil mariborski estradnik in politik Stojan Auer, ki pa mu s svojo *Listo za pravičnost in razvoj* volivcev ni uspelo prepričati.⁶⁴

Največja žrtev drobljenja strank je bila t. i. zelena oz. ekološka usmeritev. Danes kljub množici ekoloških strank v parlamentu ni zastopana. Bilo pa je drugače:

»Matematična zakonitost, preverjena na štirih parlamentarnih volitvah, je enostavna: več ko je strank z naravovarstvenim imenom, nižja je vsota njihovega skupnega volilnega izida. Leta 1990 je na volitvah kandidirala le ena stranka z naravovarstvenim imenom, *Zeleni Slovenije*, dosegla pa je tudi po evropskih merilih izjemno visokih 8,8 odstotka glasov. Leta 1992 sta na volitvah kandidirali dve naravovarstveni stranki. *Zeleni Slovenije* so zbrali 3,7 odstotka, *Slovensko ekološko gibanje* pa 0,62 odstotka glasov. Ko sta bili volivcem leta 1992 na voljo dve naravovarstveni stranki, sta skupaj zbrali še enkrat manj glasov, kot so jih *Zeleni Slovenije* zbrali leta 1990. A tudi odstotek, dosežen leta 1992, je *Zelenim* zagotavljal vstop v parlament. Po volitvah pa so se na prizorišču pojavile tri naravovarstvene stranke. Del *Zelenih Slovenije* je ustanovil *Zelene, ekološko socialno stranko (ZESS)*, del pa *Zelena alternativo*. To, da so se po političnem prizorišču kotalile tri stranke z naravovarstveno blagovno znamko, je na volilni izid vplivalo predvidljivo. Skupni izkupiček dveh naravovarstvenih strank je leta 1992 znašal nekaj več od 4 odstotkov, leta 1996 pa so zelene stranke skupaj zbrale le še 2,2 odstotka. In niso prišle v parlament. To, da so leta 2000 okoljevarstveniki na volitvah nastopili s skupno listo, zmanjševanja podpore ni ustavilo. Leta 2000 so združeni *Zeleni* spet prepolovili volilni izid in pristali pod odstotkom. Bilanca okoljevarstvenikov je torej: leta 1990 so dobili 8 odstotkov, naslednjič so izid prepolovili in pristali pri 4 odstotkih. Leta 1996 so rezultat iz leta 1992 spet prepolovili in se zasedli pri 2 odstotkih, leta 2000 pa so štiri leta star izid še enkrat prepolovili in potonili pod odstotek. Padanje je bilo eksponentno.«⁶⁵

Ob pregledovanju aktivnosti političnih strank pa sem nepričakovano prišel do ugotovitve, da je stranka, ki je z nenehnim drobljenjem najverjetneje pripomogla k največ političnim satelitom, posledično pa tudi k svojemu padcu v pozabo, stranka, ki je bila predstavnik čiste politične sredine in bi torej morala biti precej bolj stabilne narave. Na prvih parlamentarnih volitvah je nastopala kot *Slovenska demokratska zveza*. Med soustanovitelji stranke so bili Janez Janša, France Bučar, Dimitrij

62 »Oglas LDS,« *Delo*, 27. 11. 1992, 16.

63 *Gibanje za pravičnost in razvoj*, pridobljeno 20. 2. 2017, <http://www.gibanje.org/?id=206&action=register>.

64 Deja Crnovič, »Največ parlamentarnih strank doslej,« *Mladina*, 28. 8. 2008, pridobljeno 4. 2. 2017, <http://www.mladina.si/44572/najvec-parlamentarnih-strank-doslej/>.

65 Peter Petrovič, »Nova stranka, stara imena,« *Mladina*, 6. 8. 2002, pridobljeno 5. 2. 2017, <http://www.mladina.si/93943/nova-stranka-stara-imena/>.

Rupel. SDZ se je decembra 1989 pridružila koaliciji DEMOS ter po prvih povojnih demokratičnih volitvah 8. aprila 1990 stopila v vlado. Stranka je po kongresu 12. in 13. oktobra 1991 najprej razpadla na *Demokratsko stranko Slovenije* in *Narodno demokratsko stranko*, članstvo pa je odšlo tudi k drugim strankam. Predvolilna oglasa v času volitev v Državni zbor leta 1992 jasno kaže, kje je ležal vzrok za cepitev, saj je DS ohranila strikten sredinski kurz s sodobnim besednjakom, medtem ko je NDS poskušala nagovarjati volivce z zmernim desničarskim populizmom.⁶⁶ Na volitvah je DS dobila 5,01 odstotka glasov in se uvrstila v Državni zbor, NDS pa je s koalicijsko partnerico *Slovensko gospodarsko zvezo* z 2,18 odstotka glasov izpadla iz parlamenta. V iskanju identitete je NDS nato postala krilo *Krščanskih demokratov SKD*,⁶⁷ da bi poleti 1994 ponovno postala samostojna in se združila z odpadniki, ki so v vmesnem času ustanovili stranko *Narodna stranka Slovenije NSS*.⁶⁸ NDS je nato z leti in volilnimi neuspehi ugasnila in je bila ena od redkih političnih strank, ki je za izbris iz registra zaprosila sama. Pri DS so bile stvari še nekoliko bolj zapletene. Na t. i. imenovanem Blejskem kongresu, kjer je prišlo do združitve več strank pod okriljem vladajoče *Liberalno demokratske stranke* v novo politično stranko *Liberalna demokracije Slovenije*, v katero je vstopila tudi DS,⁶⁹ se je del članov uprl in isti dan, 12. maja 1994, ustanovil novo stranko z imenom *Demokratska stranka Slovenije – Demokrati Slovenije DS*.⁷⁰ Tudi tu pa še ni konec peripetij. Iz DS se je nato pred volitvami leta 1996 izločilo krščanskosocialno politično krilo, ki se je oblikovalo v *Stranko krščanskih socialistov*.⁷¹ To je bila verjetno tudi posledica dejstva, da sta dva poslanca DS stranko zapustila in ustanovila novo, *Slovenski forum*.⁷² Na volitvah nobena od njih ni prestopila minimalnega praga in to je bil začetek konca. DS je na državnoborskih volitvah zadnjič samostojno (in neuspešno) nastopila leta 2004, leta 2008 pa so se povezali s *Socialnimi demokrati*.⁷³ Leta 2000 je nato prišlo še do sklepnege dejanja pri atomizaciji stranke, saj se je *Slovenski forum*, ki so ga ustanovitelji vmes večinoma že zapustili, preimenoval v *Narodno stranko Slovenije*.⁷⁴ Najverjetneje v zgodbi manjka še kakšna podrobnost.

Večje število novih političnih strank lahko na površje navržejo tudi veliki mobilizacijski dogodki. Ob koncu leta 2012 in v začetku leta 2013 je izbruhnila t. i.

66 »Oglasa NDS in DS,« *Delo*, 26. 11. 1992, 22 in 23.

67 »Začel se je peti – predčasni kongres NDS – krila SKD,« *STA*, 11. 6. 1994, pridobljeno 8. 2. 2017, <https://www.sta.si/78150/zacel-se-je-peti-predcasni-kongres-nds-krila-skd?>

68 »Enotna Narodna demokratska stranka,« *STA*, 17. 7. 1994, pridobljeno 12. 2. 2017, <https://www.sta.si/84451/enotna.narodno-demokratska-stranka>.

69 »Demokrati podprli združevanje v novo stranko,« *STA*, 12. 3. 1994, pridobljeno 16. 2. 2017, <https://www.sta.si/60679/demokrati-podprli-zdruzevanje-v-novo-stranko>.

70 »Ustanovljena Demokratska stranka Slovenije – Demokrati Slovenije,« *STA*, 12. 3. 1994, pridobljeno 3. 2. 2017, <https://www.sta.si/60759/ustanovljena-demokratska-stranka-slovenije-demokrati-slovenije>.

71 »Rojeva se stranka krščanskih socialistov,« *STA*, 19. 6. 1996, pridobljeno 3. 2. 2017, <https://www.sta.si/214785/rojeva-se-stranka-krcanskih-socialistov>.

72 »Slovenski forum vpisan v register političnih strank,« *STA*, 11. 7. 1996, pridobljeno 9. 2. 2017, <https://www.sta.si/219059/slovenski-forum-vpisan-v-register-politcnih-strank>.

73 *Demokratska stranka Slovenije – Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 2. 2. 2017, https://sl.wikipedia.org/wiki/Demokratska_stranka_Slovenije.

74 »Slovenski forum po novem NDS,« *24ur.com*, pridobljeno 9. 2. 2017, <http://www.24ur.com/novice/slovenija/slovenski-forum-po-novem-nds.html>.

Vseslovenska ljudska vstaja.⁷⁵ Kmalu je gibanje začelo dobivati bolj organizirano obliko in konec leta 2013 so člani *Gibanja Vseslovenska ljudska vstaja, Odbora za pravično in solidarno družbo*, posamezniki iz mreže za neposredno demokracijo in drugi podporniki ustanovili stranko *Solidarnost, za pravično družbo*.⁷⁶ Ta na volitvah sicer ni bila uspešna, uspešnejša pa je bila s temi dogodki spodbujena in na grških ter španskih izkušnjah utemeljena koalicija *Združena levica*,⁷⁷ ki je v državni zbor pripeljala tri stranke, po svojem dosegu do tedaj globoko pod parlamentarnim pragom. V zavezništvu je bila nova stranka z imenom *Iniciativa za demokratični socializem*,⁷⁸ ki je imela največ poslancev, v parlamentu pa so se ji pridružili še poslanci iz stranke *TRS - Stranke za trajnostni razvoj Slovenije*⁷⁹ ter *Demokratične stranke dela*.⁸⁰ To je po odhodu iz *Demokratične stranke upokoјencev Slovenije* ustanovil Franc Žnidaršič. Proces homogenizacije oz. diferenciacije v *Združeni levici* sicer še ni zaključen, predstavlja pa redko izjemo, ko so majhne stranke ponovno prodrle do najvišjih položajev.

Bogato tradicijo imajo majhne, desne stranke, ki bi jih lahko uvrstili na skrajni rob političnega spektra. O nekaterih je bilo v zgornjih vrsticah že nekaj govora, v glavnini pa so izšle iz edine parlamentarne stranke, ki se je kot takšna večino časa prepoznavała, to je *Slovenske nacionalne stranke*. Iz nje je izšla mdr. tudi *Slovenska nacionalna desnica*, ki se je skozi leta preoblikovala v obskurno, a glasno *Stranko slovenskega naroda*. Značilno za te stranke je bilo, da so predstavljale tako rekoč edino politično organizirano opozicijo pridruževanju Slovenije k Natu in Evropski uniji. Proti temu je npr. že leta 1995 protestirala stranka v ustanavljanju *Slovenska domoljubna stranka*.⁸¹ Podobnega mnenja so bili tudi v stranki *NOVA*, ki pa se je deklarirala za sredinsko, kot geslo volilne kampanje pa so poudarjali »evropevidnost«. ⁸² »Evrorealizem brez evroevforije« je ponujala stranka *Lista za čisto pitno vodo*, njen ustanovitelj Mihael Jarc je pred njenim nastopom na državnozborskih volitvah kandidiral na listah *Stranke slovenskega naroda* in *Slovenske ljudske stranke*, kot simbol pa na predvolilne plakate dodal prečrtano džamijo, kar je bil realno tudi eden od vzrokov za ustanovitev liste, torej preprečitev

75 Protesti v Sloveniji v letih od 2012 do 2014 so bili množični ljudski protesti, ki so od konca novembra 2012 potekali v različnih mestih po Sloveniji, predvsem Ljubljani in Mariboru. Val protestov ni imel enotnega vodstva; dogodki so bili od začetka spontani, organizirani predvsem s pomočjo spletnih socialnih omrežij, kot je Facebook. [1] Širjenjem vala se je pričel bolj formalno oblikovati odbor, ki je sodeloval pri koordinaciji, vendar ni nastopal kot organizator. – *Protesti v Sloveniji (2012–2014) – Wikipedija, prosta enciklopedija*, pridobljeno 11. 2. 2017, [https://sl.wikipedia.org/wiki/Protesti_v_Sloveniji_\(2012%E2%80%932014\)](https://sl.wikipedia.org/wiki/Protesti_v_Sloveniji_(2012%E2%80%932014)).

76 Denis Vičič, »Ustanovni kongres stranke Solidarnost«, *Mladina*, 14. 12. 2013, pridobljeno 4. 2. 2017, <http://www.mladina.si/151905/ustanovni-kongres-stranke-solidarnost/>.

77 Grega Repovž, »Eksperiment združena levica«, *Mladina*, 18. 3. 2016, pridobljeno 7. 2. 2017, <http://www.mladina.si/173127/eksperiment-zdruzena-levica/>.

78 »IDS – nova stranka za boljše čase«, *Mladina*, 11. 2. 2014, pridobljeno 6. 2. 2017, <http://www.mladina.si/153787/ids-nova-stranka-za-boljse-case/>.

79 TRS je bila ena od več reinkarnacij političnih gibanj levo orientiranega dela civilne družbe, kot je bila npr. *Junjska lista*.

80 Staš Zgonik, »Stranka«, *Mladina*, 29. 7. 2010, pridobljeno 7. 2. 2017, <http://www.mladina.si/51271/stranka/>.

81 »Slovenska domoljubna stranka nasprotuje vstopu v EU«, *STA*, 17. 3. 1995, pridobljeno 10. 2. 2017, <https://www.sta.si/127639/slovenska-domoljubna-stranka-nasprotuje-vstopu-v-eu>.

82 »Christensen na obisku pri Novi stranki«, *STA*, 13. 10. 2000, pridobljeno 3. 2. 2017, <https://www.sta.si/518494/christensen-na-obisku-pri-novi-stranki>.

gradnje Islamskega kulturnega centra v Ljubljani,⁸³ ne pa »brezbrižnost političnih strank do težave kemijskega onesnaženja pitne vode v Ljubljani«. Kajti za ekološko stranko je izvleček iz njenega programa precej nenavaden: »LČPV izhaja iz vrednot krščanske civilizacije, slovenske kulture in neuklonljivih prizadevanj slovenskega naroda za pravičnost, samostojnost in svobodo ter si – na temelju programa Zedinjene Slovenije, tradicije in vrednot vsestranskega slovenskega odpora proti totalitarnemu nasilju in izkušenj novih demokratičnih političnih strank – prizadeva za celovit duhovni in gmotni razvoj Slovencev in drugih slovenskih državljanov [...]«⁸⁴ Saj ne, da na drugem koncu političnega spektra ni eksotov, poleg relativno nove *Socialistične partije Slovenije*, ki »je stranka intelektualcev in proletariata, z močno strokovno in moralno podlago, ter je sposobna narediti red in voditi Slovenski narod na pot dostojanstvenega in ponosnega življenja državljanov«,⁸⁵ je na politični sceni že mnogo dlje *Komunistična partija Slovenije*. Zadnja leta o njej ni več veliko slišati, odmeven medijski zapis pa je nastal, ko je njen generalni sekretar dr. Marek Lenardič prek Zavoda za zaposlovanje iskal pomoč v sekretariatu. »Komunistična partija Slovenije bi zaposlila osebo ženskega ali moškega spola, ki bi v Ljubljani za določen čas enega leta opravljala sekretarske posle. Pogoj je le osnovnošolska izobrazba, hkrati pa so pod druge pogoje zapisali znanje marksizma.« Marek Lenardič je to pojasnil tako: »Hoteli smo, da piše, da je oglas bolj za levičarje, pa so na Zavodu rekli, da si tega ne upajo zapisati, tako da smo ob tem oglasu pod pogoj zapisali znanje marksizma.«⁸⁶

Še večjo težavo strankam povzročajo imena. Kot sem že zapisal, se v večini primerov ukvarjajo s Slovenijo in demokracijo, kar lahko privede do absurdnih imen, kot je bila *Konzervativna demokracija Slovenije*,⁸⁷ a že na začetku, na volitvah 1990, se pojavijo prve resne težave pri razlikovanju imensko zelo podobnih, a vsebinsko hudo različnih strank. *Slovenska obrtniška stranka*, del koalicije *Demos*, je na volitvah imela konkurenco z imenom *Slovenska obrtniško podjetniška stranka*, kar je povzročalo precej nejevolje. A tu se zgodba šele začne. *Slovenska obrtniška stranka* se je namreč pred volitvami 1992 preimenovala v *Liberalno stranko*, kar je precej sivih las povzročalo *Liberalnim demokratom Slovenije*, ki so zato ob svojem imenu dosledno dodajali ime predsednika stranke (Janeza Drnovška), da bi se s tem ločili od liberalcev, ki jih je vodil »po živahnih razpravah v skupščini znani« Vitomir Gros. Ta pa je bil v povezavi tudi s tretjo stranko podobnega imena – *Liberalno demokratsko stranko Slovenije*,⁸⁸

83 Jure Trampuš, »Ohranimo pamet«, *Mladina*, 10. 10. 2004, pridobljeno 7. 2. 2017, <http://www.mladina.si/94463/>.

84 »Stranka Lista za čisto pitno vodo je stara dve leti«, *MMC RTV SLO*, pridobljeno 4. 2. 2017, <http://www.rtvsl.si/volitve-v-dz/stranka-lista-za-cisto-pitno-vodo-je-stara-dve-leti/92112>.

85 *Socialistična partija Slovenije*, pridobljeno 3. 2. 2017, <http://www.spslo.si/>.

86 »Komunistična partija Slovenije na Zavodu za zaposlovanje išče sodelavca«, *Dnevnik*, 15. 6. 2012, pridobljeno 8. 2. 2017, <https://www.dnevnik.si/1042536248>.

87 »Krapež predstavil nastajajočo stranko Konzervativna demokracija Slovenije«, *STA*, 5. 3. 1999, pridobljeno 3. 2. 2017, <https://www.sta.si/393728/krapez-predstavil-nastajajoco-stranko-konzervativna-demokracija-slovenije>.

88 »Grosova Liberalna stranka je ušpičila še zadnjo potegavščino v svojem parlamentarnem življenju. S podpisi poslancev Franca Golije, Zvoneta Žagarja in Vitomirja Grosa je omogočila sodelovanje na volitvah fantomski in neobstoječi Liberalno-demokratski stranki Slovenije«, je dejal Jaša Zlobec na današnji tiskovni konferenci LDS [...] Da bi bila zmešnjava popolna, so kranjski liberalci, ki so se proslavili že s krajom dela nekdanjega imena LDS, pritegnili v novo stranko nekdanjega pripadnika LDS Bogdana Oblaka Hamurabija, je dodal Jaša Zlobec. – Matjaž Erznožnik, »Zadnja potegavščina kranjskih liberalcev«, *Delo*, 14. 11 1992, 2.

ki jo je vodil Bogdan Oblak, o njej pa nekaj vemo zaradi spopada z Drnovškovimi liberalnimi demokrati glede imena stranke.⁸⁹

»*Liberalno-demokratska stranka Slovenije (LDSS)* je bila registrirana nekaj dni, preden se je takratna ZSMS preimenovala v sedanjo LDS. Predsednik LDSS, dr. Bogdan Oblak, znan tudi kot Hamurabi, je na današnji tiskovni konferenci zavrnil vse javne napade liberalnih demokratov o nekakšnem privesništvu, pijavkarstvu in domnevnem izrabljanju imena že uveljavljene parlamentarne stranke ter jih pripisal hudemu podcenjevanju volivcev in pretirani samovšečnosti stranke Drnovškovih in Školjčevih liberalnih demokratov. Ko so govorili o morebitni volilni zmedi, ki bi jo utegnila povzročiti podobnost med imenoma in kraticama dveh strank, je Oblak povedal, da se te nevarnosti zavedajo, vendar pa bodo zmedeni le tisti, ki bodo volili LDS.«⁹⁰

Kljub temu je LDSS nato poniknila v globine zunajparlamentarnosti. Toda tudi ti pojavi niso omejeni le na začetke političnega strankarstva, iz *Slovenske ljudske stranke* izključeni nekdanji mariborski župan Franc Kangler je tako maja 2016 ustanovil novo *Novo ljudsko stranko Slovenije*, s katero se namerava podati na državnozborske volitve.⁹¹

Naj to jaro kačo sklenem s citatom s predvolilne predstavitve najbolj neresne med resnimi strankami na volitvah leta 1990, ki je že po svoji filozofiji dišala po izvenparlamentarnosti. »*Neodvisna lista novih družbenih gibanj* pravzaprav ne potrebuje reklame,« je včeraj dejal Jože Vogrinc in to dokazal s statističnim izračunom. »Zastopamo interese žensk, torej 50 odstotkov prebivalstva, homoseksualcev (10 odstotkov), otrok (50 odstotkov), norcev (90 odstotkov); skupaj torej 200 odstotkov. Samo zaradi ljubezni do različnosti bomo v parlament spustili še druge,« je rekel in požel odobravanje nasmejanega občinstva.⁹²

Viri in literatura

- 24kul.si. »Danes mineva leto dni od referenduma za prihodnost naših otrok in družin!.« Pridobljeno 20. 1. 2017. <http://24kul.si/danes-mineva-leto-dni-od-referenduma-za-prihodnost-nasih-otrok-in-druzin>.
- 24kul.si. »Pridružite se Gibanju za otroke in družine!.« Pridobljeno 7. 2. 2017. <http://24kul.si/ustanovljeno-gibanje-za-otroke-in-druzine>.
- 24ur.com. »Slovenski forum po novem NDS, 27. 5. 2000.« Pridobljeno 9. 2. 2017. <http://www.24ur.com/novice/slovenija/slovenski-forum-po-novem-nds.html>.
- Aleksić, Jure. »Kandidatka Mojca.« *Mladina*, 23. 10. 2000. Pridobljeno 20. 1. 2017. <http://www.mladina.si/93525/kandidatka-mojca/>.
- Aleksić, Jure. »Od šanka do šanka, od srca do srca: izvenparlamentarne strančice v boju za evrosinekurice.« *Mladina*, 4. 6. 2004. Pridobljeno 20. 1. 2017. <http://www.mladina.si/94354/od-sanka-do-sanka-od-srca-do-srca/>.

89 Vinko Vasle, »Slovenske zunajparlamentarne stranke (2),« *Delo*, 1. 12. 1992, 2.

90 Marko Jakopec, »Dve leti stara LDSS se hvali z uspehi,« *Delo*, 17. 11. 1992, 2.

91 Izak Košir, »Kangler kmalu z novo stranko za naslednje volitve,« *Mladina*, 15. 4. 2016, pridobljeno 11. 2. 2017, <http://www.mladina.si/173719/kangler-kmalu-z-novo-stranko-za-naslednje-volitve/>.

92 Marko Pečauer, »Kandidati Neodvisne liste novih družbenih gibanj za DPZ republiške skupščine,« *Delo*, 29. 3. 1990, 3.

- Crnović, Deja. »Lista Za vrtičkarje v Morskem jarku ... in druga nenavadna imena lokalnih list.« *Mladina*, 25. 10. 2006. Pridobljeno 12. 2. 2016. <http://www.mladina.si/95136/lista-za-vrtickarje-v-morskem-jarku/>.
- Crnović, Deja. »Največ parlamentarnih strank doslej.« *Mladina*, 28. 8. 2008. Pridobljeno 4. 2. 2017, <http://www.mladina.si/44572/najvec-parlamentarnih-strank-doslej/>.
- *Delo*, 26. 11. 1992. »Oglasa NDS in DS.«
- *Delo*, 27. 11. 1992. »Oglas LDS.«
- *Demokratska stranka Slovenije – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Pridobljeno 2. 2. 2017. https://sl.wikipedia.org/wiki/Demokratska_stranka_Slovenije.
- *Dnevnik*, 15. 6. 2012. »Komunistična partija Slovenije na Zavodu za zaposlovanje išče sodelavca.« Pridobljeno 8. 2. 2017. <https://www.dnevnik.si/1042536248>.
- *Dnevnik*, 2. 8. 2013. »Novakova: Nova stranka na desnici bi bila satelit neke druge stranke.« Pridobljeno 12. 2. 2017. <https://dnevnik.si/1042600788/slovenija/novakova-nova-stranka-na-desnici-bi-bila-satelit-neke-druge-stranke>.
- *Dragiša Marojević – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Pridobljeno 2. 2. 2017. https://sl.wikipedia.org/wiki/Dragi%C5%A1a_Marojevi%C4%87.
- *Družina – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Pridobljeno 20. 1. 2017. <https://sl.wikipedia.org/wiki/Dru%C5%BEina>.
- *Državna volilna komisija*. »Volitve poslancev v Državni zbor 2000.« Pridobljeno 23. 1. 2017. http://www.dvk-rs.si/arhivi/dz2000/rez_sl.htm.
- Erznožnik, Matjaž. »Zadnja potegavščina kranjskih liberalcev.« *Delo*, 14. 11. 1992.
- Eržen, Barbara. »Nihče jim ne zaupa, pa še kar nastajajo.« *Žurnal*, 28. 11. 2014. Pridobljeno 10. 1. 2017. <http://www.zurnal24.si/politice-stranke-stevilo-strank-lokalne-volitve-clanek-240692>.
- F., Ma. »Referendum o družini bo 20. decembra.« *Delo*, 4. 11. 2015. Pridobljeno 20. 1. 2017. <http://www.delo.si/novice/politika/druzinski-referendum-bo-20-decembra.html>.
- *Gibanje za pravičnost in razvoj*. Pridobljeno 20. 2. 2017. <http://www.gibanje.org/?id=206&action=register>.
- *Iskalnik političnih strank*. Pridobljeno 20. 2. 2017. <http://mrrsp.gov.si/rduobjave/ps/index.faces>.
- Ivanič, Martin. »Liberalna demokracija Slovenije.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 16, 121. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2002.
- Jakopec, Marko. »Dve leti stara LDSS se hvali z uspehi.« *Delo*, 17. 11. 1992.
- K., G. »Zevnikova in Primc ustanavljata stranko Glas za otroke in družine: Za bolj Bogu, otrokom in družinam prijazno Slovenijo.« *MMC RTV SLO*. Pridobljeno 12. 2. 2017. <https://www.rtvsl.si/slovenija/zevnikova-in-primc-ustanavlja-stranko-glas-za-otroke-in-druzine/412446>.
- Kajtazović, Tamara. »Parlamentarne stranke z manj mestnimi svetniki.« *Mladina*, 6. 10. 2014. Pridobljeno 1. 2. 2017. <http://www.mladina.si/160886/parlamentarne-stranke-z-manj-mestnimi-svetniki/>.
- *Koga voliti? Programi političnih strank in list na spomladanskih volitvah v Sloveniji*. Ljubljana: Jugoslovanski center za teorijo in prakso samoupravljanja Edvard Kardelj, 1990.
- Košir, Izak. »Kangler kmalu z novo stranko za naslednje volitve.« *Mladina*, 15. 4. 2016. Pridobljeno 11. 2. 2017. <http://www.mladina.si/173719/kangler-kmalu-z-novo-stranko-za-naslednje-volitve/>.
- Kustec Lipicer, Simona. »Od strankokracije do novega razvojnega modela države: ocena slovenske parlamentarne demokracije ob njeni petindvajsetletnici.« V: *Četrto stoletje Republike Slovenije – izzivi, dileme, pričakovanja*, ur. Jure Gašparič in Mojca Šorn, 45–50. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Matos, Urša. »Pohlep stranke mladih.« *Mladina*, 22. 1. 2001. Pridobljeno 2. 2. 2017. <http://mladina.si/92321/pohlep-stranke-mladih/>.
- Mekina, Borut. »Avstrija po poti Slovenije.« *Mladina*, 27. 5. 2016. Pridobljeno 20. 1. 2017. <http://www.mladina.si/174436/avstrija-po-poti-slovenije/>.
- *Mladina*, 20. 8. 2008. »Je KDS parlamentarna stranka ali ne?« Pridobljeno 2. 2. 2017. http://www.mladina.si/78579/20-08-2008-je_kds_parlamentarna_stranka_ali_ne/.

- *Mladina*, 3. 10. 2008. »Rezultati volitev so uradni.« Pridobljeno 2. 2. 2017. http://www.mladina.si/78970/03-10-2008-rezultati_volitev_so_uradni/.
- *Mladina*, 2. 2. 2009. »SMS odslej Stranka mladih – Zeleni Evrope.« Pridobljeno 23. 2. 2017. http://www.mladina.si/81141/04-07-2009-sms_odslej_stranka_mladih_-_zeleni_evrope/.
- *Mladina*, 9. 5. 2009. »Vloženih 12 list kandidatov za Evropski parlament.« Pridobljeno 10. 1. 2017. http://www.mladina.si/80752/09-05-2009-vlozenih_12_list_kandidatov_za_evropski_parlament/.
- *Mladina*, 11. 2. 2014. »IDS – nova stranka za boljše čase.« Pridobljeno 6. 2. 2017. <http://www.mladina.si/153787/ids-nova-stranka-za-boljse-case/>.
- MMC RTV SLO. »Seznam vseh političnih strank.« Pridobljeno 20. 2. 2017. <http://www.rtvsl.si/strani/seznam-vseh-politichnih-strank/308>.
- MMC RTV SLO. »Stranka Lista za čisto pitno vodo je stara dve leti.« Pridobljeno 4. 2. 2017. <http://www.rtvsl.si/volitve-v-dz/stranka-lista-za-cisto-pitno-vodo-je-stara-dve-leti/92112>.
- *Naš časopis: Vrhnjsko občinsko glasilo*, št. 163, marec 1990. Pridobljeno 12. 1. 2017. <http://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-X4S099KE/>.
- Nežmah, Bernard. »Novi obrazi na asfaltiranih njivah: Med mitom in realnostjo.« *Mladina*, 5. 5. 2011. Pridobljeno 12. 1. 2017. <http://mladina.si/53908/novi-obrazi-na-asfaltiranih-njivah/>.
- Olup, Maja. »Slovenska nacionalna desnica.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2001. Pridobljeno 20. 2. 2017. <http://slap.blog.siol.net/files/2010/12/SND.pdf>.
- Ozmeč, Sebastjan. »Pošteni Slovenije.« *Mladina*, 17. 6. 2002. Pridobljeno 12. 1. 2017. <http://www.mladina.si/88396/mposteni>.
- P., M. »Deset ljudi ne more ustanoviti stranke.« *Delo*, 22. 3. 1990.
- Pečauer, Marko. »Kandidati Neodvisne liste novih družbenih gibanj za DPZ republiške skupščine.« *Delo*, 29. 3. 1990.
- Petrovčič, Peter. »Nova stranka, stara imena.« *Mladina*, 6. 8. 2002. Pridobljeno 5. 2. 2017. <http://www.mladina.si/93943/nova-stranka-stara-imena/>.
- Petrovčič, Peter. »Protiromska lista: Samostojno na volitve.« *Mladina*, 30. 9. 2010. Pridobljeno 23. 11. 2016. <http://www.mladina.si/51887/protiromska-lista/>.
- Petrovič Vernikov, Borut. »Drobtinica h kruhu, ki se je pekel na poti do osamosvajanja.« MMC RTV SLO. Pridobljeno 20. 2. 2017. <http://www.rtvsl.si/blog/borut-petrovic-vernikov/drobtinica-h-kruhu-ki-se-je-pekel-na-poti-osamosvajanja/104630>.
- Poznič Cvetko, Sonja. »V Sloveniji deluje 85 političnih strank, več kot na zahodu jih domuje na vzhodu (tema).« *STA*, 19. 7. 2015. Pridobljeno 2. 2. 2017. <https://www.sta.si/2157492/v-sloveniji-deluje-85-politichnih-strank-vec-kot-na-zahodu-jih-domuje-na-vzhodu>.
- *Protesti v Sloveniji (2012–2014) – Wikipedija, prosta enciklopedija*. Pridobljeno 11. 2. 2017. [https://sl.wikipedia.org/wiki/Protesti_v_Sloveniji_\(2012%E2%80%932014\)](https://sl.wikipedia.org/wiki/Protesti_v_Sloveniji_(2012%E2%80%932014)).
- Rakovec, Blanka. »Vloga političnih strank v Sloveniji in Avstriji.« Diplomsko delo, Univerza v Ljubljani, 2002.
- Repovž, Grega. »Eksperiment združena levica.« *Mladina*, 18. 3. 2016. Pridobljeno 7. 2. 2017. <http://www.mladina.si/173127/eksperiment-zdruzena-levica/>.
- *Republika Slovenija, Ustavno sodišče*. »Sklep U-I-136/98, 15. 6. 2000.« Pridobljeno 2. 2. 2017. <http://odlocitve.us-rs.si/documents/38/c1/u-i-136-982.pdf>.
- Savec, Zofija. »Volitve.« *Prva statistična objava*, št. 173, 22. oktober 2004. Pridobljeno 2. 2. 2017. <http://www.stat.si/doc/06-po-078-0402.doc>.
- *Seznam vseh političnih strank v Sloveniji 2011 – kje ga najdem*. »Seznam vseh političnih strank v Sloveniji na dan 10. 11. 2011.« Pridobljeno 20. 2. 2017. <http://kjakajkakozakaj.blogspot.si/2011/10/seznam-politichnih-strank-kje-ga-najdem.html>.
- *Socialistična partija Slovenije*. Pridobljeno 3. 2. 2017. <http://www.spslo.si/>.
- *STA*, 8. 12. 1992. »Stranka za enakopravnost občanov želi status narodne manjšine za Neslovence.« Pridobljeno 2. 2. 2017. <https://www.sta.si/1228060/stranka-za-enakopravnost-obcanov-zeli-status-narodne-manjsine-za-neslovence>.
- *STA*, 12. 3. 1994. »Demokrati podprli združevanje v novo stranko.« Pridobljeno 16. 2. 2017. <https://www.sta.si/60679/demokrati-podprli-zdruzevanje-v-novo-stranko>.

- STA, 12. 3. 1994. »Ustanovljena Demokratska stranka Slovenije – Demokrati Slovenije.« Pridobljeno 3. 2. 2017. <https://www.sta.si/60759/ustanovljena-demokratska-stranka-slovenije-demokrati-slovenije>.
- STA, 11. 6. 1994. »Začel se je peti – predčasni kongres NDS – krila SKD.« Pridobljeno 8. 2. 2017. <https://www.sta.si/78150/zacel-se-je-peti-predcasni-kongres-nds-krila-skd?>.
- STA, 17. 7. 1994. »Enotna Narodna demokratska stranka.« Pridobljeno 12. 2. 2017. <https://www.sta.si/84451/enotna.narodno-demokratska-stranka>.
- STA, 17. 3. 1995. »Slovenska domoljubna stranka nasprotuje vstopu v EU.« Pridobljeno 10. 2. 2017. <https://www.sta.si/127639/slovenska-domoljubna-stranka-nasprotuje-vstopu-v-eu>.
- STA, 7. 9. 1995. »Gerlančeva Nacional-socialna zveza Slovenije ni stranka.« Pridobljeno 11. 2. 2017. <https://www.sta.si/158321/gerlanceva-nacional-socialna-zveza-slovenije-ni-stranka>.
- STA, 19. 6. 1996. »Rojeva se stranka krščanskih socialistov.« Pridobljeno 3. 2. 2017. <https://www.sta.si/214785/rojeva-se-stranka-krcsanskih-socialistov>.
- STA, 11. 7. 1996. »Slovenski forum vpisan v register političnih strank.« Pridobljeno 9. 2. 2017. <https://www.sta.si/219059/slovenski-forum-vpisan-v-register-politcnih-strank>.
- STA, 18. 10. 1996. »Sašo Lap: »SND je parlamentarna stranka!« Pridobljeno 2. 2. 2017. <https://www.sta.si/241094/lap-snd-je-parlamentarna-stranka?>.
- STA, 12.10. 1996. »Biografije LDS, SKD, SDS, SLS, ZLSD, DS, SNS, SND, SF, NSD, LS, RZS, SOPS, ZA, Zeleni, KSU, DSS, ZZG, ZZP, ZZL, DeSUS, CI.« Pridobljeno 12. 2. 2017. <https://www.sta.si/236982/biografije-lds-skd-sds-sls-zlzd-ds-sns-snd-sf-nsd-ls-rzs-sops-za-zeleni-ksu-dss-zzg-zzp-zzl-desus-ci>.
- STA, 24. 10. 1996. »Nacionalne liste je vložilo 16 strank.« Pridobljeno 20. 2. 2017. <https://www.sta.si/239503/nacionalne-liste-je-vlozilo-16-strank>.
- STA, 23. 3. 1998. »Notranje ministrstvo vnovič o vpisu NSZS v register političnih strank.« Pridobljeno 1. 2. 2017. <https://www.sta.si/331711/notranje-ministrstvo-vnovic-o-vpisu-nszs-v-register-politcnih-strank>.
- STA, 5. 3. 1999. »Krapež predstavil nastajajočo stranko Konzervativna demokracija Slovenije.« Pridobljeno 3. 2. 2017. <https://www.sta.si/393728/krapez-predstavil-nastajajoco-stranko-konzervativna-demokracija-slovenije>.
- STA, 8. 9. 2000. »Na slovenskem političnem prizorišču je »zapel« tudi Glas žensk.« Pridobljeno 20. 2. 2017. <https://www.sta.si/510160/na-slovenskem-politcnem-prizoriscu-je-zapel-tudi-glas-zensk?>.
- STA, 21. 9. 2000. »Biografije registriranih političnih strank (dopolnjeno).« Pridobljeno 10. 1. 2017. <https://www.sta.si/513055/biografije-registriranih-politcnih-strank>.
- STA, 13. 10. 2000. »Christensen na obisku pri Novi stranki.« Pridobljeno 3. 2. 2017. <https://www.sta.si/518494/christensen-na-obisku-pri-novi-stranki>.
- STA, 15. 12. 2006. »V levoliberalnem prostoru prva razmišljanja o novi stranki.« Pridobljeno 2. 2. 2017. <https://www.sta.si/1117013/v-levoliberalnem-prostoru-prva-razmisljanja-o-novi-stranki>.
- STA, 17. 1. 2008. »Jelinčič: Razcepila se je poslanska skupina, ne stranka.« Pridobljeno 1. 2. 2017. <https://www.sta.si/1249863/jelincic-razcepila-se-je-poslanska-skupina-ne-stranka/>.
- STA, 27. 11. 2014. »Stranka DL bo vztrajala na politični poti.« Pridobljeno 20. 2. 2017. <https://www.sta.si/2077234/stranka-dl-bo-vztrajala-na-politcni-poti>.
- Šinkovec, Matjaž in Božidar Novak. *Kako zmagati na volitvah?*. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti, 1990.
- Šuligoj, Boris. »Italijani na Obali in njihovi zapleteni spori.« *Delo*, 3. 4. 1990.
- Trampuš, Jure. »Ohranimo pamet.« *Mladina*, 10. 10. 2004. Pridobljeno 7. 2. 2017. <http://www.mladina.si/94463/>.
- *Uradni list RS*, št. 22/1999 z dne 2. 4. 1999. »1013. Odločba o oceni ustavnosti 43. člena zakona o volitvah v Državni zbor, stran 2460.« Pridobljeno 20. 2. 2017. <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=ODLU130>.
- *Uradni list RS*, št. 62/94, 13/98-odločba US, 1/99, 24/99 odločba US, 70/2000. Pridobljeno 1. 2. 2017. <http://www.dvk-rs.si/arhivi/dz2000/zps.html>.

- Vasle, Vinko. »Slovenske zunajparlamentarne stranke (2).« *Delo*, 1. 12. 1992, 2.
- Vičič, Denis. »Ustanovni kongres stranke Solidarnost.« *Mladina*, 14. 12. 2013. Pridobljeno 4. 2. 2017. <http://www.mladina.si/151905/ustanovni-kongres-stranke-solidarnost/>.
- Zgonik, Staš. »Stranka.« *Mladina*, 29. 7. 2010. Pridobljeno 7. 2. 2017. <http://www.mladina.si/51271/stranka/>.
- Železnikar, Jaka. »Politične stranke v Sloveniji.« *Mladina*, 11. 9. 2000. Pridobljeno 2. 2. 2017. http://www.mladina.si/56436/11-09-2000-politiczne_stranke_v_sloveniji/.

Jurij Hadalin

NOBODY TRUSTS THEM, AND YET NEW ONES ARE BEING ESTABLISHED.

EXTRA-PARLIAMENTARY POLITICAL PARTIES IN SLOVENIA SINCE THE DEMOCRATIC CHANGES UNTIL TODAY

SUMMARY

At the end of the 1980s, the democratisation of the Slovenian political space brought about a range of new political movements, initially organised as political associations and soon thereafter transformed into political parties. Due to the pluralisation of the political space and the flexible legislation in the first years, the establishment of political parties was an easier or equivalent organisational task as the foundation of a society of flower enthusiasts, which caused a torrent of small-scale political movements without any significant influence in the political arena. It is a fact that the fragmentation of the political space allowed the smaller parties to succeed due to the proportional electoral system. The Slovenian political party life in the last thirty years has had a few constants, though it has never been completely stable in the long run. Thus political parties kept being established with fanfare and falling apart even more spectacularly. No convening of the Slovenian National Assembly has ever managed to end its term with the same number of political parties as it had started out with. Apart from these parties, the reflection of the society in the media was shaped by the existence of loud though insignificant political parties that argued for certain very particular interests as well as rather extreme political standpoints. The number of political parties in Slovenia – more than eighty are registered today – has followed the trends of Slovenia's neighbouring countries: in this sense the Slovenian political scene is by no means special or innovative. However, we can ascertain that this scene never manages to mobilise any significant percentage of citizens with aspirations to get actively involved in politics. On the other hand, political parties have always been extremely low on the scale of the citizens' trust in institutions, which is the reason for the title of this article.

Jubileji

Nataša Kandus – sedemdesetletnica

Vsak dokaj reden in vsaj malo pozoren obiskovalec naše hiše bo znal povedati, da blizu Kazine pogosto srečuje živahno Ljubljankico na belem damskem kolesu. Nihče ne ve, ali je namenjena k uram grščine ali pa se že vrača iz restavratorske delavnice, ali je že prevzela iskano v arhivu ali pa se ji mudi na kakšno drugo dobrodelno delo, je pa vsem njenim nekdanjim sodelavcem zagotovo jasno le to, da se ji mudi, saj je to naša bibliotekarka in dolgoletna vodja knjižnice Nataša Kandus. In prav ta njena osebna lastnost, da nikoli ne miruje, ampak zmeraj išče nove poti do znanja in dela, je zelo opazno zaznamovala njeno delovno pot v naši knjižnici in na Inštitutu za novejšo zgodovino. Čeprav gre za rojeno Ljubljankico, je Nataša imela prednike v prepišni Vipavski dolini in nam je sodelavcem večkrat (s ponosom) omenjala sorodnike iz Vrtovina ter se na glas vpraševala, ali so tja res prišli iz kakšnega furlanskega mesteca.

Danes se nekateri ne zavedajo, da Inštitut za novejšo zgodovino ne bi bil to, kar je, če v svojem sestavu ne bi imel svoje knjižnice, zagotovo pa lahko tudi trdim, da knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino ne bi bila takšna, kot je, če ne bi v njej vrsto let delala bibliotekarka Nataša Kandus. Nataša je študirala zgodovino in geografijo, v njenem letniku pa je bilo kar nekaj zgodovinarjev, ki so pustili vidno sled v našem zgodovinopisju; naj najprej omenim njenega dolgoletnega sodelavca in prijatelja Borisa Mlakarja, v tisti generaciji pa so bili še Primož Heinz, Milko Mikola, Dušan Nečak, Vanja Stergar, Irena Vilfan in drugi.

Nataša je prišla na inštitut leta 1972 po obdobju manjšega zastoja knjižnične dejavnosti, ko so nekateri zmotno menili, da lahko tovrstna znanstvena knjižnica deluje že kot interna knjižnica inštituta. Na srečo so v začetku sedemdesetih let prejšnjega stoletja na inštitutu vendarle sprevideli, da specialna znanstvena knjižnica ne sme biti le interno skladišče knjig, ampak mora v njej delati oseba s širokim znanjem in poznavanjem knjižničarske stroke, zgodovinopisja, tujih jezikov in širše humanistične razgledanosti. Naši jubilarke je s svojim ažurnim in vsestranskim delom uspelo, da je knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino med letoma 1972 in 2008 postala mesto,

kjer nisi dobil le časopisov in knjig, ampak tudi številne ostale informacije, ki so zelo pomembne za raziskovalce in zgodovinarje.

Po opravljenem strokovnem izpitu se je lotila širjenja knjižnice, ki je sprva obsegala le eno sobo. Po šestintridesetih letih njenega delovanja pa so bili rezultati več kot očitni. Iz skromne pomožne čitalnice se je knjižnica pod njenim vodstvom spremenila v moderno biblioteko z več kot dvajsetimi čitalniškimi mesti, ki je ob njeni upokojitvi štela več kot 22.000 knjig, vključenih v vzajemni katalog COBISS. Pod njenim vodstvom je knjižnica zvesto sledila novim tehnološkim in strokovnim načelom v knjižničarski stroki. Rezultat te težnje pa je tudi dejstvo, da je Nataša Kandus licenco za vnašanje v vzajemno bazo COBISS dobila že avgusta leta 1994. V bazo COBISS je tako vnesla podatke o 4228 knjigah, 1903 člankih (skupaj je kreirala kar 6146 zapisov, od česar je bilo le 2235 bibliografskih enot v slovenskem jeziku).

Še bolj kot formalni vidiki pa so pomembne njene vsebinske spremembe. Med svojim dolgoletnim delom je Nataša Kandus namreč povsem spremenila značaj knjižnice. Knjižnica, ki naj bi po predstavah z začetka sedemdesetih let prvenstveno zbirala in ohranjala le gradivo o zgodovini »delavskega gibanja«, je pod njenim vodstvom postopoma, a vztrajno povsem prerasla tedanjo vsebinsko omejitvev. Razvila se je namreč v najpomembnejšo zbirko knjig in časopisov o novejši zgodovini Slovencev. Že od konca sedemdesetih let, še posebej pa po letu 1991 si je prizadevala, da knjižnično gradivo ni bilo ideološko enostransko, in je skušala dobiti vse pomembne publikacije, ne glede na državo izvora. Zato se je vztrajno trudila širiti obseg knjižničnega fonda, vanj pa je vključevala pomembno gradivo – od lokalnih publikacij do širokega spektra monografskih in periodičnih tiskov iz domovine in emigracije. Današnja knjižnica tako raziskovalcem različnih družboslovnih in humanističnih strok iz vse Slovenije in tujine omogoča kakovosten študij politične, gospodarske, socialne in kulturne zgodovine Slovencev in v znatni meri tudi prostora nekdanjih držav, v katerih so živeli Slovenci. Dokaz pravilnosti njene usmeritve je bilo nenehno povečevanje števila uporabnikov knjižnice, ki so prihajali z vseh slovenskih univerz, iz zamejstva in celo iz drugih držav.

Ob tem pa moramo poudariti še drugo plat delovanja Nataše Kandus. Že leta 1980 je objavila bibliografijo *Letopisa Muzeja narodne osvoboditve in Prispevkov za zgodovino delavskega gibanja* do leta 1980. Čez nekaj let (1988) pa še bibliografijo *Prispevkov* do leta 1985. Leta 1989 je skupaj z Zdenkom Čepičem in Damijanom Guštinom pripravila biobibliografije sodelavcev Inštituta za novejšo zgodovino ob njegovi tridesetletnici. Ob raznih obletnicah je uredila še osebne bibliografije Franceta Škerla, Dušana Bibra, Franceta Klopčiča, Toneta Ferenc, Ivana Križnarja in Milice Kacin-Wohinz. Vsekakor pa ne smemo pozabiti mednarodne objave za kongres zgodovinarjev v Kanadi z naslovom *Slovenian historiography in foreign languages, published from 1918–1993: on the occasion of the 18th International Congress of Historical Sciences, Montréal 1995*, ki jo je pripravila skupaj z Olgo Janša-Zorn in Evo Holz v uredništvu Sergija Vilfana, ter ob tem še njenega bibliografskega dela pri zajetni dvodelni monografiji *Slovenska novejša zgodovina*, ki je izšla leta 2005. Nataša

Kandus je pripravila tudi več tematskih bibliografij o osamosvajanju, holokavstu, španski državljanski vojni, nacizmu in fašizmu ter o Judih na Slovenskem. Prav zaradi svojega zgodnjega zanimanja za vse, kar je bilo povezano z Judi na Slovenskem, je vrsto let veljala za eno boljših poznavalk Judov v Ljubljani in še posebej njihovih osebnih zgodb in usod med drugo svetovno vojno.

Njena obča razgledanost pa je še precej presegala strokovno področje knjižnice in je segala od likovne umetnosti, glasbe, literature do znanja tujih jezikov, kar ji je omogočalo suvereno svetovanje raznovrstnim uporabnikom o gradivu in pri razreševanju njihovih vprašanj.

Ob pomembnem jubileju naši Nataši nekdanji sodelavci iskreno čestitamo in ji želimo, da bi še naprej ostala tako aktivna kot doslej.

Igor Zemljič

Boris Mlakar – sedemdesetletnik

Kolego znanstvenega svetnika dr. Borisa Mlakarja poznamo kot zavzetega raziskovalca predvsem zgodovine domobranstva na Slovenskem, čeprav je nabor njegovih raziskovalnih tem precej širši. Kolegi in prijatelji ga doživljamo nekako žlahtno protislovno. Je izrazit individualist, človek široke razgledanosti, zazrt v svoje raziskovalno delo. Na drugi strani nastopa njegova prijazna človeška podoba, zaradi katere je stanovskim kolegom in sodelavcem vselej pripravljen pomagati z nasveti in posredovanjem podatkov, se sprostiti v njihovi družbi, jih razveseliti z iskrivimi, včasih nekoliko ironičnimi domisljicami, ki odražajo

filozofijo distance do stvari in njihovega relativiziranja.

Čeprav smo o Borisu nekaj že zapisali ob njegovem predhodnem jubileju, se na tem mestu pač ni mogoče izogniti določenim ponovitvam z njegove življenjske in poklicne poti. Rodil se je 14. novembra 1947 v Cerknem, po osnovni šoli v rojstnem kraju je obiskoval gimnazijo v Idriji, poimenovani po znamenitem slovenskem matematiku Juriju Vegi. Na Filozofski fakulteti ljubljanske univerze je leta 1972 diplomiral iz zgodovine in sociologije. Po diplomi se je zaposlil na takratnem Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja, današnjem Inštitutu za novejšo zgodovino, kjer je ostal vse do upokojitve. Po prihodu na inštitut je krajši čas delal kot arhivist na gradivu protikomunističnega tabora med drugo svetovno vojno, nato pa je prešel v raziskovalni oddelek, zadolžen za proučevanje istega obdobja, in skozi raziskovalna leta uveljavil

zanj značilen pogled na zgodovino, ki jo motri z različnih ravni – krajevne oziroma mikro, pokrajinske in vseslovenske ravni ter primerjalnih študij zgodovinskega razvoja na Slovenskem z razvojem v širšem evropskem prostoru.

Njegovo temeljno raziskovalno polje je dolga leta bilo proučevanje kompleksnega fenomena domobranstva na Slovenskem, kjer je oral ledino. S tega področja je leta 1977 magistriral, rezultat pa je monografija *Domobranstvo na Primorskem (1943–1945)* (Ljubljana 1982), za katero je prejel Kajuhovo nagrado. V njej obravnava protipartizansko in protikomunistično vojaško formacijo, ki je delovala pod imenom Slovenski narodni varnostni zbor, nastalo po volji nemškega okupatorja in spodbudah protikomunističnega tabora v Ljubljanski pokrajini. Primorsko domobranstvo je v primerjavi z Ljubljansko pokrajino ostajalo ves čas sorazmerno šibko, kar Mlakar razlaga s specifičnim primorskim zgodovinskim razvojem, pogojenim predvsem z usodo te pokrajine po prvi svetovni vojni, zaradi česar so tamkajšnji Slovenci zlasti od leta 1943 dalje množično podpirali Osvobodilno fronto in partizanstvo. Med Mlakarjeve temeljne ugotovitve sodi ocena o vojaški neučinkovitosti oziroma nepomembnosti primorskega domobranstva, večja pa je bila njegova vloga na propagandnem in kulturnem področju.

V času doktorskega študija se je osredinil na proučevanje središčne tematike z omenjenega raziskovalnega področja, tj. na raziskovanje Slovenskega domobranstva v Ljubljanski pokrajini, ki je sčasoma postalo resen nasprotnik partizanskim enotam in Osvobodilni fronti. Doktoriral je leta 1999, doktorsko nalogo pa je objavil v monumentalni in kot rezultat dolgoletnega in vztrajnega raziskovanja nadrobno dokumentirani monografiji *Slovensko domobranstvo 1943–1945: Ustanovitev, organizacija, idejno ozadje* (Ljubljana 2003). Obe monografiji ostajata temeljni za spoznavanje tega zgodovinskega pojava in sodita med standardni in pogosto citirani deli o zadevni tematiki. Zlasti druga, ki podrobno razčlenjuje nekatera vprašanja, povezana z naslovno temo, in odpira številna temeljna vprašanja iz zgodovine slovenskega naroda v času okupacije, je bila težko pričakovana ter glede na tematiko vznemirljiva, saj je posegla v razgreto ozračje strokovne in širše javnosti glede obravnave vprašanj in interpretacije kolaboracije, državljanske vojne, mogočih opredelitvenih izbir tega tabora, razmerja med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo oziroma njunega vzajemnega (ne) subsumiranja, narodnega izdajstva, domobranske prisege in podobnega, skratka tega, kdo je bil na »pravi« strani zgodovine. Z njo si je avtor prizadeval premakniti do tedaj prevladujoče težišče pogledov na domobranstvo kot stigmatizirano obliko izdajstva k stvarnemu zgodovinskemu prikazu, v katerem je skozi dokumente in druge vire dopuščena govorica tudi subjektu, ki je predmet obravnave, da spoznamo tudi njegova stališča, motive, ki so narekovali njegove opredelitve in konkretna dejanja.

Navedeni monografiji, ki v določeni meri nosita pečat dveh različnih idejno-političnih razmer, v katerih sta nastajali, sta povedni s širšega zgodovinskega stališča, saj govorita o poti, ki jo je zgodovinskega razvoja v razčlembi in interpretaciji bližnje preteklosti prehodilo pred in po demokratičnih spremembah v Sloveniji. Kajti delo zgodovinarja poteka v konkretnem družbenem okolju, ki ga bolj ali manj opredeljuje.

Dokaz za to so zgodovinski prelomi, ki postavijo novo ogledalo že dogodeni preteklosti in tudi zgodovinarju. V novejši zgodovini tak prelom predstavljata demokratizacija in osamosvojitve Slovenije, svojevrstni »davek« v zvezi s tem pa je plačala predvsem takratna srednja generacija, ki se je do omenjenega preloma že uveljavila z določenimi raziskovalnimi rezultati, potem pa se je soočila z izzivom, da jih ponovno preveri, dopolni ali korigira, torej revidira (ali pa tudi ne), pri čemer izraz revizija naj ne bi nujno imel vprašljive konotacije, ampak naj bi predstavljal predvsem nujen raziskovalni postopek s pridobivanjem novih dejstev in dokumentov, ponovnim razčlenjevanjem že znanih dokumentov, kar lahko privede tudi do nabora novih interpretacij. Tako nekako delo zgodovinarja razume kolega Mlakar, kar je večkrat poudarjal še zlasti v omenjenem dinamičnem prelomnem obdobju, ko se je v strokovni in širši javnosti tudi sam polno angažiral z odpiranjem vprašanj, ki so v osnovi zadevala značaj druge svetovne vojne na Slovenskem. Tozadevno je odpiral vprašanja interpretacije posameznih dogodkov in procesov ter t. i. tabu tem, kar je posledično zadevalo temeljno vprašanje terminologije, njene jasne vsebinske opredelitve, umeščene v konkretne razmere, in težnje po izogibanju poenostavitvam. Odpiral je vprašanja okupacije, kolaboracije, narodnoosvobodilnega boja, revolucije, protirevolucije, državljanske vojne, zločinov, narodnega izdajstva, strategije in taktike upora ali pa preživetja v okupacijskih razmerah s čim manj žrtvami. Njegovo angažiranost izkazuje anketa, ki jo je vodil leta 1990 v okviru revije *Borec*, v kateri so bila poudarjena nekatera ključna vprašanja s ciljem spodbuditi širše razprave. S skupino zgodovinarjev je kot zunanji strokovni sodelavec sodeloval pri delu parlamentarne *Preiskovalne komisije o raziskovanju poveljnih pobojev, pravno dvomljivih procesov in drugih tovrstnih nepravilnosti*, ki je začela z delom leta 1993 (t. i. Pučnikova komisija); kot je znano, komisija, sestavljena iz predstavnikov vseh političnih strank, zaradi različnih pogledov članov na našo preteklost svojega dela ni dokončala.

Opazno ga je vznemirjalo vprašanje objektivne zgodovinske resnice, vendar stoji za realističnim spoznanjem, da je človeku ni dano celostno spoznati zaradi njene kompleksnosti. Da bi dosegel ta ideal, bi npr. o nekem dogodku moral zbrati prav vse informacije o vsem, kar se je zgodilo, ocenjevalec oziroma raziskovalec pa bi moral biti do predmeta popolnoma nevtralen in ne bi smel imeti predhodnega mnenja in znanja. Kot se je duhovito izrazil, bi prvemu kriteriju lahko zadostil le bog, drugemu pa kakšno zunajzemeljsko bitje. Zato po njegovem obstajajo le subjektivne resnice, ki se z zgodovinsko distanco združujejo v smeri ene, osredotočene na bistvo pojava. Takšen pogled po svoje pojasnjuje Mlakarjevo držo v diskusijah, v katerih nastopa umirjeno z argumenti in mu je vehemenca tuja, zato se tudi nerad odziva na zaostrene polemike kolegov; kot pravi v govorici domačih krajev, mu to »s čisto človeškega vidika ne znese«.

V obdobju, ko je novejša zgodovina postala nekako privlačna in so zgodovinarji veliko bolj na udaru kritike, se je v presečišču teh znašel tudi kolega Mlakar. Zlasti s knjigo o Slovenskem domobranstvu je izzval številne javne odzive. V ospredje sta bila postavljena pojma kolaboracije in narodnega izdajstva. Sam se pridružuje pogledom,

po katerih je dovoljeno in moralno dopustno tisto sodelovanje z okupatorjem, ki je nujno za preživetje. Ostalo ravnanje, ki seže čez to, naj bi bilo nedopustna kolaboracija, in če gre pri tem za prostovoljno in materialno podporo vojnim ciljem okupatorja, tudi narodno izdajstvo. Drugo vprašanje pa je, kako posamezni zgodovinarji ocenjujejo določene konkretne elemente in oblike kolaboracije, razmere, okoliščine, v katerih pride do kolaboracije, in kakšen pomen jim pripisujejo, pri čemer sam meni, da sta v slovenskem primeru ključno vlogo odigrala partizansko/partijsko nasilje in perspektiva revolucionarnega prevzema oblasti. Ker je po njegovem v slovenskem primeru šlo za odziv na komunizem in revolucionarno perspektivo, za samoobrambno akcijo v ožjem in širšem smislu, je raziskovalno pozornost posvečal tudi vprašanju značaja in vloge komunistične partije.

Njegovi raziskovalni rezultati in spoznanja so vpeti v monografsko znanstveno poročilo *Ključne značilnosti slovenske politike v letih 1929–1955*, ki jo je leta 1995 pripravila skupina avtorjev na pobudo Državnega zbora Republike Slovenije. Predvsem pa so vpeti v pomembno sintetično zasnovano inštitutsko monografijo *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, kjer Mlakar nastopa kot avtor številnih poglavij.

Ob temeljnem raziskovalnem delu na področju proučevanja protikomunističnega tabora je Mlakar raziskovalno posegel tudi na odporniško stran. Je avtor samostojne publikacije *Pohod 30. divizije NOV in POJ v Beneško Slovenijo* (Ljubljana 1984), ki je bil izveden v začetku leta 1944 z nalogo spodbuditi odporniško gibanje in mobilizacijo v partizansko vojsko tudi med Beneškimi Slovenci in širše na zahodnem robu nacionalnega prostora. Zahteven pohod je z vojaškega in taktičnega vidika ocenil kot uspešen, enako tudi s politično propagandnega vidika, saj je pričal o aktivnosti partizanov prav na meji slovenskega narodnostnega prostora, s tem prispeval k dvigu narodnostne zavesti tamkajšnjega prebivalstva, njegovega postopnega, vse bolj množičnega vključevanja v odporništvo, pomenil pa je tudi spodbudo furlanskemu odporniškemu gibanju.

V naslednji monografiji *Tragedija v Cerknem pozimi 1944* (Gorica 2000) je s sebi lastno natančnostjo razčlenil tragične dogodke v Cerknem konec januarja in prve dni februarja 1944, ki sta jih povzročila nemški napad na partijsko šolo 27. januarja 1944 in usmrtitev skupine domačinov, ki so jih partizanske oblasti obtožile izdaje partijske šole in jim pripisale krivdo za žrtve med njenimi slušatelji. Tragedija v dveh dejanjih je terjala 64 človeških življenj in se je globoko vtisnila v zgodovinski spomin še zlasti Cerkljanov, Mlakar pa se je s študijo kot zgodovinar oddolžil rojstnemu kraju. V njej si je za temeljni nalogi postavil preizkus teze o izdajstvu in z njim povezanim nemškim napadom na šolo ter iskanje odgovora na vprašanje, ali so partizanske oblasti kaznovale domačine, ki so dejansko zakrivili izdajo, ali pa gre za nedolžne žrtve in zločin. Mlakar ovrže trditve o izdaji partijske šole, odprto pa pušča vprašanje osebne odgovornosti v partizanskem oziroma partijskem vodstvu glede odločitve o usmrtitvi nedolžnih domačinov. Z omenjeno študijo je potrdil, kako pomembno je za celostno razumevanje preteklosti poznavanje razmer na lokalni ravni, kjer pridejo do izraza

odgovornost in odločitve posameznika, medosebni odnosi, dejavnik slučajnosti in podobno, česar pri splošnih zgodovinopisnih študijah običajno ni mogoče upoštevati in marsikdaj tudi ne zaznati.

Njegov smisel oziroma potreba po študiju konkretnih primerov prihaja do izraza tudi v obravnavi vlog posameznih oseb, ki nasproti poenostavitvam kristalizirajo večplastno podobo posameznih političnih taborov, osvetlujejo idejnopolitične opredelitve posameznika in vzgibe na tej poti, njegov vpliv na okolico in obratno. Obravnaval jih je bolj ali manj celovito ali z izbranega zornega kota. Omenimo naj razprave o Leonu Rupniku, Stanku Kocipru, dr. Gregoriju Rožmanu, dr. Lambertu Ehlichu, dr. Marku Natlačenu, Narteju Velikonji, dr. Joži Lovrenčiču, dr. Lojzetu Udetu, Alojziju Novaku, Cirilu Kosmaču itd.

Mlakar pa je bil tudi pobudnik ideje, da Inštitut za novejšo zgodovino opravi celostno raziskavo o smrtnih žrtvah na Slovenskem med drugo svetovno vojno in zaradi nje po zgledu raziskave, ki jo je opravil italijanski inštitut iz Vidma za območje Furlanije Julijske krajine, ker je sodil, da je takšna raziskava nujna za bolj zanesljivo razbiranje značaja druge svetovne na Slovenskem. Kot je znano, je vodstvo inštituta njegovo pobudo sprejelo in izvedena je bila široko odmevna raziskava o smrtnih žrtvah, v kateri je Mlakar tvorno sodeloval, na to temo pa je napisal tudi več razprav, v katerih je razčlenjeval spiralni krog oziroma dinamiko nasilja med Slovenci, ki je imelo za posledico smrtne žrtve. Opravil je tudi primerjave z nekaterimi evropskimi državami in ugotovil, da relativno ali celo absolutno število smrtnih žrtev povojnega obračuna v Sloveniji daleč presega tiste v posameznih deželah zahodne Evrope.

Raziskovalno delo Borisa Mlakarja odlikuje prizadevanje, da o vsaki obravnavani tematiki zbere čim več dostopnega gradiva, od arhivskih dokumentov, literature, časopisnih poročil do ustnih virov. Kot raziskovalec, ki se drži temeljne zgodovinopisne metode, tj. dela na virih, je za kritično objavo pripravil Črniško kroniko (Gorica 1992), ki jo je zapisoval tamkajšnji župnik Alojzij Novak in pretežno zadeva čas druge svetovne vojne, in članke ter pisma pravnika dr. Lojzeta Udetu pod pomenljivim naslovom *Moje mnenje o položaju* (Ljubljana 1994), prav tako iz obdobja druge svetovne vojne. Sodeloval je tudi pri širše zastavljenih projektih objavljanja virov, ki pa niso bili rojeni pod srečno zvezdo in niso doživeli finalizacije oziroma objave (zbrana dela Edvarda Kardelja in zbirka dokumentov slovenske protirevolucije; slednjega je tudi vodil in bil kasneje deležen očitkov nekaterih kolegov zaradi nedokončanega dela, na kar je bil prisiljen večkrat javno in argumentirano odgovarjati ter usodo projekta pojasnjevati z objektivnimi razlogi).

Naslednje Mlakarjevo raziskovalno polje je zgodovina tistega dela slovenskega naroda med obema svetovnima vojnama in med drugo svetovno vojno, ki je živel in deloma še živi zunaj meja matične domovine in ki se pomembno razlikuje od večinskega dela Slovencev v Jugoslaviji. Tako se v zadnjem obdobju posveča proučevanju položaja primorskih Slovencev pod fašizmom ter uveljavljanja totalitarne fašistične države in s poglobljenimi raziskavami pomembno nadgrajuje raziskovalne rezultate in spoznanja slovenskih, italijanskih in drugih zgodovinarjev. Sem sodijo analitične razprave o

vlogi primorskih Slovencev v delovanju občinskih uprav v tridesetih letih 20. stoletja, potem ko je leta 1928 fašistični režim dokončno ukinil občinsko samoupravo, jo glede na narodno pripadnost oseb, ki so zasedale pomembnejše položaje, poitalijanal in obenem fašiziral, Slovenci pa so ob siceršnjem izsiljenem zatajevanju narodnostne identitete in članstvu v fašistični stranki le še v izjemnih primerih participirali v upravljanju občin, vsaj kar zadeva vodstvene položaje. Raziskoval je tudi fašistično stranko na Primorskem in članstvo Slovencev v njej, pomen in značaj Orjune na Primorskem itd. Tako je zdaj krenil na mnogo bolj »mirno raziskovalno morje«.

Na inštitutu je bil vodja treh raziskovalnih programov: *Temeljne usmeritve komunistične partije v Sloveniji v izrazitem boljševiskem obdobju (od obnove partije do Kominforma)*, *Slovenija med drugo svetovno vojno v evropskih primerjavah in Slovenci pod okupatorji in v medsebojnih spopadih*. Sicer je bil vrsto zadnjih let vključen v izvajanje inštitutskega raziskovalnega programa *Idejnopolitični in kulturni pluralizem in monizem na Slovenskem v 20. stoletju*. Sodeloval je na številnih znanstvenih posvetovanjih doma in v tujini, pri projektih *Enciklopedija Slovenije*, *Slovenski biografski leksikon*, *Primorski slovenski biografski leksikon*, bil je član uredniških odborov inštitutske revije *Prispevki za novejšo zgodovino* in revije *Borec*, mentor oziroma somentor doktorandom, recenzent številnih rokopisov in publikacij. Osebna bibliografija je obsežna in trenutno šteje blizu 570 bibliografskih enot. Med njimi so štiri samostojne znanstvene monografije, v treh znanstvenih monografijah nastopa kot soavtor. Je avtor več kot 40 izvirmih znanstvenih razprav, številnih znanstvenih in strokovnih sestavkov ali poglavij v monografskih publikacijah, več kot 180 enciklopedičnih in leksikonskih strokovnih sestavkov.

Po upokojitvi oktobra 2013, nad čimer razumljivo ni bil navdušen, kolega Mlakar še vedno redno prihaja med nas na inštitut in ni dopustil, da bi upokojitev zmotila njegov raziskovalni ritem, zanos in znanstveno radovednost, zato je upokojitev bila le administrativna zarez v njegovem življenju, in ne začetek novega življenjskega obdobja. Je pač raziskovalec s srcem in srčnim stvarjem se je težko odreči. Tako je še vedno poln načrtov, zdaj osvobojenih institucionalnega izvajanja; in ker skladno s svojim značajem kot izrazit individualist s svojim delom ter načrti ni nikoli obremenjeval svoje okolice, njegovo delo zdaj še bolj poteka v zvestem domovanju med policami literature in dokumentov njegovega kabineta. Bližnji kolegi vemo, da še vedno zbira gradivo za novo, dopolnjeno izdajo knjige *Tragedija v Cerknem pozimi 1944*, ki je sicer doživela že ponatis, kar govori o njeni odmevnosti. Pripravlja tudi knjigo o rudniku bakra Škofje. Med nastajanjem tega zapisa se je kolega že kar tradicionalno za vsakoletne pomladanske mesece ponovno nahajal v Osrednjem državnem arhivu v Rimu (Archivo Centrale dello Stato).

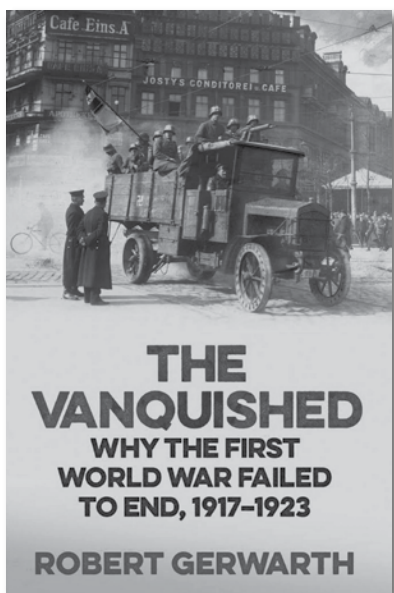
Kolega Mlakar pa ostaja rodni Primorski zavezan tudi na povsem osebni ravni. Čeprav od zaposlitve dalje živi v Ljubljani, se ob koncu tedna, tako kot pred upokojitvijo, redno vrača v Tolmin, kjer si je v mladosti ustvaril družino, zavezano glasbi. Po smrti žene leta 2013 ohranja dragocene družinske vezi z dvema poklicno uspešnima sinovoma, deli z njima trenutke njunih glasbenih in življenjskih snovanj,

mного mu pomenijo prijatelji in znanci v kulturno bogatem Tolminu, kot nekdaaj zahaja v planine ali se vsaj raduje nad njihovimi lepotami, skratka dokazuje, da ga poleg zgodovine zanima in osebno izpolnjuje še marsikaj, in tako ohranja poln mladostni elan.

Celotno raziskovalno delo uvršča dr. Borisa Mlakarja med vidne zgodovinarje obdobja, ki ga raziskuje, o katerem je po svojih močeh in prepričanju odpiral in odgovarjal na pomembna vprašanja slovenskega zgodovinopisja ter prispeval k oblikovanju zgodovinske zavesti. Ob jubileju kolegu in prijatelju čestitamo in mu še naprej želimo veliko raziskovalne zavzetosti, znanstvenih in osebnih načrtov ter njihovih izpolnitev. In seveda mu želimo tudi polno zdravja in zadovoljstva!

Vida Deželak Barič

Ocene in poročila

Robert Gerwarth, *The Vanquished: Why the First World War Failed to End.*

New York: Farrar, Straus in Giroux, 2016,
446 strani, ilustr.

Kdor je obiskal prestolnico zvezne države Viktorije in drugo največje avstralsko mesto Melbourne, se gotovo spominja spomenika oziroma svetišča spomina (*Shrine of Remembrance*). Skozi odprtino v stropu v tradiciji »astronomsko«
specifičnih Stonehengea in majevskih piramid v svetišče vsako leto 11. novembra točno ob 11.00 posveti sončni žarek (*Ray of Light*) ter osvetli besedo »ljubezen«
(*love*). Jasno, gre za počastitev trenutka, ko so leta 1918 v

zloglasnem železniškem vagonu št. 2419 D v gozdu v bližini Compiègna podpisali premirje Francozi in Nemci. Svetišče spomina so po pestri poti od zasnove do postavitve posvetili 11. novembra 1934 vsem padlim prebivalcem Viktorije, danes pa je spomenik posvečen vsem Avstralcem v vseh vojnah.

Običajno katerikoli povojni čas dojemamo kot čas miru, oddiha in milosti, sam trenutek sklenitve premirja pa kot trenutek, vreden počastitve in spomina. To je čas, ko se vojaki, naveličani bojevanja, vračajo domov, čas obnove porušenih držav in mest, čas, poln upanja in optimizma. Nemški zgodovinar Robert Gerwarth pa pravilno pokaže, da temu ni vedno tako, še posebej za premagane in poražene. Podobno kot Keith Lowe pred nekaj leti v *Podivjani celini* (*Savage Continent*), kjer je preučeval »drugo«
povojno dobo, se tudi Gerwarth osredotoči na manj »opevano«
in znano stran. Pokaže namreč, da je čas proti koncu in po (uradnem) koncu velike vojne (*Great War*) 11. novembra 1918 vse prej kot mirno ali pomirjujoče za *Premagane* (*Vanquished*) dežele.

Gerwarth pravzaprav ne piše zgodovine na novo, a se temu obdobju približa z drugega zornega kota. Pravilno trdi, da je šlo sicer za relativno mirno, tiho in nenasilno dobo za glavne zmagovalke, to so Velika Britanija, Francija in ZDA. Toda kolektivni spomin v nekaterih drugih nominalnih zmagovalkah, kot sta Italija (*vittoria mutilata*)¹

1 Pojem je skoval slavni italijanski pesnik in pragmatični politik Gabriele D'Annunzio, da bi prilil olja na ogenj nacionalističnih in iredentističnih hrepenenj.

in Grčija (velika katastrofa v Smirni leta 1922), je bil in ponekod še je mnogo bolj negativen, če že ne travmatičen. To je toliko bolj očitno za poražene države, saj so štirje veliki imperiji in dinastije (Hohenzollerni, Romanovi, Habsburgi, Otomani) v tem procesu propadli. Čeprav so bili ti režimi nedemokratski, so bili retrospektivno gledano kar precej stabilni.

Nasilne konflikte v letih po 1918 Gerwarth kot mnogi drugi opredeli za »podaljšano evropsko državljansko vojno« (extended European civil war), razdeli pa jih na tri vrste. Prvi so meddržavne vojne, kot je vojna med Poljsko in Sovjetsko Rusijo, vojna med Turki in Grki, invazija Romunov na Madžarsko. Drugi so državljanske vojne, kot na primer v Rusiji, na Finskem, Madžarskem, Irskem, v delih Nemčije. Tretji pa so socialne in nacionalne revolucije; prve (socialno-politične) na primer v Rusiji, na Madžarskem, v Bolgariji in Nemčiji, druge (nacionalne) pa na območjih nekdanjih velikih imperijev. Pri tem se Gerwarth sicer zave in poudari, da gre za posplošitev in da je pogosto šlo za prekrivajoče se fenomene.

Kar resnično odlikuje knjigo, je živ opis in tisto, kar je ameriški antropolog Clifford Geertz opredelil kot pisati oziroma razumeti »z domorodskega zornega kota«. Sodobniki niso videli »konca« vojne, ampak njeni nadaljevanje in nasilje. Tako je npr. ruski filozof in polihistor Piotr Struve med rusko državljansko vojno (1917–1922) rekel, da gre samo za »nadaljevanje in transformacijo svetovne vojne«. ² Celo Winston Churchill, ki je bil osebno vpleten v britansko vlado med vojno, je napisal polavtobiografsko knjigo o veliki vojni – *The World Crisis* v šestih zvezkih (1923–31). Knjige, vojne in svetovne krize ni končal leta 1918, ampak v 20. letih, saj je predvidel, da bodo pariški mirovni dogovori, od Versailles do Sèvres, prinesli »prihodnje težave«.

Če bi Churchill pisal knjigo par desetletij kasneje, je ne bi končal niti v 20. letih, ampak verjetno leta 1945, če ne celo kasneje. Tako je tudi zapisal v prvem odstavku predgovora svoje knjige *The Gathering Storm* (1948), prve v seriji knjig *Druga svetovna vojna* (*The Second World War, 1948–1953*), ki mu je leta 1953 prinesla Nobelovo nagrado za literaturo. Mnogi zgodovinarji danes tako govorijo že o drugi tridesetletni vojni (1914–45), ki seveda cilja na (prvo) tridesetletno vojno v centralni Evropi v 17. stoletju. Čeprav Gerwarth eksplicitno nikjer ne omeni koncepta druge tridesetletne vojne, pa pravilno predstavi, kako je bil Versailles glavna motivacija za Hitlerja in Nemce, da so našli zunanje in notranje sovražnike; za izgubo vojne namreč niso bili krivi porazi na fronti, ampak domača izdajstva. ³

Ljudje so takrat hitro spoznali, da velika vojna ni, kot so nekateri iluzorno mislili, vojna, ki bo končala vse vojne, ampak preludij v čas skrajnosti (koncept in knjiga Erica Hobsbawma). Čeprav zveni naivno, Gerwarth meni, da je bila v primerjavi s povojnimi grozotami prva svetovna vojna celo »zadržana«. V večji meri so spoštovali in upoštevali razliko med bojevniki in civilisti. Povojna doba pa je ustvarila novo logiko

2 Njegov sonarodnjak Lev Trocki je v Moskvi v govoru 28. 12. 1922, po zmagi v državljanski vojni, slavno rekel, da je »vojna, tovariši, lokomotiva zgodovine«.

3 Poniževalni poraz je bil zelo pomembna tema v Hitlerjevih govorih. Po padcu Francije spomladi 1940 so tisti zloglasni železniški vagon (*Wagen von Compiègne*) izvlekli iz muzeja in prisilili francosko delegacijo, da je sprejela poraz v istem vagonu.

nasilja, kar Gerwarth opiše kot »kriminaliziranje in dehumaniziranje sovražnikov«, notranjih in zunanjih, kar je postalo »poštena igra«. To je spet podobno tridesetletni vojni, ko se je slavno razširila fraza *bellum se ipsum alet* (vojna se sama hrani), ki je določala vojno strategijo hranjenja in vzdrževanja vojsk z viri okupiranih ozemelj v škodo in na nemilost lokalnega prebivalstva.

Na nekaterih točkah je treba Gerwartha brati *cum grano salis*. Tako bi bilo po njegovem prvo svetovno vojno bolje videti kot »nenamernega spodbujevalca« (*unintentional enabler*) za socialne in nacionalne pretrese v naslednjih desetletjih. S tem praktično podredimo en zgodovinski fenomen drugemu in ga ne gledamo *sui generis*. Nasilje proti koncu vojne in po njej je bilo po njegovem mnogo bolj nenadzorovano. Trdi, da je šlo za eksistencialne konflikte, ki so imeli namen uničiti sovražnika. Tukaj bi delali krivico prvi svetovni vojni, če bi rekli, da njen cilj ni bil enako »dokončen«. Se je pa ta »genocidna logika« res razširila s front tudi med civiliste.

Še ena občudovanja vredna lastnost *Premaganih* so kratki ekskurzi v osebne biografije vodilnih akterjev na sceni v tistem in kasnejšem času, od Vladimirja Iljiča Uljanova ali Lenina do Gazi Mustafe Kemale Paše ali Atatürka. Gerwarth trdi, da je bila prva svetovna vojna pravzaprav formativno obdobje za mnoge diktatorje. Nekateri, kot Mussolini in Hitler, se bodo te dobe kasneje spominjali kot svojega »prebujenja«. Ugotavlja še, da je bil povojni čas »ključni katalizator za politično radikalizacijo in katalog novih političnih agend« ter rojstvo radikalizma, od ekstremne levice (komunizem) do ekstremne desnice (fašizem in nacizem). Liberalna demokracija je pad(a)la, kar je bila tudi posledica poraznih ekonomskih razmer, ki so prišle do izraza ob veliki gospodarski krizi leta 1929 in kasneje.

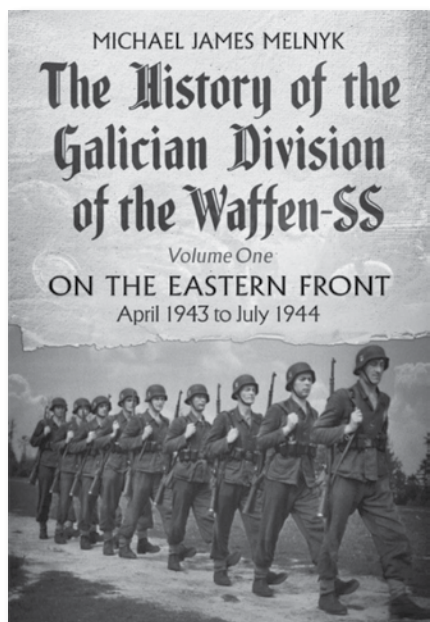
Treba je sicer poudariti, da gre pri Gerwarthovih *Premaganih* predvsem za politično, socialno in kulturno zgodovino, da pa v takem splošnem pregledu umanjka večji poudarek na ekonomskem delu. V tem času se je uveljavil verjetno najvplivnejši ekonomist 20. stoletja, John Maynard Keynes. Na mirovnih pogajanjih v Versaillesu je deloval kot predstavnik britanske zakladnice (*British Treasury*) in se zavzemal za veliko bolj milostljiv mir. Tako je po sklenitvi miru junija 1919 odstopil in napisal knjigo *Ekonomske posledice mira* (*The Economic Consequences of the Peace*), ki je postala uspešnica po vsem svetu. V njej je Keynes razširil dojemanje versajskega miru kot kartaginskega miru, to je kot krutega mirovnega sporazuma, katerega namen je popolnoma uničiti premaganega sovražnika.

Premagani je dober učbenik za hiter in splošen pregled »prvega« povojnega obdobja. Delo je napisano v tekočem jeziku, polnem pasusov iz primarnih virov, od konciznih in jedrnatih Hemingwayevih novinarskih vložkov iz Smirne (1922) do apokaliptične Yeatsove pesmi »Drugi prihod« (*Second Coming*, 1919),⁴ da bi ujel pravo atmosfero »povojne« Evrope. Knjiga je sicer napisana poljudno, a ima na koncu bogat znanstveni aparat, ki ima skoraj 90 strani opomb in več kot 50 strani

4 Kratka dvokitična pesem vsebuje tudi verz: *Things fall apart; the centre cannot hold* (razpada vse; središče ne drži). Prvi del tega citata si bo kasneje izposodil nigerijski pisatelj Chinua Achebe za naslov verjetno še vedno najbolj branega afriškega romana (*Things Fall Apart*, 1958; v slovenskem prevodu Razpad).

bibliografije. Knjiga *Premagani* je dih svežega zraka, saj zadnja leta »proslavljamo«
stoletnico velike vojne in se ji posvečamo, pri tem pa pozabljamo oziroma premalo
poudarjamo njene posledice.

Izidor Janžekovič

**Michael James Melnyk, The
History of the Galician Division
of the Waffen-SS. Volume 2.
Stalin's Nemesis.**

Stroud: Fonthill, 2016, 384 strani, ilustr.
(192 črno-belih fotografij)

Konec leta 2016 je anglo-ameriška založba Fonthill Media Publications izdala novo kroniko 14. grenadirske divizije Waffen-SS (ukrajinska št. 1) v dveh knjigah.

Prva knjiga (*The History of the Galician Division of the Waffen-SS. Volume 1. On the Eastern Front*) zajema zgodovino Ukrajine pod nemško okupacijo in okoliščine nastanka ideje o ukrajinski diviziji Waffen-SS. Sledi opis ustanovitve divizije ter

nato prvi boji divizije na vzhodni fronti proti sovjetski Rdeči armadi. Za slovensko zgodovino pisje je bolj zanimiva druga knjiga, saj pokriva delovanje divizije v Sloveniji leta 1945.

Melnyk se je s svojim predhodnim delom (*To Battle – The Formation and History of the 14th Galician Waffen-SS Division*. Solihull: Helion & Co., 2002) že uveljavil kot raziskovalec dotične divizije, pri čemer je predhodno delo zdaj razširil z novimi viri. Uporabil je izvirne ukrajinske, nemške, britanske in deloma tudi slovenske medvojne dokumente (iz poljskih, slovenskih, nemških, ukrajinskih, ameriških in britanskih javnih in tudi zasebnih arhivov), spomine in intervjuje z veterani divizije ter tudi povojno literaturo.

Druga knjiga, predmet te ocene, je razdeljena na pet vsebinskih delov: o reorganizaciji in popolnitvi divizije po bojih na vzhodni fronti, sodelovanju v zatrtju slovaške vstaje konec leta 1944, premestitvi v Slovenijo in bojih proti slovenskim partizanom, zadnjih bojih divizije na področju Avstrije ter povojnih dogodkih.

Slovenske zgodovinarje bosta najbolj pritegnila tretje in četrto poglavje, saj je tu avtor opisal križanje poti ukrajinskih esesovcev in slovenskih partizanov na področju današnje Slovenije in v zadnjih bojih na avstrijskih tleh.

Prvo poglavje opisuje, kako je diviziji po bojih na vzhodni fronti leta 1944 grozilo razformiranje, a so se nemški funkcionarji odločili – »zaradi političnih razlogov« – za nadaljnji obstoj divizije. Konec avgusta 1944 so divizijo poslali v šlezijski Neumhammer, kjer so jo namestili v bivše taborišče za vojne ujetnike. Tu so bili nekateri preživeli ukrajinski in nemški pripadniki divizije odlikovani in/ali povišani, pri čemer so v divizijo prihajali novi pripadniki. V začetku septembra je divizija imela le dobrih pet tisoč vojakov, toda v slabih treh tednih se je okrepila na skoraj trinajst tisoč.

A medtem ko se je v Šleziji začela reorganizacija divizije, se je 29. avgusta istega leta začela slovaška nacionalna vstaja, ki je želela zagotoviti hiter prodor sovjetske Rdeče armade čez Karpate, nakar bi s slovaškega ozemlja napadli nemške sile v Romuniji in na Madžarskem, s čimer bi se zrušil južni del vzhodne fronte. 1. češkoslovaška armada je bila okrepljena s sovjetsko izurjenimi in vodenimi padalci in partizani, s čimer so ogrozili nemško fronto. Posledično so na Slovaško poslali bližnje razpoložljive enote in tako je tudi ukrajinska divizija Waffen-SS oblikovala bojno skupino v moči okrepljenega bataljona (bataljon so primarno popolnili s prostovoljci, veterani vzhodne fronte), ki je nato sodelovala v bojih proti slovaškim vstajnikom. Sredi oktobra je bil na Slovaško poslan še preostanek divizije. Tu je divizija nadaljevala reorganizacijo in boje proti slovaškim partizanom ter nato tudi proti Rdeči armadi.

Proti koncu januarja 1945 je divizija dobila ukaz, da se premakne na področje Spodnje Štajerske. Zaradi pomanjkanja goriva, motornih vozil in tudi obremenjene železnice (z vlaki, namenjenimi proti vzhodni fronti) je večina divizijskih vojakov prepešala pot do Slovenije, kamor so prispeli v drugi polovici februarja istega leta. Tu so bili podrejeni višjemu esesovskemu in policijskemu vodji Erwinu Rösenerju, pri čemer je bila večina divizijskih enot razporejena po Sloveniji, nekatere enote pa so bile tudi v Avstriji. Podobno kot na Slovaškem so enote razporedili po številnih krajih (javnih in zasebnih poslopih) ter jih zadolžili za varovanje lokalnih komunikacijskih poti. V času divizijskega bivanja na Slovenskem je treba omeniti tri dogodke, ki razbijajo mit o elitizmu Waffen-SS: iz divizije so sprva odstranili vse »nezaželene elemente« (samo iz enega pehotnega polka okoli 400), ki so jih razorožili in premestili v delovne bataljone. Sledila je vključitev predhodno samostojnega ukrajinskega bataljona, ki pa se je začela z uporom. Ko je Hitler med eno štabno konferenco naletel na omembo divizije, se je s tem skoraj začel konec formacije, saj je bil izdan ukaz, da se razoroži cela divizija. Kmalu zatem je bil ukaz preklican. Poleg varovanja cest in železnice je bila divizija uporabljena tudi v več operacijah proti enotam NOV in POS: na področju Mozirskih planin, na Gorenjskem in Dolenjskem. Delovanje ukrajinske divizije Waffen-SS na Slovenskem je dobro dokumentirano z več deli o enotah NOV in POS, medtem ko se je z divizijo še najbolj podrobno ukvarjal poveljnik partizanov na Mozirskih planinah Franc Sever - Franta (*Past na Menini planini: Kako smo prelisčili*

XIV. SS-divizijo na Menini planini. Ljubljana: Forma 7, 2010). A ker se je vzhodna fronta že približala divizijskemu področju, so že 1. aprila tega leta poslali prvi polk v boj proti sovjetskim silam. Čez nekaj dni je bila večina divizije poslana na vzhodno fronto.

Četrto poglavje druge knjige se ukvarja z zadnjimi boji ukrajinske divizije Waffen-SS v zadnjem slabem mesecu vojne. V tem času je divizija zadrževala oziroma poskušala zadrževati napredovanje sovjetskih sil, hkrati pa je Ukrajinska ljudska armada začela tudi formalni prevzem divizije. Ta je 25. aprila tega leta postala 1. divizija Ukrajinske ljudske armade, a dejansko je to bilo le simbolično dejanje tik pred koncem vojne; dejanski nadzor nad divizijo so še vedno imeli Nemci. Maja 1945 so se divizijski pripadniki ponovno spopadali s partizani oz. pripadniki Jugoslovanske ljudske armade, ki so prodrli na avstrijsko Koroško in Štajersko. Divizija je hotela prodreti čim bolj proti zahodu in se predati britanskim silam, ki so prodirale proti Celovcu. Medtem ko je večini divizijskih pripadnikov uspelo, da so se predali Britancem, so se nekateri predali tudi Američanom, spet tretji pa so postali sovjetski oz. jugoslovanski vojni ujetniki.

V drugi polovici maja so Britanci dokončno razorožili še zadnje oborožene Ukrajince in jih začeli deportirati v vojno-ujetniška taborišča v Italiji. V Bellarii oz. Riminiju se je tako zbralo okoli enajst tisoč preživelih pripadnikov divizije. Tu se je dobrih tisoč vojakov odločilo za prostovoljno vrnitev v Sovjetsko zvezo. Večina se je odločila za zahodne zaveznike in aprila 1947 so se začeli transporti Ukrajincev v Anglijo. Tam so bili zaposleni kot kmetijski delavci ali rudarji, medtem ko so se nekateri javili za odstranjevanje neeksplodiranih minskih sredstev. Šele v drugi polovici leta 1948 so Ukrajinci pridobili svobodo, kar je okoli štiri tisoč posameznikov izkoristilo za nadaljnjo emigracijo v Kanado, ZDA, Avstralijo, Argentino, Brazilijo, Nemčijo, Francijo itd.

Kljub temu da bi si lahko želeli, da bi avtor uporabil (še) več slovenske literature oz. arhivskih virov, ki se nanašajo na delovanje ukrajinske divizije, je ta najnovejša knjiga pomemben vir za dopolnitev razumevanja vojaške zgodovine Slovenije s predstavitvijo medvojnega dogajanja še z »druge strani«.

Avtor je pri raziskovanju uporabil še malo znano skupino medvojnih dokumentov, nemške depeše, ki so jih britanski obveščevalci prestregali in dešifrirali ter se nanašajo na delovanje divizije na področju Slovenije. Uporabnost te skupine dokumentov za dodatno razjasnitev medvojnih dogodkov do zdaj še ni bila raziskana.

Klemen Kocjančič

Radina Vučetić, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka.*

Beograd: Clio, 2016, 406 strani, ilustr.

Intelektualna zgodovina je področje, ki se mu je srbsko zgodovinopisje v zadnjih dveh letih izdatno posvetilo oziroma – to je pomembno poudariti – posvetili sta se mu dve zgodovinariki. Lani je Latinka Perović naslikala monumentalno fresko trinajstih srbskih javnih osebnosti, ki so zaznamovale čas celega srbskega 20. in tudi še prvih let 21. stoletja,¹ letos pa je njena precej mlajša, a vseeno zavidljivo uveljavljena kolegica Radina Vučetić, docentka sodobne zgodovine na beograjski filozofski fakulteti, objavila malenkost manj obširno študijo o temi, ki je na prvi pogled videti precej bolj ozko zamejena. Dejansko pa knjiga *Monopol na istinu* prav tako odstira vpogled v konstante srbske zgodovine, ne nujno samo tiste iz časa socializma. Gre namreč za vse kaj drugega kot katalog »političnih prestopkov« in kazni, ki so jih za to v (domnevnem) sistemu preganjalci-preganjani bili skozi desetletja titoizma in posttitoizma deležni posamezniki in skupine oporečnikov, kot je to značilno za nekatera druga dela sodobne srbske historiografije.² Poznavajoč najnovejšo teorijo, avtorica cenzure že v izhodišču ne razume kot »absolutnega zla«, ampak kot kompleksno interakcijo med restriktivnimi in produktivnimi praksami. Slednje tako velja za vzhodnoevropski pozni socializem, Jugoslavija, katere ideološko in kulturno politiko je obdelovala že v svoji prejšnji knjigi,³ pa se ji sploh nudi kot privilegirani primer opazovanja tovrstne fluidnosti, kjer sta cenzor in cenzurirani lahko zamenjala svoji vlogi tudi v časovnem razponu samo nekaj let ali celo mesecev. Tukaj pa ne gre le za to posebnost delovanja »samoupravljanja« na področju kulturnega in intelektualnega ustvarjanja, ampak še za en pomemben vidik, ki ga ima avtorica ves čas pred očmi in ga prav tako naznači že na samem začetku: pogled na cenzuro, v katerem se predstavlja samo tisto, kar je bilo prepovedano, ne pa tudi tistega, kar je bilo dovoljeno, nikoli ne more podati verodostojne slike o cenzuri niti o družbi sami.

Radina Vučetić bralce svoje knjige večkrat spominja na izhodiščne perspektive

1 Latinka Perović, *Dominantna i neželjena elita. Beleske o intelektualnoj i političkoj eliti u Srbiji (XX–XXI vek)* (Beograd in Novi Sad: Dan Graf, 2015).

2 Gl. Srđan Cvetković, *Između srpa i čekića 1-3* (Beograd: Službeni glasnik, 2006–2015).

3 Radina Vučetić, *Koka-kola socijalizam. Amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka* (Beograd: Službeni glasnik, 2012).

demokratizacije jugoslovanskega sistema, ki so bile razprte pred partijskimi odločevalci v šestdesetih letih, a se je kasneje ta čas pokazal zgolj kot »trenutek dobre volje«, ne pa kot čvrsta osnova, na kateri bi bilo mogoče nadaljevati krepitev pluralizma. Vključujoč različne zunanje in notranjepolitične razloge, avtorica konec šestdesetih in začetek sedemdesetih let popisuje kot točko preloma, ko je Zveza komunistov Jugoslavije zapadla v lastno brezidejnost, brezvoljnost za korenite spremembe in pripravljenost sprejemati arbitrarne ukrepe, med njimi tudi cenzuro. To jemlje kot lakmusov papir za merjenje padanja legitimnosti tedanje edine organizirane politične sile, ki ni več znala drugega kot posegati po tem transhistoričnem mehanizmu, ki pa še zdaleč ni omejen le na totalitarne režime. V primeru Jugoslavije je njeno apliciranje teklo čez različne »transmisijske« organizacije Zveze komunistov, čeprav je odločitev za poseg po tem tako ali drugače izvedenem ukrepu vedno prišel iz najvišjih republiških partijskih krogov, včasih pa celo neposredno iz Titovega kabineta. A ta »poveljniška linija« je bila zabrisana, vlogo čuvaja pravovernosti pa so prevzemale osnovne organizacije komunistov v posameznih kulturniških organizacijah, uredniški sveti, delavski sveti, recenzenti, novinarji ali pa, če ni šlo drugače, sodišča. Toda biti cenzor in cenzurirani ni bilo v vseh obdobjih obdano z enako avreolo jeklene rigidnosti. Cenzorji oz. člani komisij (npr. za pregled filmov) so na eni strani bili nekdanji ugledni ustvarjalci, kot so Ivo Andrić, Oskar Davičo, Vladimir Dedijer ali celo Dušan Makavejev, ki so se hkrati borili za širitev svoboščin in se nemalokrat spremenili iz subjektov v objekte cenzure. Na drugi strani pa se je, denimo, list *Mladost* v času študentskega vrenja oglaševal z geslom »kupite časopis, preden ga vidi javni tožilec«.

Zlom liberalizma in znano Titovo pismo, napisano jeseni 1972, sta pomenila signal za stopnjevanje ritma cenzure, ki se je ob svojih sodnih epilogih sklicevala tudi na takšne postavke, kot je bil 52. člen zakona o tisku (vznemirjanje državljanov), za katerega si filozof Milan Kangrga nikakor ni mogel razložiti, kako lahko brani državljan socialistične države pred nemirom, izvirajočim iz marksistične analize obstoječega stanja. Zlasti pri tlačenju kritike levičarske provenience, katere avtorji so bili skoraj praviloma razočarani člani partije in ki se je večkrat tudi izmuznila »primarni« cenzuri, so prišli na dan mnogi absurdi, kot na primer takrat, ko so Živojinu Pavloviću na brniškem letališču odvzeli kolut s filmom *Nasvidenje v naslednji vojni*, preden bi z njim poletel v Berlin na mednarodni filmski festival. Prav v zvezi s filmsko umetnostjo, kjer je eksistencialistični črni val po odločitvi partijskih avtoritet zamenjal rdeči val partizanskih propagandističnih spektaklov, se Radini Vučetić najbolj izrazito kaže restalinizacija, ki je v začetku sedemdesetih let zajela vso družbo. Usode zaprtega Lazarja Stojanovića, Želimirja Žilnika, Aleksandra Petrovića in Dušana Makavejeva, ki so za nadaljevanje svoje kariere morali oditi v tujino, ali Živojina Pavlovića, odvrženega v »kabinet za učila« na beograjski Akademiji za gledališče, film, radio in televizijo, so resda na moč podobne usodam češkoslovaških disidentov po letu 1968. A obračun Dejana Guzine, ki ga povzema avtorica monografije, da se je modernizacija v smeri »socializma s človeškim obrazom« iztekla v srbsko miniverzijo kitajske kulturne revolucije, se vsaj s slovenskega gledišča zdi nekoliko preveč krep-

ko postavljen.⁴ Ko smo že ravno pri različnosti znotraj Jugoslavije, z Želimirjem Žilnikom imenovani »regionalsocializem«, ki se je močno odražal tudi na področju intelektualnega ustvarjanja, kar avtorica morda malo pretirano, a slikovito odraža s citatom Miška Šuvakovića,⁵ lahko dodamo majhen, a zelo poveden vidik cenzure, ki v sicer minuciozno razdelani knjigi umanjka. Gre za ambivalentno cenzuro s slovenske scene, na katero je pred nekaj leti v zborniku, ki ga je uredila Mateja Režek,⁶ Radina Vučetić pa ga v svoji knjigi na žalost ne navaja, opozoril Dean Komel. V tem primeru so namesto za cenzuro značilnega odzemanja dodajali nevtralnije obrazce iz repertoarja dominantne ideologije, zaradi česar potem ni bilo treba klestiti bolj problematičnih vrstic in medvrstic.

A avtorica knjige *Monopol na istinu* ima vsekakor dobre razloge, ko nadvse kritično razpreda o partijskem vodenju javne polemike v času, ko je po njenem v Srbiji prišlo do restalinizacije. Po tem, ko največji del knjige odmerja problematiki nacionalizma v kulturi (razumljivo za republiko, kjer je že leta 1966 izšel slovar Miloša Moskovljevića, v katerem je razlagal pomene besed »srbovati«, »srbožder«, »Velikosrbini«), avtorica poseže v nevrtačilno točko sodobne srbske zgodovine – kaj je tamkajšnja javno sfero tako močno paralizirala, da ji v osemdesetih in devetdesetih letih ni uspelo ustaviti tistih, ki so hoteli osebno postati ponazoritev Moskovljevićevih pojmov. Najprej ugotavlja, da odnos različnih partijskih forumov do nacionalizma še zdaleč ni bil natančno razdelan in enoten, potem pa, da so bili proti nosilcem tega, tudi med množicami vse bolj razširjenega toka sproženi blažji postopki kot proti pristašem nove leve. Dela Dobrice Ćosića in Antonija Isakovića so bila v času, ko so črnovalovski filmi z ali brez uradne odločbe ždeli v bunkerjih, še naprej publicirana in široko brana. A najbolj očiten produkt partijske politike tega prelomnega časa, ko so se v srbski družbi po argumentih Radine Vučetić že izrisale vse intelektualne tendence, značilne tudi za kasnejši čas, je bilo uničenje kakršnekoli (civilne) alternative nacionalistični opciji. S posameznimi zaplembami, mdr. tudi prepovedmi razstav slikarja Milića od Mačve, je skušala to vlogo nespretno prevzeti partija sama, a je pri tem dosegla nasproten učinek. Njeni arbitrarni ukrepi so namreč le spodbudili nastanek novih mitskih obrazcev, ki jim je nasedal vse širši krog ljudi, tudi del (nikakor pa ne celota) levičarske avantgarde, dokler jih ni v osemdesetih letih prevzela in instrumentalizirala dnevna politika. Takrat so nekateri izmed prej cenzuriranih po prvotni bližnji izkušnji z jugoslovanskim vrhom ponovno postali visoki funkcionarji, drugim, tistim, do katerih Radina Vučetić ne skriva svoje naklonjenosti, pa tudi novi monopol nad resnico ni pustil artikulirati svojega kritičnega glasu.

Jure Ramšak

4 Prim. Peter Vodopivec, »Od poskusov demokratizacije (1968–1972) do agonije in katastrofe (1988–1991)«, v: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, ur. Zdenko Čepič (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2010).

5 »Če ste v teh letih zagrešili umetniško-kulturni prekršek, ste v Ljubljani dobili štipendijo za Ameriko, če ste podobno storili v Zagrebu, so vam odvzeli potni list, v Beogradu so vas pozvali na informativni razgovor, v Novem Sadu zaprli, v Sarajevu pa ste – izginili« – Radina Vučetić, *Monopol na istinu. Partija, kultura i cenzura u Srbiji šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka* (Beograd: Clio, 2016), 22.

6 Mateja Režek, ur., *Cenzurirano. Zgodovina cenzure na Slovenskem od 19. stoletja do danes* (Ljubljana: Nova revija, 2010).

Simpozij Starost – izzivi historičnega raziskovanja

(Ljubljana, 8. in 9. november 2016)

Vprašanje staranja v današnji družbi postaja vse bolj aktualno in eden glavnih razlogov je daljšanje življenjske dobe, kar vedno bolj navdihuje posameznike, strokovnjake in znanstvenike, ki se podajajo v preučevanje skrivnostnega procesa nastanka, razvoja in zatona življenja.

Dvodnevni simpozij z naslovom *Starost – izzivi historičnega raziskovanja*, v organizaciji Inštituta za novejšo zgodovino, je potekal 8. in 9. novembra 2016. Programski odbor so sestavljali dr. Žarko Lazarevič, dr. Meta Remec, dr. Mojca Šorn,

v organizacijskem odboru so bile Neja Blaj Hribar, dr. Meta Remec in dr. Mojca Šorn. Simpozij je bil posvečen temam, kot so percepcije in razumevanje starosti ter staranja skozi čas, skrb za ostarele, upokojevanje, prizadevanje za aktivno starost in pregled razvoja institucionalizirane oskrbe skozi čas.

Znanstveni simpozij sta odprla pozdravni govor dr. Damjana Guština, direktorja Inštituta za novejšo zgodovino, in uvodni nagovor dr. Žarka Lazareviča, vodje programskega odbora konference. Posvet, ki ga je prvi dan vodil dr. Andrej Studen, je začela dr. Dragica Čeč z referatom *Percepcije in izkušnje starosti med nižjimi družbeni sloji v prvi polovici 19. stoletja*, v katerem se je posvetila analizi podpore prejemnikov iz kranjskega sklada za reševanje problemov revnih oz. ubožnega sklada v Ljubljani. Referata dr. Milana Ambroža z naslovom *Družbena konstrukcija starosti med starejšimi in mlajšimi v Sloveniji in na Hrvaškem* žal ni bilo, ker je bil odsoten. Dr. Jana Mali je govorila o medgeneracijskih dimenzijah dolgotrajne oskrbe, medgeneracijskem sožitju ter solidarnosti. Dr. Mojca Ramšak se je ukvarjala z analizo prikaza starosti v pohorski pravljичni prozi. Sledila je dr. Katja Mihurko Poniž z referatom »*Rajši, stara devica, nego nesrečna ženica*«: *podobe starejših žensk v delih zgodnjih slovenskih pisateljic*, v katerem je razpravljala o problematiki in zanemarjenosti podob starejših žensk v slovenski pripovedni prozi. Pregledno je predstavila redke like starejših žensk v delih slovenskih pisateljev iz časa realizma in moderne. Poudarila je, da so starejše ženske redko prikazane v pozitivni luči, po navadi so izpostavljene posmehu, posebej če imajo status neporočene ženske.

Po kratkem premoru je dr. Alenka Kačičnik Gabrič govorila o instituciji prevžitkarskega prava in pogodbah, ki so pomenile pomembno nadomestilo za manjkajoče socialno in zdravstveno zavarovanje na kmečkih posestih in na ta način

garancijo za starost. *Začetki pokojninskega zavarovanja kmetov: od prevžitka do zakona o pokojninskem in invalidskem zavarovanju* je bil naslov referata dr. Mete Remec, ki se je ukvarjala z razvojem oskrbe ostarelih kmetov, o izjemno težkem položaju zaradi nizkih pokojnin. Predstavila je proces, ki se je začel s sistemom medgeneracijske solidarnosti v okviru družin in je privedel do Zakona o pokojninskem in individualnem zavarovanju, sprejetem leta 1992. Dr. Marija Počivavšek je v prispevku *V (varno) starost brez penzije* predstavila življenje Franca Strupija, lastnika steklarskega podjetja, ki je vlagal v nepremičnine in si na ta način zagotovil varno starost.

Sledil je nastop dr. Bojana Balkovca z naslovom *Delavka in delavec se starata*, v katerem je predstavil vpliv sprememb demografske slike, prirastek ter staranje prebivalstva v Sloveniji od zaključka druge svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije ter preoblikovanje pokojninskega sistema, na kar je tudi vplivala spreminjajoča se demografska slika Slovenije. Prvi dan posveta se je končal s prezentacijo dr. Aleksandra Lorenčiča, ki je v referatu *Medgeneracijska solidarnost na primeru slovenskega pokojninskega sistema* govoril o slovenskem sistemu socialne varnosti, ki je temeljil na sprotne financiranju, ter o spremembah, nastalih po letu 2000. V zaključku je poudaril, da tudi novosti ne bodo zadostile in da je tudi nov sistem potreben korenitejših sprememb.

Drugi dan simpozija je vodstvo prevzela dr. Meta Remec. Prvi sklop je odprl dr. Andrej Pančur z referatom *Družinske in bivanjske razmere starostnikov: analiza popisa prebivalstva občine Bela Cerkev 1869*. Dr. Andrej Studen je na primeru hiralnice Vojnik predstavil problematiko starih, onemoglih in neozdravljivo bolnih oseb, revnih in brez sorodnikov, ljudi, ki niso bili deležni niti najnujnejše nege in zdravstvene oskrbe. O razvoju domov za stare ljudi v času socializma v Sloveniji je govorila dr. Marta Rendla.

V drugem sklopu so svoje referate predstavili dr. Dunja Dobaja, dr. Mojca Šorn, dr. Željko Oset in dr. Dušana Findeisen. *Delovanje državnih upokojenecv za Dravsko banovino v Ljubljani v letih 1936–1941* je naslov referata dr. Dunje Dobaja, ki se je osredotočila na delovanje društva. Na ta način je poskušala prikazati pogoje upokojevanja državnih uslužbencev, način odmerjanja višine pokojnin ter sodelovanje z drugimi društvi izven Dravske banovine, s katerimi so nastopali združeno pred državnimi oblastmi. Dr. Mojca Šorn je na primeru Dekorativne in Pletenine opozorila na pomen odnosa med zaposlenimi in njihovimi upokojenimi sodelavci. Temu je sledil nastop dr. Željka Oseta pod naslovom *Starostno upokojevanje v slovenski akademski skupnosti: od ustanovitve Univerze v Ljubljani do ZUJF-a*. Dr. Oset se je ukvarjal s problematiko upokojevanja univerzitetnih profesorjev v Sloveniji. Drugi dan simpozija je zaključila dr. Dušana Findeisen s prispevkom *Slovenska univerza za tretje življenjsko obdobje – oranje in utrjevanje poti k družbeno znani in prepoznani dejavni starosti*. V okviru predstavitve smo se s pomočjo njene lastne izkušnje ter dokumentarnega filma seznanili z nastankom, razvojem in delovanjem Univerze.

Staranje predstavlja sociokulturno in zgodovinsko kategorijo, na katero imajo neposreden vpliv družbenopolitične in ekonomske razmere v društvu. To je proces, ki še ni popolnoma raziskan in predstavlja vprašanje, s katerim se vsak na poseben

način sooča ter preiščuje o njem, ga definira in mu pripisuje različne vrednote. Z zgodovinskega vidika so starost z različnimi shemami opredeljevali že v antiki, v njih pa so upoštevali fizikalne vzroke človekovega razvoja, stagnacije in regresa.

Nataša Hönig

the 1990s, the number of people in the world who are undernourished has increased from 600 million to 800 million. The number of people who are malnourished has increased from 1.2 billion to 1.5 billion. The number of people who are obese has increased from 100 million to 300 million.

There are a number of reasons for this increase in malnutrition and obesity.

Firstly, the world population has increased from 5 billion in 1980 to 6 billion in 2000. This increase in population has led to an increase in the number of people who are undernourished and malnourished.

Secondly, the world population has become more urbanized. This has led to an increase in the number of people who are obese.

Thirdly, the world population has become more affluent. This has led to an increase in the number of people who are obese.

Fourthly, the world population has become more sedentary. This has led to an increase in the number of people who are obese.

Fifthly, the world population has become more dependent on processed food. This has led to an increase in the number of people who are obese.

Sixthly, the world population has become more dependent on fast food. This has led to an increase in the number of people who are obese.

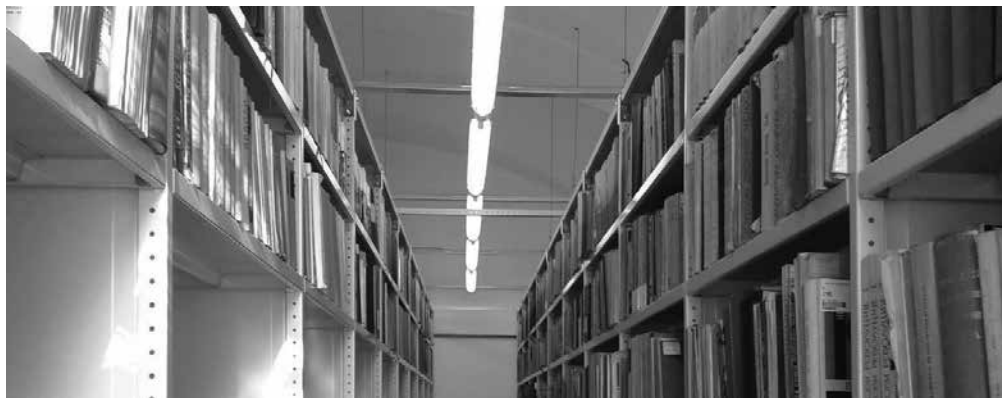
Seventhly, the world population has become more dependent on high-calorie food. This has led to an increase in the number of people who are obese.

Eighthly, the world population has become more dependent on high-fat food. This has led to an increase in the number of people who are obese.

Ninthly, the world population has become more dependent on high-sugar food. This has led to an increase in the number of people who are obese.

Tenthly, the world population has become more dependent on high-salt food. This has led to an increase in the number of people who are obese.

KNJIŽNICA INŠTITUTA ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

Knjižnica Inštituta za novejšo zgodovino je specialna knjižnica, ki zbira in hrani gradivo za znanstvene preučevalce in ljubitelje novejšje zgodovine.

Začetki knjižnice sodijo še v čas pred ustanovitvijo inštituta. Le-te lahko namreč postavimo že v leto 1945, ko je začela z delom knjižnica Muzeja narodne osvoboditve. Začetni knjižni fond so predstavljale knjige Znanstvenega inštituta SNOS-a, ki so jih zbirali za svoje znanstveno delo že med drugo svetovno vojno.

Knjižnica hrani danes okoli 40.000 knjig o novejši zgodovini Slovenije in sveta. Sprva so prevladovala knjige o zgodovini druge svetovne vojne in delavskega gibanja, pozneje pa se je pričelo z nabavo literature o socialni in kulturni zgodovini. Z gotovostjo lahko trdimo, da knjižnica s svojim gradivom predstavlja najpomembnejšo zgodovinsko zbirko o zgodovini dvajsetega stoletja na Slovenskem. Posebnost knjižnice je še zelo obsežna zbirka »nacističnega gradiva«, saj je z zbiranjem gradiva iz Federalnega zbirnega centra in iz raznih drugih zbirk tukaj nastala ena najbogatejših knjižnic za zgodovino druge svetovne vojne v Sloveniji.

V svojih zbirkah imamo tudi preko 200 naslovov časopisov in revij, saj hranimo vse najpomembnejše časopise od Bleiweisovih Kmetijskih in rokodelskih novic preko kulturnih in strokovnih revij do vseh današnjih dnevnikov, ki jih za vsa leta hranimo tudi v vezani obliki.

Delovni čas knjižnice: ponedeljek - petek: od 8 h do 13 h, sredo: od 8 h do 15 h

Telefon: 01 200 31 28 ali 01 200 31 32

Spletna stran: <http://www.inz.si/knjiznica.php>

Inštitut za novejšo zgodovino

UDC

94(497.4)"18/19"

UDK

ISSN 0353-0329
